دعائے یاد آرند۔ وسبزۂ احسانے برمزار خاکسار واگذارند۔ اَللّٰھُمَّ صَلِّ وَسَلِّمْ
عَلٰی سَیِّدِنَا خَاتَمِ النَّبِیِّیْنَ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ نِہَایَاتِ الْاَوَّلِیْنَ۔ وَ اٰخِرُ
دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ ؕ

تَمَّتْ بِالْخَیْر

آغاز کردہ بود بہ انجام رسانید۔ و بہ اقتضای ترتیبی کہ درین تالیف اختیار افتادہ ختم کتاب بر نظم ہندی دست بہم دادہ۔ چہ مضایقہ۔ بعض الفاظ ہندی جزو فرقان عظیم است وجواہر سلک کلام قدیم۔

شیخ جلال الدین سیوطی[1] رحمہ اللہ تعالےٰ در تفسیر "درمنثور" می گوید۔ تحت قولہ تعالی طُوبیٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ "اخرج ابن جریر وابو الشیخ عن سعید بن مسجوح قال طوبی اسم الجنة بالهندية"

ونیز[2] شیخ جلال الدین سیوطی رح در تفسیر آیہ کریمہ سندس خضر از شیدلہ صاحب کتاب برہان نقل می کند "السندس رقیق الدیباج بالهندية"

ونیز[3] شیخ جلال الدین سیوطی رح می فرماید "اخرج ابی الشیخ عن جعفر بن محمد عن ابیه رضی اللہ عنہما فی قولہ تعالی یا ارض ابلعی ماءك اشربی بلغة الهند"۔ علماء فصاحت اتفاق دارند کہ این آیہ افصح آیات قرآنی است و ابدع بینات آسمانی۔ وقوع لفظ ہندی در کلام معجز نظام خصوص درین آیہ بلند پایہ از عجائب است۔

ختم این کتاب در سنہ ست وستین ومائة والف (۱۱۶۶) بوقوع پیوست۔ و خامۂ آرام طلب تاریخ ختم چنین نقش بست لمولفہ

حبذا نو نہال موزونے ۔۔۔ کردہ ام سبز در ریاض سخن
سال اتمام آن خرد پرسید ۔۔۔ گفت آزاد "ختم او احسن" ۱۱۶۶

چشم از یاران دادرس وعزیزان مسیحا نفس آنکہ اگر گوشۂ چشمی برین متاع حقیر اندازند۔ و با وصف عدم لیاقت منظور نظر التفات سازند مخلص را بہ ارمغان

[1] درمنثور جلد رابع صفحہ ۵۹ مطبوعہ مصر۔
[2] اتقان صفحہ ۱۷۱ مطبوعہ مصر ۱۲۷۹ھ جلد اول۔
[3] درمنثور جلد ثالث صفحہ ۳۳۵۔

:- رام راجی برنن :-

کیدہون منمتھ کیا نے من بس کر بیکون جلدل پان پر منتر پانت ساجی ہے
کیدہون پیہ منگے منورتھ نین گج ڈاری کمند کاری ات چھب چھاجی ہے
درپن اور بین کی تیب کوری کو جاتین نپک کمار چھب کوٹ کٹ لاجی ہے
گری پیہ راجی دیت سوتن کو باجی یہ تیری روم راجی بدھ ایسی بسھ ساجی ہے

:- جان برنن :-

گری ہوئی ارہین کر سانکر گری ہی دیکھے نیت اچنبھا بھری رنبھا گت چھاجی ہے
سندر سرت ذنت سو بہونت راجت ہی رچنار بہ جرج کرن براجی ہے
ات ہین سروپ ڈہاری روپ ہیکی سانچی مانون کاریگرئین اچھی مورت سماجی ہے
سکہان ترلوک کی سکیل سوچ سوچ ات میری جان بدہ جان جان تیہ ساجی ہے

:- نو پر برنن :-

روپ کو کیدا رسم سندر اجرتا مین ترل کنک کیسی لتا در سات ہے
کیدہون پچہری کھری کلد ہوت کی نورہی جاکے چھب مرگن کی چھتا چھرات ہے
نو پر نوین نیلمن کی نگن جیٹوتا کو کردیٹھ انیتھ ایمان رسہات ہے
بہونرن کی پانت تامرس کے سمن پر سکہان سموہ لہہ سکھہ سون اگھات ہے

:- پد برنن :-

پدم نہار رہا رپنک پد کار بیٹھو باسر سرن واکون ہوت دن کر ہے
سانجھ مرجھائے جھوم جھکت ہی سوچ سوچ نلج بیہات کری پھیر سر پر ہے
کومل امل مہاات ہین سرنگ لکھہ ایمان بھلت بھی گری گاہ سر ہے
ایری پرت بنب تیری بدھیکو جیہ جان لینہی ہی کمل اجون رمان نج گر ہے

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ وَ الْمِنَّة کہ خامۂ خوشخرام بہ منتہای این قلم درسید- وسیا حتے کہ

سکھان سو بکھ آدرس کی سہاونی ہی کیدہون منوہنی کی موہنی سی بینی ہے

-: نتر برنن :-

کیدہون مین کیتن کی سرگی ہین اوبھی مین کیدہون بنج سرجو کی سرادوات ہین
کیدہون پرپھلت ارن سرسج تامین نیل کنج راکھی تاکی سوبھا سرسات ہین
کیدہون جوری بھوری کل کھنجن کی رنجن ہئی رسک ملند کیدہون دنپت بکھات ہین
بنٹ نویلی ال ہیلی ہیم سیلی کیدہون تیری سیجہہ اچھہ میری پچھن سہات ہین

-: مکھ برنن :-

باسرن ہو اینو اوت امل جوت واکونس ہی مین اولوکی لوک لوک ہے
بہان مد مان یاکے مہان سمان مان بہئین دن واکون دن پردیہہ سوک ہے
پورن پرکاس سدا اسدہا کونو اس دیکھو رہت دو کھت جاتین نت سوت کوک ہے
یاکون نکلنکت کلنکت لکھیوہی واکون تیرو مکھ چندبال چند سم کوک ہے

-: ناسا برنن :-

سکہان اکھنڈ سک تنڈن کی کھنڈن ہی منڈن مکھ منڈل کب ابھلاکھی ہے
تل کو سمن تلو تول تن پادئی نہین تومین کیتن کی چھبین بدہ بہاکھی ہے
سکہان امل مہاکومل نوین ات روپ سرسرسج کلی کی سب تاکھی ہے
راجیو نج نیہ تین بدہاتا تیہ مکھ دیپ تاکی دت ہیت ناسا باتی سم راکھی ہے

اروج برکا برنن

کالندیکے کول کیدہون کام کیل کلاکر کوک دوی اسوک چت کھت بسیری ہین
جوبن تنک ماتو مد کی ترنک تنک ناکی کل کیتھہ رکہ بھیکھ جک تیری ہین
کیدہون کاہوسدہ ہیکی سادھنان تین ہیم لتا سوپھل بھی ہی تاکون بکھ کب چیتری ہین
کالکا سروج ہین منوج مانسر ہیکی کیدہون جب جوج سی اروج تیہ تیری ہین

ہوت اودئی مس کی منون سمد سلل اولتھان

-:سکمارتابرنن:-

کیون وہ بھوکھن کنک کی سجئی انک سکمار
نیٹھ نیٹھ مگ ڈگ دہرت نار مہاور بہار

-:سوبھابرنن:-

بن جیورجیہ برہری تا تین بدھ بچار
متواری ہتیار لون راکھی بھوکن ٹار

-:سکھ نکھ پورنتا:-

پرتھم پنچیو سکھ نکھ برنِ عارف نپٹ اجان
بدہ جن جان سدھاریو چھمیو بدھ ندان

ازسکھ نکھ کبت

-:جورا برنن:-

کیدہون بدہ ببدہ بدہان چھند بند کر باندہیو گانٹھ سوہت اسیت ہے
کیدہون رس میچک کی للت نوین لتا سندر اددار پہل تاکو چھب دیت ہے
کیدہون کام نٹ کہری کندن جہری بین دہری نلین کوئی دان پران کولیت ہے
کیدہون ہم سان بین بدن بیٹھو آسن کئی کیدہون تیہ تیرو جورونیہ کو نکیت ہے

-:بینی برنن:-

کیدہون رتن سان ہین کے سکھا پی سوہی دہار ترن تئو جاے ادبک سکھ دینی ہے
کیدہون مین کیتن نکیت کے نسینی سوہی کیدہون نب رسنا کے سپھم سنینی ہے
کیدہون کل بدرم کے للت لتا کے پرت سندرسودیس سوہی الی ال سینی ہے

سکھان کیجئے کون سراپان بوڑی جات

-: کٹ برنن :-

ای ری تیری لنک تین الکھ روپ سرسات
جاتین سب پرکاس ہی وہی نہین ورسات

-: الحہ :-

کٹ اڈیٹھ کون ایٹھ لون بہیو نٹھ بدھ سنگ
پرگٹ بہیوہی بھیکھ دہر جگ امیک کو انگ

-: کام بھون برنن :-

تیری نابھ ترکو الی برنن کرت سکات
بدھ نج ہیہ سکچت جہان اوپمان جات لجات

-: چرن برنن :-

ال کمل واچرن کی لہئی نہ سمتا این
جا پر بہنورن سون سدا بہرمت ہین جگ نین

-: ایڑی برنن :-

توئ ایڑن سکھان کی ہین اپمان سب ہین
موڑہ بوڑھ جا برن ہوی اند بدھو پدلین

-: گات برنن :-

اپمان کو او لاگت نہین واتن اوپ انوپ
جات روپ سی گات لکھ جات روپ کو روپ

-: چھت برنن :-

چھب جہلکت منہ جہلک تین من لاگت اپمان

شدھا سندھ بب لہرتین پری سندھ کنھہ ہیت

-: پہنچا برنن :-

کوٹ اوپاین سون الی بلی کرین بدھ ساتھ

پئ پہنچن واکی ہنین پہنچت ایمان ہاتھ

-: پورین برنن :-

بھاوت چت آوت ہین لکھ انگرین چھب این

پورن پورن رس کیو منون گانٹھ دی مین

-: روما دل برنن :-

مانگ انک جو سیامتا مٹی الی تون دیکھ

اُدر آن سو پر گھٹی روما دل کی بھیکھ

-: روما دل برنن :-

روما دل نہہ جان تون لکھ پیسر سکھی رنگ

گج شو تج منو تک چلیو نابھی ببر بھونگ

-: کچ اگر سیامتا برنن :-

لست یام کچ سنبھ پر نہیں سیامتا رنگ

رہیو منو بھو کون دہی سر چڑھ رہیو کلنگ

-: ارج سندھ برنن :-

الی بھلی بدھ جان تون ارجن سندھ انوپ

ادہر امی کی چرن ہت راہ مانہہ کی کوپ

-: نابھ برنن :-

نابھ بھنور لون دیکھی روپ سندھ تو گات

جنہ لکھ ٹہوڈہی ہاتھ دئی کہری بال پچھتاہنہ

—: کنٹھ برنن :—

ہاریوکوٹ کپوت کو دیکھہ کنٹھ ابھرام
گہنین لون ان بج گرین ڈاریو ٹپکا سیام

—: کنٹھ برنن :—

ہارا دارا کنٹھ لکھ بہیو کنب ات پاپ
اکلنکت نبھ کرت ہین بیدھ پھونک من آپ

—: ریکھا برنن :—

پیکھ ریکھ تؤ کنٹھ کی جیہ کپوت دہر تیکھ
پھانسی پھانسی بج گرین پتیت داگھہ بسیکھ

—: کنٹھ سر برنن :—

سنی جہنک سر لیت ہین توسو کنٹھ کی کوک
چاتک ہیہ دؤ ٹوک ہوی جر کہوک بہی موک

—: نار برنن :—

نار نار لکھ کی رہین نارین نار نو ای
ہارین سارین ہہر کی ہارین ہاری کھای

—: بانھہ برنن :—

پاس تلت تؤ بانہ کی پیت اجگت ہیت
جیو لیت دھ کر پرین یہہ پیتم جیہ دیت

کانکھہ برنن

کنکھیان لکھ ان بانہہ تر سکھیان رہین اجیت

سینچو اوٹھن ناس مگ ادہر گاڈ مرنال

--: مسا برنن :--

لساماسات رس مسا بسا پکولن سوبھ
دھنسا الی ال کمل ین پھنسا سوربھ کی لوبھ

--: دسن برنن :--

لکھیت کچھو اتیات سوالی دسن ہی ناتھ
بھان اودی ہون دیکھئی نکھت بال بدہ ماتھ

--: دس برنن :--

دسن مکت کی ہوت ہی جہان ہنسن درسائی
بیج کہری دب جات ہی پھول جہری بجھ جائی

--: مکھ جوت برنن :--

انگ نہ انگ مینگ کی اد مرگ انکھو ناتھ
توئ مکھ دت لکھ رسن جبر دیور اک ہییہ ماتھ

--: مکھ جوت برنن :--

مکھ دیپ وابدن کی ایمان ہین سب ہین
جا مکھ جوتن ہوت ہئی رجنی پت دت چھین

--: مکھ باس برنن :--

ڈگر ڈگر توئ بگر کی گنجت مدھکر پنج
کینو توئ مکھ باس نی بھون کنج بن کنج

--: تھوڈہی برنن :--

توٹھوڈہی سوبھا چتئ کیون نہ لال للچاتہ

مین جکی درگ پین لکھ چھب لکھ چہکی ترنگ

-: الکہ :-

بس پھیلت انکی لکھت من پاوت نہیں چین
کن پرکاش نج گن کرین برچھک راس تویُن

-: کرن برنن :-

گنیا کیون کہہ سکت تیہ سمتا سیت پرکاس
جاکانن پت کی کرت مکت ناک پیئن باس

-: ناسا برنن :-

اچجت ہے ایکئی کمل ایک نال مین آئے
ادبھت ناسا نال چت چکھ بب کمل لکھائے

-: نتھ برنن :-

تیہ نتھ کی جہولن نرکہہ لینہی من یون پای
مکتن ڈاریو ناک مین سنگ ہنڈورا آی

-: کرن مکت برنن :-

مکت بہئی جدپ توؤ ناک باس تو آس
کانن کانن مین اجون تب ہت کرت نواس

-: لالری برنن :-

نتھ موتن بچ لالری راجت ہی اینٹھ مود
مکت رمت منون ناک پرانند بدہوگھ گود

-: ادہر برنن :-

ادہرامی دہرہیت کنھ بال سدہا دہربہال

ہندی خوب مے گوید۔ و مضامین دلنشین مے آرد۔ برسخے ازان درین جریدہ درج می شود۔

ازسکھ نکھ دوہا

-: منگلا چرن :-

بال بال کے بال کو بیوری بھید نہ پای
سکھ نکھ تین بالن ہین کنگی لون نہ سمای

-: بینی برنن :-

سدہیو متھ مین من لئی جگ کرت انیت
بینی تیری سیس مدہ کرت کو بینی ریت

-: مانگ برنن :-

بچھیو ہیتو کے نان پچیو اندا بد بہچہ سوے
مانگ بھیکھ جھلکت سوہیہ راکھی کلا جو کوے

-: انک سدی جت :-

لال بیندلی جت الک لکھ آوت اپمان
پہن ست انگ بینگ کے من دہو کہین پلٹان

-: نتر برنن :-

لکھ چکھ پین بہر بہا دام مانون لبکھگ مین
چکھ پد دیرکھ کرت ہت لک دیہی ہی این

-: الحہ :-

کہنج تھکی لکھ چپلتا کو رنگ چکی لکھ رنگ

میاموہ من مین بہری ہیم پنتھ کون جائے
چلی بلائی حج کون نو سی چو ہے کھائے

ادوہ گئ آئی نہ ہر کریو نہ ہر چت چاؤ
برہا توہ انند ہی موسل ڈھول بجاؤ

(۷) میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی

سابق در فصل اول بیان نمودہ شد کہ او را رسالہ ایست مسمی بہ "شکرستان خیال" در وصف انواع شیرینی دزین رسالہ طوطی ناطقہ اش طرفہ شکر ریزی کردہ و اشعار هندی را بہ زبان شیرین ادا نمودہ - از انجاست ؎

برنون واحد کون بدہ کٹن کی دت جوت
رین اماوس جاہ لکھ پورن مانسی ہوت

کئ بار پھر پھر کے رسنان پھر پھر کہات
پھر پھرنے کی لگت ہی پھر پھرنے کی بات

:-کبت:-

میٹھی ہی نبت ہی سبھای بہای نینن کی جاکی رس چاکہی کو سبی للچات ہین
پھیکی او بھیمی سب کہای کے کہاکہون ہیرا کی سی جوت دیکھی پھولے نہ سمات ہین
کھانڈ کی کبیلی مدہ ات ہین پیوت ہنس رسنان کی پیاری ہی اوٹھن بلات ہین
ایسی سکار ہین، ہی اولی بارون کالپی کی دیٹھ کی لکھین دیکھو ٹوتی نہو جات ہین

(۸) محمد عارف بلگرامی سلمہ اللہ تعالیٰ

جوان قابل صاحب فضائل است۔ ترجمۂ او در فصل اول گذشت شعر

برنبھ اگن سون پھونک دی نرمل کندن ہوی

جہان پیت تہان برہ ہے جہان سکھ دُکھ کر دیکھ
جہان پھول تہان کانٹ ہی جہان درب تہان سیکھ

جم جن بورا ہوئے تون دورت گھیرت آن
ہم تو تب ہین دی چوگی پران ناتھ کو پران

ہم کسان ہت کھیت کے بووین دھیان کے دہان
لوبین گیان کے ہاتھ سون ہووی درس کھلہان

نئی ریت یا پیت کی پھلین سب سکھ دیھ
یا چھین دُکھ کے جیل مون داڑ کری تن کیھ

من بیند ہو واکیس مون ڈھونڈ ہو کیئو بار
بھولو کاری رین کو تا کو کہا بچار

ہت کینون سکھ جان کے پڑی دُکھن کی بھیر
کیا کیجی من ہوی گئی کڑوا کڈ ہتین پھیر

یُومِنُونَ بِالْغَیْبِ کون آنکھ موند من بیل
سیکھو گر سون یہ جگت آنکھ مچونون کھیل

سیاہم ہو سانچ سون سر نہر آدی کوی
پرم جوت تا بدن پر جگمگ جگمگ ہوی

تو نہین تو نہین جو چھوٹے ہو نہیں ہوے
جہار بچھادی کامری رہی اکیلا سوے

رکت پان پکوان تن ہیو رسوئین سار
بیٹھی برہار ادری سدا کرت جیو نار

ہاتھن اُٹھائی گٹ گریون لچکائے دو او بھنوین نچائے ات نین مٹکائے کے
ینو ز بجائے جب بھائے سون دہرت پائی لاگت ہی گت آئی تیری پگ دہائے کے

(۶) سید برکت اللہ قدس سرہ

اسم سامی در فصل فقرا و شعرا شیرازہٴ جمعیت این اجزاست
گاہی میل بہ شعر ہندی می نمود۔ و معانی عرفان را بہ زبان ہند ادا می فرمود۔
"پیم پرکاس" نام رسالۂ دارد مشتمل بر دوہا و کبت و بشنپد و دہرپد وغیرہ کہ در مردم دائر
است بہ پیمی تخلص می کرد قدری از اشعارش ثبت می شود ؎

چکھ جوگی کنٹھا گرین ارن سیام اور سیت
آنسو بوند سمرن لیئن درسن بھچھا ہیت
پیمی ہندو ترک مین ہر رنگ رہو سمائے
دیول اور مسیت مون دیپ ایک ہین بھائے
انٹیا تن کی اینٹی من ٹپوا بھیو مور
سورجھاوے کرگیان سون بنی پیم کی دور
من پنچھی تن پنجرا پانپ بھرو امول
پیاز و پور و کر دیو توہیں توہیں نت بول
تم دیپک ہم ہین پتنگ اجگت کہے سنائی
بن دیکھین نہین رہ سکون دیکھین رہو نجائی
ہون پہ چکئی وا سندھ کی جہان نہ سورج چند
رات دیوس نہین ہوت ہی نان دکھ نانھ انند
من پاراتن کی کہری دہیان گیان رس موی

بکست سمن من بیہل ارورج ہوت بھونت بھنور چت راکھے رس پریت ہے
گہور د گنٹھ بہاس باس انگ کے سباس پرم پرکاش کرلیت پران چیت ہے
رت بیس گئی تین نہ بہاوین رسلین دو او جوبن کی ریت سوئی جوبن کی ریت ہے

:- مدہیا دھیرا ادھیرا کبت :-

رات کون بتی جیون پرات آئی رسلین تنہ کال بولی بال سکچات لکھ پیاری کون
نین سنگھ مل دیو سہو تو دیکھی سکھ کوک سم ٹار رین برہ ہماری کون
تب ان کینہین گہات نین میری ہین پررت کیسی کر ہیرون تو مکھ اجیاری کون
بام کہیو جانی ہم اندرانی، ہتین سواب چندرمان بھئی ہون درگ کنولن تہاری کون

:- رت دوتی منایومانی گوتا کو کبت :-

بدن ہی چند تہان راہ بار دیکہت نین مرگ پلوادہر تہان آہی
ناسا کیر ڈھک رسلین دانت داڑ ہین ہین مور کو یو ردم راجی پنکی سراہی
کٹ سنگھ گج گت ہی تین بیکہی باتین یہ بات آن ہئین ادگاہی
اتی سب ستر توء تن آن متر بھئی تو کون نج متر سنگ سترنا نہ چاہی

:- سانت رس کبت :-

تیری منورتھ کون ہوت ہی سین لوک تو نہین ہوئی اکاس کرہی نکہت اُدوت ہے
تو نہین چارو تتو سیل ترپس پنچھی ہوت تو نہین ہوئی میگھ پوجی کوت اد اکوت ہے
تو نہین بن ناری بھرتا کی رس رسلین ہوت تو نہین ہوئی کے سترلیت اپن تین بوت ہے
جاگ برین جھونٹھو جیون سپن لوک ہوت تیون ہین آتما بچاری لوک جاگت کو ہوت ہے

:- نرت برنن کبت :-

بسن بناہی لٹ آنن پی لٹکاے کاجر لگائے چکھ پان مکھ کھائے کے
تال جھنکائے بین مردنگ ملائے تتکار کون بلائے سب سنگت رچائے کے

خامے کی زبان سون جیون نکلتے ہین حرف پر کان تلک نہیں پہنچتی آواز

۲- بشر بدہ بنود ہا

آئے ہیں اگرچہ خوب ایام شباب پر کچھ اس کا چھٹنا ہے اب خوف وحجاب
تدبیر کئی رہی ہے یون نایک پاس جیون آگ مین زور سین دوا کے سیماب

:نعت:

نور اللہ تین اول نور محمد کو پرگٹو سبھہ آئی
پاچھین بہی تہون لوک جہان لگ اوسب سرشٹ جو درسٹ دکھائی
آدلیل سوانت کی کئی رسلین جو بات بھی من پائی
تولون نہ پادی الہ کون کیھون جو لون محمدؐ میں نہ سمائی

:منقبت:

پربھوکون نہ جینہو ان من میری ایک چھن بیدا او پران کو کیو نہ چیت چادری
تج دوار ایس کو نوایو سیس مانس کو پیٹ ہی کی کاج سب لاج کھوے باوری
ایسوہی ندان جاہ آج لونہ آیو گیان کیہوں نہ تجھی اجان اپنو سہادری
بھریو اپرادھ تبھو ڈرت نہ تل آدھ شاہ مردان جو بھروسی ایک راوری

بشر بدھ بنود ہا مُدہا کبت

اُوچک ہین آئی بال نینن رنہار لال بیٹھ گئی تنھہ کال آپ کون چھپائے کے
چنچل چیتون چت چبھین ہر رسلین کون کر کری کیل بھون مرجھائے کے
تاہی سی بیہ پاس آڈا آڈ سکھین کے آدن تیہ کی رہی ہی چھب جھائے کے
بادھک جیون چوٹ کے درت پھر اوٹ اوٹ مرگ لوٹ پوٹ بھئین کھج لیت جائے کے

:ترنائی اگم ریت برنیو کبت:

آوت بسنت ترنائی تر ترنی کے پات گات ارنائی دورت پنیت ہے

بھیدا پائی

روس اگن کی آنچ تین تون جن جاری نانہہ
تنھہ ترور دہیت نہین رہیت جا کی چھانہہ

ــ:پرسنگ بدھیس اپائی:ــ

کہت پران جورین کون تپوت ہین کرمان
تی سب چلیئی ہونھہ کی اگلی جنم ندان

ــ:پریاس ہیوک:ــ

سوامناون کون گئی برہمن پہپ منگاے
پرست پہپ بہشم ہی تب شبو دی چڈہاے

ــ:کرنا ہیوگ:ــ

سکہہ لئی سنگ جنہ تج گئی یہہ مم رچہا کاج
سوء پران دکھ پاے کی چلیو چھت ہی آج

سندیس

پکڑ بانہہ جن کر دئی برہ ستر کے ساتھ
کہبوری وانٹر سون ایسی کھیت ہاتھ

ــ:پاتی:ــ

بتھاکتھا لکھ انت کی اپنین اپنین پیہ
پاتی دے ہین اور سب ہون دیہون یہہ جیہ

دیگر نایکا برنن بزبان ریختہ در وزن رباعی بستہ کہ این دو رباعی از آن است

ا۔سکیا

ازبسکہ حیادوست ہی وہ مایۂ ناز اس طرح سون ہی اس کے سخن کا انداز

-: آٹھ سانوک بھاو :-

پیہ تک تہک اوہ برہن کہہ پلک سوید مین جہاے
ہوئے ببرن کنپت گری تیہ انسوا دھراے

-: سنگار رس اداہرن :-

موہن مورت لال کی کامن دیکھ سو بھای
ریجھ پہکی موہی جکی تھکی رہی ٹک لای

سنجوگ سنگار اداہرن

لی رت سکھ بپریت جیون رچی پریا اور میت
راو نو پرن بین بہی ایک رسنان کی جیت

-: اتھ بیوگ مدہ سرتا نراگ :-

جاہ بات سن کے بہی تن من کی گت آن
ناکہہ دکہائین کامنی کیون رھہین مو پران

-: پوریا نراگ مین درشتا نراگ :-

ہین ٹشکیا مانہہ متھہ دیٹھہ رئی کون دار
مومن ماکھن لی گئی دیہہ دہی کون دار

کرمان اداہرن

پیہ درگ ارن چتئی بہئی یہہ تیہ مکہہ گت آئی
کمل ارنیا لکھہ منون سس دت گھٹی بنائی

-: دان اپائی :-

پٹھئی ہین نج گرن کنہ لال مالتی پہول
جنھہ لھہ تو ہیہ کمل تین گڈہی مان ال تول

—: بجھرم ہاؤ :—

بیندی ارن کپول دی لال دتھونان بھال
ایھہ بدھ کنھہ من ہرن یہہ چلی نویلی بال

—: بودہک ہاؤ :—

مانگ بیچ دہر آنگری ڈہانپ نیل پت بہال
اروہ نساسس چھپت پیہ سین بتای بال

—: مدہ ہاؤ :—

روپ گرب جوبن گرب مدن گرب کی جور
بال درگن مین مدبھر بن آوت چلین ہلور

—: سوبھا اداہرن :—

ایک سکھین کر لی چہرین ہنت چکورن دہای
ایک بہنور کی پھیر کون مارت چنور ڈلای

—: کانت اداہرن :—

مکر بملتا لہہ کہئی کمل مردلتا باس
تو توانن کی ملن کی سبرن راکہئی آس

دیپت اداہرن

چندجہان بدہ مکھہ رچی تن چپلا سو ٹھان
تا پراوب دہری کہری تو تور پوجی آن

دہیرت اداہرن

دیپ تھاری نیہ کو برت رہت ہیہ ماتھہ
بات چھون دس کی سہی بجھت کیسھون نانہہ

-: سسرات برنن :-

پرگت کہیت یا سسر مین روکہہ روکہہ کی پات
بچہرن کون چت ہون دہرین سو کہہ جات ہی گات

-: لیلا ہاؤ :-

سیام بھیکھ سج کی گئی رادہی درپن دہام
بھولیو بھیکھ جگت بھئی جت دیکہی تب سیام

-: بلاس ہاؤ :-

درگن جور انٹھلاے اربھوہین کر بلسای
کامن پیہ ہیہ گود مین مود بہرت سے جای

-: للت ہاؤ :-

سکل بہو کھنن کون جدپ تو چہب رہی سنگار
پی کنہ بدھ انھ بہارئی پیہ مین جیہی نار

-: بچہت ہاؤ :-

سیام لال ان تلک تو یہ رنگ کینون مال
سوتن کو رنگ سیام دئی رنگیو سیام کو لال

-: بیوگ ہاؤ :-

بات ہوئی سو دور تین دیجئی موہ سنائی
کاری ہاتن جن گہو لالی جو نری آئی

-: کلکنچت ہاؤ :-

شو سسر کی سس مین شوانک نج چھانہہ بھرمائی
ڈری جہکی روئی پھر ہنسی آپ کون پائی

گریکھم رت برنن

دہوپ چٹک کر چیٹک ار پہانسی پون چلائے
مارت دوپہر بیچ تیہ یہہ گریکھم ٹھک آئے

-:پنچھ:-

چھٹت نلی نل نیر جل دل سج جہت تین آئی
نرکھ نداگھ انیت کون چلیو بہان پین دہائی

-:جل کیل:-

ہر چھینٹت یون تین کر لہہ جل کیل انند
منون کمل پہ جہون اور تین مکتن جہورت چند

-:پاوس رت برنن:-

پاوس میں سر لوک تین جگت ادہک سکھ جان
اند بدہو جا بس مدا چھت بھرت ہین آن

-:پنچھ:-

جہول جہول تیہ سکہت ہین گنگن چڈہی کی ریت
آج کالھہ مین آئی ہین سر نارن کون جیت

سرورت برنن

چندبدن چمکای ارکہنجن درگ پہر کاے
سکل دہرا کون پہلت یہ سروا پہرا آے

-:ہمینت رت برنن:-

ہیت سیت کی درن تین سکت نہ اوپر جائی
رہیو اگن کون پاے کی دہوم بہوم مین پہ چہائی

-: سونتکھ درسن :-

جیون پیہ درگ لال بہنوت تیہ بدن کمل کے اور
تیون پیہ مکھ سس کی بہئی تیہ کی نین چکور

-: دوتی برنن :-

کیجی سکھ گھنسیام ہون آج پون کی رنگ
انھ چپلا چمکای ہون لیایے تہاری انگ

-: نایکا کی استت :-

کسک کسک پونچہت کہا جبک مسک انمان
کہسک جایے گی ٹہسک یہ نیک سسک سن کان

-: برہ نوبدن :-

کہا کہون واکی دسا جب کہک بولت رات
پیو سنت ہین جیت ہی کہان سنت مرجات

-: بسنت رت برنن :-

کہون لیاوت بکست کسم کہون ڈلاوت پائی
کہون بچھاوت چاندنی مدہ رت واسی آئی

-: نربدہ بات برنن :-

سرد رانھ انھای ارباگ باگ برمایے
مندمند آوت پون راج ہنس کی بہایے

-: باک برنن :-

کلپ برچھ تین سرس تو باگ درمن کون جان
ساگر نکسو لکھن کون جل جنترن مس آن

-:اوپپت نایک:-

آئی وہ پانپ بھری رمنین آج انہان
جنھہ بوڈن نکس لکھین نکست بوڈب بران

-:بیسک نایک:-

لال ادہرہیرا رون جنھہ سبرن تن ساتھ
دیجیئی کنھ دہن لیائے جوکیجیئی تنہ دہن ہاتھ

-:روپ ماتی نایک:-

بار بار ہیرت کہا درپن مین چت لائی
نیک لکھو نج بدن سون رادہی بدن ملائی

-:پروکہت نایک:-

اگن روپ بن ری برہ کت جارت ہی موہ
نیہ تن پانپ پای کے بور مار ہون توہ

-:سرورن درسن:-

جب تین موہ سنائی تون کہے کانہہ کی بات
تب تین درگ مرگ لون چلی کانن ہین کون جات

-:سپن درسن:-

جاگت چور جو پائی دور لاگئے ساتھ
سپنین کو چت چور کیون آوی اپنین ہاتھ

-:چتر درسن:-

چترہ چتوت چتریون رہی ایک ٹک جوئی
متر بلوکت را دری کہو کون گت ہوئی

-: مدہما :-

پیہ سنگہ سنمکہہ رہت بکہہ بکہہ ہوئی جات
تیہ درپن پرت بنت لون تیری گت درسات

-: ادہما :-

جیون جیون آدر سون للن پانچ دیت بنائی
تیون تیون بہامن مین لون کہن کہن اینٹھت جائی

-: پت نایک :-

جب تین لالن رون کو کون لے آئے سنگ
تب تین شیو لون آپنی کر راکہی اردہنگ

-: انکول نایک :-

نئی بسن جب ہون سجون تب پیہ بھرم لجانھ
بن پرکہے دہن نجن کی ہیر سکت ہین نانھ

-: وچھن نایک :-

ساگر وچھن دہن کی سم برنت ہین پریت
وہ ندین یہ تین سون ملت ایکہی ریت

-: سٹھ نایک :-

ہیر ہیر مکہہ پہیر کت تانت بہو نہہ ندان
بانن بدہ کاہون نہین راکہی چڈھی کمان

-: دہرشٹ نایک :-

کالھہ گیو ہی آپ ہین موسر سو ہین کہائی
آج سیس جاوک لئین پھر لوٹت ہی پائی

-:لمکھت تپکا:-

پھلین پاکھہ نہ آیہو جو اساڑہ کی مانس
پر تھمہ جھڑ چیت باس لون نکسی پیہو سانس

-:کچھت تپکا:-

پیہ کی چلت بدیس کچھو کہہ نہہ سکی بلجور
چرن انگوٹھا تین رہی داب پچھورا چھور

کر دی یہ جو چکنین ہرنت لاے سنیہ
برہ اگن جو جھنک بین ہون چہت اب کیہ

-:المکھت تپکا:-

ہراون سن پتھک مکہہ اگن ہر کہہ سینہہ
نکہہ تین سکھ لون بال کے بہئی چکنین دینہہ

-:اکچھت تپکا:-

آوت لہہ گھنسیام کی آن دیس تین پات
چیلا ہوئی چمکن لگیو نیہ نہی کو گات

-:آگت تپکا:-

سکھی پچھرن سسر کی ہوئی لہلہی ترنت
بیل روپ پر پھلت بہی لہہ بسنت سوکنت

-:اُتما:-

کیہون اوکن انگ کو لکھین نہ ہت کی جور
پیہ مینک مکہہ کی بہی رونی نین چکور

-: کہنڈتا :-

پیہ تن مکھہ لکھہ لون دری تیہ چکھہ انسوا آئی
منون مدہ کر مکرند کون اگل گئی پھر کہائی

-: پرلبدہا :-

لکھہ سنکیت سولون رہی یون تیہ نار نوائی
منون بنی شیو کی کرئی سبل کام کون پائی

-: کلنہنترتا :-

الی مان آہ کی دسی جہاریو ہر کر نیہہ
تیو کرد دہ بس نان پہتواب چہوٹت ہی دیہہ

-: باسک سجیا :-

تیہ سکھہ سیج بچہائی یون رہی باٹ پیہ ہیر
کہیت بنائے کسان جیون رہت میںھہ اوسیر

-: ابھارکا :-

ایسین کا من لاج نین پیہ بین اٹکت جائی
جیین سلتا کو سلل یون سامھین پائی

-: پنچھہ :-

انگ چہپاوت سرب سون چلی جات یون نار
کہولت نج چھٹا بہ جنئی ڈہانپت گھٹا نہار

پرو گہٹ تپکا

نس جگای پراتھ چہت پران مجوری ہال
انگ نگرین برہ یہہ بہیو نیو کتو ا ل

-: سامانیا :-

مکت مال لکھہ دہن کہیو یہ اجگنت ہے نا نہہ
گنگ تہاری ار بسی شو میری ار مانہہ

-: انیہ سبنہوک دکھتا :-

تیری پاس پر کاس پر نیہ سباس بسائی
موکارن لیائی نہین آئے آپ لگائی

-: پریم کرتبا :-

پیہ مورت میری سدا راکھین درگن بسائی
ڈریت گوری دیہہ یہہ مت سونری ہوئی جائی

-: روپ کرتبا :-

جوبن لہہ ان روپ ٹہگ اوہت گت یہ کہین
آپ جگت کون مار کے ہتیا موسر دین

-: مانِنی :-

دہرت مانی درگن یون انسوا بند بسال
منون مانسر کنول تین جہرت مکت کی مال

-: سوادہین پتکا :-

نرکہہ نرکہہ پرت دیوس نس تیہ چکہہ پیہ مکھ اور
کمل جان ال ہوت ہین سس انمان چکور

-: انکنٹھا :-

سکہی کہا جیہ ساج کی آج نہ آئی ناتھہ
گرہ بہولی کہگ لون پھری مومن سوجن مانہہ

-: مدھیا دھیرا دھیرا :-

کت بنولیت نٹھر کی یہہ پونچھت گہہ ہاتھ
دھن انسوا گہن بوند لون جھری بات کی ساتھ

-: پرورہا دھیرا :-

پاگ دھرین بیری کہری پیہ مکھہ پری نہار
پہول جھری کرین دھری آنکھ بھری جھجھکار

پرورہا دھیرا دھیرا

نین لال تنک رس دری کچھونہ بولی بال
بانہہ گہت ہین لال ارہنی تورا رمال

-: جیشٹھا کنشٹھا :-

کن بچتریہ کہیل بل دینہون تمہین سکھائی
موٹھہ ماروا کی درگن موکھہ ماندت دہائی

-: پرورہا دھیرا :-

ڈری گانٹھ جو بال ہیہ لہی نہ کیہون ناتھ
پرگٹ بال مدہ گانٹھ لون بہئی گہت ہین ہاتھ

-: اوڈہا پرکیا :-

نین اچل چل منج تو دوا و بدہ من رنج
نج پت لاگت کنج ارا پیت لاگت کہنج

-: انوڑہا پرکیا :-

روکہی ہوجن باس لون چوری دیت جنائی
بنان جڈہین سرنیہ جو چڈہیونیہ مرائی

-: مدھیا انت کاما :-

یون تنیہ نہین لاج مین لست کام کی بہائی
ملیو سلل مین نیہہ جیون اوپر ہین درسائی

-: مدھا کی پیرت :-

کان پرت مرگ لون پری مرچھہ للن کی پران
کنٹھ ٹھنک نوپر جھنک دھن لئی جب تان

-: مدھیا کی بپریت :-

رمت رمن بپریت یون لاج مدن میں چھاک
جیون رتھہ ہانکت سارتھی دھون لیک کون تاک

-: پروڑھا :-

جب بنتا برکھ راس مین رب جوبن چمکائی
مدن تپن پرت دیوس مدہ لاج سیت گھٹ جائی

-: پروڑھا کی سترانت :-

ڈھرک پری کہون اربسی نکہہ کچھ سیس سہائی
ترن چھپیو منون کر سکھر دوتج نکس درسائی

-: مدھیا دھیرا :-

لکھت ہتی درگ کمل لئی چور بدن رب اور
اب اٹھہ انن چندہت کربو نین چکور

-: مدھیا ادھیرا :-

یہی بڈ آئی تم رکھی میری ہت ٹھہرائے
ہاتھ پیرت ہو اور کی پاین پرت مو آئے

-: اگیات جوبنا مگدہا :-

دادن باندہی سانس مین ہورسکہن سون لائی
سومیرین بیہ تہور ہوئی ہیہ مین اسسی آئی

-: نیودہا مگدہا :-

سکہن کہین لال آبہرن نیک نہ پہرت بام
من ہین من سکچت ڈرت. بہرم لال کی نام

-: بشر بدہ نئو دہا مگدہا :-

ہنست ہنست رت بات لہہ یون روئی کہہ تیہہ
دہک دہک جیون دامنی ناجہین برسی مینہ

-: پنچھ :-

تیہ اگیان ارگیان مین پریم نہ دیت جائی
جمن گنگ یہہ بائی کی رہی سرستی بہائی

-: مگدہا کی سرت آنت :-

یون مینجت کو اولا ابلن انگ بنائی
ملی پہپ کی باس لون سانس نہ پائی جائی

-: دہیا :-

پیہ تیہ پلن کپاٹ کٹ نرکہہ لیہہ درگ کور
کہلت پریم کی جورتین مندت نیم کی جور

-: پنچھ :-

رمنین من پادت نہیں لاج پریت کوانت
دہون اورا ینچو پہرے جیون بب تیہ کو کنت

پگ پنگج دیکھت بھنور ہوت نین

دوم - از رس پربودہ

-: پریت بھاو :-

توہت تو ترینہہ کو اپجھو ہر ہیہ آئی
سرت سلل سینچت رہت پہل ہون کی جائی

-: سکیا :-

دہرت نہ چو کی نگ جٹی یا تین ارین لائی
چھانہہ پری پر پرکہہ کی جن تیہ دہرم نسائی

-: الکرت جوبنا مگدہا :-

یون بالا جوبن جہلک ارجن مین درسائی
جیون پرگٹت من کو بچن بیہ پترن مین آئی

-: نو جوبنا مگدہا :-

جیون بیہ تتھ باڑہت کلا جوبن سیس ادہکات
تیون سستانس تمرگہٹ چھب دُت پھیلت جات

-: پنھہ :-

انست ہین توارج ازنکست جہلک سبھائی
اُکس نکس سب تین کی پری جین مین آئی

-: گیات جوبنا مگدہا :-

سکہن کنت لون تیہ نین کچ تک بہس لجات
مانو کمل کلین چتی الین ہلس رہ جات

نیک سانس کی چھوک مین پاس نہیں ٹہرات

-: روما دل برنن :-

امل اودروا سگہر بین روما دل کی بھیکھ
پرگھٹ دیکھیئی سانس کی آواگون مین ریکھ

-: پیٹھ کی نال برنن :-

نہین پناری پیٹھ تو کیتھو دیٹھ بچار
دھسک گئی بہہ بہار تین بینی کی سکمار

-: کٹ برنن :-

سنیٹ کٹ سچہم نپٹ تکت ندیکھت نین
دیہہ مدہ یون جانئی جیون رسنا میں بین

-: جنگھا برنن :-

سیس جٹا دہر مون گہہ کہڑی رہین ایک پای
اپتی نتپ کدلی تیو لہین نہ جنگھہ سبھای

-: پگ تل برنن :-

لکھہ پگ تل کی مرولتا کب برنت سکچانہہ
من تین آوت جیبھ لون مت چھالی پرجانہہ

-: نکھ برنن :-

دوت وا اوت نکھن کی بہنی کون کب ایس
پای پرت چھت جاہ کو بہیو چند یہ سیس

-: ترتب انگ برنن :-

لکھہ سیس نرکہہ چکور اورتن پانچ لکھ مین

لکہیت کہنجن اچھ کین؟پچھ الکچھ پر پچھ

-:نترن کی لال ڈوری برنن:-

انجن کی دورت نہین لوین لال ترنگ
کورن پک دورن لگت تور پورن کو رنگ

-:ناسکا برنن:-

چہاک چہاک تو ناک سون یہ پوچہت سب گانو
کئی نواسن ناس کی ٹھیو ناسکا نانو

-:لنکن برنن:-

تھک تکن نتھ پاس لئی پائی ناسکا ساتھ
مار مروریو جگت تیونٹ نٹ دولت ہاتھ

-:پناری برنن:-

للت پناری کلت یون لست ادہر سکمار
منون اہی بہاست پریو چھنھ انگری بہار

-: ادہر برنن :-

تیرس دتیا دوہن سس ایک روپ نجہ ٹھان
بھوز سانجھ کہہ ارنئ بہئی ادہر تو آن

-: مہندی برنن :-

بارہ منگل راس کن سوئی سب مل آئی
ابھیہ دوہتھیرن دس نکھن مہندی بہئی بنائی

-:سکمارتا برنن:-

لگت بات تا کو کہان جا کو بیھم گات

جون تن من تین تلن لو بالن ہاتھ بکائے

-:جورا برنن:-

چند مکھی جورد چتی چت لینہون پہچان
سیس اٹھایو ہی تمرسس کو پاپچھو جان

-:ارن مانگ پاٹی جت برنن:-

تیین مانگ نہ ارن کن مدن جگت کون مار
است پہری پرئی دہری رکت پہری تروار

-:بہونہہ اینٹھ برنن:-

اینٹھن ہون؛ وترت دہنک یہ اجگت کی تان
جیون جیون اینٹھت بھرودہنک تیون تیون جڈہت ندان

-:کرن مکت برنن:-

مکت بھئی گھرکھوئی کی بیٹھی کان جائے
اب گھر کہوت اورکی کیجئے کہا ادپائے

-:نتر برنن:-

ترنگ دیٹھ آگین دہرین برنین دل کے ساتھ
تیوری چکھہ مکھہ کی جگت کیو چہت سب ہاتھ

-:کاجر برنن:-

ری من ریت بچترہ تیہ نینن کی چیت
بکھہ کاجرنج کھائی کی جیہ اورن کی لیت

-:کاجر کورین برنن:-

تیہ کاجر کورین بڈہی کیہ پورن کب بچھ

پنجم۔ "بیر رس" کہ عبارت از کیفیت کمال شجاعت وسخاوت وغیرہ است

ششم۔ "بھیانک رس" کہ عبارت از کیفیت کمال خوف است

ہفتم۔ "بیبھتس رس" کہ عبارت از کیفیت کمال کراہت است

ہشتم "اوبھت رس"، کہ عبارت از کیفیت کمال تعجب است

نہم "سانت رس" کہ عبارت از حالتی ست کہ دران حالت ہمہ لذتہا محو شود و ہمہ نیک و بد یکسان نماید۔ واصل منشاء این حالت ترک و تجرید است۔

و درین کتاب اکثر مقامات راکہ از مصنفین پیشین کم کسی بہ تحقیق آن رسیدہ میر بہ دقت و نازکی تمام آن مقامات را حل نمودہ مثلاً فرق درمیان اقسام دھیراو کھندتا و فرق درمیان بچن بدگدہا و سوین دوت و فرق درمیان کریا بدگدہا و بودھک ہا۔ وسبب جدا شدن انبہ سبنوک وکھتا دکرتبا و مانتی از ہشت نایکا با وجود شریک بودن این مجموع درا وستھا بھید کہ مراد از اقسام حالات است خوب بیان کردہ۔ و دیگر مقامات کہ تفصیل آنہا اطالت می خواہد بوجہ احسن ضبط نمودہ۔ و در ایجاد و اختراع مضامین دقیق و خیالات نازک چہ قدر قوت فکری صرف کردہ۔ تمام نسخہ از اول تا آخر تمثیلات تام دارد۔ ومجموع کتاب انتخاب وسحر حلال واقع شدہ۔

وسوای این دو کتاب کتب متفرق متضمن مضامین لطیف بسیار دارد "رسلین" تخلص می کند۔ لین بمعنی محو است یعنی کسیکہ در رس محو باشد۔

درین مقام صد و بیست و پنج دوہا از ہر دو نسخہ بہ مراعات ترتیبی کہ در کتاب است انتخاب زدہ۔ و چند کبت چیدہ ثبت می شود۔

اول۔ از انگ درپن

:- منگلا چرن :-

سو پادت یا جگت مون ہر رس نیہ کو بھاے

قطعہ در سلک نظم کشیدہ

درین زمانہ کہ ارباب فضل کمیاب است — زبلگرام دو شخص اند در سخن اُستاد
یکی امام زمان سید غلام علی — کسی بہ شعر عرب مثل او ندارد یاد
دگر جہانِ ہنر سید غلام نبی — رساند فطرتِ او شعر ہند را بہ مراد
نگاہدار الٰہی ہمیشہ ایشان را — بمُرْسَلِ عَرَبِیْ وَّ اٰلِہِ الْاَمْجَادِ

میرزا جانجانان مظہر دہلوی سَلَّمَہُ اللّٰہُ تَعَالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی اخذ نمود۔

از نتائج فکر او "سکھہ نکھہ" صد و ہفتاد و ہفت دوہا است کہ آن را "انگ درپن" نام گذاشتہ و دیگر "نایکا برنن" کہ در ۱۱۵۴ھ ہزار و صد و پنجاہ و چہار ہجری تصنیف کردہ و مطابق این سال دوہا در خاتمۂ کتاب درج نمودہ و "رس پربودھ" نام مقرر ساخت معنیش آنکہ ازین کتاب تسلی و خاطر جمع در بیان رس می شود۔

مخفی نماند کہ نزد اہل ہند مقرر است کہ تغیر و کیفیتی کہ در انسان از دیدن یا شنیدن چیزی پیدا شود۔ وبعد از آن استغراق کامل دست دہد آن را "رس" گویند و آن نہ حالت است۔ و کتاب "نورس" کہ ملا ظہوری دیباچہ آن نوشتہ این معنی ہم دارد۔ نو در ہندی نہ را گویند۔ از ان نہ حالت

اول۔ "سنگار رس" کہ عبارت از کیفیت کمال محبت است کہ مرد را از دیدن زن یا شنیدن اوصاف او پیدا می شود و ہمچنین کیفیتی کہ زن را از دیدن مرد یا شنیدن اوصاف او بہم می رسد۔

دوم۔ "ہاس رس" کہ عبارت از کیفیت کمال ضحک است۔

سوم۔ "کرن رس" کہ عبارت از کیفیت کمال غم است۔

چہارم۔ "رودر رس" کہ عبارت از کیفیت کمال تہور است۔

کنول سانجھ موندت نہیں کوس سکور   واچرن کو بندت انجل جور

وازمنظومات والا است این چند دوہہ ے

پہلواری جگ مین سے سیچت لی لی باس
سوکہی رو کہہ پلاس کون رُت بسنت کی آس

رجنی سجنی پیہ سنگ پاؤن روپ بھات
اب پریتم بچھری بہئ پاؤن پک کی بہانت

تو ناساکی ڈزہ کی کیر لگی جیتہ کو چنچ
رہرکہو نٹو نت کری کہی دیت ہی چونچ

پیاری تیری چرن کی کہون کہان نو بھید
چہن بچہرت جاکی بری جہاوان پہاتی چھید

(۵) سید غلام نبی بلگرامی

ہمشیرزادۂ میر عبد الجلیل بلگرامی - ترجمہ او در فصل اول جلوہ پیراست ودرین فصل نیز بہ اداہای نازک ہوش ربا

اگرچہ حکمش در قلمرو سخن فارسی وہندی نفاذ دارد - اما بہ تسخیر سواد اعظم ہندی نوعی پرداختہ کہ سرکشان پای تخت سخن رایک قلم ازاوج غرور انداختہ - الحق ہیچ طوطئ درہندوستان بخوبی کلکش شکر افشانی نموده - وہیچ طاؤسی درین بوستان بہ نیرنگی فکرش بال وپر نکشوده - جوہر تیغ ہند از نیزۂ خطی بہ این حسن وانمودن جز اوکہ می داند - وچاشنی نیشکر ہندی از قلم واسطی باین لطف مہیاساختن ہیچ اد کہ می تواند -

میرزا محمد امین چون قصائد عربی فقیر واشعار ہندی میر شنید - حظی کرد - واین

مصر دواکر شاعر ہندی

مصر دواکر بن مصر ہربنس کہ از براہمۂ معتبر بلگرام است و در فنون سنسکرت و بہاکا مسلم خاص و عام - و علامۂ مرحوم و را بہ ملازمت امیر الامرا سید حسین علی خان رسانید و در سلک ندماء نواب منسلک گردانید - دوہۂ در مرثیہ آنجناب نظم کردہ و بیان واقع بہ عالم اظہار آوردہ کہ ؎

"ہوا نہے او ہوے گا ایسو کنین سو سیل"

"جیسو احمد نند جگ ہوی گیو میر جلیل"

از غرائب اتفاقات آنکہ چون این دوہہ را عدد کردہ شد بی زیادت و نقصان تاریخ برآمد - رحلت آن جناب بیست و سوم ربیع الآخر سنہ ثمان و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۸) واقع شد -

از منظومات عالی "سکہ نکہ" در وزن بھیروی ست - این چند گل از ان چمن چیدہ می شود ؎

الانام پوتھی پر لکی ایتھہ بھائی | جیون جڑائی کو ٹیکو بہال سہائی
کیس پاس کی پھانس پھانسو لوگ | ایک سیام تم اویری الگ سنجوگ
پہلواری گہونگھٹ کی پاتین جات | سمن باس بن چھانین نہیں سہات
واکپول نرمل تین دربن ہار | پرت انت جھونٹی کی مکھ چھار
داتل دیکھی پترن باڈہنت جوت | دت چیکنون دیکھی ہلست کوت
لکھ کپوت واگریوان اتہہ ابھرام | ہوئی اتیت گرڈاری سیری سیام
سنکھہ تا نہہ جیو موری دہون کیا کھوئی | کری لاک جہان بیچبر لوہیت تہان ہوئی
نکہس جہلک مہندی سنگ یوبن دت دین | چنین لال ترجیین ڈاک نوین
بہاد نا بہہ کی ترکو کہو نجات | کنول کلی لوموندی بہلی یہ بات
بینی پیٹھ دود مل متو جو کین | لانبی چکلی باتن من ہرلین
چکل جنگھہ سو موسن انگو جاے | انت باندہیت گنہی کہنین لاے

گھٹ لئے گھاٹ چلی الی نٹ کی سنکھ ہوت
گھٹ پٹ کی سدھ گھٹی ملکی مکھ کی جوت

للن چلن کی نام سن گری گھوم کی بھوم
پیارین پیاری لکھ پیا پران دئی مکھ چوم

بھاگن مانس نہ آئی ہو پیارے پرانن ایس
کھوری ہوری لپٹ سنگ کہہ ہین پران اسیس

کہہ کہہ اٹھت جری جری گھری گھری وہ بال
چل کی نیک بلو کئی انہین ہت کو ہال

کہت سیس کر دہر سنون سیام بام پرانیس
کنٹھ نکٹ سانسک رہی سو وکرت اسیس

(۴) میر عبد الجلیل بلگرامی نور اللہ ضریحہ

پیشتر نی قلم واسطی نثرا دگوش مستمعان را از تصانیف والاچہ حجازی وچہ عراقی نواختہ۔ اینجا شکر ہندی می افشاند وطوطیان ہند راغذاے روحانی می رساند۔

رتبۂ عالی ازان برتر بود کہ لب بہ ترہات شاعری سیما منظومات ہندی کشاید وزبان محتاط را بہ گفتگوی دور از کار آلاید لیکن احیاناً اگر تفسیدہ جگرے التماس معالجہ می کرد بنابر جامعیت فنون تباشیری از نی ہندی بر می آورد چنانچہ خود می فرماید ؎

شعر گر فضل من بنوشیدی | می شدم در فنِ سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من | میر خسرو دہد جواب نعم

پہلت پہیل منکوکرت پہلا کلا کی ہاتھ
اودرلست رد ماولی موہن موہن بہانت
مانو سبرن پان پر کام منتر کی پانت
نابہہ کوپ ناگن نکس چلی کنول مکھ چاڈھ
ٹہٹ کی دیکھ میور کریو کچ گرکی کراڈھ
گوری بھوری کورٹی تہوری بکیں سہائی
بھوری بھوری بات سون چورت من کو آئی
لست سیت پچھتوریان انگ کیسری رنگ
کنک بیل سی جھلملی بال چاندنی سنگ
پیہ تیہ رت بپریت کون پگ گہہ کر منہار
ہٹت ہنست ستہرات درگ للچاوت رجھوار
بھج اُچائی انگڑائی بن پیم جنائی جمہائے
چٹ پٹ ہرہرنی کٹی ٹھگ لاڈ د دکھرائے
ہرمرلی ہرکی لئے دہری اروج بنین
راگ رنگی پربین تیہ کری ہی پربین
کہیلت پہاگ ہلاس سون بہاگ بہری لکھہ نانہہ
موٹھی داڑ گلال کی من کیو. موٹھی مانہہ
جھک جھک کہیلت ہی للی جھومر سکہن سماج
جھوم جھوم من جگت کی پرت پگن پر آج
بھونہہ چڈھائی جنائی رس جھونٹھ مان جنائے
انہت ہی پیہ من بہتو او تہن اینٹھ بنائے

کاری سنکاری کری کہری سرس سکمار
لوٹن ہاری جگت کی لوٹن ہاری بار

سوہت بینی پیٹھ پر جہینین پٹ کی بہائ
لوٹت ناگن کنول دل انگ پراگ لگائی

مانگ سہاگ بہری الی بب پاٹی چہب چہائے
سیام منون گھنسیام مین چپلا لیک لکھائے

بہونہہ کمان سمان کی کت تکیت انکہائے
کدہ من سوتن تور کی تہارو پیارو پائے

آن بان کو کہت ہین نینن بان سمان
دی لاگت سالت جو یہ دیکہت بیدہت پران

ہوئی ترچہی ترچہی تکیو بہتو بہامنی بہیر
چبھ چیتون چت مون کئی کاڈہت بادہت پیر

سندر مکھہ چوکا حمک اپمان گوبرنی نہ
آنند مندر مین جڑی ہیرا جڑیا مین

کراچائی جہائی تیہ دہاری بہج انھ بہائ
منو چپلا دوئی توک ہوئی گری بہوم پر آئی

سوبرن رنگ مہندی رچو چہلا جڑاؤ ساتھ
ہاتھی دئے ساتھی کیو موہن من آون ہاتھ

اوپمان سندر نکھن کی من آوی نہین اور
اندبدھوار یندکی کلن بہئین سرمور

چہلا چہیلی چہانگین بب چہب مل اک ساتھ

و در سرکار شاہ شجاع بن شاہجہان بادشاہ باعزت بسر می برد و اور تصنیفی است "کبت بچار" نام کہ در میان سخن سنجان متداول است دوہہ مذکور در انڈیا النکار در کبت بچار داخل است۔

الحاصل چنتامن بعد استماع آن دخل مشتاق دیوان سید رحمت اللہ شدو بہ تقریب غسل دریای گنگ کہ از تحت جاجمؤ می گذرد با قبائل خود بہ جاجمؤ رسید۔ و دیوان را دریافت۔ دیوان لوازم مہمان نوازی نوعی کہ باید بہ عمل آورد۔ چنتامن مدتے نزد دیوان اقامت کرد۔ و بہ مناسبت موزونیت صحبت گیرا افتاد۔ و کبتی در وزن "جھولنا چھند" در وصف شجاعت و جوان مردی سید رحمت اللہ نظم کرد۔ کبت این است ؎

"گرب گہ سنگھہ جیون سبل گل گاج من پیربل گجے باج دل ساج دہایو"

"بجت اک جنگ گہن گھمک دندبھن کی ترنگ کہر دھمک بھو تل ہلایو"

"بیر تہہ کہت ہیہ کنپ ڈرجو رسن سین کو سور چھون اندر چھایو"

"کہو چل پائی تج ناہ سناہ یہ رحمت اللہ سرناہ آیو"

دیوان زری نقد و خلعت زرین سنگین صلۂ کبت بخانۂ چنتامن فرستاد و بعرض رسانید کہ می خواہم در حضور در الاقامت مباہات خود را بہ آئین خلعت آرایم۔ دیوان زبان بہ معذرت کشود کہ این لائق شما نیست۔ غائبانہ قبول باید کرد۔ آخر چنتامن در حضور دیوان آمد۔ و سر مجلس کتب را خواند و خلعت پوشید و انعام برگرفت۔

کبت مذکور در نسخہ "کبت بچار" بعد کبت مدح سلطان زین الدین محمد بن شاہ شجاع ثبت است۔

دیوان سید رحمت اللہ کتابی دارد "پورن رس" نام۔ این چند بیت دوہا از ان کتاب کسوت تحریر می پوشد ؎

أَمرٍ لِآخَرَ بِالْكَافِ وَنَحْوِہٖ" وازینجا دریافت شد کہ وجود تشبیہ بی مغایرت مشبہ ومشبہ بہ متصور نیست - وتشبیہ راسہ رکن است مشبہ ومشبہ بہ ووجہ شبہ- پس مقصود قائل از وحدت مشبہ ومشبہ بہ تنزیہ ممدوح از تشبیہ واثبات یکتائی اوست بہ تفنن عبارت چہ عبارت "چون توکسی نیست" و "چون تو توئی" ہر دو یک مآل دارد کہ آن تنزیہ باشد-

وصنعتی دیگر ازین قبیل در کلام ملا ظہوری یافتم کہ مفضل ومفضل علیہ یکی باشد اگرچہ این صنعت با مطلب کتاب کار ندارد اما برای مزید فائدہ تحریر می یابد کہ ؎

نتوان گفت زخوبان دگری می باشد   ہم توئی از تو اگر خوبتری می باشد

بخاطر می رسد کہ نام اول "تَمْثِيلُ الشَّيْئِ بِنَفْسِہٖ" ونام ثانی "تَفْضِيلُ الشَّيْئِ عَلٰى نَفْسِہٖ" گذاشتہ شود-

القصہ دوہۂ چنتامن در "انتیا النکار" کہ شاگردش نزد دیوان سید رحمت اللہ خواند این است ؎

ہیو برت ارکرت ات چنتامن چیت چین
وامرگ نینی کی لکھی واہی کیسی نین

دیوان دخل کرد کہ این مثال "انتیا النکار" نمی تواند شد زیرا کہ نایکا را مرگ نینی گفت - ومشابہت چشم او با چشم آہو ثابت شد- شاگردش این دخل را مسلم داشت- وبہر گاہ نزد چنتامن رفت دخل مذکور را نقل کرد چنتامن ہم اعتراف نمود- ودوہہ را تغیر داد ؎

واسندر کی ین لکھی واہی کیسی نین

واین چنتامن ساکن کوڑہ جہان آباد است ودو برادر او بہوکن و متراام نیز شاعر خوش فکر مشہور اند- چنتامن در علم سنسکرت سر آمد اقران بود- چنتامن شاعر ہندی

سید رحمت اللہ در ہندی اُستاد عصر بود۔ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی تعریف خوش فہمی او بسیار می کرد۔

در ایام حکومت جا جمؤ باد فروشی از تلامذۂ چنتامن شاعر مشہور ہندی آوازۂ کمال دیوان سید رحمت اللہ در فن ہندی شنیدہ خود را بہ حاشیۂ محفل دیوان رسانید روزے دوہۂ از منظومات چنتامن در "اننیا النکار" پیش دیوان خواند۔ درین مقام اول "اننیا النکار" را برنگاریم بعد از آن سر رشتۂ مقصد اصلی بدست آریم۔

"اننیا" بہ ہمزۂ مفتوح و نون اول مضموم و نون ثانی مشدد مکسور و یای تحتانی مفتوح آخر الف بہ معنی بی شبہ و "النکار" بروزن چمن کار صنعت فن بدیع۔

و "اننیا النکار" آن است کہ مشبہ و مشبہ بہ یکی باشد۔ فقیر را بنظر تتبع نرسیدہ کہ کسی از ادبای عرب و فارسی این تشبیہ را استخراج کردہ باشد حال آنکہ فی نفسہ موجود است چنانچہ در کلام فارسی شاہدی از دیوان ملا ظہوری ترشیزی برآوردم کہ ؎

چون ظہوری بجز ظہوری نیست　　در محبت یگانہ می باشد

و در منشآت میرزا جلالای طباطبا ہم بیتی یافتہ شد کہ ؎

آب رُخ آئینۂ جم منم　　ہمچو منی گر بود آن ہم منم

و خود ہم در سلک نظم کشیدم ؎

ترا می رسد ناز ای دلستان　　توئی چون تو خیل خوش طلعتان

و در عربی نیز بہ ادای این تشبیہ پرداختم کہ ؎

رأت کثیر حسانٍ فی الوری مقلی　　ما لاح مثلك الا انت یا املی

محرر کلمات گوید:- علماء عرب و فارس این تشبیہ را در فن بیان آوردہ اند و اہل ہند در فن بدیع تحقیق مقام آنکہ در صورت اتحاد مشبہ و مشبہ بہ تنزیہ است در صورت تشبیہ۔ چہ علما تشبیہ را تعریف کردہ اند کہ "ھُوَ الدَّلَالَةُ عَلٰی مُشَارَکَةِ

عرض کرد کہ حضرت حالا در خانہ نشینند و من خدمت بجامی آرم جد بزرگوار ملتمس اورا قبول کرد۔

سید رحمت اللہ بحکومت جاجموٴ و بیسوارہ وغیرہ می پرداخت و در دیانت وراستی دقیقۂ از دقائق فرونمی گذاشت۔ و مدبر و شجاع و صاحب عزم و عالی ہمت بود و اکثر مواضع قلب را تسخیر کرد و سرکشان را مطیع و منقاد ساخت۔ واز سرکار خیراندیش خان عالمگیری واز سرکار عبد الصمد خان روشانی و امراء دیگر نیز محالات فراوان داشت و با وارد و صادر سلوک پسندیدہ می کرد۔ و دست جود و احسان کشادہ می داشت۔

سید حبیب اللہ

بعد رحلت جد بزرگوار با برادر اعیانی خود سید حبیب اللہ جانب دکن بہ اردوی خلد مکان رفت و پادشاہ را ملازمت کرد۔ روز ملازمت خلد مکان بادشاہزادہ محمد اعظم شاہ فرمود کہ این خانہ زاد قدیم ماست و پدرش نلوبارا از قطاع الطریق بہادرانہ بدست آورد۔ سید رحمت اللہ بہ منصب دوصدی و جاگیر از محال سائی پور وسید حبیب اللہ بہ منصب صدو پنجاہی سرافرازے یافت۔ بعد چندی سید حبیب اللہ در دکن فوت شد۔ وسید رحمت اللہ بہ جاگیری کہ یافتہ بود اکتفا نمودہ بوطن رسید۔ وبرای تربیت برادرزادۂ خود سید کرم اللہ بن سید حبیب اللہ بہ سلیم پور رفتہ اقامت گزید۔ تزویج سید حبیب اللہ با دختر سید پیاری حسینی واسطی انامی شدہ بود وسید پیاری سید حبیب اللہ را خانہ داماد ساخت۔ ازین جہت اولاد سید حبیب اللہ در اُنام می بود۔ اُنام بروزن حُکام از توابع لکھنو است وسلیم پور یکی از قرای اُنام است۔

آخر سید رحمت اللہ در سلیم پور سیزدہم شہر ربیع الآخر سنہ ثمانیہ عشر و مائۃ و الف (۱۱۱۸) بہ رحمت حق پیوست۔ نعش اورا در بلگرام آوردہ بہ خاک سپردند۔

"کہ ابن تسعین (۹۰) را معتق ندانسته بقید حساب کشند وتبقصیر خدمت یک ماه اہانت آن بی گناه
"کنند جای وحشت است والسلام"۔

چون این نامه به خیراندیش خان رسید۔میر سید بهیکه را از مطالبه معاف داشت لیکن سید رحمت الله ابن الابن میر مسطور که محاسب ممتاز بود به رغبت خود رفته به کچهری حاضر شد و بعد حساب فارغخطی حاصل کرده خود را بخدمت جد بزرگوار رسانید۔

میر سید بهیکه به جناب میر سید طیب بن میر عبدالواحد اکبر بلگرامی قدس الله اسرارهما بیعت داشت۔و بعد خانه نشینی اوقات را به طاعت وعبادت معمور می داشت تا آنکه نهم شهر ربیع الاول روز پنجشنبه سنه اربع وتسعین والف (۱۰۹۴) در جوار رحمت آسود۔و پائین مزار میر عبدالواحد مدفون گردید۔

سید خیرالله

اما سید خیرالله بن دیوان سید بهیکه همراه پدر خود می بود سید بهیکه عبدالرحیم نامی را متبنی گرفت و او را سر فوج ساخت۔سید خیرالله را این معنی گران آمد۔وازپدر رُجدا گردید۔و این قضیه یاد از قضیه اسامه بن زید رضی الله تعالی عنهما می دهد۔

سید خیرالله در سرکار قبادخان عالمگیری و امراء دیگر نوکری می کرد تا آنکه سید بهیکه وسائط برانگیخته سید خیرالله را طلب فرمود و او فرمان پدر را امتثال نمود و در جنگی به زخم تفنگ جرعه شهادت چشید۔

اما دیوان سید رحمت الله بن سید خیرالله دخترزادهٔ سید لطف الله بن سید حسن بن سید نوح بلگرامی است۔ذکر سید حسن در دفتر فضلا گذشت

سید رحمت الله در خدمت جد بزرگوار تربیت یافت۔و به نیابت او بسرانجام خدمت می پرداخت۔چون دیوان سید بهیکه راپیری دریافت سید رحمت الله

میر سید بھیکہ بہ خیر اندیش خان تحریر فرمود۔ نامۂ سید درینجا ثبت می کنم کہ شمۂ احوال
میرازان بوضوح می انجامد۔ نامہ این است :-

" ازان مدت کہ تشریف شریف باین ملک اتفاق اُفتاد - چون حقیقت سکنۂ این دیار ازوارد
" وصادر بسمع شریف رسیدہ باشد و می رسد چہ احتیاج کہ در اظہار وقائع بلگرام بتکرار پرداختہ
" دردسری بتحصیل حاصل رود لیکن بمقتضای ضرور کہ لازمۂ بشریت است تکرار اظہار ناچار شد۔
" حقیقت حضرت قبلہ گاہ دیانت پناہ سیدی میر سید بھیکہ کہ از مشاہیر کبار این دیار است
" یقین کہ مسموع شریف گشتہ باشد کہ آن بزرگ بعد از آنی کہ بچل سالگی رسید از وطن برآمدہ
" مدت پنجاہ سال در خدمت اُمرا و ملوک گذراندہ حق گذاری و دیانت داری را بحدی رسانید
" کہ مدار علیہ ہر سرکار و صاحب اختیار ہر کار گشتہ سزای تحسین و آفرین شد۔ بالفعل کہ سال
" وی بہ نود (۹۰) کشیدہ و قوای خود را از خدمت بزرگان معطل دیدہ چارۂ کار بی آنکہ آمدہ بوطن
" ونشیند نیافت۔ مرتضیٰ خان مرحوم را چون بر دیانت و کمالات او اطلاعی تمام بود غرض خود
" خود را بر قصد سید مقدم داشت۔ چون الحاح بغایت کرد۔ انکار سید پیش نرفت۔ بعد از آنی
" کہ عازم این پرگنات شد چل روز تمام نگذشت کہ مرغ روح نواب بہ آشیانۂ علیین پرید مردم
" پرگنہ کہ ازین واقعہ متنبہ شدند پیش از انکہ میر از حویلی برآید کوچہا بر بستند از انجا کہ غلبۂ اسلام
" یقینی است برادران ہمراہ کہ آہن خائی بہ عادت داشتند در کاب میر رانگذاشتہ خجالت بخش
" ہر مایۂ فساد شدند۔ میر را چون طاقت عود بدہلی نبود ناچار قصد وطن نمود حرکت بی آنکہ تمسک
" بہ عصا کند متعذر شدہ بالفعل حالت پیری این و تخلل نوکری آن و شدت افلاس کہ نتیجۂ دیانت
" است زیادہ از آن۔ وطلب کچہری کہ باغوای حامد خان شدہ علاوہ بر آن۔ اکنون بجز
" خدا پناہی نیست ؎

" درچار موج حادثہ یکتا خدا بس است   چون نا خدا مدد نرساند خدا بس است

" مسموع است از حدیث شریف کہ ابن ثمانین (۸۰) از عتقاء خدا است۔ اکنون بندہ ہای خدا می خواہند

سرکار نواب احتشام خان و نواب محتشم خان عالمگیری و نواب مرتضیٰ خان والاشاہی عالمگیری صاحب اعتبار و عظیم الاقتدار بود

ہنگامی کہ ہندول بیانہ در علاقۂ نواب مرتضیٰ خان در آمد۔ زمینداران قطاع الطریق نلوہای پادشاہی را از دست قاصدان بغارت بردند۔ نواب مرتضیٰ خان بنا بر آنکہ سرکشان بہ تردد و جرئت مشہور بودند متامل شد تا کرا حکم تدارک کند۔ دیوان سید بھیکہ این معنی را از چہرۂ نواب دریافت۔ و با برادران خود سوار شدہ بر سر مفسدان رفت۔ و بہ ضرب شمشیر راجۂ آن ضلع را با اہل و عیال دستگیر کردہ پیش نواب آورد۔ و نلوہا مسلم بدست آمد۔ نواب مرتضی خان نلوہا را بہ حضور خاقان فرستاد۔ و تردد دیوان سید بھیکہ معروض داشت۔ دیوان مورد تحسین و آفرین شد۔

دیوان تا سی[۳۱] و یک سال از طرف نواب اخلاص خان خویشگی عالمگیری بہ حکومت سیوندہ وغیرہ محالات جاگیر نواب مسطور از توابع صوبۂ اودہ قیام داشت۔

بعد ارتحال نواب اخلاص خان محالات مذکورہ بہ نواب مرتضیٰ خان مقرر گردید۔ و نواب مرتضیٰ خان بنا بر ارتباط سابق و بواسطہ آنکہ نقش میر سید بھیکہ از مدتی دران الکہ خوب نشستہ بود۔ بہ آرزوی تمام میر را طلبید و حکومت محالات تفویض نمود۔

قضارا بعد یک ماہ ازین تفضیہ نواب مرتضیٰ خان از منصب حیات معزول گشت و حامد خان پسر نواب مرتضیٰ خان کہ در آن ایام حکومت خطۂ بیسوارہ داشت برای محاسبہ پنج سوار از کچہری خیر اندیش خان دیوان لکھنؤ بہ احضار میر سید بھیکہ تعین نمود۔ سید ضیاء اللہ بلگرامی کہ در فصل اول ذکر یافت سفارش

جیسی مین ساوک جاوک جل پہرین پہر کین سو کیسہون رہت نہ گہیر ی ہین
لال مدہنا ایک سو میرو من موہنی کوں پٹ پنجر پنجری رہت نہ ہیری ہین
سالو کی سدہ رسو بہا اہیا او ہکار ایسی ہین کی کہلونان کدہون نین پیاری تیری ہین

:-چکھ برنن گھونگھٹ مین:-

جو چتر انن چت چدہی نہ بدہی بدہ بیدن گرنتھ نہ گائی
بہار بھی بہوری کری بہرین چپ جوگن جوگ انیتھ گنائی
جو تکھہ جوت جگی نہ تہکی مدہنا ایک گھونگھٹ چنچل تائی
جہین دو کول چھبی جھلکی اپچھ براجت اچھ رجھائی

:-چند کی سیامتا برنن:-

کوٗکہی چند کی مرکنک انک دیکھیت کوٗکہی چھایا چھت بہوتل پرکاس کی
کوٗکہی اندھکار بیوہی سو دیکھیت کوٗکہی کالمان کلنک انیاس کی
مدھ کہی ساہر لینون کرتار سب تاہی کی سنواری بہامان کانھ کی بلاس کی
تادن تین چہاتی چھید پری ہین چہاکر کی وار پار دیکھیت نیلتا اکاس کی

(۳) دیوان سید رحمت اللہ

بن سید خیر اللہ بن دیوان سید بھیکہ بلگرامی از اولاد سید محمد صغری است
کہ ترجمہ او در دفتر اول بہ زبان قلم حوالہ شد و او سوای قبائل اربعہ مشہور سیدوارہ
است و نسب او بہ سید محمود عرف بڈہن می رسد کہ اسم او در ترجمہ سید عمر بلگرامی
درہمان دفتر مذکور شد۔

دیوان سید بھیکہ

دیوان سید بھیکہ از عظماء عہد بود۔ و در سخاوت و شجاعت و مروت و نیات طینتی
شہرۂ روزگار می زیست و وجاہت صوری را با وجاہت معنوی فراہم داشت۔ و در

محبت از ہر دو جانب مستحکم بود۔ سید معشوقہ را گرفتہ بہ شاہ آباد برُد و زیور اسلام پوشانیدہ در حبالۂ نکاح درآورد۔ نواب کمال الدین خان بن نواب دلیر خان افغان صاحب شاہ آباد مراسم اعزاز سید فوق الحد بجا آورد و مدت اقامت آنجا لوازم مہمانداری نوعی کہ باید بتقدیم رساند

بعد چندی شورش ہندوان فرونشست۔ و سید بہ وطن اصلی معاودت فرمود وسالہا بر مسند زندگانی کامرانی کرد۔ و غرۂ رمضان المبارک سنہ تسع و تسعین و الف (۱۰۹۹) بہ گلگشتِ روضۂ رضوان خرامید و در بلگرام مدفون گردید رحمۃ اللہ علیہ۔

چند کبت از و بقلم می آید :۔

:۔سکھیا برنن:۔

سنگ لاگی ڈولت مکر سرساکرن چتون پان کو چرہ ترکا ہو چتیو
للت رسن دب بولت کلت دنت ایکدہ ہسن ادہرن ہیت ہتیو
ادکت ہوت نہ سر یر کنتی سار چھیر کنت مکھ کہتا کو کتھن کہو کہہ تبیو
روس ہون سورس ال سنپت نلن جبین دیوس مکھ دیکھ کہنسار کا نتھی رتیو

:۔سکلا ابھارکا:۔

چندادی چلی چندمکھی تن گورہ چندن کھورن کہو رین
دونیہ جوت بڑہی چت جونھ مانو پای مینکھہ کو رین
جانی نجات جتی چلی جات چھپی نہہ بات سگندھن جو رین
ہاتھ لیین سرپچن کون سوکیو سرپیچ پر پیچھ تو رین

:۔نین برنن:۔

کاری کجراری اُنیاری جگ موہنی کون تن بچ تاری ات ترل تریری ہین

ومشکلات را به حل می رسانیدند۔

نقشهای او مشهور است۔ و خوانندها در وقت ذکر نام او گوش می گیرند و این ادبی است مصطلح اہل ہند۔ و در کلام میرزا صائب گوش گرفتن بر سبیل تعظیم بنظر در آمد ازینجا مستفاد می شود که در اہل ولایت ہم این رسم معمول است۔ میرزا می فرماید ؎

آتش نفسان گوش به تعظیم بگیرند هر جا که منِ سوخته را نام برآید

خواندن او کیفیتی داشت۔ بعض اوقات وحوش به استماع آن در مقام مستی و حیرت فرو می ماندند۔ تا به انسان چه رسد۔

اُستاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب مضجعه فرمود که وقتی امساک باران شد۔ سید محمد فیض بلگرامی که ذکرش در دفتر فضلا رفت بخدمت سید نظام الدین عرض کرد که از نایکان پیشین تصرفها به عالم ظهور رسیده که بر زبانها دائر است درین ایام که قحط باران و کار خلق خدا تباه است اگر توانند تصرفی به ظهور رسانند۔ و به فریاد خلائق برسند۔ فرمود بنده عاجز است و توانای مطلق جل شانهٗ بر همه چیز قادر۔ و صندلی طلبیده در صحن دیوان خانهٔ سید محمد فیض گذاشت و بر صندلی نشست۔ و راگ میگھ خواندن گرفت تا آن زمان که مقداری از ابر تنک پیدا شد و حال آنکه بقول مشهور "ما فی السماء قدر راحة سحابا" ابری بقدر کفِ دست در آسمان پیدا نبود سید محمد فیض عرض کرد که خدمت گرامی بسیار تصدیع کشیدند۔ و برای تحقق شدن تصرف این قدر ابر کافی است۔ برنخاست تا آن زمان که ابر پهن شد و اطراف آسمان را فرو گرفت و آن مقدار باران بارید که روی زمین طوفانی گشت سید محمد فیض معذرتها کرد و خلائق به دعاء خیر تر زبان گردیدند۔

سید را با هندو دختری سندر نام عشق بهم رسید۔ دختر نیز به جذب عشق کامل دل از دست داد۔ رفته رفته راز گل کرد۔ قوم دختر به پرخاش برخاستند۔ ازانجا که سر رشتهٔ

تاہ نہ ساہ بسارئے یا ادہا جیونت
ہم کمدن تم سردسس کریا کرن سومت
برہ اُساس جرت اب تیہ کمت بن نا نہہ
منون سراوت تن تپت پرت جای وہ مانہہ

(۲) سید نظام الدین المتخلص بہ مدہنایک

بن سید علاؤالدین بن سید حمزہ بن سید صدرجہان بن سید علاؤالدین بن سید فاضل بن سید فتح محمد بن سید بدہ بلگرامی قدس سرہ کہ ذکر شریفش در دفتر نقرا لتحریر یافت۔

سید نظام الدین شہرۂ روزگار و در موسیقی ہندی یگانۂ ادوار است۔ در عصر خود متاز وکرم می زلیست۔ وصفت مروت وسخاوت بہ مرتبۂ کمال داشت وہموارہ خلق خاتمی وجود حاتمی را رنگی تازہ می بخشید۔ و در صحبت نکتہ سنجی و لطیفہ گوئی میر مجلسی بہ او مسلم می شد۔

ابتداء حال ذوق بہ نظم و نثر بہم رساند۔ و این فن را از اُستادان عصر سند نمود۔ و در ناظمی سرآمد برآمد۔ وکتب معتبرۂ فارسی را مستعدانہ درس می گفت۔

آخر طبع شریفش بہ علوم ہندی مائل گشت۔ و در شہر بنارس کہ بناء رس است کتب سنسکرت وبہاکا کسب نمود۔ ومہارتی عظیم پیدا کرد۔ و در موسیقی ہندی از علم نادوتال وسنگیت سازیکتائی نواخت۔ ومحقق ومدقق این فن ونایک وقت شد۔ ازینجاست کہ مدہنایک تخلص می کند۔ و دو کتاب تصنیف کرد یکی نادچندرکا دوم مدہنایک سندگار۔

ماہران فن موسیقی ہندی دران عصر از اطراف دور دست بخدمت او می رسیدند

پچھپ دشت اور کونج من سہج پر یواہنت
بھر نکی ہوئی کہت سنجری تب بھینتی بھگونت

کیج چھوٹی تیہ سیس سون بب کیج رہی اتنگ
مانھہ کچن کلس تین امرت پیوت بھونگ

پہپ تراین چھرنس مانگ نک گج راہ
بدن چندن دیکہت ام کر بھو لو ساہ

اِل مالا پین گیئن آہ کل دری پتار
مرگ مد کرنن کو چھوئی برن پاس تو یار

تل بنکٹ بھر کٹی ملن سوسو بھاجیہ جاگ
ادھر دھنگ منون نرکہہ کی پانگ پسارت کاک

میٹ میٹ بدہ بدہ سیحت تومکھہ ایمان لک
جگ بیتی نہچت سنجت بھیو نہ مکھ سمک

تومکھ پانپ امیہ ندہ دیکہت نیت نہ کات
نین بچترا کہت بب پیوت ہون نہ اگھات

پریتم نین ترنگ چڑہ چھانہہ جو میلت آئی
من پا را گھٹ کوپ تین ابھر دوہون دس جائی

مرگ نینی مرگ راج کٹ مرگ باہن مکھہ جاہ
مرگ انگ مرگ مدتلک مرگ دبجہت سرتاہ

این سہ دوہا از چنپا نوشتہ مے شود ۵

ساہا اِنک دن یون ہنے چتون کھنچی اکاس
بھیو کھٹولن کو سمی ایک ایک نہہ پاس

شیخ شاہ محمد آن را دیدہ گفت :-

"سیام رین مین کیتھ اورین چمکن کوٹ دس"

چنپابدا ہتہ جواب داد :-

"من متھ باری دیٹھ بن بیہ تیہ کھو جت پھرے"

وقتی شیخ شاہ محمد از سفر بخانہ آمد۔ چنپا چشم پر آب کرد۔ چنانچہ از نرم دلی رسم زنان ہنود است۔

دران حالت شیخ شاہ محمد گفت۔

"رکم درگ ڈہری سنار مم آیو بھایو نہین"

چنپا در جواب گفت :-

"لینہین نین پکہار ملن ہتی تو درس بن"

شیخ شاہ محمد در آخر عمر استعمال افیون اختیار کرد۔ و اکثر اوقات در شعر بعد افیون می پرداخت۔ و چنپا قدح افیون می کرد۔ روزے این دوہا نوشتہ در محل سرا پیش چنپا فرستادو افیون طلبید :-

جل تھنبھن بیر اگ رپ ہاری یا ہن سوئے

چنپا دی پرہٹائے یہ جوری تہاری ہوئے

چنپا جواب گفتہ با افیون فرستاد کہ :-

روپ گنواون جگ ہسن تیجی کام کی کہاد

ہون تہہ پہو نچون ساہ یہ کہان بساہی بیاد

شیخ شاہ محمد در آخر حال بہ قنوج رفتہ اقامت اختیار کرد و ہمانجا ازین عالم انتقال نمود۔ از منظومات او چند نسخہ متداول است۔

برخی از نتائج طبع او سمت تحریر می یابد ؎

"تایت" گویند- و ابریشم سیاه دران تعبیه کنند-

شیخ شاہ محمد اشارہ بآن زیور کردہ گفت :-

"چہ خوب بھنور بر کنول نشستہ است"

بھنور زنبور سیاہ و کنول نیلوفر را گویند- ابریشم سیاہ را بہ زنبور و دست را بہ نیلوفر سُرخ تشبیہ داد کہ در موزونان ہند مستعمل است- و عشق زنبور سیاہ بر نیلوفر نیز نزد نکتہ سنجان ہند مقرر چنانچہ عشق بلبل بر گل و عشق قمری بر سرو نزد اہل فرس-

چنپا بزبان شکستگی جواب داد کہ :-

"بھنور نیست گوبروندہ است"

یعنی جعل کہ در سرگین پیدا می شود-

شیخ شاہ محمدؒ ازین جواب محظوظ شد- و لطافت طبع او را دریافت- و او را بر اسپ گرفتہ در ربود- و بخانہ آوردہ تربیت کرد- و او در نظم ہندی فائق و در لطافت و ظرافت و بدیہہ گوئی یگانہ بر آمد تا بحدی کہ در نظم ہندی از شیخ شاہ محمد سبقت برد-

دوہا فراوان در سوال و جواب شیخ شاہ محمد و چنپا بین الجمہور مشہور است- اکثر سوال از شیخ شاہ محمد و جواب از چنپا است- و این دلیل افزونی قدرت چنپا است کہ سوال را فی البدیہہ جواب بہم می رساند-

روزی شیخ شاہ محمد و چنپا بر کنار دریائے نشستہ بودند-

شیخ شاہ محمد مصراعی گفت :-

"دھوم جو او تھت ترنگ موں یہ اچرج مم آہ"

چنپا فی البدیہہ پیش مصراع بہم رساند :-

"ادنل روپ کو کامنی مجن کر گئی ساہ"

شبی در ایام برشکال کرم شب تاب در ہوا می رفت-

ذائقہ را از چاشنی شکرفروشان این گلزمین نصیبی متکاثر۔

معنی آفرینان عربی وفارسی خون از رگ اندیشہ چکانیدہ اند۔ وشیوۂ نازک خیالی را بہ اعلی مراتب رسانیدہ۔ افسون خوانان ہندہم درین وادی پای کمی ندارند بلکہ در فن "نایکا بھید" قدم سحرسازی بیش می گذارند۔ کسی کہ زبان فارسی و ہندی ہر دو ورزیدہ۔ وباسفیدی وسیاہی آشنائی کامل بہم رسانیدہ۔ بہ تصدیق سخن فقیری پردازد۔ وسجل دعوی خاکسار را بہ مُہر شہادت مزین می سازد۔

موزونانِ زبان ہندی در بلگرام فراوان جلوہ نمودہ اند۔ و دماغہا را بہ روائح صندل تر تازگی وشگفتگی افزودہ۔ لہٰذا فصل این جماعہ علیحدہ بہ تحریر رسید و شمامۂ معطری بہ دست بوشناسان حوالہ گردید۔

(۱) شیخ شاہ محمد بن شیخ معروف فرملی

عشیرۂ فرملیان بلگرام در روزگار اکبر پادشاہ عمدگی واعتبار داشتہ اند و لوای فوقیت برافراشتہ۔

شیخ شاہ محمد دران عہد صاحب ثروت واقتدار بود۔ و بحکومت احصار قیام داشت۔ واو در نظم ہندی اُستاد کامل بود۔ وگوی نکتہ سنجی از اقران می ربود جمیع ماہرانِ این فن امروز استادی اورا تسلیم می کنند۔ وسخن او را بجان خریداری می نمایند۔

آوردہ اند کہ در سرزمین ریری چندوار حکومت محلی داشت۔ روزی با فوج خود بہ عزم شکار برآمد۔ اتفاقاً از فوج جدا اُفتاد وعبورش بر سر دہی واقع شد درسواد آن دیہ دُختری صاحب جمال رادید کہ سرگین گاو را پاچہ می ساند نام دختر "چنپا" بود۔ و در ساعد خود زیوری داشت کہ آن را در ہندی

(۱۴۳) محزون۔ سید برکت اللہ بلگرامی

از اولاد سید محمود اصغر بلگرامی است کہ ذکرش در دفتر اولیاء اللہ سمت تحریر یافت۔ جوان شایستہ است۔ اکثر بہ دواوین وکتب فارسی وارسیدہ واخذ آداب ومشق سخن از میر نوازش علی نمودہ۔ ازوست ؎

عاشقم وصل یار می خواہم | عندلیبم بہار می خواہم
بہر یک بوسہ نا اُمید مکن | کز تو این یادگار می خواہم
یا علی بہر قتل دشمن دین | مدد ذوالفقار می خواہم
باگناہ ز حد فزون محزون | رحمت از کردگار می خواہم

دعوی یک بوسہ از لعلِ لبش می داشتم | خط برون آورد و ما را کرد آخر لاجواب

سپاس چمن آرای ازل کہ نوبہار فصل اول بہ مراد رسید۔ ودل ودیدۂ تماشائیان را سرمایۂ نشاط بخشید۔ قلم گرم رفتار عرقہا افشاند تا بہ شادابی این چمن پرداخت۔ وزبان آتشین گفتار شمعہا گیراند تا عرصۂ این سواد را روشن ساخت۔ اکنون طوطی ناطقہ فاتحۂ ختم می خواند۔ وتاریخ اختتام بہ عرض موزونان نکتہ سنج می رساند ؎

زنوکِ کلک من نقشے ترا وید | کزو تصویر حیرانی است بہزاد
اگر تاریخ این تالیف پرسند | بگو "تحریر عالی کرد آزاد"

۱۱۶۶ھ

فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان ہندی جَزَاہُمُ اللہُ بِجَائِزَۃِ الْخَیْرِ

من ہیچمدان با زبان عربی وفارسی وہندی آشنایم۔ واز ہر سہ میکدہ بقدر حوصلہ قدحی می پیمایم۔ در عربی وفارسی عمرہا مشق سخن کردم ونورسان معانی را در آغوش فکر پروردم۔ مشق سخن ہندی ہرچند اتفاق نیفتاد۔ وفرصت تسخیر سبزان این قلمرو دست بہم نداد۔ امّا سامعہ را از نوای طوطیان ہند حظّی وافر است۔ و

را از بر کرد و مختصرات کتب درسی گذرانید۔ مشق سخن در سایۂ تربیت میر نوازش علی می کند و فکری صحیح دارد۔ ازوست ؎

تا بہ گلگشتِ چمن آن سرو قامت می رود | بر سرِ قمری چہ آشوب قیامت می رود
می شود سرمایۂ ناز آن سپاہی پیشہ را | آنچہ از جنسِ نیازِ من بغارت می رود
بی دماغانِ جنون از فکر صحرا فارغ اند | از خراب آباد دل طرحِ بیابان ریختند
در چمن آید اگر آن غنچہ لب بلبل ز شرم | زیر بالِ خود کند چون بیضہ پنہان غنچہ را

(۱۴۱) ثمین۔ شیخ غلام حسن بلگرامی

خواہرزادۂ قاضی احسان اللہ مذکور۔ جوان خوش طبیعت است۔ گاہی فکر شعر می کند و از میر نوازش علی اصلاح می گیرد۔ ازوست ؎

از بسکہ سودم از سرِ افسوس کف بہم | دستم رساند آبلہا چون صدف بہم
ز سنگہای جفا مشکن ای پری پیکر | ترحمی کہ ترا منزل است شیشۂ دل

(۱۴۲) وامق۔ نواز محی الدین بلگرامی

پدرش شیخ غلام محی الدین فاروقی تن بخشی نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بود و وامق ذہن درستی دارد۔ و باکتب درسی اشتغال نمودہ حیثیتی بہم رساندہ و مشق سخن از میر نوازش علی استفادہ می کند۔ ازوست ؎

گر بہ بینی تو مرا بر سرِ راہی گاہی | چہ شود گر بنوازی بنگاہی گاہی
بسکہ در ماندۂ ہجرم ز خدا می خواہم | وصل ہر روزہ اگر نیست بماہی گاہی
یاد روزی کہ گزر داشت بہ کویش وامق | بود با او نظرِ لطفِ نو گاہی گاہی
بسکہ حیرانِ تماشای تو گردیدم نماند | در چراغِ دیدہ ام چون دیدۂ بسمل فروغ

بحرفی کشتگان را زنده سازد کافر حشمت | مگر دادند اعجازِ مسیحا این فرنگی را
داغ احسان برنتابد همتِ والای ما | از حنا رنگی نگیرد دست استغنای ما
هرگز از دورِ فلک عشرت نصیبِ ما نشد | سرکه شد از شور بختی باده در مینای ما
در جهان امروز از بس قدر اهل زر بود | می زند پهلو به عیسی هر که صاحب خر بود
گرد کین از جانبِ ما بسکه در دلها نشست | در میان ما و یاران سدِّ اسکندر بود
در جهان از بسکه باشد صلح کل آئین مرا | می شمارم آفرین هر کس کند نفرین مرا
در بهارستانِ غفلت ایمن از غارتگرم | غنچۂ تصویریم و نبود غمِ گلچین مرا
بسکه هر شب سبزۂ خطِ تو می بینم بخواب | سبز همچون بال طوطی شد پر بالین مرا
مپوش چشم خود از روی نوخطان زاهد | کسی که منکرِ مصحف بود مسلمان نیست
هیچ بی برگ و نوا نیست ز فیضش محروم | گر ز نی نغمه گرفتند شکر بخشیدند
آنچه باید در خورِ هر شخص سامان می کند | دخترِ رز را بود گهواره از پیمانها
تنگ چشمان را ز دولت خست افزون می شود | مشت بر بندد صدف هرگه گهر آید بدست
شادمانی می کند از مرگ خود روشن دلان | شد مرا این نکته روشن از لبِ خندانِ برق
نام آبا روشن از فرزند صاحب جوهر است | حرمتِ دیگر به عالم از گهر دارد محیط
اهل همت را چه باک از خصمیِ بد گوهران | سنگ نتواند کسی بر شیشۂ گردون زدن
به مستی داد جانان وعدۂ یک بوسه ام صانع | چه سازم گر خدا ناکرده از اقرار برگردد
از هجوم داغ ناپیدا است دل در سینه ام | در سوادِ خویشتن این شهر پنهان گشته است
چرا از عشق خود آگاه کردمش صانع | اگر حجاب نماید ز من سزای من است

(۱۴۰) سخنور[۱] - شیخ محمد صدیق بلگرامی

پدرش قاضی احسان اللہ امروز به منصب قضاء شهر قیام دارد۔ سخنور کلام اللہ

۱؎ نتائج الافکار صفحہ ۲۲۴۔

نیست معلومم که چشمِ زخمِ من چون می برد — شاید از مژگان او آمد پیامِ بوسهٔ

مشو برای کبابی بآتشی محتاج — چو سنگ از جگرِ خویشتن شرار طلب

چون صریرِ خامه نبود ناله ام را آفتی — سرمه می سازد بلند آوازِ فریادِ مرا

رباعی

ختم آمده منشورِ ولایت بر تو — انجامِ صحیفهٔ ہدایت بر تو

تعقیبِ خلافتِ تو بر جا باشد — چون ہست مدارِ ہر نہایت بر تو

ای دل کردی چه کار یادِ تو بخیر — رفتی بتلاش یار یادِ تو بخیر

در حسرتِ دیدار کسی خاک شدی — ای بسملِ انتظار یادِ تو بخیر

صوفی گوید که ما خدائیم ہمه — زاہد گوید که با خدائیم ہمه

این ہر دو بکارِ خویش ضدی دارند — مائیم خدا و با خدائیم ہمه

(۱۳۹) صانع۔ نظام الدین احمد بلگرامی

ہمین نام تاریخ تولّد اوست۔ مطابق سنه تسع وثلثین ومأته والف (۱۱۳۹) جوانی است از عشیرهٔ قضاة عثمانی مہذب و مؤدب۔ در حداثت سن کلام اللہ را یاد گرفت۔ و در خدمت میر نوازش علی سلّمه اللہ تعالیٰ تربیت یافت۔

مشق سخن از خدمت میر می کند۔ و طبع سلیم و ذہن مستقیم دارد۔ و از قبیلهٔ قضاة عثمانی اول کسیکه شعر درست انشا کرد۔ و لآلی دلپسند به غواصی فکر بر آورد اوست۔ ایزد سبحانه عمرش بیفزاید۔ و پایهٔ سخنش را ترقیها کرامت نماید

این چند شعر نتائج طبع اوست ؎

نقش روی یار را مانی به پرکاری کشید — چون نظر بر چشم او افگند بیماری کشید

توان زائل نمود از بخت عاشق تیره رنگی را — کند گر صنعتِ مشاطه زیبا روی زنگی را

بحکم ارث گلدستۂ اخلاق حمیدہ و نسخۂ جامع اوصاف پسندیدہ۔
کتب مختصرات درسی تحصیل نمودہ و در فارسی استعداد شایستہ بہم رسانیدہ۔ بدقائق
شعر خوب می رسد۔ وگاہی خود ہم فکری می کند۔ این رباعی زادۂ فکر اوست ؎

ہرچند بود ضمیر پاکت روشن | بی راہبری گام درین راہ مزن
پیداست کہ شمع پیش پای خود را | بی شمع دگر نمی تواند دیدن

(۱۳۸) عارف۔ محمد عارف بلگرامی

از اولاد مخدوم محمد رکن الدین بلگرامی است قدس سرہٗ کہ ذکر شریفش در دفتر
اولیاء اللہ گذارش یافت۔
تولد محمد عارف روز جمعہ نہم ذی القعدہ سنہ اثنتین وعشرین ومأتہ والف
(۱۱۲۲) دست داد۔ جوانی است سنجیدہ۔ وعندلیبی است نو رسیدہ۔ اول شخصی
از دودمان مخدوم رکن الدین کہ چراغ سخن افروخت۔ وطرز موزونی از مبدءِ فیاض
آموخت۔ اوست
از عنفوان شعور بہ گلگشت کوچۂ سخن خرامید۔ و در فن فارسی وہندی کمالی بہم
رسانید سیما شعر ہندی کہ این فن را خوب ورزیدہ وغزالان تازہ در دام کشیدہ۔
برخی از سبزان ہند در فصل ثانی نقاب از رخ می کشایند۔
با فقیر محبت تمام دارد۔ وہمیشہ بہ نامہ و پیام مرہمی بر دل ریش می گذارد۔
این چند بیت ثمرات فکر اوست ؎

گرمیِ محفلِ من از رخِ صہبا باشد | رشتۂ شمع من از پنبۂ مینا باشد
قطع این راہ توان کرد بیک قطع نظر | خار پایت مژۂ دیدۂ بینا باشد
بسکہ نیرنگی حسنت بنظر جلوہ نمود | مژۂ من پر طاؤس تماشا باشد

آمد- وبا حاضران گفت سلاح از من بگیرید که تاب وطاقتم نماند- همین که دراز کشید- چراغ حیاتش خاموش شد- ومردم خاک حسرت برسر انداختند وبعد تجهیز وتکفین بر دروازه دهول پور دفن ساختند-

چون راه آمد شد واشد سید درگاهی بملاقات پسر شتافت- او خود زیر خاک رفته بود- بیطاقتیها کرد فائده نداشت-

جنگ سلطانی بیستم شهر ربیع الاول واقع شد- سید محمد حسن بیست ویکم ماه مذکور سنه تسع عشر ومائة والف (۱۱۱۹) برحمت حق بپیوست- آیه کریمه "اِنَّمَا اَشْكُوا بَثِّیْ وَحُزْنِیْۤ اِلَی اللّٰهِ" (۱۱۱۹) تاریخ رحلت اوست که علامهٔ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی یافته وبگرفتار حالت یعقوبی سید محمد اشرف درگاهی تحریر نموده

این چند بیت تذکرهٔ ایماست ؎

جمالش بسکه در بزم تخیل جلوه پیرا شد | سویدای دلم چون مردمک محو تماشا شد

مرکز گردشِ ما نیست بغیر از دلِ ما | محمل ما دلِ ما هم دلِ ما منزلِ ما

وصفِ تو اگر برلبِ دریا گذر آرد | از گوش صدف پنبهٔ گوهر بدر آمد

مگر در یاد ماهِ من ز بلبل ناله می خیزد | که مد شاخ گلها در چمن چون هاله می خیزد

انتخاب از ناز خوبان نیست جز حسن کلام | وای بر بلبل که از گل یک سخن نشنیده است

کشادِ کارم از جمعیتِ خاطر نمی آید | نشد چون غنچه بی چاکِ گریبان فتحِ بابِ من

رسید قاصد وواشد گره ز غنچهٔ دل | هوای بال کبوتر نسیم باغ من است

ز تمکینِ تو ای ظالم فغانم جوششے دارد | سکوتِ گل زند ناخن دلِ مسکین بلبل را

نیاز وناز را بایکدگر خوش جلوه می بخشد | درازیهای دست از من از و دامن کشیدنها

(۱۳۷) آگاه- سید علی رضا سلمہ اللہ تعالےٰ

خلف الصدق میر عبدالواحد ذوقی مذکور- همعمر ویار دلپذیر این فقیر است و

بیین بسوی چپاتی بدیدۂ انصاف — کہ بی وصالِ شکر حالتِ نزاران چیست
غرض ز موسمِ برسات اولہ و بوندی است — دگرنہ این ہمہ تمہید برق و باران چیست
چرا نہ نیشکر از خرمی نخود بالد — کہ آل او ہمہ مقبول آمد و منظور
در تمنای ملاقات شکر ای ذوقی — آب گردید دلِ شیر بالفت سوگند

(۱۳۶) ایما۔ بندگی سید محمد حسن بلگرامی

برادر صغیر میر عبد الواحد ذوقی بلگرامی۔ گل سر سبد چمن استعداد بود۔ و نہال سربلند قابلیت خداداد۔ مصوّر ازل حسن صورت را با حسن سیرت آمیختہ۔ و رنگ حیرت در دیدۂ تماشائیان ریختہ۔

در صغر سن مصحف مجید را از بر کرد۔ و در پانزدہ سالگی فنون عربی و فارسی و ہندی را فراہم آورد۔ شعلۂ آوازش دل سنگ می گداخت۔ و حسن قراءتش ایمان سامعہ را تازہ می ساخت۔

از انجا کہ کسب ہوای زندگانی و تحصیل اسباب کامرانی مقتضای عہد شباب است در عنفوان عمر از وطن مالوف برآمدہ شاہزادہ عظیم الشان بن شاہ عالم را ملازمت نمود و بہ منصبی سرافرازی یافت (پدرش) سید محمد اشرف درگاہی دران وقت نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود

چون خلد مکان رایت عزم بملک جاودانی افراخت۔ و شاہ عالم از کابل و محمد اعظم شاہ از دکن بداعیۂ محاربہ شتافتند۔ و در میدان دھولپور برمسافت دوازدہ کروہ از اکبرآباد تلاقی فئتین رو نمود۔ و محمد اعظم شاہ در معرکہ نقد زندگانی درباخت و نسیم ظفر بر پرچم الویۂ شاہ عالم وزید۔ بعد فراغ جنگ سید محمد حسن کہ جوان نازنین بود و سلاح در بر داشت۔ تاب حرارت ہوا نیاوردہ بہ خیمۂ خود

" به تریاک هم نیستم آشنا — هم از تهمتِ کو کنارم رها
" کنون به که تمهید کمتر کنم — غزل خوانیِ مدعا سر کنم

آنانکه پرده از رخِ لوزینه وا کنند — آیا بود تواضعِ صحنی بما کنند
نان از تنور بهر مربا جدا شده است — لازم بود که حق غریبی ادا کنند
در کار خیر حاجتِ هیچ استخاره نیست — اهمال در تناولِ فرنی چرا کنند

انجیر را ز شاخ درخت ار جدا کنید — پنهان ز چشم بد به لبش آشنا کنید
یکبار پوست را ز تنش بر کشیده اید — بارِ دگر به کیله ندانم چها کنید
هنگام آن شده که اسیران انبه را — بر کام دل ز محنتِ زندان رها کنید
آورده ام برایِ شما شربتِ انار — نوشش کنید و مخلص خود را دعا کنید
گر خاطرِ شما ز اناناس خوش نشد — چون ذوقی از شریفه و تربز غذا کنید

شیرین نشدی ذائقه شکر نشدی گر — چشم نشدی سیر مزعفر نشدی گر
فائق نشدی خشکه بدین سان به حلاوت — یاری دهِ او روغن و شکر نشدی گر
چندان به ادب دوست نمی داشتمش من — با شیر و شکر حُبِّ پیمبر نشدی گر
حلوا انفرودی به دماغ این همه قوّت — ذوقی همه اجزاش برابر نشدی گر

نقل بگیر بر زبان یک دو سه چار و پنج و شش — ریزهٔ قند در دهان یک دو سه چار و پنج و شش
در قدحِ بلور کن شربتِ قند با گلاب — چمچه بزن در ان میان یک دو سه چار و پنج و شش
پیدهٔ دلفریب را اگر چه ثقیل گفته اند — لیک ندارد ت زیان یک دو سه چار و پنج و شش
شاهد انبه ام بکف گرفته از کمالِ شوق — بوسه دهم بروی آن یک دو سه چار و پنج و شش
صحن پُر از مزعفر و کاسه پُر از برنج و شیر — خوب نمایدم به خوان یک دو سه چار و پنج و شش
مصرع نغز اطعمه وه چه خوش است ذوقیا — خربزهای خوش بنان یک دو سه چار و پنج و شش

نه تنها دل ز ذوقِ برفیم بیتاب می گردد — که از یادِ زلابی محو پیچ و تاب می گردد

اگر زدل شکستنِ بلبل نۂ هنوز | طرفِ کلاه خود مگر ای گل ندیدهٔ
عمریست در رخِ تو تماشائیِ خودیم | آئینه است بسکه ترا از صفا جبین
نباشد از گداز دل محبت نامه ام خالی | چو بکشائی سرِ مکتوب من طوفان شود پیدا
آتشی پیچیده ام در نامۂ پُرسوز خویش | گر سمندر نیستی مکشایِ مکتوبِ مرا
نیستم محتاجِ خضر از فیض سوزِ خویشتن | اخگرم خاکسترِ خویشیم به از آبِ بقاست

رباعی

تا کی به هوا و حرص مائل باشی | زان ره که بریدنی است غافل باشی
اکنون که گذشته را تلافی خواهی | از خنجرِ انفعال بسمل باشی

و او را نسخۂ ایست مسمی به "شکرستان خیال" مشتمل بر نظم و نثر در وصف حلویات غزل و رباعی و قطعه و مثنوی و مخمس و ترجیع بند بدستور دیوان مرتب دارد و در خاتمه نکات شیرین آورده - و درین نسخه بمناسبت شیرینی ذوقی تخلص می کند - و اشعار هندی هم درین رساله می آرد - برخی ازان در فصل ثانی می آید انشاء الله تعالیٰ - در خطبه این نسخه گوید :-

"مخفی نماند که از تصنیف و تالیف این رساله و اظهار میل و رغبت با شیرینی سببی و واسطهٔ
"مظنون ارباب قیاس خواهد بود اما قسم ؎

"بموزونیِ قامتِ نیشکر | که اصلِ همه آمد آن منتخر
"بعشقِ زلیبیِ خاطر پسند | که انداخت در گردنِ جان کمند
"بحلوای تر آن فرح بخش جان | بقراضی آن غم تراشِ جهان
"به پُر مغزیِ پستۂ خنده رو | که چون سبز هند است زیبنده رو
"بآن نرمیِ مجلۂ بلگرام | که شبنم نزاکت ازو کرده وام
"ندارم سر بنگ باور کنید | که دارم ازو ننگ باور کنید

اُیّامیکه والد ماجد او سید محمد اشرف بحکومت موضع راهون از اعمال دار السلطنة لاهور می پرداخت او را باکفار آن نواحی جنگ رو نمود- میر عبد الواحد در معرکه جُرعهٔ شهادت چشید- وهمانجا این آفتاب دل افروز خاکپوش گردید- داین واقعه دوم محرم روز جمعه بعد نماز عصر سنه اربع وثلثین ومأته والف (۱۱۳۴) واقع شد- عمر شریفش از پنجاه متجاوز بود-

نگارندهٔ سطور در تاریخ شهادت آن مغفور قطعهٔ نظم کرده و یک عدد زیاده را بحسن تعمیه بر آورده ٥

میر عبد الواحدِ شیرین سخن — از زبانش آب حیوان می چکید
سیّدِ والا گهر صاحب هُنر — تا ثریا نظم و نثرِ او رسید
والدِ او حاکم راهون شُده — در رکابش رخت آنجانب کشید
خطهٔ پنجاب را از مقدمش — آبروی تازهٔ آمد پدید
با زمینداران کافر رزم کرد — از شهادت جُرعهٔ صافی چشید
در سخن واحد تخلص می نمود — لفظ ذوقی هم تخلص بر گزید
چون که واحد رفت سالِ رحلتش — کلک خونین زد رقم "ذوقی شهید"

۱۱۳۵
۱
۱۱۳۴

صیّاد فکرش وحشیان معانی فراوان صید کرده اما از عوارض روزگار مقید رشتهٔ شیرازه نساخته لهٰذا اکثری از آن به پرواز آمد- برخی از اشعار که در بیاضها مثبت بود درین سواد سفیدی می کند ٥

امروز بر جبینِ تو چین دیده ایم ما — صد رنگ ناز را به کمین دیده ایم ما
گر بود ره یک قدم بی رهنما دور است دور — بی اجل نتوان رسیدن گرچه منزل زیر پاست
سوختم در آرزوی لبش کاش ای صورتگران — گردهٔ تصویر او سازید از خاکسترم

ہموارہ روزگار قرین اعتبار گذرانید و بیشتر برفاقت نواب مبارز الملک سربلند خان تونی بسر برد۔ و بخدمت عدالت معسکری می پرداخت۔

وچون کرت اولی سربلند خان در سنہ اربع وعشرین ومأتہ والف (۱۱۲۴) ناظم صوبۂ گجرات احمد آباد شد۔ سید عبد اللہ را منصب صدارت احمد آباد تفویض نمود۔ سید با ارباب وظائف سلوک پسندیدہ کرد۔ و غربا و ضعفا را باحسان نواخت آخر الامر در دار الخلافہ شاہجہان آباد بیماری استسقا عارض شد۔ بہمان حالت بہ بلگرام آمد۔ و بعد چندی موافق سنہ اثنتین وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۲) جان بجہان آفرین سپرد۔ و بسمت غربی باغ محمود در مقابر قبیلۂ خود مدفون گردید بعد انتقال آن مرحوم کتابخانۂ او شیرازہ جمعیت گسیخت۔ و اشعارش بتاراج حوادث رفت۔ ہمین یک بیت بدست آمد ؎

گر لبسرمہ اثر کرد ضعف طالع من کہ بی عصا نتواند بچشم یار رسید

(۱۳۵) واحد میر عبد الواحد ترمذی بلگرامی

ترجمۂ اب والا نسب او نظر پروردہ لطف الٰہی سید محمد اشرف درگاہی در سلک فضلا از دفتر اول انتظام یافت۔

میر عبد الواحد صاحب طبع لطیف و ذہن شریف بود۔ و سراپا بہ حلیۂ مکارم اخلاق و جلائل اوصاف آراستگی داشت۔ اختر نجابت از جبین مبینش می درخشید و عطر خلق محمدی از گل عنصرش می ترادید۔

شعر بزبان فارسی و ہندی می گفت۔ و جواہر زواہر بمثقب اندیشہ می سفت سخن شیرینش بہ گلوسوزی نبات است۔ و شعر آبدارش بہ گوارائی آب حیات از یاران میر عظمت اللہ بیخبر بود۔ و نسبت بہ فقیر شفقت فراوان می فرمود۔

بسکه از دیوانگی باشد بسامان کار ما | سنگ طفلان گل زند در گوشهٔ دستار ما

زسبزه بر رُخِ او گرد گل بهارِ دگر | به پای دل زسرِ نو خلید خارِ دگر
دلم بذکر تو شاد و سرم بفکر تو خوش | دل و دماغ ندارم بکار و بار دگر

نهم برون نگذارم ز آستانهٔ خویش | شدم چو جوهرِ آئینه نقش خانهٔ خویش

زمن نگار بایماء پیام گفت و نگفت | بسینه دست نهاد و سلام گفت و نگفت
مقام صیدِ دلِ خود زیار پرسیدم | نمود کاکل پر حلقه دام گفت و نگفت
سپرد تیغ نگه را بدست مردم چشم | به عاشقان جهان قتل عام گفت و نگفت
خط صحیح برآورد خواجهٔ حسنش | مرا زبنده نوازی غلام گفت و نگفت
ببین که ساقیِ کوثر محب صادق را | اشاره کرد سوی حوض جام گفت و نگفت

امشب ای شمع درین بزم نیاز آمدهٔ | آفرین باد که پروانه نواز آمدهٔ
غیر محراب دو ابروی بتان سجده مکن | عشقبازانه اگر بهر نماز آمدهٔ
جرسِ شوق درین دشت بجنبان از دل | گر تو با قافلهٔ عجز و نیاز آمدهٔ
قصهٔ شوق مکن در شبِ هجران کوتاه | اگر ای شانه ازان زلف دراز آمدهٔ
هیچ جز وصف علی نیست بشعرِ تو محب | آفرین باد که خوش مدح طراز آمدهٔ

(۱۳۴) قابل۔ سید عبداللہ بلگرامی

از بعض طبقات سادات بلگرام ساکن محلّہ میدان پورہ۔ پیشتر در طبقهٔ فضلا ممتاز است و حالا در گروه شعرا بی انباز۔

تخلص او اسمی بامسمی بود۔ و در فضل و کمال و تحریر ہفت قلم و فنون سپاہگری و ورزش اسلحه و اکثر صناعات اہل حرفت وقوف عالی داشت۔ و در صفت کبری مشارٌالیه انامل می زیست۔

درصف بزم ورزم پیش قدم - تیغ زبانش جوہردار حسن بیان - مدسنانش بسمای عنو میدان - بارہا درمعارک صفہاشکست و بزنجیر جوہر فولاد پای تہمتنان بربست درریعان تمیز میل سخن بہم رساند - وددواوین سخن سنجانِ نووکہن را تیبر کرد و باخوشگویان عصر مثل شیخ عبدالرضا متین صفاہانی و آقا عبدالعلی تحسین ملاقات نمود -

ودر عالم نوکرپیشگی بصوب بنگالہ رفت وازانجا برگشتہ درسلک نوکروزیرالممالک صفدرجنگ درآمد - وچون نواب وزیر کرت ثالث لشکر برسرافاغنہ کشید - وافاغنہ دردامن کوہ مداریہ کہ شعبہ ایست ازکوہ سوالک پناہ گرفتہ مستعد پیکار شدند و بعدمحاربات صلح انعقاد یافت - درایام جنگ بیست وہفتم صفر سنہ خمس وستین و مأتہ والف (۱۱۶۵) میرغلام نبی بزخم تفنگ نقدزندگانی درباخت - حیف کہ این چنین جوان قابل وفردکامل درعین شباب ازدست روزگار ضائع شد - و واماندگان راداغی کہ علاج پذیرنیست بردل نشاند - محرر سطور گوید ؎

درفنِ سخن بلند تقریر محب ۔۔۔ درمعرکہ آبروی شمشیر محب

تاریخ وفاتِ اوزدل پرسیدم ۔۔۔ فرمود "بہشت محفل میرمحب" ۱۱۶۵

شجاعت ارث خاندان اوست - واکثرمردم ازین دودمان ساغرموت احمرچشیدہ اند وگلگونۂ شہادت برروماليدہ - ازانہا جمعی کہ بموزونی موصوف بودند درین انجمن جلوہ نمودند -

چند بیت ازمحب برمحبان سخن ملتمس می شود ؎

دل ازمژگان وخالِ پشت چشم اوحذردارد ۔۔۔ کہ ترک چشم اومستانہ شمشیرو سپر دارد

بہ بزم می پرستی عشرتِ رندانہ شب کردم ۔۔۔ نقابِ شیشہ واازچہرۂ بنت العنب کردم

زفیض نیست بردن سیر بینوائیِ ما ۔۔۔ بہ فرق خار نہد گل برہنہ پائیِ ما

زمین گل نکرد- راقم الحروف گوید ؎

میر عظیم الدین والا گہر | زادۂ طبعش ہمہ دُر یتیم
شیر دلِ عرصۂ مردانگی | در صفِ ہیجا قدمش مستقیم
بر سر میدان سر جان گذشت | در چمنِ خلد برین شد مقیم
فوز عظیم است ازین خاکدان | رخت کشیدن بریاضِ نعیم
خامہ ازین راہ گذارش نمود | سال وفاتش "ہمہ فوز عظیم" ۱۱۶۳ھ

وقتی کہ این بیت قاسم کاہی[1] پیش او خواندہ شد ؎

چون زعکسِ عارضش آئینہ برگِ گل شود | گرد ران آئینہ طوطی بنگرد بلبل شود

بسیار خوش کرد- درہمان ایام حسب الطلب والد خود سیّد نجابت بہ گجرات احمد آباد رفت و بعد انقضاء مدّت پنج سال از احمد آباد بوطن اصلی معاودت نمود شبی بافقیر گفت آن بیت چہ بود- فوراً بیت مذکور خواندم- تعجب کرد کہ بمجرد سوال حرف پنج سالہ چہ طور بیاد آمد- گفتم این قدر در خاطر بود کہ وقت خواندن این بیت شمارا پسند افتاد-

این دو سہ شعر نمونۂ فکر اوست ؎

داغ بر دل دارم و چون لالہ سیرابم ہنوز | آتشم اما چو صہبا عالمِ آبم ہنوز
عالمی پروانہ شد آن شمع قامت را ببین | در دلِ شب جلوۂ صبحِ قیامت را ببین
خواب و بیداریِ چشم تو عجب معجونی است | بہم آمیختہ از مستی و ہشیاری ہا
شادم بہ قتلِ خویش کہ از کوثرِ لبت | یک جرعہ خون بہای شہیدان نوشتہ اند

(۱۳۳) محب- سید غلام نبی بلگرامی

فرزند صغیر سیّد غلام مصطفیٰ مذکور قدس سرہ- جوانی بود صاحب السیف والقلم

[1] نتائج الافکار صفحہ ۳۶۶ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء-

دلاورانِ صفِ عشق کشتۂ خویش اند — نہ ہر کہ تیغ بہ بندد سپہگری داند
کسیکہ دولتِ اقلیم نیستی دریافت — شکست آئینۂ دل سکندری داند
چو سرو ہر کہ بآزادگی قدم افشرد — بزیر بار تعلق شدن خری داند
جہادِ نفس بود کارِ شیرِ مردان فرد — نہ ہر کہ صف شکند او بہادری داند
بود بعالمِ تجرید ما لباس دگر — بریدن از دو جہان است قطع جامۂ ما
عروس مقصدم مشاطگی را از خدا خواہد — دگرنہ این حیا پرور دکس محرم نمی داند

(۱۳۲) سید عظیم الدین بن سید نجابت بلگرامی

ایضاً برادر زادۂ حقیقی سید غلام مصطفےٰ ست قُدِّسَ سِرُّہٗ۔

تولّدِ او شب چہارشنبہ ہشتم ذی القعدہ سنہ ثلث عشر و مأتہ والف (۱۱۱۳) واقع شد۔

سیدی بود صاحب خلق عظیم و میزان طبع مستقیم۔ از آغاز سن وقوف بہ تتبع شعر پرداخت و تماش نظم و نثر را خوب می شناخت۔ و بنا بر مناسبتی فطری گاہی خود ہم سخن موزون می نمود۔ و درِ فکر بر روی خود می کشود۔

بسعادت ارادت سید العارفین کامیابی داشت۔ و در کوچۂ تصوف رایت بلندی افراشت۔ معہذا در وصف شجاعت سرخیل دلیران بود و در بیشۂ پُردلی نی در ناخن شکنِ شیران۔

اواخر عمر نوکری نواب صفدر جنگ وزیر الممالک اختیار کرد۔ و در جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ[۵] بیست و دوم شوال سنہ ثلث و ستین و مأتہ والف (۱۱۶۳) مابین بتیالی و سہاور صورت گرفت میر عظیم الدین و میر غلام نبی کہ ذکرش نگارش یافت۔ در عرصۂ کارزار تلف گردیدند۔ و جز داغ حسرت لالہ اثری ازین

[۵] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۶۷ مطبوعہ کلکتہ۔

وز هر دو جهان رتبهٔ برتر یابی	در حُبِّ علی ز جان و دل بر یابی
کز لفظ علی ذات مرا دریابی	حق رمز ز عین ولی چنین می فرماید

(۱۳۱) فرد- سید اسد اللہ بلگرامی

برادر زادهٔ حقیقی سیّد غلام مصطفٰی و دختر زادهٔ حقیقی سید العارفین میر سیّد لُطف اللہ و مرید آن خدا آگاه است قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَھُمْ

ولادت او دہم شہر ذی الحجہ سنہ اربعہ عشر و مأتہ والف (۱۱۱۴) رو نمود- به صفائی ذہن سلیم و ذکای طبع مستقیم ممتاز بود- و بدقائق سخن خوب می رسید ونثر خوب می نوشت- و چاشنی تصوف بلند داشت و از ہمنشینان راقم الحروف است-

حیف که در عین شباب آن قدر امراض مزمنہ عارض او گشت که حیات چند روزه را در نہایت بی حلاوتی گذرانید- و شب شنبه بیست و دویم جمادی الاولی سنہ تسع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۹) رخت بدار الامان آخرت کشید- محرر اوراق آیهٔ کریمهٔ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِیْ نَعِیْمٍ عَلَی الْاَرَائِکِ (۱۱۴۹) تاریخ یافت قبرش جانب غربی محلّہ میدان پوره برکنار مقابر اسلافش واقع شده-

این چند بیت از مسودات او بدست آمده

آه من تعظیم کرد و اشک من ہمراه شد	شب کہ آن ماهِ جہان افروز رخصت خواه شد
نریزد آبروی من اگر برخاک می اُفتم	نگاهِ شوخ چشمم ہر طرف بی باک می اُفتم
نہ پیچم سر اگر بر روی آتشناک می اُفتم	سرشکِ طفل طبعم شوخ چشمی در بغل دارم
دلم خون شد ز حسرت این عجب ہنگامه برپا شد	به پایش بوسه زد رنگِ حنا سرخی دو بالا شد
نه ہر کہ خرقہ بپوشد قلندری داند	نه ہر کہ تاج بہ تارک زند سری داند

مارا نه مقید و نه مطلق خوانند   اما پیداست این صفتها از ما
امکان که تمام راز در جیب ویست   مقصود ز یُؤمِنُونَ بِالْغَیْبِ ویست
از غیب مراد این شهادت باشد   ایمان آرش که سرِّ لاریب ویست

گر من عوضِ بخششِ خاصت یارب   در حضرتِ تو شکر کنم نیست ادب
با تو نه برابری مرا می شاید   شکرِ کرمِ خویش تو از خویش طلب

در عقل بسی حال بتر می باشد   گه خوف و گهی رجا بسر می باشد
خوش آنکه درین دیر خرابات اورا   از خویش و نه از خدا خبر می باشد

در گفت و شنید اوست مشهور منم   دیده شده اوست لیک منظور منم
با این همه خیر و شر بمن منسوب است   می نوشد دیگری و مخمور منم

دل شاد توئی اگر دلی شاد کنی   با خویش کنی بهر که بیداد کنی
هر سود و زیان که از تو باشد بر تست   در یادِ خودی اگر خدا یاد کنی

ای دل بسرت قسم که جانانه توئی   سرمایهٔ هر عاقل و دیوانه توئی
با تست خدا و مصطفیٰ و هر چیز   امروز امیر بزم این خانه توئی

مقبول اگر کنی مرا ور مردود   نازم که مرا حضرتِ تو یاد نمود
معشوق به قهر گر بعاشق نگریست   روزی کند از لطف هم او را خوشنود

ای نامِ تو احمدست و روحِ تو احد   یعنی که توئی باعثِ هر جان و جسد
از اسمِ مبارکت چو موسوم شدم   محتاجِ دگر مکن چه از نیک و چه بد

ای احمد مصطفیٰ شفیعِ دو جهان   بسپرد بدستِ تو مرا خالقِ جان
الحال بدستِ تست کار و بارم   مختار توئی هر چه بخواهی کن آن

از عین علی ذات خدا شد خوشنود   آدم ز تراب او در آمد بوجود
چون دید رسول اصل آدم او را   ناچار ابو تراب کنیت فرمود

و بعد یک ماه از فتح محمد شاه سلطان دہلی بیست و ہفتم شہر ربیع الآخر شب جمعہ سنہ احدی و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۱) برحمت حق پیوست و پائین مزارِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ درون حریم مبارک مدفون گردید۔

راقم الحروف در رحلت پادشاہ و وزیر و نواب آصف جاہ کہ درہمین سال فوت کرد تاریخ بتعمیہ می گوید ؎

گفت تاریخ چون کشیدم آہ ۶ — موت شاہ و وزیر و آصف جاہ ۱۱۶۷
۶
۱۱۶۱

القصہ ہرگاہ فتنۂ جنگ فرونشست بعد یک ماہ از دفن جسد سید احمد را از خاک برآوردند۔ بقدرت ایزد سبحانہ سالم برآمد۔ و بیرون لاہوری دروازہ شہر پناہ سہرند بفاصلۂ دو تیر پرتاب از دروازہ جانب جنوب از شاہراہ درمقابر شیخ محمد نامدار خانی بخاک سپردند۔

این چند رباعی نتائج طبع اوست ؎

باقدر تو رفعت ہمہ پست آمد — ہشیار زہیبتِ تو ہرمست آمد
بیخود اُفتادہ ام بگیری دستم — ای آنکہ یدِ تو فوق ہردست آمد

این بندۂ بی ادب کہ ناہموار است — دانم کہ متاع کاسدِ بازار است
یا از دو جہان بساز اورا آزاد — یا پیش نظر دار اگر درکار است

گر خار بہ گلزار تو باشد باشد — ور قلب بہ بازار تو باشد باشد
ہرچند سیاہ رو نباید این جا — گر نیل بہ رخسار تو باشد باشد

آنکس کہ گنہ نکرد پیدا نبود — او خود خلفِ آدم و حوّا نبود
حق است اگر خطا ز انسان نشود — عبد است اگر عفو خدا را نبود

تا مند بنامہا خلائق مارا — چون فیل کہ ہست درگروہِ اعمیٰ

ابو المنصور خان و دیگر امراء عظام - برای مقابله از شاه جهان آباد رخصت فرمود -
میر سید احمد درین یساق همراه نواب صفدر جنگ بود - و در اثناء سفر به بیماری
درد جگر مبتلا گردید - ناگزیر در سهرند توقف کرد - و چون شاهزاده از سهرند گذشته
کنار دریای ستلج بر معبر ماچهی واره رسید - ابدالی باسی هزار سوار از راه لودیانه
بالا بالا داخل سهرند شد - و سیزدهم شهر ربیع الاول سنه احدی و ستین و مائة و الف
(۱۱۶۱) آن شهر را تاراج نمود - و هر که دست به شمشیر برد کشته شد - سید احمد جائیکه
اقامت داشت و بحراست ناموس بعضی سادات و شیوخ می پرداخت زخم تفنگ
بر شکم خورد - قضا و قدر از درد جگر نجات داده بزخم جانستانی معاوضه کرد - و روز
پنجشنبه چهاردهم ماه مذکور مرغ روح او از قفس جسم پرواز داد - روز جمعه در
همان حویلی مدفون گردید -

و چون شاهزاده را خبر وصول ابدالی به سهرند رسید عنان توجه جانب سهرند
تافت - فوج شرقی غربی شد و فوج غربی شرقی - از پانزدهم شهر ربیع الاول تا بیست
و هشتم منه آتش حرب اشتعال داشت -

بیست و دوم این ماه روز جمعه وزیر الممالک نواب قمر الدین خان زیر خیمه
نماز چاشت خوانده در وظیفه بود که گوله توپ از جانب مقابل رسید و کار تمام کرد - و
راجه ایسر سنگه پسر جی سنگه سوائی و دیگر راجها قریب دوازده هزار سوار از کشته
شدن وزیر بی استقلال شده راه گریز بممالک خود پیش گرفتند - لشکر فیروزی با آنکه
این دو رخنه عظیم راه یافت پای استقلال افشرده افاغنه را شکست فاحش داد -
و بمفهوم آیه کریمه الٓمٓ غُلِبَتِ الرُّومُ فِيٓ اَدْنَى الْاَرْضِ وَهُمْ مِّنْۢ بَعْدِ غَلَبِهِمْ
سَيَغْلِبُوْنَ فِيْ بِضْعِ سِنِيْنَ - بعد شکست نادر شاهی این فتح عظیم نصیب پادشاه
هند شد - تاریخ گوئی "فتح خدا ساز" تاریخ یافت -

۱۱۶۱ھ

وقت است کہ دل ز دہر بر کندہ کنیم چون لالہ و گل برین چمن خندہ کنیم
در خلوتِ خویش قحبۂ دُنیا را عریان ہمہ تن شویم و شرمندہ کنیم

بر دست بگیر ہیچو من پیمانہ تا وا رہی از یگانہ و بیگانہ
آن گل کہ دمیدہ بود بر بام سرا عمریست کہ چیدمش بصحنِ خانہ

عشق است کہ گاہ مہر باشد گہ ماہ ہان تا نشوی چو کور چشمان گمراہ
ہر چیز کہ تو طالب آن می باشی در صورتِ مطلوب تو آید اللہ

بشنو ای دل حقیقت پنہانی ایمان موقوف شد بر انسان دانی
ہر چند بصد سجدہ تو حق را خوانی تا سجدہ بہ آدم نکنی شیطانی

ای آنکہ تراست نسبت پنہانی بیچون و چگون بحضرت سبحانی
از جسم چہ می ردی بجان رو سویش کس سایۂ بز نمی کند قربانی

(۱۳۰) احمدی - سید احمد بلگرامی

بن سید عبد اللہ برادر اعیانی سید غلام مصطفےٰ قَدَّسَ اللّٰهُ اَسْرَارَهُمَا سیدی بود پاک نژاد - دست بہ دامن صلاح و تقوٰی زدہ - چاشنی گیر لذّت فقر و فنا لنگر بحر وقار و تمکین - مرید عم مکرم خود سید العارفین قدس سرہٗ -

کتب تصوف اکثر مطالعہ می کرد - و مثل برادر خود میل بہ رباعی بیشتر داشت - عدد رباعیاتش زیادہ از چہار صد باشد -

سید تیر خوب می انداخت و در شجاعت و نبرد آزمائی لوای یکتائی می افراخت -

چون ہنگامۂ احمد خان ابدالی در سنہ احدی و ستین و مأتہ والف (۱۱۶۱ھ) از طرف قندھار بلند شد - و لاہور را غارت کرد - و محمد شاہ سلطان دہلی فرزند خود احمد شاہ را با وزیر الممالک نواب قمر الدین خان - و نواب صفدر جنگ

صد شکر که از شوق تماشای رخت — چون برق طپیده آرمیدم در خود

هرکس در خود بهار و باغی دارد — در کلبهٔ تاریک چراغی دارد
تو غره مشو که ماهیِ دریائی — غوکِ لبِ جوی هم دماغی دارد

زاهد که عبادتِ ریائی دارد — در مجمعِ خلق خود نمائی دارد
هرچند که الله بگوید هر دم — والله که الله هوائی دارد

آن فرقه که خویش را ولی می دانند — بیچاره عوام را بخود می خوانند
الله و رسول بر زبان می رانند — چون در نگری خلیفهٔ شیطانند

هرکس خفاش آفتابش باشد — کی محو جمال بی نقابش باشد
زاهد طلبِ مقام تنزیه کند — غافل که همان عین حجابش باشد

سرتا بقدم چو دیده می باید شد — یعنی که بخود رسیده می باید شد
چون شیشهٔ پر شراب با سد مستی — بر طاق بلند چیده می باید شد

وارستهٔ دردها دوا را چه کند — بگذشته ز خویش مدعا را چه کند
سلطانِ جهان بالِ هما را چه کند — هرکس که بخود رسد خدا را چه کند

آنجا که توئی نه راه باشد نه دلیل — نی انجم و مهر و ماه گنجد نه خلیل
در عرصهٔ عشق پائی زاهد لنگ است — آری نرسد بجای احمد جبریل

در دهر که غول و رهبرِ خویش منم — یعنی که مقر و منکرِ خویش منم
هرچیز فتاده است زیرِ نگهم — یک نیزه بلند از سرِ خویش منم

بسیار کتب سند ز اُستا کردیم — بیهوده تمام عمر غوغا کردیم
شُد مشکلِ ما تمام حل آخرکار — چون دفتر وقت خویش را وا کردیم

بر مشت غبار خویش آبی زده ایم — یعنی که به بزم جان شرابی زده ایم
خفاش میا که بر درِ خانهٔ خود — هر جا گل میخ آفتابی زده ایم

جز دوست هر انچه هست اندیشهٔ ما　　چون شعلهٔ آتش است در بیشهٔ ما
ما جام شراب نحن اقرب زده ایم　　یعنی همه اوست در رگ و ریشهٔ ما

در عشق که فتح باب کردم همه را　　سرمست شراب ناب کردم همه را
مرغان که همی زدند پر هائی دوئی　　در نار یکی کباب کردم همه را

این هفت فلک که چون حجاب اند ترا　　تا در نگری همه دواب اند ترا
تو پادشهی ولی ز خود بیخبری　　پا نه به مه و خور که رکاب اند ترا

هان حال رجال را ببازی مطلب　　نا ساخته کار کار سازی مطلب
از آتش عشق تا نسوزی یکسر　　توحید حق از سخن طرازی مطلب

هر نشه که هست از مِی ناب من است　　جنت چمنی ز باغ شاداب من است
کس را چه خبر ز رتبهٔ عالیِ من　　چون عالم بحت مستی خواب من است

ما را که نه عزت و نه شرف در کار است　　نی بحر و نه گوهر و صدف در کار است
در دیده دلی بهر شناسائی خویش　　خاکِ قدمِ شاه نجف در کار است

این هستی من برون ز آب و خاک است　　وز آتش و آب و انجم و افلاک است
چون درک کند زاهد بیچاره مرا　　کین هیئت من کُنه وجود پاک است

من عاشقم و رمیده از دشمن و دوست　　از خویش گذشته نی بد و نی نیکوست
زان مغز زمین و آسمانها شده ام　　کز روز ازل دریده ام چندین پوست

ای زنده تمام عالم از فیض دمت　　خواهان تو نیست جز وجود و عدمت
از من اثری نماند ای دوست که شد　　سر تا قدمم فدای سر تا قدمت

ما عاشقِ ذاتیم صفاتی دگر است　　بیرون ز جهاتیم و جهاتی دگر است
ما واجبی ایم ذکر واجب گوئیم　　افسانه نویس ممکناتی دگر است

از دیدن رویِ تو رسیدم در خود　　یعنی که جمالت همه دیدم در خود

درسنه ست وثلثین ومأته والف (۱۱۳۶) مؤلف اوراق در دارالخلافه شاهجهان آباد زیر سایهٔ عنایت حضرت علامی میر عبدالجلیل بلگرامی جا داشت - مشارٌ الیه نیز دران ایام دران مقام به علاقه نوکری نواب مبارز الملک سربلند خان تونی وارد شد - و مثنوی ترجمانِ اسرار قیومی مولانا رومی قدس سرہٗ از خدمت حضرت علامی سند کرد -

دران نزدیکی نواب مسطور را ایالت صوبه گجرات احمد آباد از پیشگاه خلافت مفوض گردید مشارٌ الیه در رکاب نواب بآن دیار شتافت وچون حکومت گجرات از عزل نواب به راجه ابهی سنگه[1] مرزبان خطهٔ مارواړ مقرر شد - و با نواب و راجه صورت مخالفت رونمود - و در سواد احمد آباد جنگی صعب واقع شد - مشارٌ الیه دران معرکه جرعهٔ شهادت چشید - و در سلک اَحْیَآءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ یُرْزَقُوْنَ منتظم گردید - و این واقعه هشتم شهر ربیع الاول سنه ثلث واربعین ومأته والف (۱۱۴۳) رو داد -

بعد انفصال جنگ اجساد جمیع شهدا در میدان یافتند الّا سید غلام مصطفیٰ که هرچند تفحص کردند اثری گل نکرد -

بچند روز پیش از شهادت رباعی گفته بود - و از حال آینده اخبار نموده - رباعی این است ؎

درخلوتِ ماورای ما یاری نیست — یعنی که به عرش و فرش اغیاری نیست
ما روح مجردیم ز آلایشِ مرگ — مارا به جنازه و کفن کاری نیست

سلیقهٔ سید در انشاء رباعی مناسب اُفتاده - و دریاهای حقائق و معارف برطرز مولانا سحابی استرآبادی از منبع طبعش جوشیده - الحق هر رباعیش چار موجه ایست از بحر عرفان - و ترانه ایست از پردهٔ لامکان - هر نکته اش تازیانهٔ دلهای آگاه است - و پرتوی از شعلهٔ اِنِّیْٓ اَنَا اللّٰہُ -

دیوان رباعیاتش مدون است - و مذاق نقرش از کلامش مبرهن ؎

[1] مآثر الامراء جلد سوم ص ۸۰۵ تذکرهٔ سربلند خان تونی -

مردمِ چشمِ او دلِ مارا ہمچو زنبور نیشدار گزید

بیک درزدیدۂ دیدن خشک مغزی رفع می سازد نگاہش روغن بادام باشد ناتوانان را

چنان بہ شیوۂ دیوانگی شدم مشہور کہ یار نیز مرا دید مرحبائی گفت

رباعی

شیطان چو ز درگاہ خدا شد مردود پرسید کسی چرا نکردی تو سجود

گفتا کہ منم محو جمالِ رخِ دوست جز ذاتِ خدا دگر ندانم مسجود

بعد ختم سروآزاد- غریب بیست و ہفتم جمادی الآخرہ سنہ تسع وستین ومائۃ والف (۱۱۶۹) رخت بہ عالم سرمدی کشید و در بلگرام مدفون گردید- مؤلف کتاب تاریخ بتعمیہ گوید

شاعرِ خوش گوی صوفی مشربے مُرد در عینِ جوانی یا نصیب

وقت جان رفتن ندا آمد ز غیب بہر تاریخِ وفاتش یا غریب

۵۴ ۲۳ ۱۲

۵۴

۱۱ ۶۹

(۱۲۹) سید غلام مصطفےٰ بلگرامی قدس سرہٗ

بن سید عبداللہ برادر زادۂ حقیقی و مرید سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ- سحاب قلم در دامن بحر پیشین دُرر مناقب سامی ریختہ- و جوہریان کشور فقر را بہ خریداری برانگیختہ- درین بساط نیز گوہری چند از واردات قدسیہ می ریزد و لآلی آبدار بگوش معنی پروران می آویزد

میر صاحب مشرب عالی بود- و نشۂ فقر و درویشی دوبالا داشت ہموارہ بہ شیوۂ سپاہ گری کسب معاش ضروری می کرد- و نعل واژون زدہ شبدیز سیر فی اللہ جولان می داد-

(۱۲۸) غریب - سید کرم اللہ بلگرامی

برادر اعیانی میر نوازش علی سلمہما اللہ تعالیٰ - تولّد او دوم شعبان سنہ خمس وثلثین ومائۃ والالف (۱۱۳۵) رو نمود

جوانی خوش سیما و نورسی از ریاض آل عباست - بہ انواع قابلیت آراستہ و بہ تہذیب اخلاق پیراستہ - بیعت بخدمت برادر والا گہر میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ بجا آوردہ - و از آغاز تا انجام تربیت در صحبتِ ایشان یافتہ - و بحکم وراثت از مذاق صوفیہ صافیہ کامیاب است - و در سلیقۂ شعری کامل نصاب -

اکثر بر دواوین سخن سنجان قدیم و جدید عبور نمودہ - و اشعار فراوان در خزانۂ حافظہ فراہم آوردہ - این چند بیت از وی آید ؎

بسکہ دودِ نالۂ من در سرش پیچیدہ است ہمچو فانوسِ خیالی آسمان گردیدہ است

لعل با آن سرخی پا وزنِ پاسنگی نداشت دل بہ میزانِ تامّل ہر دو را سنجیدہ است

بعد عمری آشنا شد دلبرِ نا مہربان میتوان دانست قدرِ آشنا فہمیدہ است

بعد مردن ہم بہ اُمیدِ وصالِ آن پری چشمِ من در خود نگاہِ واپسین دزدیدہ است

کرد یادِ نگہِ شوخِ تو بیمار مرا داروی نیست بجز شربتِ دیدار مرا

بسمل اُفتادہ ام از تیغ فراقش شاید دل طپیدن برساند بہ درِ یار مرا

دل نہ تنہا از سرِ کوی حبیبان ناشاد رفت آہ این مشتِ غبار من ہمہ برباد رفت

نیست شخصی بی گرفتاری درین گلشن مگر سرو را دیدم کہ آزاد آمد و آزاد رفت

نمی دارم خیالِ ہمکلامی با لبِ لعلش بگوشِ خویش نامِ خود شنیدن آرزو دارم

دیدمش چون آسمانی چشم پرسیدم کہ چیست گفت این آہو ز جولان در غبارِ خود گم است

آہ این برگشتگی از طالعِ من کی رود من ز طفلی خوردہ ام در کاسۂ گرداب شیر

ہمایون در انجمن نخستین جمال عرفان می آراید۔ و درین محفل برقع از ردی پری زادانِ معانی می کشاید۔

اکثر سایۂ التفات بر سرِ سخنِ موزون می گسترد۔ و این خانہ زاد موروثی را در آغوش فکر عمیق می پرورد۔ اشعار او از قصیدہ و غزل و رباعی مدون است ؎

خاک گردیدیم و از ما آہ سردی برنخاست خانۂ ہستی زپا افتاد گردی برنخاست
درحضورِ شمع جان بی صرفہ می سازد نثار از نژادِ عشق چون پروانہ مردی برنخاست

از یار بپیامِ دغلی را چہ کند کس این دُرِّ خوشاب علی را چہ کند کس
بلبل نسَبان قدر شناسند چمن را در باغ دماغِ جعلی را چہ کند کس

قبای عقل کہ پودش غم است و تار افسوس اگر زعشق نشد پارہ صد ہزار افسوس
برون زحلقۂ زنقش قدم چگونہ زنم کہ پای ہمتِ ما را گزید مار افسوس

صفای آینہ از شست و شو نمی آید علاج دل سیہی از وضو نمی آید

در وجودیم و لی رو بہ عدم می داریم در گلو این رگِ جان رشتۂ حب الوطن است

زیر فشانیِ مرغانِ رُوح شد روشن کہ در نشیمنِ تن راحتِ قفس ہم نیست

دین و دل جان و تن ز دست ہمہ آہ بر فرق او فدا چہ می کنم

گرچہ برجستم نفیر از دام سعیِ مال و جاہ احتیاجِ آب تان آخر شکارم کردہ است

بعد اتمام تذکرہ۔ میر نوازش علی شب دوشنبہ ہزدہم شعبان سنہ سبع ستین ومأتہ والف (۱۱۶۷) بہ عالم قدس خرامید۔ و در جنب جد خود میر سید لطف اللہ قدس سرہٗ مدفون گردید۔ محرر اوراق گوید ؎

روشندلے سحر نفسے پاک گوہرے وا حسرتا کہ دامن ازین انجمن فشاند
دل وا طپید و نالۂ تاریخ وا کشید پیر یگانہ میر نوازش علی نماند
۱۱۶۷ھ

تحصیل نمی توان نمودن حاصل   من خواب ندیده ام که تعبیر کنم

رحلت میر عظمت اللہ در شاہ جہان آباد روز دوشنبہ بیست و چہارم ذی القعدہ سنہ اثنتین واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۲) واقع شد۔ و در جوار مرقد سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہٗ مدفون گردید۔

جامع اوراق در وفات او قصیدۂ انشا کرد کہ ہر مصراعش تاریخ است و مطلع و حسن مطلع بیخواست ذو قافیتین اتفاق افتادہ۔ پارۂ ازان قصیدہ بر نکتہ سنجان عرض می شود ؎

می زند جوشِ تلاطم بازِ عمّانِ الم   اشک می ریزد بروی لوح مژگانِ قلم
صفحۂ احوال ماتم سینۂ مجروح گل   سنبلِ زلفِ بیانِ چید پریشانِ صنم
طائرِ آسودگی در سیر پروازِ فنا   آہوِ ہامونِ طاقت برق مہمیزِ عدم
چہرہ پردازِ ازل گویا بہامون برکشید   یک قلم چون حلق بسمل چشم آہوی حرم
شعلۂ اندوہ می بالد بہ صحنِ روزگار   صبح محشر می زند از مطلعِ آفاق دم
از حسابِ نوحۂ گیتی چہ می پرسی دگر   بانگ آہی می کشاید پردۂ گوشِ اصم
بیدلان در کہنہ عالم حلقۂ شیون زنند   ہر یکی دارد ز سیلاب تحزن دیدہ نم
لیکن از ادراک کامل سیدِ شیرین بیان   طرفہ بزمی قدسیان چیدند باہم در ارم
شمع بزم اہل بیت و کوکب اوجِ صفا   مطلعِ صبحِ ہدی ہم شاعرے نازک قلم
عیسی معجز بیانِ افصحِ شیرین زبان   زبدۂ مشکل کشایانِ فصیحانِ عجم
کلک آن دریای جوہر ابر نیسانِ بہار   موجۂ سیل نزاکت زلفِ دل جوئی رقم
زادۂ کلکش بود حرفِ طلسمِ رازِ حق   نسخۂ دیوان او دارد پیامِ جامِ جم

(۱۲۷) فقیر۔ میر نوازش علی سلمہ اللہ تعالیٰ

خلف الصدق میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی قدس سرہ السامی۔ مشاطۂ طبع

روبسوی آسمان گردی ندیدی پیش پا — یوسفِ مقصود تو شاید ز چاه آید برون

رند می داند که بیرون آمدن از خویش چیست — زاهد ار جرءت کند از خانقاه آید برون

عالمی از بسکه غمگین رفت در زیرِ زمین — وقتِ آن آمد که جائی سبزه آه آید برون

سعی یاران چیست گردیدن طلا یا مس شدن — عاشقان را آرزو نبود بجز مفلس شدن

پاس خاطرها چه باشد احتیاطِ شیشها — دردسر بسیار دارد صاحبِ مجلس شدن

از دو چشم او نگه مستانه می آید برون — همچو مدهوشی که از میخانه می آید برون

گریزانند مردم آنچنان از صحبتِ فقرم — که ننشست است غیر از گرد کس بر پوست تختِ من

کی شود یارب که در بزم وصالِ آن پری — من ز خود آیم برون او از نقاب آید برون

دوش یار آمد بسویم تا کشم در بر گذشت — چون کمانِ حلقه بر گردیده ماند آغوش من

شبنمی اما توانی سیل صحرائی شوی — قطرهٔ خود را بجوش آور که دریائی شوی

عقل را در بارگاهِ حسن هرگز دخل نیست — انتظارت می کشد دلبر که شیدائی شوی

کی توان مولی شدن بی دستگاهِ بندگی — باش در کارِ کسی تا کار فرمائی شوی

فیض خودداری چراغِ قطره را روشن کند — آبرویت حفظ کن تا دُرِ دریائی شوی

تا توانی بیخبر تنها نشین و شاد باش — نیست غیر از دردسر گر محفل آرائی شوی

مشاطه نیست محرم از حُسن روستائی — فرش است میرزائی زیر برهنه پائی

دلت پر می طپد بر اختلاطِ صحبتِ دُنیا — مبادا بیخبر پیدا کنی زین قحبه سوزاکی

بغیر در نتوان راه برد در منزل — به مصطفیٰ نرسی تا به مرتضیٰ نرسی

رباعی

ملکم ملکم ارض و سما هم هستم — تنها نه خودم بلکه خدا هم هستم

ای بیخبران که منکر از من هستید — غافل چه نشستید شما هم هستم

حق است دگر چه تقریر کنم — این است بیان کدام تفسیر کنم

پیریم ولی چارهٔ از زیست نداریم — این بار گران بر سر خود دیده خمیدیم
یارب چه لطافت بود آن غیرتِ گل را — جز رنگ ندیدیم و بجز بو نشنیدیم
سرو قدِ تو نهالی ست که من می دانم — چشم شوخِ تو غزالی ست که من می دانم
آنچه در چشمهٔ حیوان ست خضر می داند — در لب یار زلالی ست که من می دانم
زاهد از چشم بتان روغنِ بادام طلب — سر خشکِ تو سفالی ست که من می دانم
بارها از سخنِ خویش بوجد آمده ام — قال را رتبهٔ حالی ست که من می دانم
در دلم زین ره و رسمی که جهان می دارد — بیخبر سخت ملالی ست که من می دانم
مدتی شد که در خیالِ خودیم — پر فشاندیم و زیر بالِ خودیم
من بهر وجه آن پری رو را تماشا کرده ام — همچو گوهر چشم خود بر شش جهت وا کرده ام
بتی کز چشم عالم شد نهان من دیده می آیم — شود قربان خود گردِ سرش گردیده می آیم
فیض سخن است اینکه بهر بزم رسیدم — از بال و پرِ مصرعِ برجسته پریدم
بهر تحقیق خود از پیش خدا می آیم — فکر بسیار بلندم نه کجا می آیم
نیم شبنم که گه در باغ و گه در راغ بنشینم — تو گل هر کجا رخصت دهد چون داغ بنشینم
دستِ طلب به دامن آن خوش کمر زدم — دیدم که پر تهی ست کشیدم بسر زدم
مرا بر مسندِ جم می نشانند — الهی بر سرِ آن کو نشینم
زبس صحرای امکان وحشت انگیز است در چشمم — در اول دیدنی همچون نگاه واپسین جستم
زبسکه تنگ شدم در میانِ هر دو جهان — رهی نماند که در خود گریختم رفتم
بی نیازی همتی دارد کریمان واقف اند — ما هم از دستِ ردِ خود چیزها بخشیده ایم
کجا تابِ رخِ خورشید دارد دیدهٔ شبنم — تو در بزم آمدی من خویش را سنجیدم و رفتم
درمیانِ بحث ملایان میفگن خویش را — بیخبر بگذار تا جنگند چندین خر بهم
از صفِ مژگان خون ریزش نگاه آید برون — چون سوار یکه تازی کز سپاه آید برون

معنی از دل بر نمی خیزد ز ضعفِ مشتری / از گرانیهای قیمت گوهرم در بحر ماند
جز چشمِ کبود او که دید است / بادام که پسته مغز باشد
کنون که پیر شدی از خود ای فلان بگذر / ز قدح خم شده چون تیر از کمان بگذر
کسی ز هر دو جهان وکسی ز خویش رود / نمی روی تو اگر این چنین-چنان بگذر
ما هم اندر پیچ زلفِ او گرفتار آمدیم / اتفاقِ طرفهٔ افتاد یاران شب بخیر
نه چینیٔ شکند این چنین نه شیشه ز سنگ / بآن صدا که ز دستت دلم شکست امروز
خوشا جهانِ تهی دستی و غریبانش / زوال نیست در اقبالِ بی نصیبانش
فلک تمام شفق پوش شد چه شام است این / پرید رنگ مگر از رُخِ غریبانش
کیست تا از من رساند هم مرا پیغام خویش / کرده ام از بسکه گم خود را نیم نام خویش
عاقبت بینی ست لازم چشم چون روشن شود / پیش پا اُفتاده می بیند چراغ انجام خویش
خودپسندی ست حرفی از خویش / آینه پیش کرده رو سویش
دماغِ نازکِ فقرم ملامت بر نمی تابد / همان واکرده دستار از برای دردسر بستم
گردِ ملال کز دلِ صد چاک بیختیم / برداشتیم و بر سرِ مقصود ریختیم
بودیم پای سعی ولی از نهیب خار / چون سایه در حمایتِ دامن گریختیم
تا آمد است فرد حقیقت بدست ما / سر رشتهٔ حساب دو عالم گسیختیم
نشسته ایم بذوقی که درد و داغ نداریم / بیاد دوست سلامی که ما دماغ نداریم
به طالبان تجلی بگو عبث نه در آیند / که ما به کلبهٔ تاریک خود چراغ نداریم
بآهنگ یکرنگی دگر بر مومن و کافر زدم / وحدتم در غیرت آمد یکه بر لشکر زدم
سهل نبود زخمِ تیغِ ناز او برداشتن / بارها زین سر گذشتم تا گلی بر سر زدم
یادت مزه بخشید دل از رزق بریدیم / نامِ تو گرفتیم ولب خویش مکیدیم
آخر نشود سلسلهٔ حسرتِ عشاق / آهی نکشیدیم که آهی نکشیدیم

کس نشانِ دلِ گم شدهٔ من هیچ نداد　　آه در زلف شکن در شکنش چیزے هست

خدا را دیده ام اما نپرسید　　به قربانش روم یارِ قدیم است

ستم رسیدهٔ غمهای دهر می داند　　که ماه نو بکفِ چرخ تیغ عریان است

بی دماغیها مرا شرمندهٔ احباب کرد　　خامه ام از سرگرانی پای خواب آلوده است

به بالِ دیگرے گر می پرد کس　　به حیرت می روم کین طرفه مرغی ست

هرگز نبود قابلِ خط صافیِ رخت　　شرمم تو آب ریخت بر آئینه زنگ بست

هزار بار توان کرد با خدا شوخی　　ولیک دم نتوان زد به مصطفیٰ گستاخ

این سروها که سر به گلستان کشیده اند　　شمشیر بازیِ قدِ اورا ندیده اند

هر چند حسن از پسِ صد پرده رُخ نمود　　ناموس پرده الیست که رندان دریده اند

کردم نگاه صفحهٔ تصویر خوش قدان　　صورت گران شبیه تو بالا کشیده اند

جمعی که طوفِ کعبه گزیدند بیخبر　　بیت المقدسِ دلِ خود را ندیده اند

کیست تا از دست بردِ حسن صورت بگذرد　　معنیِ بیگانه باید کز عبارت بگذرد

هر قدم مژگان گیرائی ست خارِ این طریق　　مردمی باید کزین میدان سلامت بگذرد

بسکه کم گردید تعظیمِ بزرگان از جهان　　وقت آن آمد که سید از نجابت بگذرد

کی بود یا رب که ما کوسِ خداوندی زنیم　　حیف اوقاتی که در قیدِ عبادت بگذرد

بیخبر زین حلقهٔ احباب می باید رمید　　بگذرد عمرِ عزیز و در اطاعت بگذرد

یاد می کردم دلِ گم گشته را دلبر رسید　　عشق را نازم که به می خواستم بهتر رسید

عاقبت از هرزه گردیها دلم آسوده شد　　رفتم از خود این جهان و آن جهان بیهوده شد

بی حلاوت نیست عسرت در جهان　　نان چو شد کمیاب شیرین می شود

هزار بین شده چشمم ز شوخیِ حسنت　　غنیمت است که این احولان دو می بینند

در لباسِ نو است یار مدام　　نیست مفلس بچرا کهن پوشد

خوش آمدی دلم بتو در راه بره نخورد   ای من گواه او که ترا یاد کرد و رفت
پرویز هم ز قربتِ شیرین نیافت است   از دور آن نگاه که فرهاد کرد و رفت
هرکس که دید مصرعِ برجستهٔ قدش   چشمی کشود و بر سرِ او صاد کرد و رفت
رنگِ ثبات نیست درین گلشنِ دو روز   خوش بلبلی که آمد و فریاد کرد و رفت
دائم بناءِ بیت سخن می کنم بجا   هرکس تلاش در حقِ اولاد کرد و رفت
دیگر کسی چه در پیِ او بیخبر فتد   گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت

کیش اگر کفرست دگر اسلام دینی بیش نیست   حاصلِ چندین گمان آخر یقینی بیش نیست
آنکه ما در جلوهٔ او دست و پا گم کرده ایم   آسمان بر خاکِ درگاهش جبینی بیش نیست

آشنائیهائی دریا محنتِ بی حاصل است   گوهرِ مقصود در خاکِ خرابِ ساحل است
نزد این صورت پرستان کز انا الحق منکر اند   حق بآن قدرت اگر منصور گردد باطل است
قامتِ معشوق می روید بجاے نیشکر   دیده ام بندِ محبت را زمینِ قابل است
نقص خود دریافتن باشد کمالِ آدمی   ورنه هر ناقص که بینی در حقیقت کامل است
یک زبردستی درین عالم ندیدم بیخبر   دستی ار بالای دستی هست دست باذل است

گرچه خلقی دیدم از دامِ تعلق جَسته است   بر نیاید تا کسی از خود کجا وارسته است
سبزهٔ خط نیست بر رخسار آن آئینه رو   بسکه آبِ حُسنِ او اُستاد زنگی بسته است

گرچه شب در خوابِ روزم در قدح نوشی گذشت   این قدر شادم که عمرِ من به بیهوشی گذشت

خواهشِ ملکِ سلیمان ابلهی است   دولتِ پاینده در دستِ تهی است

طفلی که برا حوالِ شهیدان نظرش نیست   مردیم که از شوخیِ خود هم خبرش نیست

هرگز فروتنی نگزیده است پیکرت   خاک رهِ کسی نشدی خاک بر سرت

همچو آن شامی که روشن گردد از رنگِ شفق   کاکلت از تابِ رخسارِ تو زنجیرِ طلاست

بزنگِ آن نداکز جانبِ دیگر صدا برگشت   چو برگردید بیرون رفتنم از خود خدا برگشت

نمی باقی نه ماند از رفتنت میخانهٔ ما را — خیالی بیش نبود مَی کفِ پیمانهٔ ما را
کمندِ وحدت از گردن کشد زُلفت فقیران را — کند مجنونِ صحرا گردِ چشمت گوشه گیران را
جز آه نیست شمع شب افروز سینه را — یک مصرعِ بلند بس است این سفینه را
بسکه دل تنگ آمدست از صحبتِ اخوان مرا — کوچهٔ مصرِ فراغت شد چه و زندان مرا
نباشد منّتِ مُنعم گوارا مفلسِ ما را — ز نامِ کیمیاگر رنگ می گردد مِس ما را
ای بدورِ گردشِ چشمِ تو خوش ایام ما — نرگسِ شهلاست از یادِ تو صبح و شام ما
صبحدم چُون کرد وا آن چشم خواب آلوده را — جام می آمد بکف هر دست برهم سوده را
در توکل خانهٔ من مسندی درکار نیست — گرم چون گردید جا فرشِ نمد باشد مرا
نمی گویم بلندی برگزین یا سیرِ پستی کن — بلند و پست عالم دیدهٔ هموار کن خود را
دی ز شوخیِ نازِ تو کس نیاسود است — نشستنِ و خرامِ تو می کشد ما را
برگزین حضرتِ دل عزّتِ شاهی دریاب — باش فرشِ درِ خود مسندِ جاهی دریاب
این قدر هرزه چپ و راست دویدن عبث است — چاک کُن سینهٔ خود را سرِ راهی دریاب
کیست کز گردشِ چشمِ تو بجائی نرسید — آخر ای شوخ مرا هم به نگاهی دریاب
باده گلرنگ و چمن سبز و هوا دریا بار — لذتِ این همه زاهد به گناهی دریاب
بیخبر هرچه از خانه برون می آئی — باش فرشِ درِ خود مسندِ جاهی دریاب
نمک بچشم شکر خواب می کند مهتاب — پیاله را گلِ مهتاب می کند مهتاب
گرچه بالای سراپا نازِ هر دلبر بلا ست — پیش مصراعِ قیامت قامتِ معشوق ماست
این جهان و آن جهان تبدیل جای بیش نیست — آنچه پنداری بقا آخر به تغییرِ فناست
شکوهٔ از بیوفائیهای معشوقم نبود — یار چندانی که شد بیگانه آخر آشناست
نشئهٔ دیگر توان در می پرستی یافتن — بیخبر گر ساقیِ کوثر علیِ مرتضےٰ است
ترکِ محبّتِ منِ ناشاد کرد و رفت — گفتم که من غلام تو آزاد کرد و رفت

مائیم بصد رنگ گرفتار محبت   فرقی نتوان کرد ز گلشن قفس ما

کی بود بازیچهٔ شادی و غم آئینِ ما   گردشِ احوال قربان است بر تمکینِ ما
ناخن اول در دلِ شاعر زند شعر بلند   تیغ خون آلوده آید مصرعِ رنگینِ ما
در قیامت هم نگردد واز هم مژگانِ او   بشنود فرهاد گر افسانهٔ شیرینِ ما
ما به هفتاد و دو ملت صلحِ کل داریم و بس   جادهٔ دارد بهر مذهب طریقِ دینِ ما
صحبتِ یارانِ موزون سرو و گل از یاد برد   غیرتِ گلزار باشد مجلسِ رنگینِ ما
تا سر از زانوی آن آرام جان برداشتم   نیست غیر از ساعدِ خود تکیه‌گر بالینِ ما

تا به کی داری چنین حیران و سرگردان مرا   یکدم ای ظالم بگردِ خویشتن گردان مرا
غیر را در بارگاهِ دیدهٔ من دخل نیست   چوبِ حُجّاب است گردِ چشم این مژگان مرا

سلامت در میانِ عزلت بود تنها نشینان را   که باشد صد خطر بیرونِ در خلوت گزینان را
بلند افتد چو مقطع پست سازد حسنِ مطلع را   کشد پائینِ محفل قدرِ من بالا نشینان را
نمی بیند میانش را کسی یارب کے دانم   مگر در چشم افتاد است مو باریک بینان را
بچشمِ عارفان زلفی و رخساری است کفر و دین   خبر از حلیهٔ آن ذات باشد پاک دینان را
شود از پیش بینی نقد حاضر نسیهٔ غائب   قیامت بر سرِ اسناد است دائم دور بینان را
زیارانِ لباسی کی نمازِ عاشقان آید   وضو بسیار دشوار است این تنگ آستینان را
در اول گام برپا می کنند ایشان قیامت را   چه سان یک کوچه ره بیند کسی این نازنینان را

کوی رضا گزین ز غمِ خیر و شر برآ   تسلیم کن سرِ خود و از دردِ سر برآ
تا کے اسیر هستی موهوم بودنت   دستی بجود فشانده چو آه از جگر برآ

حق ندانستی و در دل نقش بستی یاد را   تا کجا در مشت خواهی داشت ظالم باد را
در شبستانی که غفلت فرش راحت گسترد   خوابِ شیرین بهتر از شیرین بود فرهاد را

برنگ آینه کسبِ دگر بود ما را   گذشتن از همه جوهر هنر بود ما را

ازصف مژگان خونریزش نگاه آید برون — چون سوار یکه تازی کز سپاه آمد برون

شخصی که خود را شاعر می گرفت مطلعی در جواب انشا کرد۔ چون مطلع او از معنی معرا بود یاران گفتند که لطف مطلع بیخبر خود ظاهر است اما لطف مطلع شما مفهوم نمی شود۔ جواب داد که هنوز لطف گذاشتن باقی ست۔

میر خط شکسته بسیار نادر و دلپذیر می نوشت۔ و در موسیقی هم فهم رسائی داشت۔

کلیاتش اقسام نظم قریب هفت هزار بیت است۔ از دیوانش این اشعار بترتیب ردیف صورت تحریر می پذیرد۔

بهائی نیست غیر از نقد تحسین شعر موزون را — مده هرگز بجوهر ناشناس این در مکنون را
نباشد این قدر آسان بتحقیق سخن رفتن — خدا رس می شود هر کس رسد انداز مضمون را
مکن جمع آن قدر دولت که گردد باربر دوشت — فرو سنگینی زر برد زیر خاک قارون را
مکن ای صبح ضائع برجبینش صندل خود را — که دوران سراز دود دل خلق است گردون را
انیس دختر رز هر که شد علامه می گردد — که حکمت منکشف از خم نشینی شد فلاطون را

سخت زندانی ست هستی ای ز خود غافل برآ — می شوی پابند آخر بیشتر زین گل برآ
ماغریبان را بزیر خاک هم نگذاشتند — صبح محشر می کند فریاد کز منزل برآ
تا توان لیلی شدن حیف است آهنگ جنون — این چنین کز خویش برمی آئی از محمل برآ
عالمی در انتظار آن وفا بیگانه مرد — کیست گوید بیخبر کز خانه ای قاتل برآ

تا کی نهی برای صبوحی بباغ پا — چشم کسی بہ بین و بزن بر ایاغ پا
صد کاروان بروشنیم راه می روند — در تیرگی ست گرچه مرا چون چراغ پا
آن را که زیر خاک کند چرخ مرده نیست — چندی دراز کرد به کنج فراغ پا
کس نیست بعالم که شود همنفس ما — ای بیکسی اکنون تو شدی دادرس ما

" فقیر را که اتفاق دید وادید ایشان افتاد - حقا که در کمال خلق ومزه و درد و شوق یافتم - تا که
" نشسته بودم سوای اشعار مقتضی شوق و فقر و دیگر حرف بر زبان نراند - بنده گفتم ضیافت طبع فقیر
" می فرمایند گفت ای صاحب بعد مدتی ہیچو شما ہمرنگ را غنیمت یافته ایم - بعد ازان این
" سہ بیت فقیر که در ذکر بمقام خود با خوانده شد نقل گرفته برخاسته رخصت فرمود - ابیات اگرچہ
" قابل ایراد اینجا نیست اما بجہت اتمام تقریب نوشته می شود ؎

" این قد سبزه چیست راست دویدن عبث است ... چاک کن سینۂ خود را سرِ راہی دریاب

" بلند افتد چو مقطع پست سازد حسن مطلع را ... کشد پایینِ محفل قدر من بالانشینان را

" خون شدم بیخبر ز دست تہی ... جامۂ فقر رنگ باید کرد

" برین بیت عزیزی گفت میرزا صاحب حسن این شعر معلوم نشد - میرزا فرمود - در فقر
" مرتبه ایست تا خدا کرا نصیب کند - مجملا شرح آن این مصراع بیخبر است که ع

" دولت پاینده در دستِ تہی ست

" و آنچه میرزا از اشعار خود به تقریبها خواند تا کجا در خاطر باشد اما این دو بیت بیاد می
" آید ؎

" بیدل ہمه تن خاک شدی لیک چه حاصل ... در خاک نشستی و بران در نه نشستی

" گویند بہشت جای خوبی ست ... آنجا ہم اگر دماغ باشد

" و این بیت خاقانی ہم خوانده بود ؎

" ہمسایه شنید ناله ام گفت ... خاقانی را دگر شب آمد انتہی

در سنه اربع وثلثین و مائة والف (۱۱۳۴) میر و فقیر از بلگرام تا شاہجہان آباد
ہمسفر بودیم - و چون کواکب سیاره بشرکت گردون راه پیمودیم - تمام راه بحظ دلخواه گزشت
این چنین سفر بمراتب بر حضر رجحان دارد -

روزی نقل فرمود که ہرگاه این مطلع از من سرزد ؎

او اخر ایام زندگانی همراه نواب مبارز الملک سربلند خان تونی - جانب گجرات احمد آباد رفت و در آنجا این بیت فارسی و هندی آمیز از طبعش سرزد

اندکی ایڑ گر زنم بہ سمند　　ٹیلۂ ہفت آسمان ٹپ جائے

قضارا بر طبق مضمون بیت در سنہ اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۰) خود با اسپ نائب گردید و نوعی توسن را جلو ریز ساخت کہ گردی از ہیچ جا برنخاست - عمرش قریب بہ شصت سال بود - رحمہ اللّٰہ تعالیٰ

(۱۲۶) بیخبر - میر عظمت اللّٰہ بلگرامی

خلف الصدق سید العارفین میر سید لطف اللّٰہ بلگرامی قدس اللّٰہ اسرارہما گلہائی مناقب والا از چمن اوّل باید چید - و روائحی کہ مشام ملأ اعلیٰ را معطر ساز د باید شنید -

میر بی نظیر از عرفاء شعرا است - و از صوفیۂ صاحب لسان - و در ادای حقائق و معارف ممتاز زمان - طرز کلامش بہ نمکینی ادای خوبان و انداز بیانش بہ دلنشینی عشوہ محبوبان - نکہت خلقش سرمایۂ ختنہا و رنگینی صحبتش ساز د برگ چمنہا - خاص و عام راغب مجلس خاص بودند - و در خور استعداد طرفی می بستند -

بیخبر تخلص بجا می کرد کہ باخبر بیخبر بود - و بر قول حضرت لسان الغیب عمل می فرمود کہ ؎

مصلحت نیست کہ از پردہ برون افتد راز　　ورنہ در مجلس رندان خبری نیست کہ نیست

داورا با میرزا عبد القادر بیدل ملاقات است - در تذکرۂ خود مسمّے بہ "سفینۂ بیخبر" مجلس خود را با میرزا بیدل ذکر کردہ - در ینجا کلام او نقل کردہ مے شود :-

خط ز زلفِ تو رُخ بزور گرفت   جای مار این ہجوم مور گرفت
تا نمک ریخت بر جراحتِ من   لب شیرینِ یار شور گرفت

درچمن چون گل نباشد آشنای عندلیب   کز تہِ دل زر برآرد از برای عندلیب
درچمن گل برکفِ خود زعفران آوردہ است   تا بدل با خندہ سازد گریہای عندلیب
دوزرخ عشاق باشد بی رخِ جانان بہشت   باغ بی گل می شود ماتم سرای عندلیب

داد از دست نگاہِ تو کہ ہنگام وصال   چون تغافل دہد از دست حیا سازکند

رباعی

آنہا کہ براہ بی ہراسی شدہ اند   درخلق علم بحق شناسی شدہ اند
دریاب کہ این خدا فروشانِ جہان   درترک لباس خوش لباسی شدہ اند

(۱۲۵) عجیب۔ سید قریش بلگرامی

از احفاد سید بدر الدّین جد القبیلۂ یکی از قبائل اربعہ محلہ سیدوارہ و برادر خالزادۂ حقیقی حبر جلیل میر عبد الجلیل است۔

خوش خلق وظریف بود۔ وسلیقۂ نظمے داشت۔ درمدح سیدی می گوید ؎

گل ہمان بہ کہ ز گلزار پیمبر باشد   مل ہمان بہ کہ ز میخانۂ کوثر باشد
گوہر آن نیست کہ از نطفۂ نیسان زاید   گوہر آن ست کہ از معدنِ حیدر باشد
ای خوشا تازہ نہالی کہ بہ بُستانِ شرف   دست پروردۂ زہراء مطہر باشد
آنکہ از جبہہ او نور سیادت پیدا است   عالم افروز تر از نیرِ اکبر باشد
درزمینی کہ بخندد گلِ خُلقِ حسنش   ہر کفِ خاک بخاصیتِ عنبر باشد
چشم بد دور ز سیمای حسینی نسبی   چمن آرای جہان این گلِ احمر باشد
مدح او را نتوان در قلم آورد عجیب   زانکہ از حوصلۂ خامہ فزون تر باشد

حدیقۂ طبعش در فصل ثانی جلوه می کند

ونیز در موسیقی وساز ہندی نقش مہارت می زد- با این ہمہ ہنرہا در میدان شجاعت دلیر بود- ودر فن تیراندازی بی نظیر-

پایان عمر در رفقاء نواب صفدر جنگ وزیر انتظام داشت ودر جنگی کہ نواب وزیر را با افاغنہ[۱] پیش آمد میر غلام نبی در معرکہ مفقود گردید- وچون عنقا بسر منزل بے نشانی آرامش گزید- واین سانحہ بیست ودوم شوال سنہ ثلث وستین ومأتہ والف (۱۱۶۳) مابین بیتالی وسہاور از توابع اکبرآباد واقع شد محرر کتاب گوید ؎

وحیدِ زمان سیدِ خوش سخن ـــ بہ فردوس مے زد ز جامِ نبی

قلم گریہ سر کردہ تاریخ او ـــ رقم کرد "ہی ہی غلامِ نبی"

فیمابین میر و فقیر محبّت تام بود وسالہا در بلگرام وشاہجہان آباد واٰلہ آباد ہم صحبت بودیم- حیف کہ این چنین ہم جنس صاحب کمال ازین عالم رحلت کرد وانجمن یاران را بی حلاوت ساخت-

میرزا جانجانان مظہر سلمہ الله تعالیٰ فن شعر ہندی از میر غلام نبی اخذ نمود-

این چند بیت فارسی یادگار اوست ؎

ہمیشہ در دلِ خود یاد زلف او دارم ـــ فسونگرم کہ چنین مار در سبو دارم

از خرامِ او دری بر خویشتن وامی کنم ـــ عالمِ بالا درین عالم تماشا می کنم

آخر از تیرگیِ بخت نگین کام گرفت ـــ کہ ز لعلِ لبِ او بوسہ بہ پیغام گرفت

بسکہ شد آغوش پستی منزلِ آرام من ـــ چون نگین در موم ہم بالا نگردد نام من

ہمرہِ خود این رقیبِ بدرگ آوردی چرا ـــ من نہ آن صیدم کہ بگریزم سگ آوردی چرا

[۱] مآثر الامراء جلد ا صفحہ ۳۶۴ تذکرہ صفدر جنگ-

در جهان باد چون تخلص خود　　یارب از قید این و آن آزاد

(۱۲۴) غلام میر غلام نبی بلگرامی

بن سید محمد باقر بن سید عبد الحمید از اولاد سید محمود اکبر بلگرامی است قدس سرہ کہ در فصل فقرا از دفتر اول مذکور شد۔

تولد میر غلام نبی دوم محرم مکرم سنہ احدی عشر و مائتہ والف (۱۱۱۱) دست داد او ہمشیرہ زادۂ علامی میر عبد الجلیل بلگرامی است نوّر اللہ مضجعہٗ۔ ہرگاہ خبر تولد او بہ علامۂ مسطور کہ با خلد مکان در نواحی قلعہ ستارہ تشریف داشت۔ رسید حضرت علامی خواست کہ تاریخ تولد او ضبط نماید۔ درہمین فکر خواب برد۔ در عالم رویا صورت مولود را دید کہ می گوید ع نور چشم باقر عبد الحمیدم

بعد بیدار شدن چون عدد مصراع بشمار رسید تاریخ کامل برآمد۔ سہ مصراع دیگر فراہم آوردہ قطعہ در بحر رمل مسدس سالم کہ سہ بار فاعلاتن باشد نظم کرد کہ ؎

نور چشم میر باقر گفت با من　　چون گل خورشید در عالم دمیدم

سال تاریخ تولد خود بگفتم　　نور چشم باقر عبد الحمیدم ۱۱۱۱ھ

و بہ مردم بلگرام قلمی فرمود کہ این مولود مسعود شاعر خواہد شد۔ آخر نوعی کہ از زبان شریف برآمدہ بود بظہور رسید۔

مشارٌ الیہ در صفای ذکا و علو فطرت و انواع قابلیت یکتای زمان بود و در فنون عربی و فارسی و ہندی ممتاز اقران۔ تحصیل علمی تمام در خدمت استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ نمود۔

و سلیقۂ او با ترتیب نظم نہایت مناسب افتاد۔ سیما شعر ہندی کہ درین فن کوس یکتائی می نواخت۔ و طوطیان ہند را دو چار آئینۂ حیرت مے ساخت۔ برخی از نورسان

شوریده بسانِ قمریم کرد   سروِ قدِ دلربای آزاد

گل را بچمن نمی توان دید   بی چهرهٔ دلکشای آزاد

چون سرمه جلای دیدهٔ من   گردِ سُمِ بادپای آزاد

از طوف مدینه آبرویش   وز دولت حج صفای آزاد

یک عمره بنام من اداکرد   یک عمر کنم دُعای آزاد

گر جمله زبان شوم چو سوسن   دشوار ز من ثنای آزاد

آزاد شفیق بنده یوسف   من در گرو هوای آزاد

وایضاً این غزل به فقیر تحریر نموده

تا دلم از رهِ تو دُور اُفتاد   چون جرس از فغان ندارد یاد

سنگ را آب کرد گریهٔ من   کوه را داد ناله ام برباد

دلِ من قمری است زمزمه سنج   سروِ موزونِ من قدِ آزاد

که رساند غبار من به درش   کاش بادِ صبا کند امداد

او غلامِ علی و خاکِ درش   یوسفِ ما عزیز مصر و داد

نام او بر عقیق دل کندم   این نگین را چه خوب نقش اُفتاد

به که بر دوستان بیان سازم   ربط او را برائے استشهاد

من و اوئیم از ازل تو ام   سنهٔ ما یکے ست در میلاد

هر دو بودیم موردِ یک فیض   درس خواندیم پیش یک استاد

وقت تحصیلِ ما به بیضاوی   مشترک بود کسب استعداد

چون کمر بست جانب حرمین   بهره اندوز شد ز خاکِ مراد

سعی یک عمره کرد از پیِ من   دلِ او باد از صفا آباد

چه توان کرد شرح احسانش   جز دُعا در جناب ربِّ عباد

شاهی که لباس نور پیرایهٔ اوست　　خورشید و قمر بهره ور از مایهٔ اوست
هرچند که ذات پاک او سایه نداشت　　اما دو جهان غنوده در سایهٔ اوست

گر مهر رخ تو جلوه پیرا نشدی　　یک ذره ز کائنات پیدا نشدی
در نقطهٔ نور نگشتی مرکز　　نه دائرهٔ فلک هویدا نشدی

خود شافع محشر است شاهِ مردان　　این حرف بسان آفتاب است عیان
زان رو که عبادت است دیدن او را　　چشمی بکشا بروی شیرِ یزدان

دریاب بهارِ گل و ریحان نبی　　سبطین کریمین دل و جان نبی
سرمایهٔ کونین ازینها بر گیر　　کین لعل و زمرد اند از کان نبی

وقتی این غزل به مشارٌ الیه فرستادم

جان می طلبد لقای یوسف　　دل می طپد از برای یوسف
ای باد صبا نوازشی کن　　از نکہتِ جان فزای یوسف
آزادم و بوده ام گرفتار　　در سلسلهٔ هوای یوسف
از دیدهٔ شوق تکمه سازم　　وز پردهٔ دل قبای یوسف
گیرند بسرمه خاکِ راهش　　چشمِ من و خاکپای یوسف
مصرِ دلِ من همیشه آباد　　از جلوهٔ دلکشای یوسف
هم عمر برادرِ شفیقم　　از حق طلبم بقای یوسف
بازار محبت است اینجا　　نقدِ دلِ من بهای یوسف
او قدر شناس بندهٔ آزاد　　من شیفتهٔ ادای یوسف

مشارٌ الیه در جواب این غزل طرح کرده ارسال فرموده

سلطانِ جهان گدای آزاد　　جم مرتبه بینوای آزاد
پهلو ز کنار من تهی کرد　　این دل که شد آشنای آزاد

دلم ز عرض تحمل ملول شد یوسف
غبار آینه گردید خود پرستی ما

ازنالهٔ ما در دلِ جانان اثری هست
پیوند سرِ رشتهٔ ما با گهری هست

ای گل خبر از بلبل بیچاره چه پرسی
افتاده به کنج قفسی بال و پری هست

قمری به سرِ تربتِ من گرم فغان است
بسمل شدهٔ قدِّ ترا نوحه گری هست

گر نیست نشانی ز دلِ سوختهٔ من
شادم که درین راه مرا چشم تری هست

سوزد جگرم از اثرِ گرمی آهش
دانم که به خاکسترِ قمری شرری هست

پیغامِ من و بادِ صبا این چه خیال است
در کوی تو از آه مرا نامه بری هست

زندانی چاهِ ذقن از خود شده یوسف
داند که ترا تیز بحالش نظری هست

مانند شمع از همه آزاده می رویم
صد جاده سوختیم و بیک جاده می رویم

صورت نه بست در دلِ ما نقش هیچکس
آئینه وار از دو جهان ساده می رویم

در شاهراه عشق نداریم کاهلی
چون شمع در مقام خود استاده می رویم

در دور چشم یار شکستیم توبه را
بیرون ز دام سبحه و سجاده می رویم

در راه شوق تا سرِ کوی تو عمرهاست
بی دست و پا چو جادهٔ افتاده می رویم

پست و بلند راه ندانیم همچو سیل
یوسف عنان خویش ز کف داده می رویم

از تواضع رتبهٔ صاحب کلاهی یافتم
یوسفم از بندگی اقبال شاهی یافتم

تا تغافل کرد دیدم سیر آن طنّاز را
التفاتِ چشم او در کم نگاهی یافتم

دیده ام دریای شورِ عشق را ساحل نداشت
کشتیِ خود را درین دریا تباهی یافتم

نامهٔ اعمال خود یک عمر یوسف خوانده ام
حرف انجامش همین لطفِ الهی یافتم

رباعی

ای در چمنِ پیمبران تازه گلی
در محفل ساکنانِ لاهوت مُلی

یوسف نتواند که کند نعت ترا
آغاز دو عالمی و ختمِ رُسُلی

میر محمد یوسف در سنہ سبع و خمسین و مائتہ و الف (۱۱۵۷) در دار الخلافہ شاہجہان آباد از بعض فضلاء آن بلد علوم ریاضی ہیئت و ہندسہ و حساب و غیرہا خواندہ قدرتی عالی در فنون ریاضی بہم رسانده۔

و بہ ارادت سید العارفین میر سید لطف اللہ قُدِّسَ سِرُّہٗ استسعا دیافتہ ہموارہ بطاعت و عبادت و بمطالعہ و مباحثہ کتاب می گذراند۔ و باوصف شواغل معاش تعمیر اوقات از دست نمے داد۔

و میر کتابی تالیف نمودہ باسم "اَلْفَرَحُ الثَّابِتُ مِنَ الاصلِ الثابت" مشتمبر چہار اصل و خاتمہ در تحقیق مسئلہ توحید کہ تحریرش بسیار متین و لطیف واقع شدہ و مطالب بلند و مقاصد ارجمند فراہم آوردہ شَکَرَ اللّٰہُ سَعْیَہٗ۔ راقم الحروف در تاریخ اتمام این کتاب گوید ؎

میر یوسف عزیز مصر کمال	از خمِ معرفت کشید رحیق
کرد در وحدتِ شہود رقم	نسخۂ تازۂ بہ فکر عمیق
از احادیث و از کلام اللہ	کرد اثبات حق زہی توفیق
ہست این نقش دلنشین الحق	یادگاری ز خامۂ تدقیق
سال تالیف این کتاب خرد	گفت - شمعِ مجالسِ تحقیق

۶۲ ۱۱ھ

اکنون سروستان اشعار موزونش بالیدنے دارد۔ و نسائم انفاس ہمایونش خرامیدنے ؎

زجام مہر بود ہمچو بدر ستیِ ما	بقدر وصل شود محو یار ہستیِ ما
برنگ نقش نگین از فروتنی آخر	چہ نامہا کہ برآوردہ است پستیِ ما
زطرفِ دامنِ پاکِ تو کامیاب نشد	بخواب ہمچو زلیخا درازدستیِ ما
ہمین کہ چشم کشودیم صبح چون شبنم	زآفتاب رخت رنگ باخت ہستیِ ما

سلطانِ رسل شمع شبستانِ یقین   پروانهٔ او چراغ ماه و پروین
نخلِ قدِ او درین چمن سایه نگند   برق جهانیان نه بر روی زمین

(۱۲۳) یوسف - میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالی

بن سید محمد اشرف الحسینی الواسطی البلگرامی - ولادت او بیست دیکم شوال روز دوشنبه سنه ست عشر و مائة و الف (۱۱۱۶) دست داد

مشارٌ الیه سابق واسطهٔ العقد فضلاست و حال بیت الغزل شعرا - صاحب شان عالی است - و عزیز مصر صاحب کمالی - زلیخای دانش را در پیرانه سری به خلعت جوانی نواخته - و حاصل زراعت علم را در ایام قحط سالی چه مرتبه ارزان ساخته - طبع دقیقش نشتر عروق اشکالات - قوت حافظه اش پرسخانه فراوان معلومات - عمل که ثمرهٔ شجرهٔ علم است سرمایهٔ بوستانش - و حسن خلق که گل سرسبد آدمیت است پیرایهٔ گلستانش

من شکسته بال و میر صاحب کمال دختر زادهای حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی ایم نوّر اللہ ضریحه - و از ستانیز ایام زندگانی تا او اسط هنگام جوانی درس آموز یک دبستان - و عندلیب یک گلستانیم - کتب درسی از بدایت تا نهایت بجناب استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی رَوَّح اللہ رُوحه گذرانیدیم - و لغت و حدیث و سیر نبوی درخدمت علامهٔ بے بدیل میر عبد الجلیل انجند اللہ تعالی بسند رسانیدیم و عروض و قافیه و بعض فنون ادب از خدمت میر سید محمد سلمہ اللہ تعالی اخذ نمودیم -

طریق تحصیل چنین بود که پیوسته ده کتاب یا کتابی واحد از دو مقام بسماعت و قرات یکدیگرے خواندیم - و شب بیزستے در منهار تحصیل می رانیدیم اگر احیانا یکی را عارضه روی داد سبق دیگری در معرض توقف مے افتاد - و در وقت اقامت وطن و کسب علوم چندی اوقات در افادهٔ طلبه نیز صرف گردید -

نوای نی نوازی بر دلِ من زخم زد کاری — نهان در پردهٔ نی ناخنِ شیر است پنداری
سرِ دنبالهٔ چشمِ تو دارد خال موزونی — کمر بستند با تارِ سیه تعویذ بیماری
به پشتی کار گیرد از صفِ برگشتهٔ مژگان — توان آموخت از چشمِ بتان آئینِ سرداری
دلِ آزاد را خشمِ بتان غمگین نمی سازد — نگردد در هوای آتشین آئینه زنگاری

آئینه دار تصفیه گر آرزو کنی — دل را ز آب دیدهٔ خود شست و شو کنی
گفتم باو - چرا شکنی دل - جواب داد — در ملکِ من ترا نرسد گفتگو کنی
زیبد ترا اگر به لباسِ برهنگی — از نقشِ بوریای قناعت اتو کنی
آزاد پیر میکده ارشاد مے کند — در پای خم نشینی و می در سبو کنی

دلربایانه به ویرانهٔ ما می آئی — می توان یافت که از شهرِ وفا می آئی
طرزِ شوخی نگذارد که نشینی یکجا — به تماشای چمن با حنا می آئی
می توان ریخت عبیری ز غبارِ دامن — گر به گلگشتِ مزارِ شهدا می آئی
بر سرِ مشهدِ آزاد شنیدم امروز — که تو می آئی و بسیار بجا می آئی

نیست در ربطِ دلی حاجتِ قُربِ بدنی — تشنهٔ دشتِ عقیق است سهیلِ یمنی
داد آزاد گهرها قلمم واسطه را — هست رسمِ شرفا پاسِ حقِ هموطنی

نمود جلوهٔ اعجاز شمعِ مُطّلبی — نماند شوخیِ چشمِ شرارِ بولهبی
فدای خاصیتِ وادی عقیق شوم — که کرد ریگِ روانش علاجِ تشنه لبی
زیارتِ تو کند آفتاب هر شب نذر — رود صباح جلو ریز جانبِ غربی
زبسکه ذوقِ شکستِ تو داشت ساغرِ دل — گرفت رنگِ نزاکت ز شیشهٔ حلبی
خوش است حسنِ تقاضا ز باغبانِ کریم — نصیبِ ذائقه ام کن حلاوتِ رطبی
بآفتابِ نبوت رسانده ایم نسب — توان ز ذرهٔ ما دید نورِ خوش نسبی
بملکِ هند چو من نیست طوطیِ آزاد — که کرد تربیتِ من شکر لبِ عربی

دریدپردهٔ حیرت سرشک بیتابم	زپشت آینه بر زد دوید سیمابم
شود چو تیغ به میدان اصالتم روشن	اگر حریف شود سنگ رو نمی تابم
یاررا دیدنِ من درعرقِ شرم نشاند	از نگاهِ غلطِ خویش پشیمان گشتم
حقوقِ بندهٔ صاحب وفا رعایت کن	تصدقِ سرِ خود بوسهٔ عنایت کن
غریب شهر توام دردمن تو می دانی	اگر دوا نکنی نوبتی عیادت کن
امیدوار گرفتاریم درین صحرا	ز دام جذبهٔ خود حلقهٔ کرامت کن
گره زابروی خود وا نکرد قاتلِ من	شهید این دو کمان مهره است بسملِ من
چو شیشه که دران نرگس از هنر سازند	خیال چشم کسی جا گرفت در دلِ من
حباب خوش منشم مے زیم بوضع صفا	زآب حرف بنا کرده اند منزلِ من
بحالِ مجلسیان طرفه گرم دلسوزی است	خدا زیاده کند عمر شمع محفلِ من
سیر حسنِ آن ذقن با زلف عنبر فام کن	سایهٔ و چاه است ای دل اندکی آرام کن
می رسد از خانهٔ آئینه سرشارِ جنون	این پری از سایهٔ خود شد گرفتارِ جنون
تیغ تو سینه را کرد انگار تا بگردن	این آب کرد طغیان یکبار تا بگردن
هیچون نگین نباشد فارغ ز دل خراشی	در زر اگر نشیند زر دار تا بگردن
نگردد محو از لوحِ جهان حرفِ ثباتِ من	که باشد در رگِ تیغ قلم آبِ حیاتِ من
دلِ آن شوخ شاعر پیشه آخر سوخت برحالم	که انشا کرد بعد از مرگ تاریخ وفاتِ من
بدامانِ کسی جز دامنِ خود جا نمی گیرد	برنگِ جوهرِ آئینه گر خیزد غبارِ من
تنها چو برق تا درِ مطلب دویده رو	بی انتظار قافله در خون طپیده رو
لازم بود زکوٰة مغیلان درین طریق	از خارهای بادیه دامن نچیده رو
نه از خلخال زرین زیور آن سروِ سهی کرده	بپایش بوسه زد خورشید و قالب راتهی کرده
بزرگ و خورد جهان است در نیاز یکی	که هست شاه و گدا در صفِ نماز یکی

آزاد با این دردِ دل آرد اگر رو در چمن | پوشیده قمری را کند سروِ خرامان در بغل

در عدم از جلوهٔ حسنت خبرے داشتم | دیده را محوِ تماشای کمر می داشتم

کرد آخر ناتوانیها ز صیادم خجل | می پریدم تا قفس گر بال و پر می داشتم

تحفهٔ شایستهٔ احباب از اقلیم فقر | گر نه این دستِ دعا بودی چه بر می داشتم

از کمانِ بحث کج هر جا خدنگی سر کشید | پیش رو از مُهرِ خاموشی سپر می داشتم

خاکساری صندلی مالید بر پیشانیم | ورنه از سودای رفعت دردسر می داشتم

حسن او نادیده شورِ عشق در سر داشتم | از عدم مانند گوهر دیدهٔ تر داشتم

هر کسی برداشت چیزی را ز اسبابِ جهان | من ازین دنیای فانی دست را برداشتم

نامهٔ سوزِ مرا حاجت بوا کردن نشد | داغ صد طاؤس بر بالِ کبوتر داشتم

دامانِ وحشتی ز جهان بر کمر زدم | چون بوی گل شکسته قفس بال و پر زدم

تا آمدم چو غنچهٔ نرگس درین چمن | چشمی کشادم و گلِ حیرت بسر زدم

بیادِ چشم او در انجمن دیوانه گردیدم | ز جا برخاستم گرد سرِ پیمانه گردیدم

به پیشِ غیر با من نامناسب دید آمیزش | ز اندازِ نگاهی یافتم بیگانه گردیدم

کجا در بزمِ من آن شمع بی پروا قد افرازد | خیالش در نظر آوردم و پروانه گردیدم

چو سایه در قدمِ سروِ سرفرازِ توام | مریدِ سلسلهٔ گیسوی درازِ توام

من از جنابِ تو دستِ حمایتی خواهم | چراغ سوختهٔ داغِ جانگدازِ توام

نگاهِ تست به آزاد بیش از دگران | غلام معتقدِ حسن امتیازِ توام

شبی که گم شده آن آفتاب از نظرم | ز اشک ریزیِ مژگان ستاره می شمرم

ز من جدا شده دل رفت در پیِ دهنش | ازین مسافرِ راهِ عدم نشد خبرم

تو آفتابی و من ماهِ بی نصیب محاق | بیا درین دو سه شب بیتو داغ شد جگرم

شبِ وصل است گیرد اشکِ شادی راه دیدهام | چه باید کرد - افتاد است با طفلی سرو کارم

حالِ منِ درویش به سلطان که کند عرض   از مور پیامی به سلیمان که کند عرض
در کوچهٔ این شهر مرا تنگ گرفتند   بیتابی مجنون به بیابان که کند عرض
غربیت که یک خانه نشد قسمتِ پایم   حرمانِ غریبی به مغیلان که کند عرض
از دل شکنی حالتِ ظالم شود ابتر   این حرف بآن زلف پریشان که کند عرض
آزاد ازین باغ نچیند گلِ رعنا   یکرنگیِ او را به عزیزان که کند عرض

در عاشقی ز یار ادا کرده ایم شرط   خود را بخون نشانده حنا کرده ایم شرط

بر روی یار طرهٔ ممتاز کن لحاظ   بسم اللهِ صحیفهٔ اعجاز کن لحاظ
در خاک رفت و چهرهٔ آسودگی ندید   انجام کار گریهٔ غمّاز کن لحاظ
مردان ز خاک هم خبرِ آسمان دهند   فالِ کلام حافظِ شیراز کن لحاظ

سخن روشنگرِ آئینهٔ جان است در واقع   چراغِ مشهدِ طوطی نوایان است در واقع
نظر کن صبح نوروزی که افتد روز عاشورا   نشاط و غم بهم دست و گریبان است در واقع
برهمن از درِ بتخانه بی جا کام می جوید   بجای خویش بت هم سخت حیران است در واقع
گل مغرور را گلچینِ منصف سر برید آخر   نگاهِ عجز بلبل تیغ عریان است در واقع

ز خال گوشهٔ آن چشم سخت می ترسم   که هندوئی شده با کافرِ فرنگ رفیق

کسی چگونه شود آشنایِ نشهٔ تاک   غذائی دوزخیان است آب آتشناک

دل از خیالِ مهوشان یک شهر سامان در بغل   این شیشه باشد دیدنی دارد چراغان در بغل
روزِ قیامت هر کسی در دست گیرد نامهٔ   من نیز حاضر می شوم تصویر جانان در بغل
تا وا کند بادِ صبا فالی برای مقدمت   آمد به گلشن شاخ گل از غنچه قرآن در بغل
شهرِ نکویان دیده ام خوانند درسِ حسنِ خود   جای کتاب آئینه هر طفلِ دبستان در بغل
از دستِ موجِ اولین بی طاقتیها می کنی   دارد حباب آسمان بسیار طوفان در بغل
از مردیِ طبعِ جهان وا ماند خلق از کارها   گیرند مردم دستها فصل زمستان در بغل

زمانہ جلوہ کند ہر نفس بحالِ دگر   پیالہ نوش و مکش انتظار سالِ دگر
قدِ تو نشو و نما کرد در دلِ خوبان   چون آن نہال کہ روئیدہ در نہالِ دگر
چہ باغبانیِ دلخواہ کرد دخترِ رز   کہ داد آن گلِ سیراب را جمالِ دگر

زن بود در زبانِ ہندی نار   وَقِنَا رَبَّنَا عَذَابَ النَّار

ہمتِ والایِ زلفِ او تماشا کردنی ست   در پریشانی چہ خورسند است از عمرِ دراز

در رکابِ محملِ معشوق خاموشیم و بس   ناتوانان از کجا یابند فریادِ جرس
این چنین صیّاد ظالم ہیچ مظلومے ندید   وقت گل پوشید از برگِ خزان روی قفس

مرادر اضطراب طرفہ دارد تندیِ خویش   کہ ہمچون شاخِ آہو پیچ و تابی خوردہ ابرویش
بقربانت روم پایِ تو بوسم مرحبا ای دل   کہ می آئی ز سیرِ لیلۃ المعراج گیسویش
زدم بر دست او گر بوسۂ گستاخ معذورم   مرا تعلیم شوخی می دہد تعویذ بازویش

چہ می پُرسی ز حالِ نسخۂ دل چیست تحریرش   کتابی در بغل دارم کہ قرآن است تفسیرش
زابرویِ تو می آید گرفتن کشورِ دل را   نہ ہر صاحبقرانی مے تواند کرد تسخیرش
درین صحرا سرِ شورافگنی مجنونِ ما دارد   توان واکرد قربانت شوم یکبار زنجیرش
سعادتمند بیند زلف مشکینِ تو در رویا   کہ چون در خواب آید اژدہا گنج است تعبیرش
ز قاتل نیست امیدِ رہائی جان شیرین را   کہ می آرد برون مانند طوطی بال شمشیرش
ہلاکِ حیرتم از شوخیِ ناز آفرین طفلے   کند صد رنگ بازی در زمینِ صفحہ تصویرش
سرت گردم شنو از قاصدِ آزاد پیغامے   چہ مضمونہا کہ ظاہر می شود از طور تقریرش

اشک بیتابم کند در دیدہ صُبح و شام رقص   می کند این طفل نادان برکنارِ بام رقص
گرد بادم کار من دیوانگی آشفتگی است   می کنم یکدست از آغاز تا انجام رقص
دُرِّ غلطان وجد در گردِ یتیمی مے کند   کار روشن دل بود در کلفتِ ایام رقص
نسبتِ تام است با طاؤس نخچیر ترا   بال افشان می کند در حلقہای دام رقص

سرِ گیسوی تو گردم بتو نقصانی نیست　　دستِ آزاد اگر زلفِ ترا شانه زند

خط بر رُخِ زیبا نه پسندید بجا کرد　　این صفحه غلط بود تراشید بجا کرد

خط روشنیِ حسنِ ترا بود حجابی　　مقراض گل از شمعِ تو برچید بجا کرد

شکوهِ خال بروی حبیب باید دید　　ستاره سوخته خوش نصیب باید دید

شب که ساقی مجلس آرا بر کنارِ آب بود　　دخترِ رز جلوه گر در چادرِ مهتاب بود

به پیشِ پای قاصد نامه افگندن ادا دارد　　که دستی خاکساری در وصولِ مدعا دارد

نقش و نگارِ دُنیا سیرِ بهشت دارد　　اما چو پای طاؤس انجام زشت دارد

خطِ مشکین-خالِ رخسارِ ترا بر سر رسید　　فوج هندُستان به تسخیرِ ملکِ عنبر رسید

مردم سرِ حلقه را حرص فزون تر بود　　مقری تسبیح را رشته مکرر بود

این دلِ نو عشق یاد چشم دلبر می کند　　طفلِ نو آموز درسِ صاد از بر می کند

شب از عتابِ نرگسِ او دل دو نیم بود　　بستم لب از سخن که مخاطب سقیم بود

مرا بحالتِ فقر آسمان نمے پرسد　　که تیر ریخته پر را کمان نمے پرسد

دل در برِ من چه سان نشیند　　از پهلوی دل ستان نشیند

فراهم گشت سامانِ بلا طرحِ قیامت شد　　قیامت بر زمین یک سرو قد بالید و قامت شد

خبر رساند عزیزی غرور یار نماند　　بگفتمش که درست است گفت خط آمد

چون دو یکدل که در آئینه بهم جلوه کنند　　صحبتِ ما و تو صد حیف دمے بیش نبود

مرا به عربده کشتی و باز آمدهٔ　　فدای ناز تو گردم دگر چه خواهی کرد

بیک کرشمه عجب ناخنی بدل زدهٔ　　هنوز ماه نوی پیشتر چه خواهی کرد

حذر ز آفتِ ممنونِ خویش باید کرد　　که آفتاب ز بیداد ماه مے گردد

مرا ز قبله نما این سخن یقین گردید　　که خضرِ راه شود سنگ گر خدا خواهد

مرا آزاد وضعِ پرتوِ خورشید خوش آمد　　سحر گر بر زمینی مے نشیند شام برخیزد

سرکشی سرمایۂ نقصان دولت می شود — نیشکر را بند بالا کم حلاوت می شود
ناتوانی خلق خوش را با عبادت جمع کن — سبحۂ صندل ز صندل بیش قیمت می شود

چشم بیباک تو بسیار بسیار بکار اُفتاد — آن قدر بادہ کشی کرد که بیمار اُفتاد
می شناسد نگهش بسملِ خود را از دور — حیرتم گشت که این مست چه هشیار اُفتاد
یاد پرواز بگردِ دل او پر نزند — عندلیبی که بدامِ تو گرفتار اُفتاد

در بیابانِ جنون گرم فغانم کردند — جرسِ قافلۂ ریگ روانم کردند
مایۂ عمر اگر هست برای سخن است — شمع سان پیکرِ من صرفِ زبانم کردند

خانه آرایانِ دنیا کار بیجا کرده اند — از کتانها خیمه در مهتاب برپا کرده اند
بی دماغیهای آن گل را نمی دانم سبب — عندلیبانِ چمن شاید که ایما کرده اند

تشنۂ خونِ چمن قابلِ کشتن باشد — که گلِ چیده زگلبن سرِ بے تن باشد
گرچه از صلب قلم نامه شود آبستن — در قبولِ سخنِ شوق ستردن باشد
آهوان را روشِ ناز که آموخته است — حسن بی ساخته آزاد چه احسن باشد

روزی که قضا فرصتِ عمرِ شررم داد — تا چشم کنم باز نوید سفرم داد
نقشی ست عجب دائره هندی خطش — کز سایه خورشید جمالش خبرم داد
والله که من قابلِ پرواز نبودم — دل گرمی آن شمع وفا بال و پرم داد

دوش صد دستِ دعا در هر خمِ موی تو بود — لیلة القدری که می گویند گیسوی تو بود
شب ز ما آواز پا وز دیدنت سودی نداشت — نکهتِ گل فاش از خاکِ سرِ کوی تو بود

نقش حسنِ روزافزونِ ترا مانی کشید — ساعتی نگذشت تا دیدم پشیمانی کشید
می توان وحشی مزاجان را بزر می رام کرد — خامۂ مو دامنِ خوبان به آسانی کشید

هر که چون نرگسِ خوبان درِ میخانه زند — می و ساغر همه خود گردد و پیمانه زند
حسن در زینتِ خود صرفۂ عاشق نکند — شمع در جبۂ زرین پرِ پروانه زند

تجرید دوست راه بآن آستانه یافت	تیری که کند جامهٔ ناوک نشانه یافت
دلی که آینهٔ مهر احمد عربی است	درون خانه چراغی و شیشهٔ حلبی است
ریاضتی کش و دریاب لذت عرفان	که آب را مزهٔ خوش بقدر تشنه لبی است
ادای طاعت روشندلان بسمت فناست	که قبلهٔ مشرقیان را بجانب غربی است
اگرچه خاک شدم اضطراب من باقیست	که پیچ و تاب رسن بعد سوختن باقیست
مانی نازک قلم نقشی ز چشم مست بست	چون نظر افگند بر محراب ابرو دست بست
خاکم تمام سوخت بجای رساندنی ست	این مشت تخم لاله بباغی فشاندنی ست
شب که یاد ماه سیمائی دلم اندیشه داشت	ریخت هر اشکی که از چشم پری در شیشه داشت
آن مسی مالیدهٔ دندان آفت جان بوده است	در تبسم بر سر داغم نمکها سوده است
سرفراز آن جهان باشد ذلیل این جهان	حرف ختم صفحهٔ تاریخ صفحهٔ آینده است
گر نداری نظر رحم بمن بر خود کن	مشکن ای جان دل آباد که این خانهٔ تست
دوش مارا کرد بسمل چادر کوتاه او	می کشیدے از حیا هر سو نمی آمد درست
زوده ام بر سر جهان پاپوش	بی سبب این برهنه پائی نیست
ز تصویر مجسم مے توان یافت	که این عالم نمودار است و هیچ است
عروج بحران است مایهٔ وحشت	نمی رسند بهم هر دو شاه در شطرنج
می پرست من نه از پیر مغان گیرد قدح	از کف آن نوجوان مهربان گیرد قدح
کار دانا نیست در ایام غم ناخوش شدن	وقت نرگس خوش که در فصل خزان گیرد قدح
تر از پرتو رخسار خود گریبان سرخ	مرا ز دیدهٔ تر آستین و دامان سرخ
فتاده است بزنجیر آتشین کارم	که زلف او شده از چهرهٔ درخشان سرخ
کسی چه رنگ اقامت درین زمین ریزد	نشد ز آبلهٔ خار این بیابان سرخ
وجود اهل کمال است زینت هر شهر	ز فیض لعل بود چهرهٔ بدخشان سرخ

حالتِ خویش گفتمش از سرِ ناز گفت بس	کو ندہد مرا و من بنده ام این جواب را
نرگسِ او بجا کشید سرمهٔ دلپذیر را	خوب کند وحدت است مردم گوشه گیر را
شد جاذبهٔ حضرتِ گل داد رسِ ما	آویختہ صیاد ز گلبن قفسِ ما
ظرزِ شوخیِ آن نرگسِ بیمار دانستم	توان کردن بزورِ ناتوانی پهلوانیها
شاخ برهنه تیغ زند موسمِ خزان	یک برگ سبز زیر سپر می کشد مرا
تا غلامِ قدِ تو من شده ام	سرو آزاد گفته اند ترا
کار بی اُجرت نمی آید ز دنیا دوستان	می ستاند حقِ خود سنگِ محک هم از طلا
دست و پا گم کردهٔ چون کاروانِ سبحه ایم	هر قدم در ره بزورِ سینه مے غلطیم ما
دارد بباغ جلوهٔ مستانه عندلیب	از دست شاخ گل زده پیمانه عندلیب
هر غنچه خوابگاهِ پری زادِ نکهت است	دیوانه شد ز جوشِ پری خانه عندلیب
بروی یار عقیق دهن بود نایاب	ز خامه ماند درین نسخه سرخیِ هر باب
ای عزیزان نرگسِ خوبان زیارت کردنی است	حالتی دارد ز بیماری عیادت کردنی است
برنمی دارم نظر یک لحظه از لعلِ لبت	آنچه می خواهم تو می دانی عنایت کردنی است
حالِ ما آشفتگان تقریر کردن خوب نیست	این پریشان خواب را تعبیر کردن خوب نیست
دور باید داشت از چینها گشادهٔ جبهه را	بابِ حسنِ خلق را زنجیر کردن خوب نیست
گرد رُخسارِ بتان چون زلف گشتن عارِ ماست	گرد خود گشتن برنگِ چشمِ ایشان کارِ ماست
خوبرویان می توان آزاد را آسان خرید	بیع کردن مفت خود را رائجِ بازارِ ماست
حرفی که آشنای قلم شد جهان گرفت	این طفل نیسوار زمین و زمان گرفت
خلقی ز حالِ گوشهٔ ابروی او گریست	ناحق سرِ بریده ز تن با کمان گرفت
سرمه آلوده نگاهِ تو عجب عربده جوست	تشنهٔ خونِ دلِ شیر زبانِ آهوست
روز بد حاجتِ اشراف به دونان اُفتد	تکیه گاهِ سرِ لبریز تفکر زانوست

دہانش جستم و آخر نشستم با زنخدانش | لب چاہی غنیمت می شود گم کردہ منزل را
سر شوریدۂ من طرفہ اوجی داشت در طالع | کہ در وقتِ جدا کردن بپا افتاد قاتل را
بہار این چمن آزاد آخر رنگ می بازد | چو شبنم از جہانِ رنگ و بو بربند محمل را

ای نمک بر زخم دل از لعل خندانِ شما | صبح محشر داغ از شور نمک دانِ شما
تشنۂ مارا بہ آسانی توان سیراب کرد | بوسۂ کافی ست از چاہِ زنخدانِ شما
بر جبین چینِ عتابِ تازہ آید در نظر | تا چہ رفت از من خطا ای من بقربانِ شما

بر دار خویش شوخیہای طفلان ہوشیاران را | سپاہ ناز باشد در جلو این نیسواران را
مزاج کم کسی بر الفتِ اول بجا ماند | بروزِ بیکسی سنجیدہ ام بسیار یاران را
قیامت می کند سنگی کہ از کوہِ بلند افتد | مبادا خشم در جنبش در آرد بردباران را

اگر بخاطرِ عاطر بود شہادتِ ما | ز دست تیغ تو مردن زہی سعادتِ ما
بشہدِ خندہ بر آمیخت ترشیِ دشنام | انار میخوشِ او بیش کرد رغبتِ ما
سزای ماست کہ بیداد می کنی جانان | دلیر کرد ترا شیوۂ مروتِ ما
کشود مشتریِ ما گرہ ز دشنامی | مگر ہمین زر نارائج است قیمتِ ما
گریستیم من و شبنم آنچنان آزاد | کہ گل بخونِ جگر غوطہ زد ز رقتِ ما

ندانستند خوبان آہ قدرِ الفتِ مارا | تلف کردند بی تقصیر حقِ خدمتِ مارا
سرت گردیم قربانت شویم ای قبلۂ عالم | کہ می سازد روا جز آستانت حاجتِ مارا

بر خاطرِ وحشت زدہ حقی ست الم را | صیاد شبانی کند آہوی حرم را

نمودم صرفِ اخلاصِ فقیران ہمتِ خود را | بخاصانِ الٰہی عام کردم الفتِ خود را
چرا ای گوہرِ شہوار می غلطی بہر پہلو | چنین از زان نکردی گر شناسی قیمتِ خود را

رفت ز وعدہ سالہا چند کنم حساب را | وعدۂ سال بیش نیست دورۂ آفتاب را
مردم عمدہ بیشتر حرف زنند یکجہت | ہست سواد یکطرف سرورقِ کتاب را

اکنون برخی تربات از دیوان خود بترتیب ردیف بعرض سخن سنجان مے رسانم و بضاعت مزجاتی از نظر عزیزان معصر مروت مے گزرانم تا عیب را بہ قیمت ہنر گیرند۔ و مہرۂ گل را بہ بہای گوہر بہ پذیرند عرض بندہ بدرجۂ قبول رساد۔ و ردی ناکامی بہ ہیچ وجہ بیناد۔

صاحب قال حسب حال گوید ؎

تمام علیم و خوبان خریدہ اند مرا | زحسن خلق بزر برکشیدہ اند مرا
اگرچہ لالۂ روئیدہ خارج از چمنم | برائی گوشۂ دستار چیدہ اند مرا
جماعتی کہ خزف را بہ نرخ زر گیرند | بچشم مرحمتِ خاص دیدہ اند مرا
کمند جاذبۂ دوستان اسیرم کرد | وگرنہ صورتِ رم آفریدہ اند مرا
عجب عنایتِ ممتاز دیدہ ام آزاد | بداغ بی ہنرے برگزیدہ اند مرا

برار از مد بسم اللہ تیغ خوش متالی را | مسخر کن سوادِ اعظمِ نازک خیالی را
خیالِ نازک از جوشِ نزاکت راز دل باشد | نباشد جز کرامت فہم کردن فکر عالی را
چو آن زلفی کہ بعد از شانہ کردن یار بربندد | بجمعیت رساند صبر من آشفتہ حالی را
نگاہی ہست چشم یار را با چشم گریانم | کہ مستان دوست می دارند ابر برشکالی را
دلِ ویرانۂ آزاد را آباد کن یا رب! | پری زادی کرم فرمای این مینای خالی را

باشد گلِ بہار سخن یادگارِ ما | این لعل بے بہاست چراغ مزارِ ما
امروز مدح گسترِ ماکیست جز قلم | دم مے زند ز جوہرِ ما ذو الفقارِ ما
ای وای رنگ و بوی چمن کرد عاریت | کم فرصتے ززند گیِ مستعارِ ما
آخر شود کمند غزالِ رمیدۂ | آزاد رشتۂ نگہِ انتظارِ ما

ہمان آغاز باشد منتہای سیر کامل را | تمنا می کند یارِ دگر غواص ساحل را
چہ سان راز شہیدان گل کند از سبزۂ تیغش | کہ چون برگِ حنا در خویش دزدد خونِ بسمل را

راجۂ میسور است تماشا کردہ۔ غرۂ صفر سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) قدم جادۂ پیما راگل زمین اورنگ آباد دست داد

ودرین سال گلگشت دار السرور برہان پور وصرف عنان جانب اورنگ آباد واقع شد ودرسنہ اثنتین وستین ومأتہ والف (۱۱۶۲) کرت ثانی سفر برہان پور پیش آمد۔ وتا کنار آب نربدا ئیثر کردہ رجوع بہ اورنگ آباد صورت بست۔

وچہاردہم شوال سال مسطور دست قضا سلسلۂ نہضت ارکات جنبانید یک سال وچندماہ دران الکہ بسر رفت۔ ودر ارکات نسخہ "شمامۃ العنبر فیما ورد فی الھند من سید البشر" از دریای فکر بساحل قرطاس رسید۔ آخر الامر نواب نظام الدولہ بہ سعادت شہادت فائز گشت نوعی کہ در ترجمہ نواب سمت گذارش یافت

وبعد شہادت نواب خاطر ازان ملک برخاست وپانزدہم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) نزول خجستہ بنیاد نشاط را عروجے بخشید۔

فلک ہمیشہ خرام باز تقریب سفر برانگیخت ونہم رجب سنہ خمس وستین ومأتہ والف (۱۱۶۵) خانۂ زین آباد ساخت وہفتم شعبان سال مذکور وصول بہ حیدر آباد نقش بست۔ شانزدہم ذی القعدہ ہمین سال جرس راحلہ صدای رحیل برداشت۔ پنجم ذی الحجہ معمورہ خجستہ بنیاد خاطر را بسرور معمور ساخت

حق سبحانہ علیم است کہ ہلال وار مقصود ازین سیر وسفر نہ تن پروری باشد حاشا و کلا بلکہ مانند بدر منظور شکست نفس بود۔ چندی طریقۂ آب روان اختیار اُفتاد کہ مُشت گیاہی بہ نشو ونما در آید۔ ولختی روش باد صبا پسند آمد کہ غنچہ چند لب بہ تبسم کشاید اُمیدوارم کہ این سیاحت پای شکستہ را دستگیری کند وقلم وسیر فی اللہ را جادہ مستقیم شود وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِیْزٍ۔

به نشر لوامع علوم می پرداخت و در سنه سبع وخمسین و مأته والف (۱۱۵۷) به جنة المأوی خرامید- و در جنت معلی آرامش گزید- شیخ عبد الوهاب علیه الرحمه اشعار عربی فقیر را بسیار تحسین کرد- و هرگاه آزاد تخلص بنده شنید و معنی آن را فهمید- فرمود "یَا سَیِّدِیْ اَنْتَ مِنْ عُتَقَاءِ اللّٰهِ" و ازین نفس مبارک حضرت شیخ که در حق این سراپا گرفتار سرزد امیدوار بها دارم-

نقیر در فن شعر عربی تلمیذ میر عبد الجلیل است- وشاداب افاضهٔ این سلسبیل برخی از قصائد خود در دفتر اول مثبت ساخته- و با وصف بینوائی قانونی به آهنگ حجاز نواخته- القصه در سنه اثنتین وخمسین و مأته والف (۱۱۵۲) مطابق کلمه "سفر بخیر" [۱۱۵۲] جانب هند عطف عنان نمود- و از راه بندر سورت مری به دیار دکن کشید- و بیست و هفتم ذی القعده همان سال وارد خجسته بنیاد گردید- و دست به دامن انزوا زد بعد چندی دویم رمضان سنه اربع وخمسین و مأته والف (۱۱۵۴) جاذبهٔ سیاحت از جا درآورد- و قلعه محمد آباد بیدر را دیده چهارم محرم سنه خمس وخمسین و مأته والف (۱۱۵۵) وصول حیدر آباد سرمایهٔ آرامش رسانید- و نوزدهم صفر سال مذکور از انجا برآمده پانزدهم جمادی الاولی همین سال سواد خجسته بنیاد چشم اشتیاق را سرمه کشید- و در سنه ثمان وخمسین و مأته والف (۱۱۵۸) نواب نظام الدوله شهید از جانب پدر والاگهر نواب آصفجاه بصوبه داری اورنگ آباد مامور گشت و نواب شهید را با فقیر ربطی خاص بهم رسید و در سال دیگر نواب آصفجاه از حیدر آباد درایات بند و بست مهمات ملکی برافراخت و عنایت نامه طلب حضور بنام نواب شهید صادر شد- نواب شهید کمندی به تسخیر فقیر افگند- و حسن خلقی بجا آورد که با وصف آزاد بودن اختیار دام محبت لازم افتاد و بیست و هفتم ذی القعده سنه تسع وخمسین و مأته والف (۱۱۵۹) توسن کوچ از اورنگ آباد بجولان درآمد- و تا مقام "سری رنگ پتن" که دار الاقامت

دربزم کواکب اذن نشستن و ہلال را باوجود دریوزہ گری پہلوی آفتاب رخصت کلاہ شکستن ہست۔ باین دستاویز قدم جرأت پیش مے گزارد۔ وحرفی چند از خود بریاران کرم فرما عرض می دارد۔

نقیر حقیر در تاریخ بیست وپنجم ماہ صفر سنہ ست عشر و مأتہ والف (۱۱۱۶) لباس ہستی پوشید۔ و در ریعان آگاہی سر رشتہ تحصیل علوم بدست آورد۔ وکتب درسی از بدایت تانہایت در حلقۂ درس استاذ المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید۔ و لغت وحدیث وسیر نبوی وفنون ادب از خدمت قدسی منزلت جدی واستاذی حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی طاب مضجعہ اخذ نمود۔ دعروض وقافیہ ۔ ۔ ۔ ۔
۔ ۔ ۔ وبعض فنون ادب از خدمت والا درجت میر سید محمد خلف الصدق علامۂ مرحوم مرقوم تلمذ کرد۔

و در سنہ سبع وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۷) شرف بیعت جناب مستطاب سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی قدس سرہ اندوخت۔

ناگاہ بوی از عطر توفیق بہ دماغم رسید۔ وشوق گلگشت حرمین شریفین زادہُما اللّٰہُ شَرَفاً وَکَرامۃً ازجا برد و در سنہ خمسین ومأتہ والف (۱۱۵۰) مطابق کلمہ "سفر خیر" از خطۂ بلگرام محمل سفر حجاز میمنت طراز بربست۔ و در سنہ احدی و خمسین ومأتہ والف (۱۱۵۱) مطابق کلمہ "عمل اعظم" بزیارت حرمین شریفین سعادت نشأتین حاصل کرد۔ و در مدینہ منورہ عَلیٰ مُنَوِّرِہَا الصَّلوٰۃُ وَالتَّحِیَّۃُ بخدمت شیخنا ومولانا الشیخ محمد حیات السندھی المدنی الحنفی قدس سرہ صحیح بخاری قراءت نمود و اجازت صحاح ستہ وسائر مفردات مولانا فراگرفت۔ و در مکہ معظمہ صحبت شیخ عبد الوہاب الطنطادی المصری دریافت۔ وبرخے از فوائد علمی کسب نمود۔ شیخ عبد الوہاب نَوَّرَ مَرْقَدُہٗ سرآمد علماء عصر و نزیل مکہ معظمہ بود۔ وہمیشہ

شیخ عبد الوہاب الطنطاوی

پیشۂ دریوزۂ گر کوچۂ فقر است - و ریزۂ چین مائدہ فضلا - درین مقام خود را بحاشیۂ محفل سخن سرایان می کشد - و شکستہ ناخنی بتار نفس گسستہ می زند -

من مقیم کوچۂ نادانی - و آئینہ وار صورت حیرانی - مدتی بر آستانِ سخن نشستم - و کمر در خدمت کلام موزون بر بستم - چندگاہ است کہ مرآت ضمیر را از صور خیالی پرداختہ ام وازبیت سخن با بیت الحزن یعنی ما تمکدۂ ہستی خود ساختہ - اما موزونیت فطری احیاناً سلسلۂ فکر می جنباند - و دماغ از کار رفتہ را بصدائی قلقلی مے رساند - تا بجای کہ در عالم مثال ہم گاہی خیال موزونی جلوہ می کند چنانچہ در عشرۂ اخیر رمضان کثیر الفیضان سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) مزاجِ بندہ را وحشتی بہم رسید - بخاطر اُفتاد کہ از ہمہ قطع نظر باید کرد و بار دیگر سری بدیار عرب باید کشید - و این داعیہ بمثابۂ قوت گرفت کہ عنقریب بود کہ از مکمن قوت بجلوہ گاہ فعل خرامد - ناگاہ شب بیست وہفتم ماہ مذکور طرف سحر در عالم رویا اندیشہ متوجّہ شعر گردید - بیتی موزون ساختم ومعاً از خواب بیدار شدم - بیت بیاد ماند و آن این است ؎

چہ خوش گفت گویندۂ نامدار   مکش دست از دامنِ روزگار

لختی بہ تامل رفتم - دانستم کہ گویندہ سروش غیبی است و مخاطب بندہ - امتثال امر غیب واجب دیدم و ارادۂ کہ تصمیم یافتہ بود فسخ نمودم - و سرِّ الہام آن است کہ حجی کہ فرض بود بیش ازین بتقدیم رسید - اگر دست از دامن علائق ظاہری می کشیدم و بہ تحصیل نافلہ شتافتم - چندین حقوق واجب الادا فوت مے شد ع

ترک واجب نتوان کرد پےِ نافلہا

من بی مایہ را چہ شایستگی کہ در صفِ صاحب کمالان سر توانم افراخت - و طرح ہمزبانی با طوطیان چمن فصاحت توانم انداخت - عمرہا در جلو دل دیوانہ گشتم - بجاے نرسیدم سالہا در پےِ کاروان نالہ اُفتادم بمقامی سر نہ کشیدم - اما سہارا با وصف کم زبنگی

و از راه مارواڑ متوجہ وطن شدہ۔ بعد طی مراحل بیست و هفتم محرم مکرم سنہ ست و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۶) بوصول بلگرام مسرت اندوخت۔

میر طبعی وقاد و ذہنی نقاد دارد۔ و چون از مطالعۂ کتاب باز می پردازد عنان اندیشہ بہ وادی سخن عطف می سازد۔ مہارت زبان عربی و فارسی و ہندی از حد افزون است و اشعار السنۂ ثلاثہ در خزانۂ حافظۂ عالی از حصر بیرون۔ سخن را اکثر اوقات موزون می کند و جواہر آبدار در سلک نظم مے کشد۔ این چند بیت از دیوان سامی تحریر مے آید ؎

زفروغ بادہ بخش ای ماہ سیما خانۂ مارا — زنور جلوۂ خود رنگ کن کاشانۂ مارا

دل در خم گیسوی نگار است بہ بینید — در دام محبت چہ شکار است بہ بینید

نیست در عالم دون غیر ہوس کار دلت — ہست این طول امل رشتۂ زنار دلت

محو گشتم چون حباب و عین دریا یافتم — چشم پوشیدم ازین عالم تماشا یافتم

دران گلشن کہ سرو قامت جانان شود پیدا — بجای طوق قمری دیدۂ حیران شود پیدا

پیش مہر رخت قمر معلوم — نزد قند لبت شکر معلوم

یار دور است و کوہ غم حائل — آفتاب آن طرف سحر معلوم

می کشد غمزۂ جگر دوزش — پیش تیر قضا سپر معلوم

از نگاہ دو چشم میگونت — بی خبر گشتہ ام خبر معلوم

در تمنای وصل او شاعر — حلقہ گشتیم پا و سر معلوم

مگر از چشمۂ آئینہ آب خنجرش باشد — کہ از حیرت تپیدن شد فرامش بسمل مارا

دستم مگیر گرچہ ترا بازوی قوی است — پایم رسیدہ است بسنگی کہ واہ واہ

ہیچ محبوبی ندارد این قدر رنگ حیا — جبہ سائی می نماید روی خود یکبار گل

(۱۲۲) آوارۂ دشت ایجاد فقیر (میر غلام علی) آزاد

الحسینی نسباً و الواسطی اصلاً و البلگرامی مولداً و منشأً و الحنفی مذہباً و الچشتی طریقۃ

مثنی باید کشید- میر در جواب تلمی فرمود کہ" لَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ حَتّٰی یَاْذَنَ لِیْ اَبِیْ"
علامۂ مرحوم ازین جواب حظی کرد- و این رباعی رقم زدۂ کلک جواہر سلک ساخت کہ ؎

تا یَاْذَنَ لِیْ اَبِیْ بہ خطّت دیدم   گلہای طرب از چمن دل چیدم
از غایت اہتزاز پروانہ صفت   ای شمع پدر گرد سرت گردیدم

در اواخر عہد محمد فرخ سیر علامۂ مرحوم خود مستعفی شدہ خدمات بھکر و سیوستان را بنام ولد ارشد گرفت- جناب میر سید محمد در سنہ ثلث و ثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۳) بہ محل خدمات رسید- و مسند حکومت را از ابتدا تا انتہا بشیوۂ تدین وحسن معاملت رونق بخشید- وضیع و شریف آن دیار تا الآن یاد می کنند- وسبحۂ ذکر خیر وحسن جمیل می گردانند
میر در سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) کاتب الحروف را بہ سیوستان نائب گذاشتہ خود بدار السلام بلگرام تشریف برد وچندی در وطن گذرانیدہ بنا بر تخللی کہ در خدمت راہ یافتہ بود بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد و بتوسل بعضی امرا آن خلل را دفع ساخت-

و در سنہ خمس و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۵) کرت ثانی بہ سیوستان تشریف آورد- و بندہ را در اواسط سنہ سبع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۷) رخصت ہندوستان فرمود- و خود بر اسم خدمت مرجوعہ بدستور قیام نمود تا آنکہ نادر شاہ بر دیار سندھ مسلط گردید- و سررشتہ خدمات پادشاہی گسیخت- اما خدایار خان مرزبان سندھ میر را نگذاشت- و با عزاز و اکرام تمام در سیوستان نگاہ داشت- و از جانب خود خدمتہا بتقدیم رسانید-

و چون ہنگامۂ نادر شاہیان دران دیار گرم شد- و اوضاع ملک بر نسق سابق نماند- خاطر اقدس از اقامت آنجا برخاست و از خدایار خان خواہ نخواہ رخصت گرفت و بیست و پنجم رمضان سنہ خمس و خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۵) از سیوستان برآمد

پس ازان حکومت ماہور وغیرہ از توابع صوبہ برار تفویض یافت۔ آخر از حکومت ماہور استعفا نمود والتماس دیوانی برہان پور کرد۔ درجۂ پذیرائی یافت۔ سیّد در برہان پور رفتہ بدیوانی پرداخت۔

وبعد مرور زمانی از خلد مکان رخصت حرمین شریفین گرفت وبا اہل وعیال بہ اکن فیض مواطن رفت وازانجا بزیارت عتبات عالیات شتافت وبہ مشہد مقدس رسید وبہ صفاہان آمد وسلطان حسین صفوی را ملازمت نمود والتفاتی کہ مطمح نظر بود نیافت۔ ناگزیر رخت بوطن اصلی یعنی شیراز کشید۔ ودر مدرسہ منصوریہ پای اقامت افشرد وعمر را بافادۂ طلبہ بپایان رسانید۔

(۱۲۱) شاعر۔ میر سید محمد سلمہ اللہ تعالےٰ

خلف الصدق حضرت علامی میر عبد الجلیل بلگرامی نور اللہ ضریحہ از وجود ہمایون سابقا چمن فضلا را بہاری تازہ است۔ واکنون گلستان نصحی را رونقی بی اندازہ آنجناب در تاریخ چہار دہم شہر ربیع الاول سنہ احدی ومأتہ والف (۱۱۰۱) بہ شہرستان امکان رسید۔ بمنطوق اَلْوَلَدُ الْحُرُّ یَقْتَدِیْ بِاٰبَائِہِ الْغُرِّ نسخۂ جامع اصناف علوم است۔ ومرآت فضائل وکمالات والد مرحوم خصوص عربیت ولغت ومحاضرات کہ درین فنون رابت یکتائی می افرازد وگوی سبقت از اقران می رباید۔

کتب درسی نزد استاد المحققین میر طفیل محمد بلگرامی طاب ثراہ گذرانید وکمالات کثیرہ از والد ماجد خود اندوخت۔

پدر گرامی را نسبت بہ فرزند ارجمند ورای شفقت اُبُوَّت عنایتی ومحبتی خاص بود۔ درحینیکہ علامۂ مرحوم از بھکر بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد عطف عنان نمود میر سید محمد را نزد خود طلبید ومقارن آن مسرعی را فرستاد کہ چندی توقف باید کرد۔ وانتظار طلب

که توبخی نه بعد عقد نکاح سرمے دہند- ومردم را برای خبر فرستاد- رفتگان خبر بکه بود آوردند- سید سلطان در آتش غضب اُفتاد- اسباب شادی ہمہ سوخت واسپان را پی کرد- وخود را بدرگاه خلد مکان رسانید-

میر نظام الدین احمد از دختر قطب شاه فرزندی نیاورد- سید علی از بطن زوجۂ دیگر شب شنبہ پانزدہم جمادی الاولی سنہ اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲) در مدینہ منورہ متولد شد لہذا او را مدنی می گویند وبکسب کمال پرداختہ سرآمد ادباء عصر گردید

وشب شنبہ ششم شعبان سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) بقصد حیدرآباد از مکہ معظمہ برآمد وروز جمعہ بیست ودوم ربیع الاول سنہ ثمان وستین والف (۱۰۶۸) بہ حیدرآباد رسید- وبا والد خود ملاقات کرد

وچون سلطان عبداللہ از سریر حیات فرود آمد ابوالحسن برتخت فرمان روائی برآمد ومیر نظام الدین احمد ہم بعد یکسال فوت کرد- ابوالحسن در اتلاف متعلقان میر نظام الدین احمد کمر بست ونگاہبانان گماشتہ راه آمد وشد مسدود ساخت سید علی عریضہ بجناب خلد مکان ارسال داشت وادراک عتبۂ خلافت استدعا نمود- خلد مکان درآن ایام از ہند متوجہ دکن بود فرمان طلب سید علی بنام ابوالحسن صادر یافت- ابوالحسن سید علی را با اہل وعیال رخصت داد- سید رخت کوچ بربستہ خلد مکان را در دارالسرور برہان پور ملازمت نمود- پادشاه او را بعنایات خسروانی نواخت- وبمنصب ہزار وپانصدی سیصد سوار دو اسپہ سرافراز فرمود- ودر رکاب خلد مکان بہ اورنگ آباد آمد- وچون رایات خلد مکان جانب احمدنگر ارتفاع یافت- سید علی را بحراست اورنگ آباد مامور ساخت سید مدتے برین خدمت قیام داشت-

میر محمد سعید میر جمله اردستانی وزیر عبد اللہ قطب شاه والی حیدر آباد مبالغ فراوان فرستاده میر نظام الدین احمد را و سید سلطان را که از سادات نجف اشرف بود به حیدر آباد طلبید که دو دختری که داشت آنها را در سلک ازدواج هر دو سید کشد۔ اتفاقاً سلطان عبد اللہ را هم دو دختر بودند سلطان خواست که دختران خود را به هر دو سید تزویج کند۔ میر جمله بر آشفت و برخاسته بدرگاه خلد مکان عالمگیر شتافت۔ سلطان عبد اللہ اول دختری را به میر نظام الدین احمد کدخدا ساخت و برای طوی دختر ثانی ساز و سامان ترتیب داد۔ میر نظام الدین احمد با سید سلطان رنجشے داشت۔ او و زوجۂ او نمے خواستند که ازدواج سید سلطان صورت گیر دشبی که نکاح سید سلطان مقرر شد۔ میر نظام الدین سلطان عبد اللہ را پیغام کرد که اگر تزویج سید سلطان واقع مے شود۔ من بمخالفت شما کمر می بندم۔ و نزد خلد مکان رفته سعی در هدم بنیان دولت شما می کنم و احمال و اثقال بار کرده مستعد کوچ نشست۔ سلطان عبد اللہ متحیر شد۔ و ارکان دولت را جمع کرده بمشاوره پرداخت۔ آخر رای همه برین قرار داد که اگر میر نظام الدین احمد می رود فتنۂ عظیم برپا می شود۔ تزویج سید سلطان موقوف باید داشت۔ و چون اسباب طوی همه مهیا شده بود۔ در تاخیر ضائع می شد ابو الحسن را که آخر سلاطین قطب شاهیه است و باسلاطین قطب شاهیه قرابتی داشت برای دامادی تجویز کردند۔ مردم به طلب ابو الحسن شتافتند۔ دران وقت ابو الحسن در تکیۂ بیقیدی نشسته بود۔ او را آوردند و بحمام بردند و بخلعت طوی آراسته نکاح لبستند و موافق ضابطه تو بخانه را سر دادند۔ دران وقت سید سلطان در حمام بود۔ چون صدای توپها شنید در استفسار اُفتاد که توپها را چرا سر دادند حاضران که ازین ماجرا واقف نبودند جواب دادند که سبب ظاهر است که امشب شب طوی ست۔ سید سلطان گفت ضابطه این است

رباعی

از بہر محبتِ علی ہستیِ ماست گلچینیِ این بہار تر دستیِ ماست
دل ساغر و مہر ساقی کوثر می از میکدۂ غدیر خم مستیِ ماست

الکنون خامۂ تقریب جو بتحریر احوال سید علی معصوم کہ اسم او در ترجمۂ میر عبدالجلیل ذکر یافت و احوال او در تاریخ ناہا کمیاب است خرامش می نماید

(۱۲۰) سید علی معصوم مدنی

سید علی بن سید نظام الدین احمد بن سید معصوم الدشتکی الشیرازی المعروف بہ سید علی معصوم از مشاہیر اُدبا و صنادید شعراست۔ مؤلف انوار الربیع فی انواع البدیع و ریاض السالکین شرح صحیفہ کاملہ و حاشیہ قاموس و سلافۃ العصر تذکرۂ شعرا عرب و دیوان شعر۔

خاندان او در شیراز بیت علم و فضل بودہ است و مدرسۂ منصوریہ شیراز منسوب بجد او میر غیاث الدین منصور است کہ از غایت شہرت حاجت بشرح ندارد

و سید علی باضافۂ نام جد قریب خود بہ سید علی معصوم مشہور گردید چون خواہر شاہ عباس ثانی صفوی ارادۂ زیارت حرمین شریفین نمود۔ شاہ عباس۔ میر معصوم را با بیگم ہمراہ کرد کہ بہ تعلیم مناسک حج پردازد۔ در اثناء راہ چون تقریب تعلیم و تعلم درمیان آمد و این معنی بحیلولت ستر بروجہ احسن صورت نمی بست بخاطر بیگم رسید کہ کفویت ثابت است چرا عقد نکاح جلوہ گر نشود۔ و حیلولت حجاب برخیزد۔ آخر نکاح انعقاد یافت و بعد زیارت حرمین شریفین از ترس شاہ عباس معاودت وطن متعذر شد و توطن مکہ معظمہ اختیار اُفتاد۔ و از بطن بیگم میر نظام الدین احمد متولد شد و در مکہ معظمہ نشو و نما یافت۔ و ہمت بکسب فضائل گماشتہ از اقران فائق برآمد

میر معصوم

میر نظام الدین احمد

در آغاز عہد شباب برخی اشعار ریتیانہ درسلک نظم کشیدہ۔ترجیع بند ایشان درین طور مشہور است کہ مطلعش این است ؎

منم آن بانکہ و دلیر و اچل	کہ من اُفتاد درجہان کھل بل

ازانجا کہ ارتکاب این اشعار دور از کار محض نظر باستجماع فنون بود۔ دبشان اقدس اصلا مناسبتے نداشت۔ مردم این ترجیع و دیگر اشعار ایشان راکہ ازین جنس است بدیگری نسبت دہند حال آنکہ بلاریب زادۂ فکر ایشان است

در اواخر ترجیع بند آتل تخلص آوردہ۔ و این بیت ہم ازان ترجیع است ؎

شعر بارہ بزاریان دیدی	ٹہتسۂ بلگرام را عشق است

اما حریفان این بیت را ہم تغیر دادہ نوعی دیگر ساختہ اند۔

واز اشعار ریتیانہ ایشان است ؎

عدوگر ہمہ تن ز فولاد جکڑد	ز سر تا قدم ہمچو زنجیر اکڑد
بکف کتی برق بے دھڑکہ پکڑد	بجز حکم اللہ پشمی نأکڑد

ولہ

ورد خود نامِ خدا با نام احمد کردہ ام	دانۂ تسبیح از میم محمد کردہ ام
بجز مژگان ندارد چشم بیمارِ تو غمخواری	بلاگردانی برگشتہ مژگانت تماشا کن
شام غم را در سوادِ نامہ پنہان کردہ ام	صبح محشر مے دمد از صفحۂ مکتوبِ ما
بانتظار تو ای سرو لالہ در گلشن	ستادہ قہوہ بکف در پیالۂ یاقوت

رباعی

اولاد علی خلاصۂ ابرارند	چون والدِ خویش محرم اسرارند
تحلیل موادِ فاسد کفر کنند	در منفعتِ مزاجِ دین جدوارند

یافته ؎

پوشه ابهام زیرِ خنصر آورد	بوردِ اسمِ اعظم در شماره
قلاع کفر شد مفتوح فی الحال	ز تیغِ او عدو شد پاره پاره
ز انگشتان شه بر مد ابهام	برابر چار الف کردم نظاره
بعینه بود شکلِ سالِ ہجری	پئِ تاریخ تسخیرِ ستاره
چنین تاریخ گفتن اختراعی است	شد از عبدالجلیل این آشکاره

امیر الامرا سیّد حسین علی خان ہر سال در مولد النبی صلی اللہ علیہ وسلم چراغان مے کرد وشیلان عظمی مے کشید۔ وصلای عام درمے داد وخود آفتابہ گرفته بردست مہمانان آب می ریخت۔ علامہ مرحوم در وصف چراغان مصراع کعب بن زہیر را تضمین کرد کہ ؎

شَہْرَ الرَّسُوْلِ شُمُوْعًا فِیْ غَیَاهِبِہٖ	اَضَاءَ رُکْنُ الْاَعَالِیْ سَیِّدُ الْاُمَرَا
اِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ یُّسْتَضَاءُ بِہٖ	اَمْسَی الشُّمُوْعُ عَلَی الْخُضَّارِ مُنْشَدَۃً

ونیز بہ امیر الامرا در تہنیت عید الاضحی نوشت ؎

اَفَاضَ عَلٰی مَنْ حَجَّ جُوْدًا اَعْوَآئِدَا	تَہَنَّ بِعِیْدِ النَّحْرِ یَا مَنْ عَطَآءُہٗ
وَاَلْبَسْتَ نَحْرَ الْمُعْتَفِیْنَ قَلَآئِدَا	تَنَسَّکْتَ ہَدْیَ الْجُوْدِ فِیْ کُلِّ مَوْقِفٍ

صاحب نہایہ جزری گوید: معتفی بعین مہملہ وفا کسی را گویند کہ طالب فضل و رزق باشد

و این رباعی مستزاد در السنہ اربعہ املا نمودہ ؎

جَآءَ النَّیْرُوْزُ بِالنِّشَاطِ الْاَوْفٰی - فِیْ خَیْرِ قُدُوْمٍ
پھولیں درم بیل لہلہی بن اولہا - ترور رہی جھوم
نیکی کند وزکلدی بزی بولدی یش - قتلغ بولسوم
چون شہپرِ طاؤس گل اندر صحرا - آورد ہجوم

اہل موسیقی ہند مراتب آواز ہفت قرار دادہ اند وآن را "سبت سر" گویند یعنی ہفت آواز۔ وہر مرتبہ را اسمی گذاشتہ اند۔ واز سر ہر اسم حرفی گرفتہ سرگم بدان ترکیب کردہ اند۔ درین بیت لفظ سرگم اشارہ بہ ہمان مراتب سبعہ است۔

مُعلم بالضم نشان کردہ شدہ۔

الحال نقشے چند از تصانیف والا در آہنگ حجازی بہ تحریر می آید وزبان قلم واسطی نژاد پردۂ گوش نوانیوشان را نمر غولہ سازی نوروز عرب می کشاید۔

بجون خلد مکان در سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) بمحاصرۂ قلعہ ستارہ کہ از مشاہیر قلاع دکن است پرداخت و در اندک فرصت مفتوح ساخت۔ آنجناب در یک شب یازدہ تاریخ در السنۂ اربعہ ترتیب دادہ از نظر بادشاہ گذرانید۔ از انجملہ قطعہ تاریخی بزبان عربی کہ از شکل اصابع اختراع فرمودہ و یدبیضائی از جیب فکر وانمودہ۔ قطعہ این است ؎

لَمَّا تَوَجَّهَ سُلْطَانُ الْاَنَامِ اِلٰى ۔۔۔ رَبِّ السَّمٰوَاتِ فِیْ تَاْیِیْدِ اِسْلَامِ
اَقَرَّ اِبْهَامَهُ فِیْ اَصْلِ خِنْصِرِهٖ ۔۔۔ لِوِتْرِدِیَا قَادِرَ افْتَاحَ اَکْمَامِ
فَصَارَ حِیْنَ افْتِتَاحِ الْاِسْمِ مُفْتَتِحًا ۔۔۔ حِصْنُ لِمَنْ عَبَدُوْا اَحْجَارَ اَصْنَامِ
نَظَرْتُ فِیْ اَلِفَاتٍ وَّهِیَ اَرْبَعَةٌ ۔۔۔ مِنْ فَوْقِ اِبْهَامِهٖ مِنْ غَیْرِ اِبْهَامِ
وَجَدْتُهُنَّ لِعَامِ الْفَتْحِ حِیْنَئِذٍ ۔۔۔ رَقْمًا عَلٰى سَنَةٍ مِّنْ مَّدِّ اِبْهَامِ
لِلّٰهِ تِلْكَ یَدٌ بَیْضَاءُ قَدْ نَزَعَتْ ۔۔۔ لِلنَّاظِرِیْنَ فَیَا مِنْ مُعْجِزٍ سَامِ
هٰذَا الْبَدِیْعُ مِنَ التَّارِیْخِ اَنْشَاهُ ۔۔۔ عَبْدُ الْجَلِیْلِ بِتَایِیْدَاتِ اِلْهَامِ

مقصد از ضم کردن سر ابہام بر بیخ خنصر این است کہ شکل لفظ سنہ بہم رسد وچہار الف ہندسہ بالای لفظ سنہ بدستوری کہ معمول کاتبان است پیدا شود۔ ومضمون این تاریخ بزبان فارسی نیز بستہ وقطعہ فارسی بسیار پیشتر اشتہا

"كَمْ زَلَّتْ فِيهِ اَقْدَامُ اَقْوَامٍ وَ اَقْرَبُهُمْ اِلَى الصَّوَابِ وَ اِصَابَةِ الْحَقِّ مَنِ اعْتَرَفَ مِنْهُمْ بِالْعَجْزِ۔"

مراد میر باقرار معترف علامۂ تفتازانی باشد۔

معنی بیت آنکہ این عقدہ در اشکال و عدم انحلال مثل جذر الاصم علم حساب بود یا جذر الاصم علم معقول و لفظ اصم بمعنی سنگ سخت مصمت نظر بقلعۂ سنگین مناسب افتاد

ے شرح حالِ منافقان گویم کہ بآن چون حذیفہ ام اعلم

حذیفہ نام صحابی مشہور صاحب سِرِّ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم حضرت اورا پنہان از حال منافقان خبر دادہ بود۔ و درین بیت اشارت است بکمال تقرب و محرمیت خود با ممدوح۔

کتم بفتح کاف و تاءِ فوقانی گیاہی کہ بآن خضاب کنند۔

ے از پیِ ہم دو عید گشت پدید معنی فطر جلوہ کردہ اعم

چون قلعہ در ماہ مبارک رمضان مفتوح شد دو عید بہم ہویدا گشت اول عید فتح کہ عید مجازی است و دوم عید رمضان کہ عید حقیقی است وہمچنین لفظ فطر بمعنی حقیقی جلوہ کرد کہ کشودن روزہ باشد وہم بمعنی مجازی کہ فتح است و آن لازم کشودن روزہ باشد۔

پس مراد از معنی اعم این است کہ مطلق معنی فطر باعتبار ہر دو فرد خود کہ حقیقی و مجازی باشد صادق آمد۔ و می تواند کہ مراد از اعم عموم مجاز باشد و برین تقدیر معنی چنین مشود کہ فطر بمعنی مجازی کہ مطلق کشودن باشد صادق آمد عموماً بہ حیثیتی کہ متناول باشد معنی حقیقی و غیر حقیقی را کہ کشودن روزہ و کشودن قلعہ باشد۔

و عموم مجاز در اصطلاح علماء اصول عبارت ازین است کہ معنی مجازی بقسمی باشد کہ معنی حقیقی فرد او گردد و اللہ اعلم۔

ع سبت سر در مراتب سرکم۔

تلمیح است بمعمای مشہور بہ اسم ادہم ؎

کشید تنگ چنان نقش آن دہن پرکار که دور دائره در مرکزش گرفت قرار

دور دائره دال وہاست ومرکزش یا مرادف ام-چون دال وہا دراِم قرار گیرد ادہم حاصل شود- و ادہم در لغت سیاه را گویند- خروج سیه طالع از قلعه مثل خروج ادہم از دائره بواسطه تنگ شدن قلعه ودائرۂ تشبیہ لطیفی واقع شده

؎ این معما کشود فطرت او ورنه این عقده بود جذر اصم

جذر در لغت اصل را گویند و در اصطلاح اہل حساب عددی که آن را در نفس خودش ضرب کنند اورا جذر نامند و حاصل ضرب آن را مجذور و اصم در لغت کرو سنگ سخت مصمت و در اصطلاح اہل حساب عددی که آن را جذر نباشد اصم خوانند مثل احدی عشر و مقابلِ آن را منطق گویند چون تسعه- و جذر عدد منطق بسہولت حاصل می شود چنانچه جذر تسعه- ثلاث است و جذر عدد اصم در نہایت دشواری است حاصل نمی شود مگر تقریباً و لہذا حکما در مناجات خود گفته اند:-

"سُبْحَانَ مَنْ لَا یَعْرِفُ جَذْرَ الْاَصَمِّ اِلَّا هُوَ"- و در علم معقول جذر الاصم مغالطه الیست مشہور- و اضع مغالطه ابن کمونه بغدادی علامۂ تفتازانی در شرح مقاصد گوید:-

"وَهٰذِهٖ مَغْلَطَةٌ تَحَیَّرَ فِیْهَا عُقُوْلُ الْعُقَلَاءِ وَفُحُوْلُ الْاَذْکِیَاءِ وَلِهٰذَا سَمَّیْتُهَا بِمَغْلَطَةِ جَذْرِ الْاَصَمِّ"

ونیز علامه در شرح مقاصد بعد تحریر جواب می گوید:-

"لٰکِنَّ الصَّوَابَ عِنْدِیْ فِیْ هٰذِهِ الْقَضِیَّةِ تَرْکُ الْجَوَابِ وَالْاِعْتِرَافُ بِالْعَجْزِ عَنِ الْاِشْکَالِ"

و میر باقر استرآبادی در افق المبین گوید مختصر عبارت آنجا این که:-

نغمه گویانِ فارسی ز نشاط　　کوک کردند زیر را با بم
نغمه سنجانِ هند سر کردند　　سبت سر در مراتب سرکم
نغمه تا چاک دل رفو سازد　　زهره از چنگ دارد ابریشم
زین ترنم جهان طراوت یافت　　زانکه در جوهرش بود ترنم
شعرا هم قصیده ها گفتند　　انوری گشت پیشِ شان ابکم
هر یکی سفت دُرِّ تاریخی　　که ازو آب شد گهر در یم
من هم از باغ معنی رنگین　　گلِ چندی زدم بفرقِ قلم
ورقِ ما بیاض سینهٔ حور　　سطرها سلک گوهر نیلم
شعر گر فضل من بپوشیدی　　می شدم در فن سخن اقدم
گر بپرسی ز جامعیتِ من　　میر خسرو دهد جواب نعم
کرد عبدالجلیل در تاریخ　　"قلعهٔ آگره گرفت" رقم
بر دعا بهتر است ختم سخن　　که به آمین کند ملک معلم
چار چیزش نشاط افزا باد　　تا بود سبزه در چمن خرّم
دست زر پاش و تیغ اعدا کش　　عمر ممدود و دولتِ ادوم

حواشی قصیده

موتم الاشبال لقب عیسی بن زید شهید است که جد اعلای ممدوح باشد- و هم جد اعلای مادح - موتم بضم میم وکسر تاء فوقانی یتیم کننده و اشبال جمع شبل بکسر شین معجمه بمعنی بچهٔ شیر یعنی یتیم کننده شیر بچه ها - چون اکثر شکار شیر کردی باین لقب ملقب گشت - ساباط سقف میان دو دیوار که زیر آن راه بود ~

شد سیه طالعی ز قلعه برون　　همچو از لفظ دائره ادهم

زان طرف هم مخالفِ سرکش　　کوششے داشت در ثباتِ قدم
دست و پا زد درونِ قلعه بسی　　چون جنینی که دا جهد بشکم
کرد اسقاط این جنین آخر　　صدمهٔ توپهائے مستحکم
کار بر اہل حصن شد دشوار　　مرگ مقطوع زندگی مبهم
قلعه شد بر جماعهٔ اعدا　　از مصیبت چو حلقهٔ ماتم
شد برون آمدن چنان دشوار　　کہ سخن از زبانِ اہل بکم
از برون هم رہِ رسد شد بند　　چون نفوذِ صدا بگوشِ اصم
از سرِ عجز خواستند امان　　بالب خشک و دیدهٔ پُرنم
از ترحم بجان امان بخشید　　وقت قدرت خوش است ترک نقم
فتحِ قلعه بزور تیغ نمود　　این چنین می کنند اہل همم
شد سیه طالعی ز قلعه برون　　همچو از لفظ دائره ادهم
این معمی کشود فطرتِ او　　ورنه این عقده بود جذر اصم
شاد گشتند دوستان یکسر　　عام شد عیش در صنوفِ امم
شرح حالِ منافقان گویم　　کہ بآن چو خلیفه ام اعلم
سرخی انفعال رویِ سیاه　　خوش خضابی است از حنا و کتم
نَحْمَدُ اللّٰهَ وَاهِبَ الْآلَاءِ　　حَمْدَ مُسْتَنْظِمٍ بِمَآ اَنْعَمْ
کن کتھن کی سکت کہان پاوے　　رسنان لیه جو انیک جنم
رمضان ایجدی بولدی بخشی فتح　　کلدی بوی آی نینک ایکی برم
از پیِ هم دو عید گشت پدید　　معنیِ فطر جلوه کرد اعم
هر طرف مجلسِ طرب چیدند　　آن یک از شعر و دیگری ز حِکَم
وان دگر از ترانهٔ رنگین　　چنگ و طنبور کرده باهم ضم

غوطه در جود او زند دریا | لطمه از دستِ او خورد ضیغم
هست مقیاسِ جود او بسحاب | مثل مقیاس فربهی بورم
در فنِ صرف همتش نبود | ذکری از لا و از لن و از لم
در صفِ جنگ با سرِ اعدا | چون الف گشته تیغ او الزم
دشنه و نیزه اش بجان عدو | می کند کار عقرب و ارقم
تیغ او شد لفرق اعدا غرق | همچو حرفی که می شود مدغم
در دلِ خصم او در آید رمح | چون در آید بر اہل خود محرم
با کمندش سرِ معاندِ او | مثل دلوی است با رسن منضم
ظفر از فوج او شود پیدا | فتح با تیغ او بود توام
کرد نهضت بدولت از دہلی | فضل حق همعنان ظفر همدم
لشکری در رکاب بیش از حصر | دیو از نعرهٔ یلان در رم
همه زور آوران فیل شکوه | که به شیرِ ژیان زدندی بم
گرد اسپانِ فوج نصرت موج | دامن افشان برین بلندِ خیم
آمد و قلعه را محاصره کرد | همچو انگشت و حلقهٔ خاتم
شرح اسباب قلعه گیری ریخت | سرمهٔ عجز در گلوی قلم
چون نهنگان بدور گردابی | توپها گرد قلعه جمع بهم
خصم را سوخت توپ شیر دهان | کس ندیده است شیر آتش دم
اژدهای است توپ غازیخان | کز سرِ هندوان نموده لقم
چه نویسد ز توپ قلعه کشا | اسم او بر تلاش اوست علم
تا براید به قلعهٔ نصرت | سینه گردید فوج را اشتم
هر طرف شد مرتب از ساباط | دخمهٔ بهر دشمنانِ دژم

این ظفر از مواهب عظمی است   برزبان واجب است ذکر نعم
پسر اکبر آنکه در افواه   یافت نیکوسیر بعکس علم
بود در حصن آگره محبوس   همچو مفهوم ممتنع بعدم
داشت عیشی و کنج عافیتی   خاطر آسود تر زصید حرم
ناگهان نفس شوم راهش زد   خفیه آمیخت در طعامش سم
دید اسباب بغی آماده   اشتها صاف و لقمه پر ز دسم
زر بسیار و زمرهٔ اوباش   اکبر آباد قلعهٔ محکم
ابروی فتنه زه نمود کمان   زلف آشوب گشت خم در خم
از پدر داشت ارث بغی ازان   فتنه انگیخت در کمال عظم
گرد پرویزنی ز چتر به سر   بیخت بر فرق خود غبار الم
چون برید این خبر به دهلی برد   شعله زد خشم داور عالم
خسرو دین پناه شاه جهان   آب و رنگ بهار فضل و کرم
آن ابو المجد و العلا ذو الجود   مسند آرای چار بالش جم
بنده اش کیقباد و کیکاوس   نوکرش گیو و بیژن و رستم
بخشی الملک را اجازت داد   تا کشد لشکر ظفر پرچم
آن امیر جماعهٔ امرا   چون حسین علی هژبر شیم
قرة العین حیدر کرّار   نخبهٔ نسخهٔ بنی آدم
خلف الصدق موتم الاشبال   پیش او شیر شرزه کم ز غنم
جود او شهرهٔ دیار عرب   تیغ او ضابط بلاد عجم
نامور از نسبتش سمو نسب   بالد از همتش علو همم
می کند با جماعهٔ دلریش   لطف او آنچه می کند مرهم

ایضاً در صفت اسپان

وثوبِ شان تعجب آفرین است   مثالِ طفرۂ نَظّام این است

طفرہ در لغت بمعنی برجستن و نظام بنون و تشدید ظاء معجمہ عالم معتزلی مشہور قائل مسئلۂ طفرہ - و مراد نَظّام از طفرہ این است کہ متحرک مسافت را طی کند بروجہی کہ از مکانی بمکانی بجہد و مسافت میانہ را اصلا محاذی نگردد-

معنی بیت آنکہ اسپان از بس سرعت برین روش مسافت طے می کنند و مثال طفرۂ نظام کہ محال است بوجود مے آرند-

در سنہ احدی و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۱) نیکو سیر بن محمّد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ آگرہ محبوس بود واقعہ طلبان او را بر آوردہ بر تخت نشاندند - امیر الامرا سید حسین علی خان بالشکر جرار از دہلی بہ آگرہ رسید و قلعہ را بعد محاصرہ مفتوح ساخت - میر عبد الجلیل قصیدۂ غرائی در تہنیت انشا کرد - نواب پنج ہزار روپیہ و اسپ و خلعت صلہ می داد - علامۂ مرحوم بر وفق ضابطۂ خود سر بقبول فرود نیاورد قصیدہ این است ؎

مژدہ ای دوستان کہ در عالم   نقد شد نسیۂ بہار ارم
نونہالِ طرب ببار آمد   گل فشان گشت خاطرِ خرم
دل خوشی نشئۂ رسا بخشید   بہ گل و سبزہ و بہار قسم
باغ از بس شگفتگی پر کرد   ساغرِ گل ز بادۂ شبنم
ابر دامن کشان خرامان است   برق رقصان و رعد گرمِ نغم
نوبہار از برای رسم نثار   ہر طرف از شگوفہ ریخت درم
کہ امیرِ سر آمدِ اُمرا   کرد تسخیر قلعۂ اعظم

(بقیہ حاشیہ) ابن اثیر جلد اول صفحہ ۲۴۸ مطبوعہ یورپ و مفردات راغب جلد دوم صفحہ ۲۷۵ مطبوعہ مصر ۱۲۸۷ھ

و در اصطلاح شعرا قافیه آوردن در مصرع اول از بیت یعنی مطلع ساختن و حرف تقطیع در اصطلاح عروضیان ده اند مجموع در این عبارت "لَمَعَتْ سُیُوفُنَا" معنی آن درخشیدند شمشیرهای ما۔

در صفت فیلان

خط قرمز به پیشانی فیلان   اگر می دید خنساء سخندان
نمی کردی بشعر خویشتن فخر   بآن نار و علم در بارهٔ صخر

تلمیح است بسوی بیت مشهور از قصیدهٔ خنسا بفتح خاء معجمه و نون و سین مهمله یکی از مشاهیر نساء سخن طراز عرب که در مرثیهٔ برادر خود صخر نامی گفتہ کہ ؎

وَاِنَّ صَخْراً لَتَاتَمُّ الْهُدَاۃُ بِہٖ   کَاَنَّہٗ عَلَمٌ فِیْ رَاْسِہٖ نَارٌ[۱]

یعنی بدرستی کہ صخر ہر آئینہ اقتدا می کنند راہ نمایان باو۔ گویا صخر کوہی است کہ بر سر آن آتش داشتہ باشد۔ چہ کوہ کہ در راہنمونی ہویدا است خصوص در حالی کہ بالای آن آتش افروختہ باشند۔

و درینجا مراد آن ست کہ اگر خنسا خط سرخ پیشانی فیل می دید بہ تشبیہ کوہ و آتش فخر نمی کرد۔

در صفت اسپان

چو گام شان بہ تندی آشنا شد   بہر گامی بنا برج العصا شد

عصا نام اسپ جذیمۃ الابرش پادشاہ یمن۔ گویند ہرگاہ جذیمہ در بلاد روم رفت و بہ دغا کشتہ شد قصیر کہ وزیر جذیمہ بود بر آن اسپ سوار شد۔ اسپ جلو ریز بر سی میل خود را رساند و در انجا بول کرد۔ و در ان موضع برجی بنا کردند و برج العصا نام گزاشتند[۲] کذا فی المحاضرات للراغب الصفاہانی۔

---

[۱] کامل مبرد صفحہ ۷۵۶ مطبوعہ یورپ ۔ [۲] (ملاحظہ بہ صفحہ ۲۷۶)

پادشاہ خلق را در جنس و فصل ماہیت انسانی باک نیست پس بدرستیکہ مروارید بعضی از قطرہاست در اصل حال آنکہ فائق است از دیگر قطرہا۔

این بیت در تتبع ابی الطیب متنبی است کہ در مدح سیف الدولہ ممدوح خود گفتہ[۱]

وَاِنْ تَفُقِ الْاَنَامَ وَاَنْتَ فِیْهِمْ فَاِنَّ الْمِسْكَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ

خطاب بہ ممدوح است یعنی اگر فائق شدے خلق را حال آنکہ تو از یشانی بس باک نیست زیرا کہ مشک بعضی از خون غزال است حال آنکہ فائق است۔

بر وقت شناسان ہویداست کہ تشبیہ لاحق از سابق پاکیزہ واقع شد۔

ایضاً در مدح بادشاہ

مثل از دانشِ او گر کند گوش فلاطون از مُثُل سازد فراموش

مُثُل بضمتین جمع مثال۔ و مثل افلاطونی بچند معنی است۔ گاہی[۱] مراد می شود عالم مثال کہ متوسط است درمیان عالم غیب و عالم شہادت و گاہی[۲] مراد می شود صور علمیہ الٰہیہ کہ قائم بذوات خود اند نہ بذات خداوند تعالےٰ شانہ وگاہی[۳] مراد مے شود جواہر مجردہ کہ آن را ارباب انواع نامند یعنی از ہر نوع فردی است مجرد ازمادہ ازلی و ابدی کہ افاضہ کمالات جمیع افراد آن نوع وابستۂ اوست۔ و آن را بلسان شرع ملک البحار و ملک الجبال وجز آن خوانند

این معانی از حاشیۂ میرزاہد بر امور عامہ شرح مواقف وکتب دیگر بقلم آمد۔

ایضاً در مدح پادشاہ

سپاہش چون عروضی وقتِ تصریع کند روشن بر اعدا حرف تقطیع

عروض بالفتح نام علم مشہور است عروضی منسوب بآن و تصریع در لغت انگندن

---

[۱] دیوان متنبی صفحہ ۲۰۷ مطبوعہ کلکتہ ۱۲۵۷ھ

زجوش نور مهتاب وستاره
هوا شد چرخ دیگر در نظاره

شجرها از طلای صاف کردند
پرند شب مشجر باف کردند

زچرخی شد عیان برعام و برخاص
که خورشید اندرین شب گشته رقاص

چنان در دود طالع شد ستاره
که در گیسوی شاعر گوشواره

بنفشه تختهای شعله افروز
سر شب را گرفته در بغل روز

نمودی روشنی از جام مهتاب
چو در بوته گداز نقرهٔ ناب

درصفت سقایان

زسقایان گوهر پاش درگاه
گروهی پیش پیش موکب شاه

عرق ریز از جبین خوش تلاشی
برنگ ابر گرم آب پاشی

قدم زن پای هریک برنگ ابر
دوال مشک هریک چون رگ ابر

بگرد راه مشک شان جدل داشت
که هریک موج دریا در بغل داشت

چو گرد از آب پاشی شست و شو یافت
زمین هم زین عروسی آبرو یافت

بگیتی محو شد بر وجه دلخواه
غبار از خاطر و گرد از سر راه

مخفی نماند که این مثنوی بموانع وقت از نظر پادشاه نگذشت و چون پادشاه عنقریب سریر آرای ملک جاودانی شد۔ آنجناب دل به تبییض مسودهٔ مثنوی نداده متوجه عالم قدس گردید۔ بعد رحلت ایشان محرر اوراق مسوده را از سواد به بیاض برد و ابیات مشکله را حسب الطاقة حل کرده حواشی بقلم آورد۔ و درین محل چند بیت مشکل با حواشی در معرض تحریر می رسد که خالی از فوائد نیست۔

در مدح پادشاه

وَاِنْ فَاقَ الْوَرٰی فِی الْجِنْسِ وَالْفَضْلِ
فَاِنَّ الدُّرَّ بَعْضُ الْقَطْرِ فِی الْاَصْلِ

ان شرطیه است و جزاء آن محذوف ای فلا باس معنی چنین است که اگر فائق شد

قدم در رقص زان رو بیقرار است | که بر دلهای گرم او د الگذار است
برنگِ شمع زانها قد کشیدن | برنگِ قطره از دلها چکیدن
کمر در پیچ و تاب رقص بیتاب | چو موئے کو فتد در جوش گرداب
بهنگام اشارت چشم و ابرو | کفِ دست و سرِ انگشتان و بازو
بنطق آیند در تصویرِ ایما | قیامت می نماید نطقِ اعضا
زمین از رقص شان گلزار چین شد | هوا تا چرخ طاؤس آفرین شد

در صفت چراغان

شبی روشن تر از صبحِ سعادت | مصفا چون دلِ اہلِ عبادت
ہزاران شمع ہر سو جلوه گر شد | تجلی پرورِ نورِ نظر شد
زده ہر شمع بر سر طرهٔ زر | زمرو اریدِ غلطان جامه در بر
درین شب شمعها را خوش ظهور است | سراسر بزم سر دستانِ نور است
صفِ فانوسها چون گنبدِ نور | بانواعِ تجلی گشته معمور
ز ہر فانوس بیند چشمِ انصاف | دلِ نورانی از پیراہن صاف
به فانوسِ خیالی دیده مانوس | نظر در سیرِ رنگِ بالِ طاؤس
شعلِ مشعلِ تابان دل افروز | برنگِ پرتوِ حُسنِ گلو سوز
چراغان صف زده چون شانهٔ زر | که درہم داشت شب زلفِ معنبر
چراغان جمله تن گشته دہانها | فتیله پای تا سر شد زبانها
دعا کردند بهرِ شاه چون من | که شمعِ سلطنت زو باد روشن

در صفت آتشبازی

ہوائی عزمِ سیرِ آسمان کرد | بہر جانب جریبِ زر روان کرد
پیِ تعلیمِ حرفِ روشنائی | فلک شد صفحهٔ حرفِ ہوائی

تبسّم را ز برق آخر چه فرق است　　که هر دندان بمعنی تخم برق است
مسی زیر لب و اطراف دندان　　تو گوئی ظلمت است و آب حیوان
تبسّم در مسی دارد بهارے　　چو شمشیری که رخشد در غباری
ترنم از لب شان می کند گل　　ز برگ گل شنو آهنگ بلبل
لب از رنگ لطافت چهره افروز　　شفق کرد است گل از صبح نوروز
بگرداب زنخ مائل جهانی　　چو بر چاهی هجوم کاروانی
چنان سیب از زنخ حسرت نورد است　　که از فرط خجالت سرخ و زرد است
بود گوش از صفا بالای گردن　　بلورین قیف بر مینای گردن
دو ترک چشم ساغر بر کف دست　　چنان گشتند از صهبا سیه مست
که هر دو گوش نزد صاحب دید　　دو ساغر از دو دست هر دو غلطید
گلوبندی زری چون بر نظر زد　　خطوط آفتاب از صبح سر زد
دو چشم و سینه را با هم بهاری است　　چو بیماری که در پیشش اناری است
نمودے موج رنگ پان ز سینه　　برنگ موج می از آبگینه
خم چوری بغایت دل پسند است　　بصید هوشها چین کمند است
سیه چوری بود چون تار سنبل　　که پیچیدند بر گلدستهٔ گل
ز انگشتان مپرس و خون بسمل　　که ناخن می زند این حرف بر دل
در انگشتان نگین را فتنه کار است　　همانا اختر دنباله دار است
نگین در دست گرم دلبری بود　　بهم کف الخضیب و مشتری بود
سرین کوهی نهان در جوش گلشن　　دلیل آن کمر دانگاه دامن
نظرها در سرین مشغوف دیدار　　چو مفلس در طلای دست افشار
نگارین پای زیب ساق دلجو　　سهی سروی دمیده بر لب جو

در وصف طائفہ رقاصان

گروہی از صباحت غازہ بررو | گروہی از ملاحت سبزۂ جو
یکی از تاب حُسنِ صندلی رنگ | صدا ع شوق افزودی بہ نیرنگ
یکی از فیض رنگِ زعفرانی | بہارِ دیدہ کردے ارغوانی
یکی بُردے زرنگِ سرمئی ہوش | بعشقِ نالہ زن گفتے کہ خاموش
گرہ زن گشتہ بر شوخ پری زاد | زکاکل بردل واز نغمہ برباد
رخی برہم زنِ ہنگامۂ گُل | نگاہی قبلۂ کیفیتِ مُل
زموجِ جنبشِ ابروی ایشان | فتادہ کشتی دلہا بہ طوفان
بہ ابرو کردہ جا دلہای عشاق | تو گوئی شیشہا چیدند در طاق
ادای گردشِ چشمِ فسون ساز | بچرخ آوردہ دلہای نظر باز
بسوی گردشِ چشم آرد آہنگ | تماشائی ببالِ گردش رنگ
نگہ دزدِ دلِ ہر مستمند است | زخطِ سرمہ در دستش کمند است
بگردِ چشمِ مستِ سحر پرواز | نہ بُر گردیدہ مژگانِ فسون ساز
کہ تا بسمل کند دلہای خستہ | کرشمہ آستین را بر شکستہ
بود کاکل باین معنی مُباہی | کہ رنگے نیست بالاے سیاہی
میانِ زلف لعل گوشوارہ | بہارِ عشق پیچان کن نظارہ
کنارے مون لٹین مکتا سو کوندین | گھٹا ہے دامنی ہے اور بُوندین
زمروارید بینی گاہ دیدن | چو قطرہ دل مہیای چکیدن
دران بینی نہ مروارید و یاقوت | نگاہے عالمے را کردہ مبہوت
سرشکِ قطرہ خونِ دلِ ماست | کہ سرگردانِ حُسنِ حیرت افزاست
دہن سرچشمۂ گوہر فشانی | تبسُّم موجِ آبِ زندگانی

هر چند حباری مُرغ نواسنج نیست اما مقصود مبالغه است یعنی شادی نوعی عام شد که حباری هم ازمی این جشن متفارتر کرده در نواسنجی درآمد خارکن نام شخصی که نوای خارکن باو منسوب است بابیت شب کننده مشتق از بیتوتت ـ

واسماء پردهای فارسی دوازده مقام وبیست وچهار شعبه وشش آوازه وسی لحن باربدنیز بیان کرده نوعی که بے ملاحظۂ معنی اسمے معانی ابیات تمام است ـ چند بیت برسبیل استشهاد آورده می شود ے

دلت گر بر مقامِ عیش شیداست — زتارِ ساز راه راست پیداست
کند هر پرده ازعشرت فزائی — چو معشوقِ مرقع دلربائی
باین لذّت چو زاهد آشنا شد — نمازِ پنج گاه ازوی قضا شد
مغنی نغمه چون باده انگیخت — بجامِ باده کحلِ اصفهان ریخت
بهارِ نغمه چون دردل دهی شد — نی از فیضِ نوا سرو سهی شد
زمطرب هرنوا دُرِّ ثمین است — بمعنی گنج باد آورد این است

دفائده آوردن اسماء نغمات هندی وفارسی به کیفیت معهود در خاتمۂ داستان نغمه بیان می نماید ومی فرماید ے

جگر چون دانۂ یاقوت سفتم — که نام پردها در پرده گفتم
که تا هر سامعی کز نارسائی — بموسیقی ندارد آشنائی
نگردد گر ز حُسنِ صنعت آگاه — ز حسنِ نظم گیرد حظّ دلخواه
مغل باراگ هندی آشنا نیست — بحرِ فرس هندی راشنا نیست
اگر آن این وگر این آن نداند — بنظمِ من زمعنی در نماند
درین دریاشنای ما به بیند — تلاشِ دست وپایِ ما به بیند

(ایضاً ازان مثنوی)

مثل این نغمہ را دانش نمی زد | برو صد چوب لاوالله نی زد
زبس مدہوش شد زین نغمہ شیاکہ | ندارد از آکہ یارای رفتار
نوا گوید قوامِ ساحری ام | پی تقویم چون من پت جری ام
نوای نغمہ بود از نقصہا پاک | نباشد در نگارِ حور دیس آک
چنان در نغمہ باشد دل پذیری | کز افسونِ ترنم دیو گیری
لبِ ہر ساز این معنی ادا کرد | کہ جشنِ شاہ کامِ ما روا کرد
بہ الفت ہمہ گر را دادہ یاری | نوا و ساز از صحبت براری
چنان از نغمہ دل بر بیغمی زد | کہ بی اہمال کوسِ خرّمی زد
کسی کو زین ترنم قوتِ جان کرد | زشادی پک نیازِ مطربان کرد
باستیفاء لذّاتِ ترانہ | تراکافی ست این جشنِ شہانہ
جہان شد زندہ زاہنگ تبیرہ | کز و برخاست موجی جان وتیرہ
چو منقار ازمیِ آن جشن تر کرد | رہِ احسن گرا بر نغمہ سر کرد
اگر دہلی نماید فخر شاید | نوای زین بہ اگرہ کی سراید
بود در گلشنِ گل ریز ہر لب | سرود خارکن بایت در آن شب

حواشی ابیات

وتر بفتحتین تار ساز دیس بکسر دال مہملہ و یای مجہول بمعنی مانند پیگو (پیغو) نام ملکی است کہ جواہر آبدار را بدو نسبت دہند۔ اسدی گوید ع
"زیاقوت سیصد گہر پیگوئی"[۱]

الہ بفتحتین سرگشتہ شدن پت الہار کہ بر کاغذ و جامہ دہند و تقویم از و حاصل آید

آک بالمد عیب پک بفتح باء فارسی اسبا بخانہ تبیرہ دہل و نقارہ کرا بالفتح مرغ جاری

[۱] فرہنگ رشیدی جلد اول صفحہ ۱۸۹ مطبوعہ کلکتہ۔

نفسی است ازین بهار مرغوب ظلّ ممدود ماء مسکوب
هر سو صنمی کرشمه پرداز از نوکِ نگه جگر رفو ساز
تا پای کشان کمند کاکل سرمست نگاه پر تغافل
تا در تتقِ حیا نشسته حق از مژه بر نگاه بسته
صفهای مژه بتر کتازی مشغول نبرد نیزه بازی
قدی و نهال جلوه نوخیز حسنے و بهار غمزه گل ریز
از چینِ جبینِ ناز تخمیر در پای نگاه بسته زنجیر
از وا شدنِ گل تبسّم در خونِ شفق طپیده انجم
از سینهٔ شان که خوش بهار است پیشانیِ صبح داغدار است

دیگر مثنوی گفته در جشن طوی محمد فرخ سیر بادشاه با دختر راجه اجیت سنگه راتهور که در سنه سبع وعشرین ومأته والف (۱۱۲۷) واقع شد- جولان فکر عالی ازین مثنوی هویدا است خصوص در مقامی که اسماء پردهای هندی در ضمن الفاظ فارسی آورده- و بے تصنع سحر حلال بکار برده- این چند بیت از آن مقام است ؎

چو صید دل نماید حسن آهنگ پرداز چهرهٔ هر یار سارنگ
در آن محفل کجا بر گوش می زد نوای کان نه راه هوش می زد
اگر شاپور با خسرو بخاک اند پی این نغمه از حسرت هلاک اند
مغنی بر نواز آنسان و تر زد که از بربط بهار عیش سر زد
شگفتنهای دل در دست تار است که آن را نغمهٔ گل دیس کار است
نوای نغمه گرم دلبری بود بنظم گوهری پیکو جری بود
شگفتن آنچنان سر می زد از تار که گردے سینها را صحن گلزار
اگر چه زهره دارد خوش نوائی بداند حال او این سوگرائی

نرگس نبود بصحن گلزار　　منصور برآمداست بردار
گل با سنبل بهم دران خاک　　آویخته بسملی بفتراک
خورشید ازان بهار نیرنگ　　پژمرده گلیست باخته رنگ
سنبل بچمن بود بصد ناز　　زنگی بچهٔ کمند انداز
از فیض هوای آن گلستان　　سرسبز شود نفس چو ریحان
زاتشکده سبزه می زند جوش　　همچون خطِ یار از بنا گوش
تا شد چمنش بدیده محسوس　　شد پردهٔ چشم بال طاؤس
تابستانش که عیش باراست　　چون گرمیِ عشق سازگاراست
گرمیِ آنجاست مایهٔ زیست　　گوئی که حرارتِ غریزیست
سرما چو دران مقام آید　　عنقای هوا بدام آید
هر دود که از جگر کند گل　　افسرده شود چو شاخ سنبل
چون موسم برشکال آید　　حُسنش بحدِ کمال آید
جولانِ سحاب شوخ طناز　　چون خیل پری بود به پرواز
درویش هوالبسی نفس سوخت　　تا خرقه رقعه رقعهٔ دوخت
وز نشهٔ ذکر جهر شد مست　　تسبیح هزار دانه دردست
شاهنشهِ یکه تاز برسات　　ساغرکشِ نشهٔ مباهات
نقّاره نواز حشمت خویش　　مشکین علم سحاب در پیش
از برق نموده تیغ خون ریز　　وز ابر سیه سپر دلاویز
ترکش ز تقاطر بهارین　　وز قوس قزح کمانِ رنگین
تاروی زمین بدست آرد　　بر فوج خزان شکست آرد
باریدنِ ریزه ریزه باران　　کرده ورق نشاط افشان

مرا عمر کز شصت بالا گذشت — ہمہ پیش شاہانِ والا گذشت

بسی بندگی کردم از عونِ بخت — کمر بستہ در خدمتِ چار تخت

ز شاہان کسی کا ولم کرد یاد — معز الدنا بود شہ کیقباد

ازان پس ز فیروزہ چرخ بلند — شدم پیش فیروز شاہ ارجمند

ازان پس کہ در شہ ستائی شدم — تونگر ز گنج علائی شدم

شد اکنون کہ اقبال ہمدم مرا — نوازندہ شد قطب عالم مرا

چنین بخششی کز توجم یافتم — در ایام پیشینہ کم یافتم

کنون لابد از سحر سنج زمن — باندازۂ بخشش آید سخن

جرائد گزین پیش پرداختم — چو این نامۂ خاص کم ساختم

مخفی نماند کہ مراد از معز الدنا معز الدنیا است برای ضرورت شعر دنا در آوردہ وآن جمع دنیاست ومراد از فیروز شاہ سلطان جلال الدین خلجی باشد چہ نام اصلی او فیروز است

اکنون سلسلۂ مطلب اصلی می جنبانم۔ در عنفوان شباب "امواج الخیال" نام مثنوی در تعریف دار السلام بلگرام زمودہ۔ و درین مثنوی اکثر قواعد موسیقی ہندی ضبط نمودہ باثبات برخی ازان مثنوی روی اوراق رامزکف مے سازم ؎

آب و گلِ من کہ فیض عام است — از خطۂ پاک بلگرام است

سبحان اللہ چہ بلگرامی — کوثر می و آفتاب جامی

خاکش گل نوبہار عشق است — آبش می بی خمار عشق است

از عشق سرشتہ ایزد پاک — از روز ازل خمیر این خاک

ہر لالہ کزین دیار روید — تخم دلِ داغدار روید

ہر گل کہ دمیدہ است زین خاک — خونین جگریست پیرہن چاک

و محمد فرخ سیر و رفیع الدرجات و شاہجہان ثانی و محمد شاہ رحمہم اللہ تعالیٰ

اما رفیع الدرجات و شاہجہان (ثانی) ایام معدودی بر سریر فرمان روائی نشستند و از غارت گر اجل فرصت نیافتند۔ قصیدۂ میمیۂ میر کہ عنقریب می آید بنام شاہجہان ثانی است

اشعار میر اگرچہ در مدائح واقع شدہ اما مدۃ العمر صلۂ شعر از احدی نگرفت الا یکبار وقتیکہ این رباعی از نظر سلطان اورنگ زیب خلد مکان گزرانید؎

کسری کہ بعدل بود عالم پرور — بی جرم آویخت پای زنجیر ز در
ذاتت ز کمال عدل تجویز نکرد — آویختن سلسلۂ درہم در کشور

سلطان چہار خریطہ از طلای مسکوک دکن کہ آن را ہون نامند بدست شہزادہ کام بخش داد۔ شاہزادہ بدست مخلص خان میر بخشی داد۔ مخلص خان بہ میر رسانید۔ و این یکبار صلہ گرفتن میر در تمام عمر غالباً برای اشکال تشابہ با امیر باشد چہ امیر خسرو صلات از سلاطین و امرا قبول می فرمود چنانچہ از تتبع تصانیف امیر واضح مے شود

سلطان قطب الدین بن سلطان علاء الدین خلجی جائزہ کتاب "نہ سپہر" زر برابر وزن جثۂ فیل تسلیم نمود۔ امیر در ان کتاب تصریح مے نماید و از زبان سلطان قطب الدین می فرماید؎

بتاریخ ہمچون من اسکندری — کند ہر کہ آرایش دفتری
ز گنج گرانمایۂ بے شمار — دہم بار پیلش نہ آن پیلبار
مرا خود درین رہ پدر شد دلیل — کہ می داد زر ہم ترازوی فیل
شناسد کسی کش خرد رہنمون — کہ از پیلبار است وزنش فزون
چو میراث شد پیل زر دادنم — نہ زیباست زین سہل تر دادنم
شہا گنج بخشا کرم گسترا — معانی شناسا سخن داورا

"ووزن عروضی را وجود اً وعدماً در فصاحت وعدم آن دخلی ہست وحال آنکہ ہیچ یکی از علماء معانی
"این معنی را در فصاحت کلمہ وکلام وعدم آن اعتبار نکردہ - برفرض تنزل مقتضای عبارت میر
"آنست کہ بر تقدیر زیادت فصاحت مرتفع می گردد وحال آنکہ لفظ فصیح ترکہ برای تفضیل است
"دال است برین کہ نسخۂ لیس لیسلم ہم فصیح است پس فصاحت این نسخہ بازیادت وزن
"باعتقاد میر چہ قسم جمع می تواند شد اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ هَفَوَاتِیْ وَاعْفُ عَنْ نَكَارَاتِیْ
"اِنْتَهٰی كَلَامُهٗ

از عہد خلد مکان تا عصر محمد شاہ پادشاہ جمیع امراء عظام اعزاز و اکرام میر بجا می آوردند و تشنۂ صحبت والا بودند سیما امیر الامرا سید حسین علی خان کہ با ایشان الفتی خاص داشت - واکثر در مجالس خود برملا می گفت کہ میر عبدالجلیل درین عصر نظیر ندارند ولوازم احترام فوق الحد تبقدیم می رساند لہذا آنجناب از تہ دل بمدحت او پرداختہ ونام او را زندۂ جاوید ساختہ

وآنجناب با امیر خسرو علیہ الرحمہ تشابہ تمام دارد - وخود در مثنوی می فرماید ؎

اگرچہ میر خسرو بود استاد ۔۔۔ ندارد چرخ چون او دیگری یاد
بفکر دور دو پرواز دارد ۔۔۔ نبی نبود ولی اعجاز دارد
در انواعِ سخن شور جہان است ۔۔۔ بقدرت خسروِ صاحبقران است
ولی من ہم ازین گلدستۂ نو ۔۔۔ درین عصرم بجای میر خسرو
کمال از ہر نمط دلخواہ دارم ۔۔۔ امید تربیت از شاہ دارم

تشابہ ایشان با امیر خسرو ہم از راہ جامعیت علم و عمل وہم از جہت مصاحبت ارباب دول - چہ امیر خسرو از آغاز تا انجام با سلاطین دہلی بسر برد و ہفت پادشاہ را خدمت کرد - طرفہ آنکہ علامۂ مرحوم ہم بلوازم خدمت ہفت پادشاہ دہلی از سلاطین تیموریہ پرداخت یعنی خلد مکان عالمگیر و شاہ عالم و محمد معز الدین (جہاندار شاہ)

در شرح قول شیخ سعدی کہ ؎

وَاِنْ سَلِمَ الْاِنْسَانُ مِنْ سُوْءِ نَفْسِہٖ　　فَمِنْ سُوْٓءِ ظَنِّ الْمُدَّعِیْ لَیْسَ یَسْلَمُ

نوشتہ کہ لَا یَسْلَمُ فصیح تراز لَیْسَ یَسْلَمُ می نماید چہ در نسخۂ لیس مصرع زیادہ میشود انتہی

آنجناب برین قول حاشیہ تحریر نمودہ۔ درینجا کلام شریف بجنسہ نقل کردہ می شود:۔

"مخفی نماند کہ این بیت بروزن دوم ازان اوزان ثلثہ بحر طویل است کہ عروض وضرب آن مقبوض

"می آید وتقطیع مصراع ثانی کہ مناط گفتگوست وموزون بہ آن فعولن مفاعیلن فعولن مفاعلن باشد چنین

"است فمن سو فعولن۔ ءظن نلمد مفاعیلن دعی لی فعولن سَ یسلمو مفاعلن۔ وچون تقطیع

"مذکور معلوم گردید ظاہر شد کہ واجب ومتعین است کہ نسخہ لیس یسلم باشد نہ لایسلم چنانچہ

"میر گمان بُردہ۔ چہ حرف لام ویا از حرف لیس در تقطیع بالفظ دعی مرکب شدہ بروزن فعولن خواہ

"شد وسین کلمہ لیس بالفظ یسلم منضم گشتہ بروزن مفاعلن خواہد گردید کہ ضرب مقبوض است۔

"ودر صورتیکہ نسخہ لایسلم بقول میر اعتبار نمایند لفظ لا بالفظ دعی مرکب شدہ فعولن خواہد شد

"ویسلم بروزن فاعلن خواہد ماند۔ وفاعلن در ضرب بحر طویل نمی آید چنانچہ بر متتبع عروض پیدا

"ست چہ ضرب بحر طویل تام مے باشد یا مقبوض یا محذوف۔ وفاعلن ازین ہر سہ قسم خارج است

"پس آنچہ میر نوشتہ کہ از نسخہ لیس مصرع زیادہ می شود موافق میزان طبع میراست نہ موافق میزان

"عروض طرفہ آنکہ مصراع در صورتیکہ لایسلم باشد کم می شود۔

"وچہ مناسب این مقام است بیتی کہ خلیل بن احمد واضع فن عروض در مثال وزن دوم بحر

"طویل آوردہ ؎

"سَتُبْدِیْ لَکَ الْاَیَّامُ مَا کُنْتَ جَاہِلًا　　وَیَاْتِیْکَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدِ[1]

"وعبارت میر کہ لایسلم فصیح تراز لیس یسلم می نماید چہ در نسخۂ لیس مصراع زیادہ می شود انتہی

"محل تامل است زیرا کہ منطوق عبارت دلالت دارد برین کہ زیادت مصراع منافی فصاحت است

---

[1] سبعہ معلقہ

مدح پادشاہ و مدح اسپ بریک وتیرہ واقع شدہ وشوخی نسبت بہ پادشاہ ملایمت ندارد۔ ناصر علی بیت را از مثنوی بر آورد۔ و در اکثر نسخہا نیست اما در یک نسخہ کہنہ بیت مذکور بعینہ بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ و در نسخہء دیگر بتغیر مصراع چنین دیدہ شدہ

شہنشاہِ جہانِ ہوش و فرہنگ   محی الدین محمد زیب اورنگ

میر عبد الجلیل را غلامی بود کہ در سفر دکن خدمتہا کردہ و شرائط وفا بجا آوردہ ہنگامی کہ در لشکر خلد مکان وبا اُفتاد۔ و عالمی بتاراج فنا رفت۔ پیمانہ او ہم لبریز گردید۔ میر در مرثیۂ او مثنوی پرسوزی بنظم آوردہ و با ناصر علی ذکر مثنوی مسطور درمیان آمدہ مطلعش این است ؎

بیا ای خامہء ماتم روایت   پریشان ساز گیسوی حکایت

ناصر علی بسیار محظوظ شد و نسخہء استدعا نمود۔ آنجناب نسخہ ارسال نمود۔ ناصر علی درجواب این بیت بدیہہ برشقۂ کاغذ زر افشان نوشتہ فرستاد۔ و راقم الحروف آن را مشاہدہ کردہ ؎

ندانم تا چہا از دستِ ایّوب تو می آید   کہ بوی خونِ مظلومان زمکتوبِ تو می آید

شخصی مصراعی از بیت میرزا بیدل در مجلسے خواند کہ ع

"روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا"

و گفت کسی مے تواند کہ پیش مصرع بہم رساند۔ علامۂ مرحوم فی البدیہ انشا کردہ ؎

غرّہ مشو کہ ابلقِ ایام رام تست   روزِ سوار شب کند اسپ چراغ پا

ازان شخص بے اختیار آفرین سرزد و گفت حق این است کہ مصرع شریف بہ از پیش مصراع میرزا واقع شدہ۔ میرزا چنین گفتہ است ؎

با طبع سرکش این ہمہ رنج و فا بر   روز سوار شب کند اسپ چراغ پا

مہارت آنجناب در فن عروض عربی و فارسی بمرتبہ نہایت بود۔ میر نور اللہ احراری

انچه بردل وارد می سازند برزبان می آرد۔

ملاقات میر عبد الجلیل مرحوم با ناصر علی در اورنگ آباد دکن واقع شد۔ خود بافقیر نقل کرد که صحبت خوب بر آمد۔ مردم دیگر را جواب داد۔ و از اول روز تا نیم شب جلسه اتفاق اُفتاد۔ در آن ایام ناصر علی قصیدۂ لامیہ تازہ گفتہ بود۔ تشبیب آن در وصف گرماست وگریز بہ نعت سرور انبیا صلی اللہ علیہ وسلم۔ مطلعش این است ؎

گداخت بسکہ ہوای تموز مغز خیال　　شرر زسنگ بر آید بصورت تبخال

تمام قصیدہ برخواند و استفسار کرد کہ بیتی خوش آمد۔ گفتم تمام قصیدہ خوب است باز بجد شد کہ اگر بیتی پسند اُفتادہ باشد نشان باید داد۔ گفتم یک بیت۔ بمجرد استماع این کلمہ تغیری در چہرہ ظاہر شد۔ دریافتم۔ گفتم این ہمہ جواہر ریزہاست و در مرتبۂ جوہرت ہمہ مساوی۔ اما گاہ می شود کہ آبداری یکی ممتاز می اُفتد۔ ازین حرف رنگ اصلی بحال آمد۔ و پرسید کہ کدام بیت خوش آمد۔ گفتم این بیت ؎

زبسکہ نم بزمین نارسیدہ مے سوزد　　چو شمع بر سر شلخ است ریشہای نہال

ناصر علی تحسین کرد کہ فی الواقع من ہم این بیت را از سائر ابیات ممتاز می دانم۔

و نیز می فرمود کہ در دو بیت ناصر علی دخل کردم یک بیت از یاد راقم الحروف رفت و بیت دیگر این است کہ در مثنوی در مدح خلد مکان می گوید ؎

محی الدین محمد زیب اورنگ　　فضای شش جہت بر شوخیش تنگ

میر عبد الجلیل فرمود کہ لقب پادشاہ محی الدین است بی تشدید یا از باب افعال ناصر علی اعتراف نمود

باز میر فرمود کہ درہمین مثنوی جاے در مدح اسپ گفتہ اید کہ ؎

بفکرِ لامکان سیرش ہم آہنگ　　فضای نہ فلک بر شوخیش تنگ

تسخیر می نمود- طبع معنی آفرین ہمین معنی دارد- و برہانی روشن تر ازین بر علو قدرت و سمو فطرت نمی باشد- و در اصل توجہ فکر عالی جانب شعر محض برای تفنن طبع و استیفاء صنوف کمال بود- و الا شاعری را دون مرتبہ خود می شناخت- و درین باب جرسی می جنباند ؎

مقصود من تفنن طبع است از سخن ورنہ سزای رتبۂ من نیست شاعری

آنجناب از ہفوات شاعری بسیار احتراز داشت و فرزندان و تلامذہ را سخت تاکید می کرد کہ زبان را از ہفوات محفوظ دارند- سیما نسبت بہ انبیا صَلَوٰاتُ اللّٰہِ وَسَلَامُہٗ عَلَیْہِمْ اَجْمَعِیْنَ مثل ترجیح معشوق مجازی بر یوسف و طعن عاشق بر صبر ایوب عَلَیْہِمَا السَّلَامُ و ہرجا ہفوتی از شاعری بنظر می آمد- آیۂ خاتمۂ سورۂ شعرا بر زبان می آورد کہ سَیَعْلَمُ الَّذِیْنَ ظَلَمُوْٓا اَیَّ مُنْقَلَبٍ یَّنْقَلِبُوْنَ-

و فقیر التزام کردہ ام کہ درین صحیفہ ہفوات شاعری بر زبان قلم نیاید- و کام و زبان از تلوث آن محفوظ ماند آنجناب در ابتدا "طرازی" و بعدہ بنا بر آنکہ سید واسطی الاصل است "واسطی" تخلص می کرد- اما اکثر اسم شریف خود می آورد-

و در زبان عربی و فارسی و ترکی و ہندی داد فصاحت می داد- غزل کم گفتہ و از دیگر اقسام سخن جواہر آبدار بہ الماس اندیشہ سفتہ- و لاشک سلیقۂ صاحب طبعان مختلف افتادہ- شخصی واحد را مشاہدہ می کنیم کہ بسر انجام نوعی از شعر خوب می پرداز و در نوع دیگر با مقابل سپر می اندازد-

عرفی شیرازی قصیدہ را بپایۂ اعلیٰ رساند اما غیر قصیدہ را طرزے کہ باید بر کرسی نہ نشاند-

میرزا صائب در غزل داد سحر آفرینی دادہ اما در غیر غزل انگشت پیش نہادہ- اینجا کمال قدرت الٰہی تماشا باید کرد و بکمال عجز خود اعتراف باید نمود کہ این کس ہیچ ندارد و

بود شبی انجمن آرای فکر | داشت سری گرم زسودای فکر
یافته از قید تعلق خلاص | خامه بکف منتظرِ فیض خاص
از درم القصه در آمد درون | اہل سخن را بہ سخن رہنمون
نشئۂ سرجوش خمستانِ ہوش | از پی تحقیق سخن چشم و گوش
صورت از و گشته بمعنی دلیل | سید علامۂ عبد الجلیل
کرده بموزونی طبع سلیم | طالب خویشم چو کلام کلیم
می دہد از لفظ بمعنی پیام | زود تر از نکہت گل بامشام
می برد از طرز بمطلب سراغ | گرم تر از نشئۂ می با دماغ
دید کہ فکرِ سخنم پیشه است | دل گروِ صورت اندیشه است
گفت سخن ساده و پرکار بہ | تاب کشِ سبحه و زنّار بہ
بس بود از بہر سخنور گوا | معنیِ بیگانۂ لفظ آشنا
گفتن او فکر مرا تازه کرد | روی سخن را بہ نفس غازه کرد
شد زپری خانۂ دل جلوه گر | خیل معانی زپیِ یکدگر
جرعه کشِ بزم اویسی شدم | پنجۂ در خمسه نویسی شدم
خامه بتحریر گرو ساختم | نقش دلاویز بہ پرداختم
از مددِ باطنیِ گنجوی | طرز سخن یافت زفکرم نوی

دناظم خان فارغائی تمی - در مدح سامی گفته و گوہر حق سفته ؎

چو تو ئی کجاست شاہے بقلمرو معانی | بتو ہیچکس نماند تو بہ ہیچکس نمانی

قیمت شناسان لآلی فصاحت می دانند کہ تا در یتیم سخن منظور نظر معنی پرور گردیده بی سخن تا صدف آسمان برخود بالیده - شعر گفتن آنجناب تقریبی بود - مدتہا می گزشت کہ مصراعی موزون نمی کرد - و ہرگاه تقریبی رومی داد پری زادان معانی را باندک توجہ

طریق استخراج تاریخ ازین دائرہ این است کہ از خانہاے چہاردہ گانہ ہر خانہ
را کہ خواہند مبدء قرار دہند۔ و بہر عددی کہ بخاطر برسد شمار نمایند سوای واحد و
چہاردہ و اضعافش و اول با آخرین۔ و بہر خانہ کہ شمار تمام شود عددش بگیرند۔
پس عددی کہ بدان شمار مقرر شدہ اگر فرد باشد باز خانہ منتہی را مبدء گردانیدہ تعداد
نمایند مَرَّۃً بَعْدَ اُخْرٰی وَ دَوْرَۃً فَدَوْرَۃً تا آنکہ منتہی مبدء اصل گردد۔ اکنون مقدار
عددش بگیرند کہ مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔ و اگر زوج باشد خانۂ مابعد منتہی
را مبدء گردانند۔ وبہمین نمط شمار منجر شود تا آنکہ منتہی خانہ ماقبل مبدء اصل گردد۔
پس بدستور مجموع اعداد حاصلہ تاریخ شود۔

مخفی نماند کہ مراد از اضعاف در اعداد مستثنےٰ مثلین و ۳ مثل فصاعداً باشد۔
و اطلاق ضعف از روی لغت بر ۲ و ۳ مثل فصاعداً آمدہ است برخلاف مصطلح علماء حساب
فِی الْقَامُوْسِ :۔ اَلضِّعْفُ بِالْکَسْرِ الْمِثْلُ اِلٰی مَا زَادَ یُقَالُ لَکَ ضِعْفُہٗ
یُرِیْدُوْنَ مِثْلَیْہِ وَ ثَلٰثَۃَ اَمْثَالِہٖ لِاَنَّہٗ زِیَادَۃٌ غَیْرُ مَخْصُوْصَۃٍ "

حالا خامۂ زبان آور فضائلی کہ تعلق بموزونی طبع اقدس دارد بیان می نماید۔ و لذت
جویان معانی را حظوظ روحانی می افزاید۔

میر محمد مراد متخلص بہ لائق جونپوری کہ در عنفوان جوانی بشوق ملاقات میرزا
صائب پیادہ از ہند بہ صفاہان رفت۔ و روزگارے بخدمت میرزا بسر بُردہ بہ
ہند برگشت۔ و از پیشگاہ خلد مکان مدتی بہ سوانح نگاری دارالسلطنت لاہور
سرافرازی داشت با علامۂ مرحوم بسیار مرتبط بود و باشارۂ ایشان خمسہ در سلک نظم
کشید۔ چہار کتاب از خمسۂ او بنظر راقم الحروف رسیدہ۔ در خاتمہ مثنوی مقابل "مخزن
اسرار" تصریح بتکلیف علامۂ مرحوم می کند و زبان بہ ستایش والا می کشاید کہ ؎

راقمِ این نامۂ معنی سواد　　محو سخن بندہ محمد مراد

جانب دار الخلافہ شاہجہان آباد حرکت کرد و خدمات بوساطت امیر الامرا سید حسین علی خان بحال ساخت۔ و شیخ محمد رضا بھکری را بنیابت مقرر فرمود و در سنہ اثنتین و ثلثین و مائۃ والف (۱۱۳۲) بعد شانزدہ سال بلگرام را از مقدم گرامی مستسعد ساخت و یک سال توقف کردہ بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد تشریف برد۔

ولادت باسعادت سیزدہم شوال سنہ احدی وسبعین والف (۱۰۷۱) است وانتقال شب شنبہ بیست وسیوم شہر ربیع الآخر سنہ ثمان وثلثین ومائۃ والف (۱۱۳۸) در شاہجہان آباد واقع شد۔ نعش مبارک حسب الوصیۃ بدار السلام بلگرام نقل کردہ روز جمعہ اول وقت عصر ششم جمادی الاولی سال مذکور در قدم والد بزرگوار ایشان سید احمد مرحوم دفن ساختند۔

راقم الحروف کریمہ لِلَّذِیْنَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰی وَزِیَادَۃٌ (۱۱۳۸) تاریخ یافتہ در تفسیر بیضاوی گوید:۔ "اَلْحُسْنٰی الْجَنَّۃُ وَالزِّیَادَۃُ ھُوَ اللِّقَآءُ" ونیز دائرۂ تاریخی بہ پرکار فکر کشیدہ وتواریخ لاتعد ولا تحصی بمرکز نشاندہ۔

دائرہ این است۔

ودرسنه ست عشر و مأته و الف (۱۱۱۶) عزل درمیان آمد۔ آنجناب در ماه جمادی الاولی سال مذکور بمحروسهٔ بلگرام تشریف آورد۔

میرزا یار علی بیگ غائبانه نقش قدردانی زد و هم دران سال خدمت بخشیگری و وقائع نگاری و سوانح نویسی سرکار بھکر و سرکار سیوستان از جناب خلد مکان برای ایشان گرفت و سند حاصل کرده همراه قاصد اجیر روانه بلگرام ساخت آنجناب بعد وصول این بشارت سمند عزم جانب ملک سنده بخرامش در آورد و بیست و چهارم رجب سنه سبعه عشر و مأته و الف (۱۱۱۷) سواد بھکر را از پرتو قدوم برافروخت۔ وسالها خدمات را به دیانت و امانت پرداخت

وبعد رحلت خلد مکان چون قدر و منزلت آنجناب نقش خاطر شاهزادها و جمیع ارکان سلطنت بود در طبقات لاحقه بی آنکه از بھکر حرکت کند ارکان سریر خلافت در هر عصر سند استقلال خدمت روانه ساختند تا آنکه در عهد محمد فرخ سیر پادشاه از نیرنگیهای قدرت الهی در پرگنهٔ جنوبی از اعمال بھکر ریزهای نبات بقدر ژالهٔ خورد از ابر بارید۔ و به نزول این حلاوه غیبی کام و زبان عالمے شیرین گردید آنجناب درین سانحهٔ غریب رباعی انشا کرده در فرد وقائع معروض بارگاه خلافت داشت که ؎

فرخ سیر آن شهنشه با برکات چرخ از ادب او شده شیرین حرکات
در سند زمین عهد عشرت مهدش بارید سحاب ریزهٔ قند و نبات

میر جمله سمرقندی که دران زمان راتق و فاتق مهمات سلطنت بود و سوانح حضور معلی بلو تعلق داشت۔ و آخر صدر الصدور جمیع ممالک هندوستان شد بمجرد ملاحظه فرد وقائع بی آنکه حکم به تحقیق کند حمل بر خلاف واقع نموده در اوائل سنه ست وعشرین و مأته و الف (۱۱۲۶) معزول ساخت۔ آن جناب در همین سال از بھکر

از خدمت میر سید مبارک محدث بلگرامی که از تلامذهٔ خاص شیخ نور الحق خلف الصدق شیخ عبد الحق دہلوی است سند نمود۔ و در جمیع علوم منقول و معقول خصوص تفسیر و حدیث و لغت و فنون عربیت و تاریخ و موسیقی اقتداری عظیم بہم رسانید۔ و حافظہ سلف برتبۂ بود کہ قاموس اللغۃ از اول تا آخر از بر داشت

ملاقات آنجناب با سید علی معصوم مدتی در اورنگ آباد دکن اتفاق افتاد سید علی می گفت:۔ من در تمام عمر خود جامع غرائب علوم مثل میر عبد الجلیل ندیدم" و شیخ غلام نقشبند لکنوی ہمیشہ تعریف و توصیف مے نمود۔

آنجناب در سنہ اربع و مأتہ والف (۱۱۰۴) بہ دکن شتافت۔ و عنقریب عطف عنان نمود۔ و کرت ثانی در سنہ احدی عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۱) بہ ارادۂ تلاش معاش جادۂ مسافت دکن پیمود و بعد از طی مراحل در اسلام پور (عرف برہما پوری) از توابع بیجاپور اردوی خلد مکان را دریافت۔ میرزا یار علی بیگ سوانح نگار حضور پادشاہی لوازم قدر شناسی بجا آورد۔ و بملازمت سلطان رسانید۔ پادشاہ بمنصبی شایستہ و جاگیر جیّد از محال سائی پور قریب بلگرام و خدمت بخشیگری و وقائع نگاری گجرات شاہ دولا۔ قرین عنایت ساخت۔ آنجناب در تاریخ خدمت انشا می کند ؎

مرا از جناب خلافت عطا شد زروی کرم خدمت عیش افزا
خرد گفت تاریخ تفویض خدمت وقائع نگاریِ گجرات زیبا

بعد حصول خدمت از دکن محمل سفر بخطۂ بلگرام بربست و از انجا متوجہ گجرات شد و غرۂ ربیع الاول سنہ ثلث عشر و مأتہ و الف (۱۱۱۳) گجرات را مورد برکات ساخت۔ و قریب چہار سال ہر دو خدمت را بہ دیانت و استقلال تمام سرانجام داد

(۱۱۹) واسطی میر عبدالجلیل حسینی واسطی بلگرامی نوراللہ ضریحہ

عندلیب ناطقہ درچمن نخستین زمزمۂ مناقب والا سنجیدہ۔ وگوش ارباب ہوش راشگفتگی یکچمن گل بخشیدہ۔

اینجا ہم بتحریر فصلی از احوال میمنت اشتمال مے پردازد۔ وپیشانی صفحہ را بانوار قدسیہ منور می سازد۔

× × × × × × × × × × × × ×

× × × × ×

آنجناب باتفاق جمہور از خواص اتقیا و اجلۂ علماء عالی مقدار است۔ و در تقدس ذات وجلائل صفات یگانۂ روزگار۔ واز عنایات ایزد کامیاب دولت نشأتین بود۔ وبمنطوق آیہ فیض پیرایہ وَاٰتَیْنَاہُ فِی الدُّنْیَا حَسَنَۃً وَّ اِنَّہٗ فِی الْاٰخِرَۃِ لَمِنَ الصَّالِحِیْنَ از جمعیت صوری ومعنوی حظی وافر داشت۔

واز مناقب والا اینکہ بیمن طالع بیدار شاہ ولایت کرَّمَ اللّٰہُ وَجْھَہٗ را در خواب مے بیند ودستِ بیعت می دہد و در قصیدۂ منقبت زبان بادای شکر می کشاید کہ؎

دین پناہا تفضل آگاہا | دلِ پاکِ تو شمع عرفان است
کردہ ام بیعتِ تو در رویا | این سعادت ز فضل رحمن است
دستم آخر گرفتۂ بکرم | می شناسم کہ این چہ احسان است
من واین رتبہ از کجا لیکن | مور پروردۂ سلیمان است

کتب اوائل از بعض علماء بلگرام وقصبات پورب اخذ نمود۔ و در حلقۂ درس شیخ غلام نقشبند لکنوی قدس سرّہٗ سررشتۂ تحصیل بانتہا رسانید۔ وعلم حدیث

سن پانزده سالگی سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) بارادۂ کسب علم از اترولی بخطۂ بلگرام تشریف آورد۔ واز فضلاء بلگرام وعلماء جوار فنون درسی برگرفت۔ و در حوزۂ درس مولوی سید قطب الدین شمس آبادی مسافت تحصیل بنہایت رسانید۔

وبعد از تکمیل تحصیل در بلگرام طرح اقامت انداخت۔ اول بخانۂ سید فیض زمیندار کہ از اعیان سادات بلگرام است سکونت داشت۔ بعد ازان قریب شصت سال تادم آخر در محلہ میدانپورہ در دیوانخانہ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی نَوَّرَ اللهُ مَرْقَدَهٗ اقامت ورزید۔ ودرین مدت احیانا بجانب گجرات شاہ دولاو کشمیر ومکانہای دیگر بطریق سیر برخاست۔ ودر ہر نوبت بفرصت قلیل معاودت فرمود وقریب ہفتاد سال بر مسند تدریس باحیاء علوم پرداخت۔ وعالم عالم طلبہ را از حضیض شاگردی بہ اوج استادی رسانید۔ از الجملہ مادو برادریم یعنی فقیر ومیر محمد یوسف کہ ذکرش می آید۔

رحلتِ والا در بلگرام بیست وچہارم ذی الحجہ سنہ احدی وخمسین ومأتہ و الف (۱۱۵۱) واقع شد و بروفق وصیت در "باغ محمود" متصل مرقد علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل نَوَّرَ اللهُ مَضْجِعَهٗ۔ جانب شرق مدفون گردید۔ مؤلف اوراق گوید ~

افسوس کہ آفتابِ معنی　　از حلقۂ آسمان برون رفت

تاریخ وصال او خرد گفت　　علامۂ ازجہان برون رفت

(۵۱ ۱۱۰۰)

احیاناً بنا بر تشحیذ طبع بہ ترتیب نظم می پرداخت۔ و فرق شعر را بر شعریٰ می افراخت این رباعی نتیجۂ فکر عالی است ~

گر بوالہوسی نیاز ظاہر آموخت　　کی آتش سوز دل تواند افروخت

چون صورتِ پروانۂ فانوس خیال　　گرد سرِ شمع گشت ویک ذرہ نسوخت

شد۔ و موافق وصیت پایان مرقد خواجه عماد الدین بلگرامی که صاحب ولایت آن مقام است بیرون حریم متصل دیوار جنوبی منزل آرام یافت۔ راقم الحروف گوید ؎

زهی سید ضیاء الله نحریر | منور ساخت از خود محفلِ قدس
خرد تاریخ او درخواست از غیب | ندا آمد۔ ضیاءِ منزلِ قدس[1] ۱۱۰۴

نظمش در ثمین است و نثرش ماء معین۔ شعر و انشا دون مرتبهٔ آنجناب است و اشعاری که ثبت می شود پرتوی از آن آفتاب ؎

قطرهٔ می که لبی بی تو چشیدن گیرد | بگلو ناشده از چشم چکیدن گیرد
براه دیده دو رویه درختهای مژه | نشانده ام که خیالِ تو راه گم نکند

رباعی

ای لطف تو آب بر سرِ شعلهٔ خشم | چون موم بدست خلق تو خارهٔ و یشم
گویا گردد ادب چو آئی به سخن | بینا گردد حیا چو بکشائی چشم

(۱۱۸) میر طفیل محمد بلگرامی

آفتاب جهان افروز یکتائی است۔ و در اوج دفتر اول سرگرم جلوه آرائی نسخهٔ جامع فنون عقلی و نقلی بود۔ و در تجرد و تفرد و خصائل رضیه و شمائل سنیه بی مثل می زیست۔

اصل و الا از سادات اترولی من اعمال آگره است و همانجا در تاریخ هفتم ذی الحجه سنه ثلث و سبعین و الف (۱۰۷۳) شبستان امکان را روشنی بخشید۔ و در

---

[1] درین ماده همزهٔ ضیاء را یک عدد محسوب است و الا تاریخ تام نمی شود و عدد اصل سال وفات ضیا این نیست۔ مصنف خود در مآثر الکرام دفتر اول صفحه ۲۴۰ مطبوعه مفید عام آگره ۱۹۱۰ می گوید که آخر بتحقیق رسید که تاریخ انتقال مشارٌ الیه سنه اربع و مائة و الف (۱۱۰۴) است و مادهٔ تاریخ "ضیا بمنزلِ قدس" ۱۱۰۴

به دیر پیر مغان باش و می پرستی کن | زلعل ساقی ما جرعه گیر و مستی کن

چشم حیرت پیشه را خار و گل رعنایی است | دل خرابی دیده را آبادی و صحرایی است

چشم دل داریم دیگر از نگاه ما مپرس | گرد کوی خویش می گردیم راه ما مپرس

خانهٔ دیده شود رشک پری خانهٔ چین | گر قدم رنجه کند یار بسر منزل ما

محل ذکر سید برکت اللہ قدس سره مابعد است اما برای اتصال ترجمهٔ او با ترجمهٔ جد امجدش میر عبد الواحد شاہدی قدس سرہ درینجا تحریر یافت۔ و نظیر این وجه در تقدیم و تاخیر تراجم دیگر ہم ازین فصل منظور است۔

(۱۱۷) ضیا۔ حافظ سید ضیاء اللہ بلگرامی قدس سرہٗ

مشارٌ الیه چنانچه در حوزهٔ دانشمندان ورود کرامت آمود نموده در مجمع تلامذهٔ رحمن نیز بطرز موزون جلوه فرمود

در بدایت حال کلام اللہ را با تجوید حفظ کرد۔ و دامن اکتساب کمال بر زده در قصبات صوبهٔ اوده بطور طلاب این ملک گلگشت نمود و از دانشمندان عصر فنون درسی فرا گرفت و با جناب سید احمد بن سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللّٰهُ اَسْرَارَهُمَا غائبانه عقیدتی بہم رسانده و این بیت بنظم آورده

کالپی مکه بلگرام یمن | ای تو احمد منم اُویس قرن

بعد ازین بادراک رؤیت والا دیده و دل را مظهر تجلی ساخت۔ و در بلگرام محله میدانپوره مسند خدا پرستی و تدریس علوم آراست۔ و عالم عالم طلبه را از حدود بدایت بسر منزل نہایت رسانید۔ و در عصر خود بغایت معزز و مکرم می زیست۔ و در نقاوت و طہارت و حفظ حمای سنن نبوی قدمی راسخ داشت۔

انتقال او بیست و پنجم شعبان روز سه شنبه سنه ثلث و مائة و الف (۱۱۰۳) واقع

ذات مفیض البرکات پیشتر شمع حلقهٔ فقراست و اینجا انجمن افروز شعرا۔ در اوائل حال دست بیعت بجناب سید مربی بن سید عبد النبی بلگرامی قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَہُمَا کہ ترجمہ بر دو در دفتر اول نگارش یافت۔ داد۔ و از عنفوان سن تمیز تا مبادی ایام کہولت بخدمت سید العارفین میر سید لطف اللہ بلگرامی سعادت اندوخت و از فیض تربیت والا جادۂ سلوک بنہایت رسید و در نزہتکدہ سَیْرٌ فِی اللہِ بخرامش درآمد۔ و از مشرب خاص آنحضرت حظی مستوفی حاصل کرد۔ و سند خلافت و اجازت اخذ نمود و بہ دار الولایۃ کالپی شتافتہ از خدمت مخدوم زادہ عالیجناب شاہ فضل اللہ بن میر سید احمد بن میر سید محمد کالپوی قَدَّسَ اللہُ اَسْرَارَہُمَا تَیَمُّناً وَّ تَبَرُّکاً مثال اجازت و خلافت گرفت۔ و ہمین سلسلہ را جاری کرد

و چون مرقد منور جد امجد او میر عبد الجلیل قدس سرہ در مارہرہ از مضافات مستقر الخلافہ اکبرآباد واقع شدہ۔ دران مقام رفتہ رنگ توطن ریخت۔ و روز عاشورا سنہ ثنتین و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۲) عنان از عالم سفلی تافت و با روح مقدس امام علیہ السلام بہ گلگشت فردوس اعلی شتافت۔ راقم الحروف گوید ؎

بیدار دلی رفت سوی محفلِ قدس	بربست ز صحرای جہان محملِ قدس
تاریخ وصال او خرد کرد رقم	صاحب برکات واصل منزلِ قدس

(۱۱۴۲ھ)

ہموارہ چراغ ارشاد می افروخت۔ و احیاناً لباس فارسی و ہندی بر قامت معنی موزون می دوخت۔ منظور نظر او از نظم و نثر ضبط معانی حقائق بود۔ و بر قول مولوی معنوی عمل می فرمود کہ ؎

قافیہ اندیشم و آن یارِ من	گویدم مندیش جز دیدار من

دیوان شعر موجزی و مثنوی مختصری مسمی بہ "ریاض عشق" دارد۔ این چند بیت ازو تیمناً قلمی می گردد ؎

"ہرکہ درطورِ غزل نکتہء حافظ آموخت   یارشیرین سخن نادرہ گفتار من است

ومیر علاؤ الدولہ قزوینی صاحب نفائس المآثر می طرازدکہ :۔

"میر سلیقہء شعر خوب دارد ازواست ؎

"مروبجنگ چو اول بصلح آمدۂ   وی بہ لطف نشین تاز خویش برخیزم

وشیخ عبدالقادر بداؤنی در منتخب التواریخ مے نویسد کہ :۔میر طبع نظم بلند دارد"

آنجناب شب جمعہ سیوم رمضان سنہ سبع عشر والف (۱۰۱۷) بعالم قدس خرامید۔ ودر بلگرام مغرب خاک رامشرق انوار گردانید مورخی تحفہ تاریخی بہ روح اقدس گُزرانید ؎

چو رفت واحدِ صوری ومعنوی گفتم   ہزار وہفدہ وشب جمعہ ماہ صوم سیوم

مصرع ثانی تاریخ صوری ومعنوی است - امابیست عدد بقاعدۂ جمل افزون میشود آن را بتعمیۂ نازک خارج کردیعنی واحد صوری کہ نوزدہ است وواحد معنوی کہ یک است برآمد۔

دیوان غزل موجزی ازو موجود است۔ وکلامش روشِ زمان خود دارد لہذا بر تلیلی اکتفا رفت ؎

زگریہ خانۂ مردم خراب خواہم کرد   خیال غیر تو نقشی برآب خواہم کرد

کوتہ چہ کنم قصۂ زلفِ تو دراز است   بورانتوان لبست درین نافہ کہ باز است

دانی کہ خوشنویسیِ ما از برای چیست   مائیم واسطی وقلم نیز واسطی است

(۱۱۶) عشقی۔ سید برکت اللہ

الملقب بہ صاحب البرکات بن سید اویس بن میر عبدالجلیل بن میر عبدالواحد مذکور بلگرامی قَدَّسَ اللّٰہُ اَسْرَارَہُمْ۔

اعتقاد داشت - وچون حاجی افضل از قصر مینا بسرا پردهٔ کبریا خرامش فرمود و درسواد شہر مدفون گردید- تُردی بیگ سلطان برمرقد او گنبد عالیشانی از سنگ عمارت کرد وقطعہ مذکور را بخط نستعلیق درنہایت خوشخطی برلوح سنگ کندہ در پیشانی باب گنبد تعبیہ نمود- اما این گنبد بنام سالار بیگ کہ میراہتمام تعمیر بود شہرت یافت ونام تُردی بیگ سلطان راکسے نمے داند- شاعرے مناسب این مقام گوید ؎

چون نگین مطلب ندارم غیر کارم دیگران   می نشانم نقش خود امّا بنام دیگران

(۱۱۵) شاہدی میر عبدالواحد حسینی واسطی بلگرامی قدس سرہ

دفتر اول از ترجمۂ مفصل زینت یافتہ وخامۂ خوش نصیب شاہراہ سعادت شتافتہ وانیجا ہم طریق اجمال می پیماید- وصدر ورق را بسلسلۂ جواہر آبدار می آراید-

آنجناب از بیعتیان خاص شیخ صفی سائی پوری است نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیْحَہٗ واز خلفای پیش قدم شیخ حسین سکندرہ رَوَّحَ اللّٰہُ رُوْحَہٗ- عمری دراز مسند ارشاد را بجلوس میمنت مانوس زینت بخشید- وسالکان مناہج حق پرستی را بسرا بستان کبریا رسانید-

تصانیف والا "سنابل" و "حل شبہات" و "شرح کافیہ ابن حاجب" بطور تصوف- وغیرہا متداول است-

احیاناً بنابر موزونی طبع گوہر قافیہ مے سنجید وطلای خوش عیار سخن برمے کشید- درحل شبہات مے فرماید :-

"این کس درفن غزل تلمیذ خواجہ حافظ شیرازی است قدس سرہ وخواجہ نیز بہ شاگردی خود "مرا قبول کردہ وگویا باین ضعیف ایمائے نمودہ ؎

صد تیغ کشیدند ز ہر سو به ضمیری　　پیوند ہوای تو بریدن که تواند

آن ترک شوخ دیده خود از دودمان کیست　　یا رب چنین خراب کنِ خانمان کیست

از ناله و فغانِ من آید جهان بجان　　آن سنگدل نگفت که آیا فغان کیست

این سرو سرفراز که خوش می چمد بناز　　یارب چنین کشیده سر از بوستان کیست

هر تیر بر دلم که دو ابروے او کشید　　دانستم از طپیدنِ دل کز کمان کیست

چون نامۂ نیاز ضمیری رسید و خواند　　پرسید بر سبیلِ تغافل از آن کیست

بزمے که شوی جلوه گرای سیمتن آنجا　　گویند ثنای تو ہمه بے سخن آنجا

چشمم که بود خانۂ خوش آب و ہوائی　　شایستۂ آنست که سازی وطن آنجا

خواہم که کنم پیش تو دردِ دل خود عرض　　لیکن بمقامے که تو باشی و من آنجا

تا کرد خریداریِ خاکِ سرِ کویت　　از نقد روان داد ضمیری ثمن آنجا

رباعی

یا رب بدرت نامه سیاه آمده ایم　　وز آتشِ دوزخ به پناه آمده ایم

ہر چند که ما غرقِ گناه آمده ایم　　با قافلۂ عذر براه آمده ایم

در تاریخ گنبد حاجی افضل علیه الرحمه گوید

بدورانِ شہِ اکبر که گشته　　خطاب او جلال الدین محمد

چو حاجی افضل از تقدیر حق رفت　　ازین دارِ فنا در دارِ سرمد

ز تُردی بیگ سلطان یافت بنیاد　　برای مرقدش این پاک گنبد

ضمیری جست سالِ این بنا را　　بلفظ پارسی و ہم به ابجد

بتاریخش نہان و آشکارا　　خرد گفتا سنۂ ہشتاد و ہفتصد
۹۸۰ھ

حاجی افضل　و این حاجی افضل مردے بزرگ معتقد فیه بود و در بلگرام بر مسند ہدایت و ارشاد بسر می بُرد۔ و تردی بیگ سلطان از امراء اکبری بخدمت او اخلاص و

ومخدرات صنائع وبدائع رابیشتر بکرسی نشاند۔

ہمواره با اُمراء عہد بسر می برد و به اعزاز و اکرام مخصوص بود۔ وایام زندگانی را به تجرد و تفرد گذرانید۔ آخرالامر در قصبۂ سفیدون از توابع دارالخلافہ دہلی وارد شد و ہمانجا به گلگشت نزہتکدۂ آخرت خرامید۔ واین سانحه در سنه ثلث و الف (۱۰۰۳) واقع شد۔ مبارک خان دہلوی تاریخ وفاتش درین قطعه بضبط آورده ؎

مالکِ مُلکِ نظم شیخ نظام　　شاعرِ نادر و فصیح کلام
در قصیده شُده ظہیرِ زمان　　در غزل گشته خسروِ ایّام
بست رختِ بقا ز ملکِ فنا　　کرد آہسته سوی خلد خرام
کردم اندیشه بہرِ تاریخش　　خردم گفت۔ آه آه نظام ۱۰۰۳

دیوانش قصیده وغزل ورباعی وصنائع شعری پانزده ہزار بیت است وقصیده به از دیگر اقسام می گوید۔

سید محمد اشرف درگاہی که ترجمه او در فصل دانشمندان از مجلد اول تسطیر یافت۔ فرمود۔ دیوان ضمیری بخط مصنف بنظر من در آمد۔ بر پشت دیوان مُهر خود زده که این بیت نقش داشت ؎

خدایا بحق رسولِ انام　　پذیرای کارِ ضمیرِ نظام

کلامش بطور آن عصر واقع شده لہذا درین جریده کم گرفته مے شود ؎

جز آئینه در روی تو دیدن که تواند　　جز شانه بزلفِ تو رسیدن که تواند
بس مدعیان گوش بر آواز نشستند　　در غمکدۂ عشق طپیدن که تواند
آنجا که صبا را بنود بار ز تنگی　　جان بخش کلام تو شنیدن که تواند
ہر گل که به گلزار جمالِ تو بخندد　　ای وای بجز دستِ تو چیدن که تواند

برانگیختہ اند۔ ورنگہا از خامۂ بوقلمون ریختہ۔ امّا در عہد قدیم این طائفہ بیشتر در پاے تخت سلاطین بودہ اند و در اطراف واکناف ملک کمتر توان یافت مثل ابوالفرج رونی و امیر خسرو و امیر حسن و شیخ جمالی کہ ہر سہ از شہر دہلی برخاستہ اند وغیرہم رحمہم اللہ تعالی و از عہد اکبر پادشاہ سکۂ سخن را رواجی دیگر بہم رسید و اکثر امصار بوجود موزونان معمور گردید۔ ازانجملہ شہر بلگرام حَفِظَہَا اللّٰہُ عَنْ حَوَادِثِ الْاَیَّام

منِ سواد خوان نسخۂ نادانی کمترین یاران وطنم۔ وخادم صاحبان این انجمن اما باثبات مآثر این اعزۂ کرام برصفحۂ روزگار حق عجیبے ثابت کردہ ام وخدمت نمایانے بقدر طاقت بجا آوردہ۔ سیما طائفۂ شعراء قدیم وجدید کہ باصلاح سخن اینہا پرداختم خلط کردم خود را از خدمت ایشان ممنون ساختم عَالِمُ الْغَیْبِ وَالشَّهَادَةِ تَعَالٰی شَانُہٗ می داند کہ باعث اظہار این معنی نہ برخود بالیدن است و دکان خودفروشی چیدن۔ بلکہ از سرِ عجز ونیاز زبان بہ تحدّث عطیات الٰہی کشودہ ام۔ ولب بہ تذکّر عنایات شاہی وانمودہ۔ فَالْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ بِنِعْمَتِہٖ تَتِمُّ الصَّالِحَاتُ وَبِرَحْمَتِہٖ تَنْزِلُ الْبَرَکَاتُ۔

(۱۱۴) ضمیری ـ شیخ نظام بلگرامی

از قدما شعراء این مقام۔ ونکتہ سنجان شیرین کلام است۔ محل سکونت او محلہ قاضی پورہ در دامن بلندی۔

پدرش او را صغیر السن گذاشتہ متوجہ عالم قدس گردید عمش شیخ سلیمان کہ از نوکران با امتیاز درگاہ اکبر پادشاہ بود در حجر عاطفت تربیت کرد۔

مشارٌ الیہ بعد از تحصیل حیثیات مشق سخن پیش گرفتہ درین فن رشدی بہم رساند۔

او بزلف آنجا گره زد- شد دلم اینجا بدام | می توان دادن سرانجام امور از راه دور

(۱۱۳) امداد- شیخ غلام حسین

ہاشمی النسب- قادری الطریقہ- برہان پوری المولد است- کتب اوائل درسی تحصیل نمودہ- و نقش او بامشق سخن درست نشستہ- از وی آید ؎

از تو پنہان می کند آئینہ روی خویش را | ہر کسے منظور دارد آبروے خویش را

گل کند از باطن صاحبدلان بی قصد فیض | درگرہ بستن نداند غنچہ بوے خویش را

گر بصحرا نگہِ او چمن آرا گردد | شاخ آہو قلمِ نرگسِ شہلا گردد

صندلی رنگ بتی گر سرِ درمان دارد | درد ہم گردِ سرِ ما بہ تمنا گردد

رباعی

رونق دہِ تختِ شرع شاہِ نجف است | روشن کنِ آفتاب ماہِ نجف است

شاہی خواہی وگر تو راہے طلبی | شاہ نجف است و شاہ راہِ نجف است

تا اینجا ذکر شعراء غیر بلگرام است و اسامی کتبی کہ ماخذِ این تالیف است بعضے جا در طی کتاب مسطور شد و مقصد استیعاب اشخاصی کہ در کتب ماخذ مذکور اند نیست مبدءِ فیاض کسی را کہ بر خاطر القا کرد برزبانِ قلم گذشت- اکنون بہ تمہید شعراء بلگرام می پردازم و ذکر این طائفہ را طراز دامنِ کتاب می سازم-

تمہید شعراء بلگرام

بر ضمیر قیان نقود اخبار و مبصران جواہر آثار ہویدا است کہ چون ماہچۂ رایت اسلام بر سواد ہند پرتو انداخت- و طلیعۂ غازیانِ کفر شکن کوس کَلِمَۃُ اللّٰہِ ہِیَ الْعُلْیَا نواخت- اقسام صاحب کمالان عرب و عجم باقامت این دیار پرداختند و علوم ابوالبشر آدم را علیہ السلام کہ از چندین ہزار سال مندرس شدہ بود تازہ ساختند- از انجملہ سخن موزون کہ از ان وقت تا زمانِ حال ماہرانِ این فن شورہا

" حصار شہر پناه دولت آباد اتفاق اُفتاد- باین تقریب طرح اقامت در قلعه دولت آباد
" ریخته شد- بعد ازان که حیثیت استفاضه بهم رسید از چشمه سار نکته سنجان بقدر زلالی برداشت
" دهشت خاک خود را بتقویت این آبحیات کامیاب عمر جاودانی ساخت- گویند شخصی این بیت
مکراری کرد؎

خدا ناکرده گر آید اجل پیش　　بامید که بگذارم جنون را

" فرزندی داشت صاحب کمال گفت " بامید من " للہ الحمد و المنہ که جگر گوشگان اشعارم
" هر یکی بزبان حال ادا نمود که آن شخص بیک فرزند تسلی شد تو خود به عنایت ایزدی چندین
" نتائج ارجمندداری همه را از نظر مؤلف کتاب گزرانیدم و از زیور اصلاح محلی ساختم- سخن
" آفرین تعالیٰ شانہ این غریب زادها را بحسن قبول صاحب طبعان رساند و از سواد به بیاض
" بلند نظرتان جلوه گر گرداند؎

بود فیضانِ دیگر چشمۂ دادِ الٰہی را　　زماهی قیمت افزون تر بود دندان ماهی را
چو سَیرِ غنچه کردم اعتبارِ این چمن دیدم　　زند برهم نسیمے منصبِ صاحب کلاهی را

غیرتِ افزای بهار است گُلِ رخسارت　　شمع افروز تماشاست مہِ دیدارت
می کنی جلوه بصد رنگ چو آئی بخرام　　گردشِ خامۂ نقاش بود رفتارت

ابرو که بود نازکشِ وسمه نخواهم　　چون بی کمانی که دو کار است بچیم

بدوری هم ترا بر من نظرها هست می دانم　　که چشم دوربین نزدیک بیند دوردستان را

تا چشم باز کرد خدا دید دیده ور　　اول به بیند آینه آئینه ساز را

سازنده است سروِ قدش را زمین چشم　　تا دل دواند ریشه اگر یک زمان نشست

سنگین دل است آن بت و من آبگینه دل　　دل را بدل رهیست الٰہی تو خیر کن

ابروی دیگران نرسد ابروی ترا　　هر ماهِ نو مقدمه عیش عید نیست

نگینم بندگیها هیچکس چون من نمی داند　　بنامی آشنا می گردم و با سجده می سازم

پرسند هرچه از تو بگفتن شتاب کن	خود را مثال آینه حاضر جواب کن
خطاست اینکه بگویم به جبهه چین داری	خدانکرده مگر در گره همین داری
خطِ پشتِ لب و حرفِ تو در دل کرد تاثیری	بقربانت روم ظالم چه تحریری چه تقریری
گفتۂ دل شکنان به که فراموش کنی	این گهر یمن ندارد که تو در گوش کنی
گیرم که در کفم همه رنگِ حنا شوی	آخر تو رفته رفته ز من بیوفا شوی
بروی مشهدِ پروانه شمع را دیدم	که چادری زگلِ داغ میکشد امشب
بی خورده دلِ لاله برد داغ ز گلشن	آرام متاعی ست که بی زر نتوان یافت
بالیده بود بر خود آخر خراب شد	چشم حباب کور شود این سزای اوست
راست می گوید اگر سرو که همدوشِ تو ام	بر سرِ دعویِ خود مصحفِ گل بردارد
دلم از تست بیخواهی ببر من پیشکش کردم	بهر صورت ترا آئینه در کار است می دانم
اول ابروی تو دیدیم ز معمورۂ حُسن	ما درین شهر مبارک شب ماه آمده ایم
دارد همیشه در بر پیراهنِ مُعَطّر	ما را ز گل خوش آمد این وضع میرزائی

(۱۱۲) افتخار۔ عبدالوہاب دولت آبادی

از خوش فکران این عصر است۔ در ایام تالیف این کتاب ترجمہ خود را باشارۂ فقیر انشاء کرد۔ و نسبت به مؤلف کتاب تکلفی بکار برد۔ هر چند بساط عذر گستردم ناطقه را بمهر ابرام بند ساخت۔

نسخۂ ترجمۂ این است:۔

"فقیر عبدالوہاب متخلص به افتخار از سادات بخاری الاصل است۔ سلسلۂ نسبش از طرفین به

"مخدوم جهانیان بخاری قدس سره منتهی مے شود۔ مولد و منشا این نمود بے بود احمد نگر

"دار السلطنۃ سلاطین نظام شاهیه۔ چون ازدواج فقیر با صبیۂ سید مرتضے خان بخاری حارس

به گلشنِ دلِ پر داغ سیرها دارم	معاشران چمن انتظارِ من مبرید
نمی توان به فلک طرح اختلاط انداخت	مرا ز صحبتِ این سفله ننگ مے آید
خو بغربت کرده را در بیکسی هم عالمی است	بلبلِ ما در قفس کم مے کند یادِ وطن

(۱۱۱) ایجاد- میرزا علی نقی

از قوم قاچار است- مولد پدرش نقد علی خان- همدان- و با شیخ علیخان وزیر شاه سلیمان صفوی قرابت قریبه داشت- نقد علی خان از ولایت خود بگلگشت هند شتافت- و در عهد آصف جاه مُدتها بدیوانی پادشاهے بلده حیدر آباد سرافراز بود- و باین علاقه پای توطن در حیدر آباد افشرده-

محل ایجاد میرزا علی نقی ایجاد دارالسرور برهان پور است- بمصاحبت نواب آصفجاه رسید و فراوان اختصاص بهم رسانید- و بعد فوت پدر در سنه اربع و ستین و مائة والف (۱۱۶۴) بخطاب موروثی نقد علی خان و خدمت دیوانی حیدرآباد نقد امتیاز بدست آورد-

اول مرتبه در اورنگ آباد دار دفقیر خانه شد و بعد ازان در لشکر نواب نظام الدوله شهید و در حیدر آباد مجالس متوالی اتفاق اُفتاد- جوهر قابلیت سرمایهٔ اوست- و زیور تهذیب اخلاق پیرایهٔ او-

این چند بیت از دیوانش به تحریر مے آید ؎

بدست یار سپردند اختیار مرا	توان ز رنگ حنا یافت رنگ کار مرا
یار آمد و دمی نه نشست و شتاب رفت	عمر عزیز حیف به این اضطراب رفت
ای مصور از لباسِ یار دامانش بکش	بر قییم دست گریبانی گریبانش بکش
دلم تو بُردی و من انتظارها دارم	بیا به پهلوے من با تو کارها دارم

سید علی ہمدانی رحمہ اللہ می رسد۔

از اجدادش میر شاہ طاہر در عہد اکبر بادشاہ وارد سواد اعظم ہندوستان گردید وقبول تمام یافت۔ وپس از چندگاہ متوجہ گلگشت دکن گشت سلاطین عصر مقدمش را گرامی داشتہ بآئین ارباب عقیدت احترام مالاکلام بعمل می آوردند۔ پس ازان اخلافش در گجرات احمد آباد توطن اختیار نمودہ مرجع اہل فضل وکمال بودند۔ وبہ سنت سنیۂ مشائخ عمل می کردند۔ واز چند قریہ کہ اکبر بادشاہ بطریق سیورغال مقرر کردہ بود صرف مایحتاج می نمودند

والدش سید میر خان در زمان خلد مکان خود را در سلک ارباب مناصب منتظم ساخت وبخدمات عمدہ ممتاز بود واز علوم آگاہی داشت۔

مولد میرزا خان۔ حیدرآباد است نشو ونما در لشکر نواب آصفجاہ یافتہ و از مجلسیان خاص نواب بود۔ و در اواخر عہد آصفجاہ بخدمت انشاء سرکار والا قیام داشت۔ و در رکاب نواب سیر شاہجہان آباد کرد۔ وصحبت شعراء آنجا دریافت۔ بسیار خوش خلق۔ رنگین صحبت است۔ وجامۂ میرزائیت بر قامت او دوختہ اند۔

فقیر را در دکن یکجہتی فراوان با او صورت بست۔

این چند بیت از بیاضش درین سواد نقش می بندد ؎

خود را ز تنگیِ قفس آزاد می کنم | این مشت پر بر تواضع صیّاد می کنم

درسراپردۂ دل ہر نفس آوازی ہست | کہ درین خانہ نہان خانہ براندازی ہست

ز رسم اگر بہ بزمش ز ہجوم نارسائی | بخیال آستانش من و مشق جبہہ سائی

کہ برد پیام ما را بحریم خوش نگاہان | رقمی نمودہ آہم دو سہ مصرعِ ہوائی

رحم کن ای باغبان گلدستۂ بیتی من بیار | جمعِ یارانِ رنگین یاد می آید مرا

گره کشای غنچهٔ دلهاست - وگلریزی تقریرش رنگ افروز چهرهٔ مدعا.

این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شد ~

پاس دل گرمی توانی داشت سلطان می شوی ‌ ‌ ‌ این نگین را گر بدست آری سلیمان می شوی

نه بهر آنکه منزل دور و پا لنگ است می نالم ‌ ‌ ‌ دلم را چون جرس جای طپش تنگ است می نالم

در دیده ام خیال رخ خوب یار ماند ‌ ‌ ‌ این نقش بر جریدهٔ لیل و نهار ماند

فارغ از هر دو جهان بندهٔ احسان توام ‌ ‌ ‌ سرو آزادم و پابند گلستان توام

بسملم کردی و پرسی طپم آزرده مشو ‌ ‌ ‌ می کنم رقص که در ذیل شهیدان توام

بی بهار خلق شهرت با هنر دمساز نیست ‌ ‌ ‌ نکهت گل بی شگفتن قابل پرواز نیست

منتهای کار عاشق از بدایت روشن است ‌ ‌ ‌ شمع را آئینهٔ انجام جز آغاز نیست

شد صرف سوز عشق بیانی که یافتم ‌ ‌ ‌ مانند شمع سوخت زبانی که یافتم

منظور از نظارهٔ حسنت شهادت است ‌ ‌ ‌ از قتل بدتر است امانی که یافتم

راز جانان نیز معشوق است باید پاس داشت ‌ ‌ ‌ بهر این لیلی نباشد بهتر از دل محملی

لذت همه در مناسبتهاست ‌ ‌ ‌ از شیر دل شکر کشاید

هوس زخم بمهتاب تجلی دارم ‌ ‌ ‌ کاش عریانی من رنگ کتانی می داشت

توان خدنگ نگاهی بسوی ما افگند ‌ ‌ ‌ هنوز با تن مجروح نیم جانی هست

آمد اندیشهٔ دنیا بطلبگاری دل. ‌ ‌ ‌ گفتم آن شیفتهٔ بی سرو پا حاضر نیست

بخاک میکده رندان مست محترم اند ‌ ‌ ‌ سبوی می چو مرا دید دست بر سر شد

تا در نفتند از پی روزی بیکدگر ‌ ‌ ‌ صف بسته اهل حرص چو دندان نشسته اند

(۱۱۰) رسا - جان میرزا

مخاطب به میرزا خان الحسینی است موطن آبائیش همدان - و نسبش به میر

سنہ ثمان وثمانین والف (۱۰۸۸) درنزہتکدہ عالم ناسوت خرامید وہلال استعدادش در سنہ چہارده سالگی بہ استفاضۂ انوار تربیت والد ماجدش بعروج بدرکامل رسید۔

سلسلۂ نسبش بہ بیست واسطہ بہ سابع ائمہ ہدی علیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود جدش سید علی بہ اقتضاء آبخور داز خطۂ گیلان بہ دیار ہند وارد شد پدرش میر محمد شفیع بن سید علی از فنون فضل وکمال آگہی داشت۔ ودر خجستہ بنیاد اورنگ آباد رنگ توطن ریخت۔

موسوی خان نخست دامن دولت امیر الامرا سید حسین علی خان گرفت و بقلعہ داری دھارور امتیاز یافت۔ وچون امیر الامرا در سنہ احدی وثلثین ومائۃ و الف (۱۱۳۱) از دکن جانب ہند حرکت کرد۔ موسوی خان در رکاب امیر الامرا بسیر ہند شتافت۔ وصحبت اکثرے از صاحب کمالان آنجا مثل میرزا بیدل و میر عبد الجلیل بلگرامی دریافت۔ مے فرماید:۔

"ہمیشہ در دکن از زبان امیر الامرا اوصاف کمال میر عبد الجلیل سامعہ افروز بود۔ چون ملاقات واقع شد عجب نسخہ جامعی یافتم۔"

بعد از برہم خوردن طبقۂ سادات از سن سی سالگی تا منتہای سن انحطاط در نزہتکدۂ ظل نواب آصفجاہ طاب ثراہ اوقات زندگانی را صرف گلگشت بہشت برین نمود۔ وبمنصب دو ہزار و پانصدی وخدمت دار الانشا سرافرازی داشت۔

وبعد رحلت نواب آصفجاہ وتمکن نواب نظام الدولہ شہید بر مسند ریاست دکن خدمت انشاء سرکار والاہم بر موسوی خان قرار یافت۔ الحال نیز نزد رئیس دکن قیام دارد۔ وبہ عہدۂ انشاء ومنصب چہار ہزاری وخطاب معز الدولہ فرق امتیاز می افرازد۔

فقیر را بعد ورود ممالک دکن با خان مذکور مجالس مستوفی اتفاق اُفتاد ونسیم گفتگویش

اگرچه داخلِ بزمم ولے نیم داخل　　جدا از صحبتِ هم همچو شاخ پیوندم

(۱۰۸) عزلت میر عبدالولی

بن سید سعد اللہ سلونی سورتی کہ ترجمہ اش در فصل ثانی از دفتر اول گذارش یافت از مستعدان وقت است۔ کتب درسی نزد پدر والاگہر خوانده۔ و در معقولات حیثیتی خوب بہم رسانده۔

فقیر را بعد مراجعت از سفر بیت اللہ در بندر سورت ملاقات او اتفاق افتاد خوش صحبت است۔ موسیقی ہندی خوب می داند۔

مشار الیہ را اشتیاق سیر شاہجہان آباد در حرکت آورد۔ و از بندر سورت روانہ شده۔ بعد از طی عرض راه بیستم جمادی الاولی سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) واصل آن بلدهٔ فاخره شد۔ وتا وقت تحریر۔ ہمان جاست

منتخبی از دیوان خود برای مطالعہ فقیر در بندر سورت فرستاده بود این چند بیت از انجا فرا گرفتہ شد ے

نشود مرد کسی کوه گر از جا بردا شت　　رستم است آنکہ دلِ دوست ز دنیا برداشت

بہ گرم جوشیِ یارانِ عصر تکیہ مکن　　کہ چون معانقهٔ عید اعتمادی نیست

دوستان از دوستان محروم و دشمن کامیاب　　چیده مقراض از نہالِ شمع گل پروانہ سوخت

دلم افسرده خواہد ماند یا وامی شود روزے　　ندانم غنچہ ام در دستِ گلچین یا صبا افتد

خدا ناکرده گر صیّاد از دامم رہا سازد　　اسیرِ حلقهٔ برگرد سر گردیدنش گردم

سر بر نداشت نکہتِ گلشن ز شرم او　　بوی گلے نبود کہ پا در حنا نداشت

(۱۰۹) جرأت[۱] - میر محمد ہاشم

مخاطب بہ موسوی خان کہ خطابش ببداہت نظر اصل و نسب نشان می دہد در

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۱۹-

فیمابین فقیر و مشارٌ الیه غائبانہ اخلاص وانی است وہمیشہ طریق مراسلات مسلوک درین ایام بہ تقریبی از شاہجہان آباد بسمت بنگالہ رفتہ ونزد ناظم بنگالہ بہ جمیعت مے گزراند

اشعار او بہ فقیر کم رسیدہ۔ چند بیت پیش ازین بر پشت خطی نوشتہ بود ازان است ؎

بزخم خویش ازان کوہکن نمک ریز است — کہ شور خندۂ شیرین بکام پرویز است

در کوی میفروش نماند آبرو مرا — لب تشنگی فروخت بدستِ سبو مرا

جان بیکسانہ دادم و شادم کہ عمرہا — بود است برمرادِ تو مرگ آرزو مرا

رباعی

از فیض تو ای شافع روزِ محشر — ہر روز بود عید غدیر دیگر

چون جام بود چشم امیدم درحشر — بر دست تو ای ساقیِ حوض کوثر

رباعی

یکچند عتاب و ناز ظاہر کردی — دین عمر دوروزہ بار خاطر کردی

بعد از مردن رہت بخاکم اُفتاد — اول بایست آنچہ آخر کردی

(۱۰۷) شاعر۔ گل محمد معنی یاب خان

از مردم سرکار محمد شاہ پادشاہ است۔ بعنایت شاہی ممتاز بود۔ و بہ خطاب معنی یاب خان سرفراز۔ نسبت تلمذ بخدمت میرزا بیدل درست کردہ۔ ودر تلامذۂ میرزا فائق برآمدہ۔ امروز منتخب شعراء شاہجہان آباد است و قلمرو معنی یابی بمیامن نظم ونسق او آباد۔

گلدستۂ خیالات رنگین چنین می بندد ؎

بگلشن چشم شہلایش چو می آشام مے گردد — دُکانِ حسنِ خوبان تختہ چون بادام مے گردد

هیچ کس بر جامہ زیبان قتلِ من ثابت نکرد | گرچہ خونم چون سجاف سرخ دامن گیر بود

نداشت ہستیِ من تا عدم سرِ مو فرق | کمر توبستی و من مفت از میان رفتم

مبین آئینہ گردی زخمیِ تیغ نگاہِ خود | ضرور است ای پسر از جبہتِ سیفی حذر کردن

جز تو در دیدۂ من کس نگذارد قدمے | شہرہ دارد کہ درین خانہ پری مے باشد

بنان اگرچہ نداانند قدر مظہرِ ما | خدا گواہ کہ دیوانہ سخت مغتنم است

(۱۰۶) درد مند۔ فقیہ صاحب

از نجباء اودگیر است۔ و شعراء خوش تقریر۔

اودگیر شہری است از توابع محمد آباد بیدر۔ مرقد منور شیخ صدر الدین قدس سرہ کہ از مشاہیر اولیاء دکن است درین شہر واقع شدہ۔ راقم الحروف مکرر بزیارت مزار فائض الانوار سعادت اندوختہ۔

مولدِ فقیہ صاحب اودگیر است۔ در صغرِ سن ہمراہ والدِ خود مطابق سنہ ست و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۶) از دکن بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد رسید۔ و در ظلِّ عاطفت شاہ ولی اللہ نبیرۂ شاہ گل متخلص بہ وحدت سہرندی قدس اللہ اسرارہما جا گرفت۔ و بہ تہذیب اخلاق و تحصیل حیثیات مشغول گردید بعد چندی والد او رخت زندگانی بر بست۔ میرزا جانجان مظہر سلمہ اللہ تعالیٰ او را در سایۂ شفقت خود گرفت و بہ یمن عنایت و تربیت ایشان مجموعۂ کمالات شد و در فن سخن رتبۂ شایستہ بہم رسانید و میرزا درحق او گوید ؎

مظہر مباش غافل از احوالِ دردمند | لعلیست اینکہ در گرہ روزگار نیست

شعر فارسی و ریختہ ہر دو خوب می گوید۔ ساقی نامہ ریختہ او مشہور است کہ مقبول طبائع گردیدہ۔

"سخن نچیده، زیاده برین نیست کہ نظر بزرگان یافته حسن قبولی بهم رسانیده است - او سبحانه حسن خاتمه هم نصیب کند

"و من اشعاره"

باغبان رو بمن آور کہ ثنا خوانِ تو ام — چون صبا باد فروشِ گل و ریحانِ توام
همچو سیلاب روم گریه کنان جانبِ دشت — من کہ جاروب کشِ گورِ غریبانِ توام
طرفه شمعی تو کہ چون صورتِ فانوس خیال — متصل گرد تو می گردم و حیرانِ توام
خوب گفتی غزلِ مرثیهٔ من مظهر — جان ندارم کہ دهم کشتهٔ احسانِ توام

آنکه روز و شب بلا گردانِ دیدار خود است — داغ همچون آفتاب از دست رخسار خود است
پشت پائے برحنا زد سرمه را در خاک ریخت — از پیِ آزار من ناحق در آزار خود است

خدایا آتشِ سودا ز سر تا پای من گیرد — اگر عریانیم چون شمع نارم پیرهن گیرد
هنر در کار باشد عشق را چون پا بسنگ آمد — درین ره تیشهٔ باید کہ دستِ کوهکن گیرد
ازان پیراهنِ خود چاک می سازم کہ می ترسم — گریبانم بمحشر آید و دامانِ من گیرد
ازین عالم مجرد می روم چون بوی گل مظهر — کہ ترسم حق عریانی گریبانِ کفن گیرد

نسب و بست کند گریهها به زاریِ ما — همین بس است پس از مرگ خیر جاریِ ما

کاهید دخلهای سخن گرچه تن مرا — بالید چون نگین مُنَبَّت سخن مرا

مرا کشت است و باز این مرگ با من سرگران دارد — ترا بر نعش من چون دید گفت این مرده جان دارد

سوز دل از بنِ هر موئیم نمایان کرده اند — این جفا جویان مرا سرو چراغان کرده اند

سحر عید گل و عاشور بلبل در چمن دیدم — برنگ آمیز گردون چون سحر بسیار خندیدم

نیاز مشهد پروانه شمع خواهم برد — اگر وصالِ تو این بار رد نمود مرا

مبادا بلبل دیگر پس از من آشیان بندد — توان آویخت از شاخ بلندی استخوانم را

چشم بر چشم چو افتاد گرفتاریهاست — حلقه بر حلقه چو افزود دگر زنجیر است

عکس رنگِ پان نمایان است از پشتِ لبت — این بدخشی از کجا در سبزه زار افتاده است

افگن انجمنها۔

فقیر در اثناء تحریر این کتاب تکلیف ترجمہ کرد۔ میرزا ترجمہ خود و اشعار آبدار بہ تحریر در آورد۔ و متاع نفیس از انفاس خود ہدیۂ دوستان ساخت نسخہ ترجمہ این است

"فقیر جانجان متخلص بہ مظہر پسر میرزا جان جانی تخلص۔ علوی نسب۔ ہندی مولد حنفی مذہب

"نقشبندی مشرب است۔ در عشرۂ اولی مأۃ ثانیہ بعد الف ولادتش اتفاق افتاد۔ نشو و نمای

"ظاہری در بلدۂ اکبر آباد یافتہ۔ تربیت باطنیش در محروسہ شاہجہان آباد از جناب حضرت سید محمد

"بد اونی نقشبندی مجددی واقع شد سلسلۂ نسبش بہ بیست و ہشت واسطہ بتوسط محمد بن حنفیہ

"بہ شیر بیشۂ کبریا علی مرتضی کرم اللہ وجہہ منتہی می شود۔

"جد اعلای او امیر کمال الدین در اوائل مأۃ تاسعہ از خطۂ طائف بجذب نسبت بجدود

"ترکستان رخت اقامت انداخت۔ و بفرمان روائی بعضی از ان ممالک عمر گذرانیدہ۔ اولاد

"کثیر بہم رسانید از انہا امیر مجنون و امیر بابا در حین فتح ہندوستان کہ بر دست ہمایون

"پادشاہ اتفاق افتاد۔ درین مملکت وارد شدند۔ از ان باز خدمت و رفاقت سلاطین گورگانیہ

"شعار مردم این خاندان بود

"میرزا جان مذکور کہ در ششم مرتبہ از امیر بابا و در درجۂ دوازدہم از امیر کمال الدین مسطور

"واقع است بعہد عالمگیر پادشاہ علیہ الرحمۃ بعالی منصب ترک دنیا سرفراز گردید۔

"و این خاکسار از بدو طفلی ہوای مال و جاہش در سر نہ پیچید۔ بعد تحصیل ضروریات این مشت

"غبار خود را بدامن دولت از خود رفتگان بستہ بامید آنکہ چشمی در عالم دیگر باز کنہ۔ چون نقش قدم

"بر در ایشان نشستہ است۔ از بس دماغش ضعف قوی دارد۔ تاب تدبیر اسباب نمی آرد تجرید و تفرید

"اختیار کردہ نان برخوان دونان نخوردہ۔ و چون گل عمر خود را بیک خرقہ بسر بردہ بتحریک شور عشقی

"کہ نمک خمیر اوست گاہ لبی بفریاد وا می کند۔ چون نالہ اش موزون واقع می شود احباب از راہ جوہر

"شناسی بہ میزان اشعارش می سنجند۔ دگرنہ او را از غایت انصاف نظر بہ بے سرمایگی خود دکانی بر

والف (۱۱۶۷) درگذشت۔ آرزو باشجاع الدوله خلف نواب مذکور که قائم مقام پدرش بسرے برد۔ و در جمادی الأخری سنه تسع وستین ومأته والف (۱۱۶۹) در بلدهٔ لکھنؤ فوت کرد۔ و در ہمین شہر مدفون گردید

مؤلف کتاب گوید ؎

سراج الدین علی خان نادرِ عصر — زمرگِ او سخن را آبرو رفت

اگر جوید کسے سال وفاتش — بگو۔ آن جانِ معنی آرزو رفت ۱۱۶۹ھ

(۱۰۵) مظہر۔ میرزا جانجان سلمه اللہ تعالےٰ

مظہر فیض الٰہی است۔ و مشرق صبح آگاہی۔ شاہ مسند فقر و فنا۔ و مقیم آستان توکل و استغنا۔

نام والد ماجد او میرزا جان است ازینجا وجه تسمیهٔ او توان دریافت اما نام تخلص او گویا عنایتِ ترجمان اسرار قیومی مولانای رومی است که پانصد سال پیش ازین در دفتر ششم مثنوی ارشاد فرموده وکراماتے بنمایان بحضار انجمن استقبال وا نموده یعنی ؎

جان اول مظہرِ درگاه شد — جانجان خود مظہرِ الله شد

لیکن نام او بر السنه میرزا جانجانان جاری شده۔ این اسم ہم معنیِ بلند دارد فقیر را با میرزا ملاقات صوری صورت نه بسته اما غائبانه اخلاص کامل است وہمیشه به آمد و رفت مراسلات خط ہمکلامی حاصل۔

میرزا جامع فقر و فضیلت و سخن گستری است۔ و به اقتضای اسم خود روح الروح معنی پروری۔ نوعروس مقال را بمشاطگی ذہنش طرز تازه۔ و تصویر خیال را بتردستی فکرش حسن بے اندازه۔ شعلهٔ آوازش آتش زنِ خرمنہا۔ و شوخی اندازش شور

حسود پست شد آنجا که بیت خود خواندم چنانکه بر سر کس خانهٔ فرود آید
نمی فہم زبان ترکی بچشم سخن گویت اشارتہای ابرو شاید اینجا ترجمان باشد
نقش در عالم نشاند آنکه سود عمر او ہمچو خوش خط مہرکن در نیکنامی صرف شد
دیده باشی گل شبنم آلود گریه را هم دل خوش می آید
آرزو بیجاست سعیت در تمنائے وصال عاشے گر جان دہد آن شوخ کی تن میدہد
کم بود از شوق خالی حسن موزون بتان سرو این باغ است دار عشق پیچان بیشتر
لیکن دل ما آخر از ان شوخ کشیدی ای آینہ ما قدر تو نشناخته بودیم
پامال کرد خون من تیره روز را زانو سیه سمند سواری که دیده ام
نصیب اہل کمال است از جہان تعذیب که در شکنجه فتد چون شود کتاب تمام
ربود از دل عشاق بیحضوری را غبار خط تو خاک شفاست پنداری
زنّار و قشقهٔ ما بے سجهٔ نباشد چون شمع جمع کردیم رندی و پارسائی
خطاست اخذ معانی ز فکر ہم طرحان زمین شعر کجا حق شفعه داشته است
شود چو بازوِ من ناز بالش خوابت تو خود بگو که مرا آن زمان چه باید کرد
واجب القتلی نخواہد بود زینسان در جہان خون عاشق تیز چون شنجرف باشد کشتنی
آرزو اطفال را ہم ہست افیونی ضرور حیف آن عاقل که ماند زنده بے کیفیتے
ہر چند از وئیم و لیکن ہمه او ئیم مانندهٔ قیلے که تراشیده زجاج است
آن دو گیسوے سیه بر رد ی رخشان آرزو شعر ہندی بوده است از میرزا روشن ضمیر

پوشیده نماند که بعد تمام سرو آزاد- سراج الدین علی خان آرزو از شاہجہان آباد برخاسته رخت سفر به دیار شرقی کشید- و در بلدهٔ لکھنو آمد- و بوساطت اسحق خان با نواب صفدر جنگ ناظم صوبه اودھ برخوردد بلطف اختصاص یافت و چون نواب صفدر جنگ ہفدہم ذی الحجه سنه سبع وستین و مائة

اگراز ناز بتان اذن تماشا گیرند ازکف آئینه گذارند و دلِ ما گیرند

دنعِ غفلت زندگی افزای انسان می شود عمراز شب زنده داریها دوچندان می شود

گر خان تنگ دلم خاطرِ من شاد کنید چون شود بندِ قبا باز مرا یاد کنید

دلبران باهم آشنا مشوید مبتلائیم ما شما مشوید

بنوش خونِ دلِ من که خوش نمک دارد شراب میکده ام لذت گزک دارد

می کند ناز خطِ او نه دمیده است هنوز بیدمانع است که نیگش نرسیداست هنوز

عرض بے طاقتی خود بچه انداز دهم بشکنم شیشهٔ دل تا بتو آواز دهم

وحشت آموزِ غزالانم من شهر استاد بیابانم من

به بزمِ می پرستان خودنمائی شیخ کمتر کن بسانِ شمله اسبابِ معیشت رالبسر سر کن

شنیدم اندرِ دورآمد آن شوخِ فریبنده شودای کاش شمعِ محفلِ من ماه آینده

ندارد یاد ایام جدائی چشمِ مستِ او حسابی نیست درپیشِ فرنگی سالِ هجرت را

زِ بی خوش بسیران خوردن آرزو رسم است زروی تجربه گفت این چنین پدر ما را

شکسته پانشین آرزو بگوشهٔ صبر که شاه مملکتِ فقر چون تمر لنگ است

هر که خود تربیتِ خود نکند حیوان است آدم آنست که او را پدر و مادر نیست

تغافل این همه رسمِ کجاست جان کسی بخلف وعده دلم نیز شرمسار تو نیست

گرفت آن مهِ هندی مہ دگر دربر دگرمپرس حکایت که چند در چند است

گر مصحفِ عذار تو افتد بدست من ختم نمی بشوق بیک بوسه کردن است

نیست خالی ازتناسب عضو عضوِ آن پری ساق سیمین دستهٔ آئینهٔ زانوی اوست

چنین که منع زسرگوشی خودم کردی بخاطرِ تو ندانم چه احتمال گذشت

ز دو انند آسمان را بهر کار خاکیان ازبزرگیها بود گر بے وقارم کرده اند

خجالت نمی کشم بسیار از روی وفای خود توگاهی کرده باشی یادِ من یادم نمے آید

سنه اثنتین و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۲) به دار الخلافه شاهجهان آباد آمد و از آن وقت تا زمانِ حال درین شهر بسر می برد۔ و هنگامهٔ سخنوری گرم دارد

صاحب فراوان تصانیف است مثل رسالهٔ "موهبتِ عظمیٰ" درفن معانی و رسالهٔ "عطیهٔ کبریٰ" درفن بیان۔ هردو بزبان فارسی بطریق "مفتاح" و "تلخیص" که سابق کسی برین منوال ننوشته۔ و فرهنگ "سراج اللغة" بطور برهان قاطع و "چراغ هدایت" دربیان لغات و اصطلاحات شعراء جدید که در کتب سالفه نیست و "نوادر الالفاظ" مشتمل بر لغات هندیه که فارسی و عربی آن در هند غیر مشهور است۔ و "شرح سکندرنامه" و "شرح قصائد عرفی" و "سراج منیر" اجوبهٔ اعتراضاتِ ابوالبرکات منیر براشعار عرفی وغیره و نسخهٔ "دادسخن" شرح قصیدهٔ ابوالبرکات منیر که دراعتراضاتِ شید ابر قصیدهٔ قدسی محاکمه نموده۔ و شرح گلستان مسمی به "خیابان" و تذکرهٔ اکثر شعراء متقدم و متاخر که درین ایام بتحریر آن اشتغال دارد و کلیات او نظماً و نثراً قریب سی هزار بیت است

و بعد از انکه خطِ مشارٌ الیه چهرهٔ وصول نمود مختصر دیوانش شخصی تازه از شاهجهان آباد آورد و این ابیات از انجا سمت تحریر یافت ؎

مگو که چارهٔ دل از سبوئے آید — کدام کار که از دستِ او نمے آید

چند چشمِ دوستی زین ساده لوحان داشتن — چشم حفظ الغیب از آئینه نتوان داشتن

درهوای آن پری رو چشم من پرواز کرد — طفل بازی گوش اشکم را کبوتر باز کرد

کجیئے نیست در طریقِ خدا — بنگین راست می کنند دعا

محض معدومیم و در عالم هویدا ایم ما — خوب اگر فهمد کسے تصویر عنقا ایم ما

نماند، همچو حنا هیچ اختیار مرا — سپرد بسته بدستِ تو روزگار مرا

چو شبنم آبله پیدا ابروی آن گل شد — تماشِ حسن به بیند که چشم بلبل شد

صد بار چو برگرد سرش سے گردم یک دورۂ تسبیح نماز است مرا

(۱۰۴) آرزو۔ سراج الدین علی خان اکبر آبادی؛

از شعراء حال۔ و تازہ گویان خوش خیال است۔ قریب پنجاہ سال است کہ درگلستان سخن عندلیبی می کند و بدسنیاری ثعبان قلم بازار سحر آفرینان می شکند۔ فقیر درحین تالیف این کتاب دوستی نامہ مشتمل طلب ترجمہ بقلم آورد۔ مشار الیہ بمنطوق وَ اِذَا حُيِّيْتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوْا بِاَحْسَنَ مِنْهَا عمل نمود۔ و مکرر بہ تحریر جواب و ارسال احوال و اشعار خود مسرور ساخت و قلمی نمود کہ :۔

"فقیر بخدمت میر عبد الجلیل مرحوم بلگرامی مکرر مستفید شدہ و صحبت شعر اتفاق "افتاد۔ حالا بادۂ ارتباط دو آتشہ شد و گل دوستی رعنا گشت "

نسب آرزو از جانب پدر بہ شیخ کمال الدین خواہر زادۂ شیخ نصیر الدین محمود نَوَّرَ اللّٰهُ ضَرِيْحَهٗ و از جہت مادر بہ شیخ محمد غوث گوالیاری شطاری عطاری رَوَّحَ اللّٰهُ رُوْحَهٗ منتہی می شود۔

و نسب شیخ محمد غوث بہ شیخ فرید الدین عطار نیشاپوری مُعَطِّرَ ضَرِيْحَهٗ مے پیوندد و لہذا ایشان را عطاری گویند۔

ولادت شیخ سراج الدین در منتہای مأتہ حادیۃ عشر (۱۱۰۰) واقع شد۔ از بدو شعور بہ تحصیل علوم رسمیہ پرداختہ۔ و در سن چہاردہ سالگی خود را بہ سخن مشغول ساختہ۔ و تا بیست و چہار سالگی کتب متداولۂ درسی در خدمت فضلاء عصر گزرانیدہ در فنون فراوان استعداد بلند بہم رسانیدہ۔ سپس در سلک منصبداران پادشاہی در آمد۔

و در اوائل سلطنت محمد فرخ سیر بخدمتے از خدمات گوالیار مامور گردید و در

شیخ بخط خودش شخصی نزد فقیر آورد۔ فرصت انتخاب نہ شد۔

این چند بیت از نتائج طبعش کفایہ است ؎

شمع را شعلہ مسلسل ز دل آید بیرون　　آہ دل سوختہ کان متصل آید بیرون

باشد بہ چمن ہر رگِ گل دام ہوسہا　　رشک است بآزادیِ مرغانِ قفسہا

پیش از ظہور جلوۂ جانانہ سوختیم　　آتش بسنگ بود کہ ماخانہ سوختیم

ای وای بر اسیری کز یاد رفتہ باشد　　در دام ماندہ باشد صیاد رفتہ باشد

شادم کہ از رقیبان دامن کشان گذشتی　　گومشتِ خاکِ ماہم برباد رفتہ باشد

دلم ز وعدہ بر آتش فگندی و رفتی　　بیا کہ سوختنِ این کباب نزدیک است

(۱۰۳) متین۔ میرزا عبد الرضا صفاہانی

از صاحب طبعان حال و نکتہ سنجان بلند مقال است۔ سلسلۂ نسبش بہ مالک اشتر رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی مے شود۔

مولد و منشأ او اصفہان است۔ مدتہاست کہ بسیر ہند تشریف آوردہ اول بانواب برہان الملک سعادت علی خان نیشاپوری ناظم صوبۂ اودھ۔ قرین اعتبار بسر مے برد۔ و بعد انتقال برہان الملک رفاقت نواب ابو المنصور خان صفدر جنگ برگزید

فقیر در بلدۂ لکھنؤ او را دیدم چنانچہ در ترجمۂ سید جعفر روحی تحریر یافت۔ مردی درویش سیرت فانی مشرب است۔ خلق و شکستگی بمرتبۂ کمال دارد۔ و صحبت او ہمنشینان را سرمایۂ سرور مے افزاید۔

صاحب دیوان است اما اشعار ایشان بفقیر کم رسیدہ۔ رباعی

نو خطِ چہرہ نیاز است مرا　　در ہر سر موی خویش ناز است مرا

ریاضت در جهادِ نفس باشد حربهٔ مردان   خوش آن پهلو که ترکش بند نقشِ بوریا گردد
سخت رویان فارغ اند از کاوشِ اہلِ جهان   در زمینِ سخت رسمِ کندنِ بنیاد نیست
دولتِ بے رنگان سرمایهٔ سنگین دلی ست   خاک چون یاقوت گردد سنگ خارا می شود
تا چند بار خاطرِ دلها توان شدن   یک چند گر به سیر گلستانم آرزوست

(۱۰۲) حزین - شیخ محمد علی،

سلسلهٔ نسبش بهژده واسطه به شیخ زاهد گیلانی مرشد شیخ صفی الدین اردبیلی جد سلاطین صفویه می پیوندد۔

و مولد و منشأ شیخ اصفهان است۔ چون نادر شاه بر ممالک ایران استیلا یافت و انحنی که در عهد سلاطین صفویه بود برهم خورد۔ شیخ رخت سفر به دیار ہند کشید و در سنه سبع و اربعین و مأته و الف (۱۱۴۷) از راه دریا به بندر تته رسید۔ و از طریق سیوستان و خدا آباد وارد بلده بهکر گشت۔

اتفاقاً دران ایام عطف عنان فقیر از سنده بجانب ہند واقع شد و در بلدهٔ بهکر با شیخ ملاقاتها دست داد۔ جامع علوم عقلی و نقلی است و در نظم و نثر مرتبهٔ بلند دارد۔

آخر از راه ملتان و لاهور متوجه دار الخلافه دهلی شد۔ و قریب چهارده [۱۴] سال درین شهر بعنوان انزوا اقامت گزید۔

و در سنه احدی و ستین و مأته و الف (۱۱۶۱) از شاهجهان آباد بر آمده چندی در اکبرآباد وقفه کرد و از انجا به شهر بنارس شتافت۔ و بعد چندے از انجا به عظیم آباد پتنه رفت

در بهکر جزوے از اشعار طبع‌زاد به دستخط خود تواضع فقیر نمود۔ و اکنون دیوان

عالیات مالید۔ آنگاہ نطاق عزم بگلگشت ہندوستان بر بست۔ و در سنہ تسع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۹) از بندر بصرہ بہ بندر سورت رسید۔ و ایامی درین شہر توقف نمودہ از راہ دریا سری بدیار بنگالہ کشید و در سایۂ عاطفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ بصیغۂ مصاحبت مدتے بسر برد۔ و بعد از انتقال نواب مذکور رفاقت نواب مرشد قلی خان صوبہ دار اودیسہ برگزید۔

و چون مرشد قلی خان بہ دکن آمد میر ہم مرافقت نمود و بعد چندی از مرشد قلی خان جدا شدہ در ظلال مرحمت نواب آصفجاہ خدیو کشور دکن مدتے روزگار گذرانید۔

چون مسلک او وارستگی و استغناست آخر الامر دست از مصاحبت نواب آصفجاہ برداشتہ در حیدر آباد دکن گوشۂ انزوا گرفت و بایکی از سادات تفرش کہ از مدتی متوطن حیدر آباد اند وصلت نمودہ بتاہل پرداخت۔

فقیر را اول در لشکر نواب آصفجاہ سنہ ستین و مأتہ والف (۱۱۶۰) بامیر ملاقات مستوفی دست داد۔ بعد ازان در سنہ خمس و ستین و مأتہ والف (۱۱۶۵) ورود فقیر بہ حیدر آباد صورت بست و دیدوا دید مکرر بعمل آمد۔

امروز میر بے نظیر زمان است و در طلاقت لسان و صنوف فضائل ممتاز اقران۔

صریر کلک اقدس سامعہ می افروزد ؎

ظالم از عربدہ بار ستم خویش کشد ۔۔۔ عقرب از کجروشی بر سر خود نیش کشد

نباشد خود نمائی مردم افتادہ از پا را ۔۔۔ کہ زنگینی نباشد سایہ گلہاے رعنا را

عمر بیہچ مے رود رحم و جفاے یار کو ۔۔۔ وصل سبک عنان چہ شد ہجر گران وقار کو

نرم شو کز سخت گیران کار صورت گیر نیست ۔۔۔ خامۂ فولاد ہرگز لائق تصویر نیست

رفتہ رفتہ ظلم گردون بیشتر از عدل شد ۔۔۔ این کمان از بسکہ بکجا ماند آخر خانہ کرد

پرتو خورشید را آئینہ سازد گرم تر ۔۔۔ مہر کم را سینہ صافیہا فراوان مے کند

زان نسبتی که هست بسنگ آبگینه را | ای سنگدل شکست من آخر شکست کیست
بگذار رشتهٔ محبت گلدسته را مانم | که عمرم جمله صرف اجتماع دوستان گردد
سراز مضمونِ آن زلفِ سیه بیرون نمی آرم | که در چشمم چو مکتوبِ مرکب خورده مے آید
تسکینِ دل زصحبت روشندلان طلب | آئینه بیقراریِ سیماب مے برد
چرا بسر نرود زود دفترِ ایام | که خود بخود ورقِ این کتاب مے گردد
مے زداید چو نگین سجده سیه روئی را | کاش پیشانی خود وقفِ زمین می کردم
می فریبد نازنینان را بهر صورت که هست | کاش چون آئینه من هم جوهری می داشتم
چون درختی که زهر شاخ دهد ریشه بخاک | در سجودِ تو زهر عضو زمین گیر شدم
منم آن مست که گرمے ندهد دست بهم | بفشارم لبِ ساقی و به پیمانه کنم
رتبهٔ شخص فزاید ز صفاے باطن | چون نگینے که گذارند ورق در تہِ او
درین چمن بچه اُمید خوش کنم دل را | چو نخل موم ندارم بخود گمان ثمرے
مپندار از ضعیفان کار سنگین برنمے آید | که کوهی می شود صورت پذیر از خامه موئی

(۱۰۱) اقدس میر رضی شوستری

والدِ او سید نور الدین شیخ الاسلام بلدهٔ شوستر بود۔ و منصب شیخ الاسلامی آن دیار از قدیم الایام به آبا و اجداد او تعلق دارد۔

ولادت میر رضی در شوستر سنه ثمان وعشرین و مائة و الف (۱۱۲۸) واقع شد از آغاز شعور دامن به کسب فضائل برزد۔ و علوم عقلی و نقلی در شوستر از خدمت والد خود۔ و بعضی از فضلاء آن دیار اخذ نمود۔ بعد از ان شبدیز سیاحت جولان داد و اصفهان و قم و کاشان و سائر بلاد عراق عجم را تماشا کرد۔ درین اماکن نیز بتحصیل علوم پرداخت۔ و ایضاً عراق عرب را سیر نمود و پیشانی سعادت در عتبات

"بر سپہرِ سعادت آمد ماہ"
۱۰۹۵ھ

بعد از انکہ سنین عمرش بسر حد تمیز رسید در خدمت آقا حبیب اللہ اصفہانی کہ از فضلاء مقرری و از شاگردان رشید آقا حسین خوانساری بود و در بندر سورت سکونت داشت۔ بتحصیل علوم پرداخت و بقدر فضائلی اکتساب نمود

بعد فوت والد بر سبیل تجارت جانب بنگالہ رفت نواب شجاع الدولہ ناظم بنگالہ جوہر قابلیت او دریافتہ صبیۂ خود را در عقد ازدواج او در آورد۔ و از حضور سلطانی بمنصب عمدہ و خطاب مرشد قلی خان سرافراز شد و سالہا بصوبہ داری ممالک اودلیسہ فرق امتیاز افراخت

آخر از ورق گردانی روزگار و دغا سازی نوکران خود از دار الامارۃ بیجا شد و خود را در ظل نواب آصف جاہ ناظم دکن کشید و مدتی با او بسر برد۔ انجام کار در حیدر آباد (دکن) رخت اقامت انداخت۔ و شانزدہم رمضان سنہ اربع وستین و مأتہ و الف (۱۱۶۴) مسافت زندگانی بپایان رسانید[۱]۔

در شعر زبان خوبی دارد۔ و مضامین تازہ ہم یابد۔ دیوان محوز بخط خودش بنظر در آمد و این چند شعر فرا گرفتہ شدہ

کو ساغرِ مے تا دمے از ہوش خود افتم | مانند سبو دست در آغوش خود افتم
پشت فلک بخاک رساند غرور ما | کہسار را کند کمر سنگ زور ما
بسانِ شیشۂ ساعت رفیقِ کار پیدا کن | بیک ساعت زمین و آسمان را زیر و بالا کن
باشد دو جہان قائم از آن ذات یگانہ | بر پا چو کمان است بیک تیر دو خانہ
تعجب نیست بد طینت اگر حاجت روا گردد | کہ زخم کہنہ را خاکسترِ عقرب دوا گردد
ز دونان کی بجو در ماندگان را کار بکشاید | گرہ امکان ندارد باز از انگشت پا گردد

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۷۵۴، ذیل تذکرۂ مؤتمن الملک جعفر خان۔

وقتیکہ راقم الحروف از دیار سندھ بولایت ہند معاودت نمود۔ مقارن طلوع ہلال رمضان المبارک سنہ سبع واربعین و مأتہ والف (۱۱۴۷) داخل الہ آباد گردید۔ مشارٌ الیہ این رباعی گفتہ ضیافت طبع فرستاد ؎

چون کرد ورود سوی من یار سعید　　فی الحال مہِ نو بفلک گشت پدید
ازبسکہ فزود عشرت از آمدنش　　ماہِ رمضان برای من شد مہِ عید

اواخر ایام زندگانی بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد آمد و نہم ذی القعدہ سنہ ثلث وستین و مأتہ والف (۱۱۶۳) از لباس حیات مستعار عاری شد و دران شہر مدفون گردید۔

از افکار اوست ؎

دل دیوانۂ دارم کہ خاموشی است تقریرش　　برنگِ زلف خوبان بی صدا اُفتادہ زنجیرش
گذر از کوچہای تنگ کو صاحب دماغان را　　نمی آید برون از خامۂ نقاش تصویرش
سیر مہتاب دوچندان کند آرایشِ حسن　　سایۂ زلف برخسارِ توزلف دگر است
پی بفکرِ آن دہان از یاد ابرو مے برم　　تیغ قاتل رہبرِ ملک عدم را جادہ است
زبیماری نیفتد تا بہر جا سرمہ را نازم　　عصای آبنوسی داد از دنبالہ چشمش را
روز محشر غبارِ تربتِ ما　　دامن بو تراب مے خواہد

(۱۰۰) مخمور مرشد قلی خان

نام اصلی او میرزا لطف اللہ است پدرش حاجی شکر اللہ تبریزی از ایران دیار وارد ہندوستان شد و در بندر سورت طرح توطن انداخت۔ مرشد قلی خان در بندر سورت سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) متولد شد سال ولادت این مصرع مستفاد مے شود ؎

تربیت شیخ محمد یحیٰی حوالہ نمود۔ و بعد فوت پدر والاگہر بر مسند آباء کرام مربع نشست۔ و طریقۂ انیقۂ اسلاف را باہتمام تمام نگاہبانی فرمود۔

فیما بین فقیر و او اخلاص خاصے بود۔ حیف کہ در ریعان جوانی آن شجر سایہ افگن از پا اُفتاد و این حادثہ بیست و یکم جمادی الاولی روز چہارشنبہ وقت نماز مغرب سنہ ثلث و ستین و مأتہ و الف (۱۱۶۳) واقع شد و پائین روضہ منورۂ شیخ محمد افضل جد خودش مدفون گردید۔

مسود اوراق در تاریخ وفات مشارٌ الیہ و شیخ اسد اللہ غالب کہ ذکرش می آید۔ مے گوید ؎

افضلی شیخ کامل و غالب　　آرمیدند در ریاضِ ارم

سال تاریخ گفت غمزدۂ　　آہ رفتند ہر دو زین عالم
۶۳　۱۱۰۰

ذکاء ذہن بدرجۂ کمال داشت و شعر بسرعت تمام می گفت۔ صاحب دیوان است ؎

صفای خاطرِ روشندلان ہمین سخن است　　چو صبح صافی آئینہ ام زدم زدن است

زاہد از خلوت نشینی فکر صیدِ عام کرد　　چون نگین در حلقہ خود را از برائے نام کرد

سخنور چون بمیرد شعر او مشہور تر گردد　　کہ صافی تر کند گر و یتیمی آب گوہر را

لبِ گزیدۂ اغیار را چہ بوسہ زنم　　عقیق کندۂ نامِ دگر چہ کار آید

(۹۹) غالب۔ شیخ اسد اللہ

دخترزادۂ شیخ محمد افضل الہ آبادی است و برادر خالہ زادۂ شیخ محمد ناصر افضلی اصلش از جونپور است۔ جد کلانش سجادہ نشین شیخ محمد افضل جونپوری اُستاد علامۃ العصر ملا محمود جونپوری بود۔ غالب بانتساب افضلین تفاخر داشت۔ جوان صاحب استعداد شایستہ بود۔ ہمیشہ رگ خامۂ سخن ریز را بہ نشتر اندیشہ مے کشود۔

دارم دلے کہ بردم تیغ ست راه او — مژگانِ چشمِ یار بود سیر گاه او

برمیان بر زده دامان ز کجاے آئی — مرحبا گر بشکارِ دلِ ما می آئی

حُبِّ دنیا می فریبد خاطرِ افسرده را — گوشمالی می دهد روباه شیرِ مُرده را

مور را در خمِ زلفِ تو به بیند مارے — عینکِ داغِ دلم از چه کلان بین شده است

مرا از آمد و رفتِ نفس روشن شد این معنے — کہ اقبالِ جہان در دم زدن اِدبار می گردد

دنیا عزیز کردۂ دنیا طلب بود — از التفات شوی بود قدر زن بلند

کنند گور پرستان زیارتِ زاهد — کہ زیر گنبد دستار زنده در گور است

بعد مردن نیز بارم نیست بر دوشِ کسے — ہمچو رنگِ گل عدم پیمایم از پرواز خویش

در گلستانی کہ ما رنگِ تماشا ریختیم — آسمان یکبال برهم خوردۂ طاؤس بود

رباعی

تا پیروِ چار یار اخیار نۂ — از چار اصول دین خبردار نۂ

در طبع تو این چہار عنصر باہم — تا ہست باعتدال - بیمار نۂ

رباعی

گر تن بہ بلاہای قضا نتوان داد — از کف سر رشتہ رضا نتوان داد

در ہر چہ نشد مگو چنین بایستے — تعلیم خدائی بخدا نتوان داد

(۹۸) افضلی - شیخ محمد ناصر

برادر اعیانی شیخ محمد فاخر زائر است - کسب کمالات از حاشیۂ محفل والد ماجد خود شیخ محمد یحیی و برادر کلان خود شیخ محمد طاہر قدس اللہ اسرارہما نمود - و از علوم صوری و معنوی بہرۂ وافر اندوخت -

جد بزرگوارش شیخ محمد افضل او را در خورد سالی مرید گرفت - و بہ دست

ذی الحجہ سال مذکور بہ برہان پور رسید۔ فلک ناتوان بین فرصت نداد کہ بہ رویت یکدیگر کہنہ تمنا برآید۔ بعد عبور دریای نربدا بیماری سرسام اورا عارض شد۔ وپس از وصول برہان پور بیماری قوت گرفت ویازدہم ذی الحجہ روز یکشنبہ وقت اشراق سنہ اربع وستین ومائتہ والف (۱۱۶۴) جان عزیز را در راہ بیت اللہ فدا ساخت

تاریخ تولد او کہ در سنہ عشرین ومائتہ والف (۱۱۲۰) واقع شد "خورشید" ۲۰ ۱۱ است وتاریخ انتقال "زوال خورشید" ۶۴ عمرش چہل وچہار سال۔

درحالتِ مرض وصیت کرد کہ از مشائخ برہان پور۔ **شیخ عبد اللطیف** قدس سرہ درکمال تشرع بودند وبر مرقد مبارک ایشان بدعتہای اہل زمان بہ عمل نمی آید مرا درجوار ایشان دفن سازند۔ موافق وصیت بعمل آوردند

واحسرتا کہ این چنین صاحب کمال درایام شباب ازین عالم رحلت کرد وداغ مفارقت بردلِ یاران گذاشت۔ سپہر دوار اگر عمرہا چرخ زند مشکل کہ چنین ذات قدسی صفات بہم رساند۔

قول میرزا جانجانان است کہ:۔

"بسیارے از کبراء دین را مشاہدہ نمودم بعد از یازدہ صد سال یک شخص کہ عبارت از شیخ محمد فاخر است موافق کتاب وسنت دریافتم۔"

ونیز قول میرزا است کہ:۔

"بسا ارباب کمال را برخوردم آن قدر کہ نزد شیخ محمد فاخر ارزان شدم ہیچ جا اتفاق نیفتاد۔"

یعنی میرزا برخلاف وضع خود بہ ملاقات شیخ محمد فاخر اکثرے رسید

شیخ محمد فاخر صاحب دیوان است۔ این چند بیت از انجا فراگرفتہ شد ؎

بباغِ عاشقی از میوہ وگل نیست سامانے | کنم بادام ونرگس را فدائے چشم گریانی

آئینہ باصفائی رخت روگرفتہ است | گل پیش آن دہن دہنِ بوگرفتہ است

مے گویند- دریافت- و در سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) باز بہ ہندوستان
عطف عنان نمود- و در جمادی الاولی سال مذکور از بندر سورت روانہ پیشتر گردید
برادر فضائل مرتبت میر محمد یوسف سلمہ اللہ تعالیٰ قلمی نمود کہ:-
"شیخ محمد فاخر در رجب سنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) بہ شاہ جہان آباد تشریف
"آوردند- فقیر را از ملاقات مسرتہا حاصل شد وبعض رؤیا کہ در ملاقات ایشان دیدہ بودم
"وبعید از عقل مے نمود- بقدرت حق سبحانہٗ وتعالیٰ صادق برآمد- ومیرزا خان جانان
"مظہر از ملاقات ایشان بسیار محظوظ شدند و باہم صحبتہا گذشت- ششم رمضان سال مذکور
"نقل مکان بخانہ فقیر کردند- ہشتم منہ رخت کوچ بربستند و در ہمین ماہ بہ اکبر آباد رسیدند
"وبیست وسیوم متوجہ الہ آباد شدند انتہی
شیخ یک سال در الہ آباد ماند و در ماہ شوال سنہ ستین ومأتہ والف (۱۱۶۰) از
راہ بنگالہ عازم دریای محیط شد کہ از انجا در جہاز نشستہ سرے بحرمین کشد- و در
عظیم آباد و مرشد آباد ودیگر امصار سر راہ حکام خدمتہا بتقدیم رسانیدند- از بندر
ہوگلی بر جہاز نشست- قضارا مسافت چند روز قطع کردہ چوبے از جہاز شکست
سہ ماہ جہاز در دریا بتباہی ماند آخر الامر بہ موضع چاٹگام کہ منتہای دیار شرقی
عمل بادشاہ ہند است از جہاز فرود آمد و بہ علت موسم برشکال سہ چہار ماہ در چاٹگام
گزرانید از راہی کہ رفتہ بود بہ الہ آباد برگشت- درین مرتبہ نیز حکام سر راہ نذور
فراوان گذرانیدند- قریب دو ماہ در الہ آباد ماندہ قصد شاہ جہان آباد کرد
وبیست وپنجم رمضان سنہ اثنتین وستین ومأتہ والف (۱۱۶۲) واصل آن شہر
شد- وچندی بہ اقامت آنجا پرداخت وباز نطاق ہمت بزیارت حرمین شریفین بر
بست- ومحض بہ ارادۂ ملاقات راقم الحروف اول قصد دکن کرد- وغرۂ شعبان
سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) از شاہجہان آباد روانہ شد وپنجم

صیدی نتواند انداخت۔ برادر شہید باسامان طریق وفراوان رفیق جادہ پیما شد و بندہ تن تنہا بے زاد و راحلہ از وطن مالوف سر بہ صحرا زد نیرنگی قدرت تماشا باید کرد کہ طوفان حوادث خاک او را بر باد فنا داد۔ و بدرقہ عنایت سرمدی بندہ را در آغوش امن و امان بہ منزل مقصود رسانید و بدستور باز آورد الحمد للہ والمنہ برادر شہید اگرچہ بمنزل نارسیدہ غریق لجۂ فنا شد اما در حقیقت چست تر بمنزل رسید و شاہد مقصود بروجہ اتم در آغوش کشید بحکم وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهِ مُهَاجِراً إِلَى اللهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ أَجْرُهُ عَلَى اللهِ۔

وحضرت لسان الغیب قدس سرہٗ فرماید ؎

دست از طلب ندارم تا کار من بر آید یا تن رسد بجانان یا جان ز تن بر آید

و دیگرے سر آید ؎

بہر نحوی کہ باشد کام خود را از تو می گیرم ترا یا دست من یا خون من در گردن آمشب

ازین دو صورت اول نصیب ما شد وثانی نصیب شہید مرحوم۔ و او را رتبۂ دیگر عظیم تر حاصل گشت یعنی سرخ روئی بجرعۂ شہادت کہ شرف این رتبہ حاجت بشرح ندارد

القصہ بعد شہادت سید غلام حسن کفار غالب آمدند و جہاز را با متاع و مسلمین گرفتہ بہ بندر بمبی بردند۔ بحال شیخ محمد فاخر این قدر ترحم کردند کہ سوارے از جانب خود دادہ از بمبی بسورت رسانیدند۔ و اشیا و اسباب ایشان را جز صندوق کتب ہمہ را بتصرف آوردند۔ شیخ محمد فاخر بانتظار موسم جہاز در سورت توقف کرد و در ماہ صفر سنہ ست وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۶) بر جہاز عازم جدہ نشست۔ قضارا جہاز بہ تباہی شد۔ و بہ کنار بندر مخا رسید۔ شیخ چند ماہ در مخا اقامت کرد و در موسم کشتی متوجہ مکہ معظمہ گردید۔ و بیست و دوم رمضان سنہ ست وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۶) بحرم آمن واصل شد۔ و توہم درین سال حج روز جمعہ کہ آن را در عرف حج اکبر

"علیه وسلم گفتم خوانید یمین بکارے آید- باز گفتند خوب شد آنچه شد و پرسیدند امروز
"کدام روز است گفتم پنجشنبہ- متبسم شدند- غالباً بیاد حدیثے کہ در فضل موت روز جمعہ و شب
"آن وارد شدہ در تبسم آمدند- والا کدام وقت تبسم بود- باز گفتند من نماز عصر نخواندہ ام مرا
"تیمم سازید- بہ تیمم نماز عصر بر پشت غلطیدہ خواندند و بدستور مغرب و عشا- تمام شب پیش
"ایشان نشستہ بودم کلمہ خواندند- در میان حرفے ہم می گفتند- یک یک رفقا را طلبیدہ
"استعفا کردند و کلمہ خوانان شب را باخر رسانیدند- ہرگز اثر جزع از ایشان ظاہر نشد
"می گفتند ہرگز اثر درد معلوم نے شود- مزاجی کہ سابق داشتم دارم این چگونہ زخم است
"کہ اثرے از شدت سکرات با این زخم جگر دوز نیست- وقت صبح کہ بہ نماز برخاستم ایشان
"را آشنا نیافتم- بعد از نماز دیدم انتقال روح شدہ است اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ
"در عرشہ کشتی غسل دادہ و تکفین نمودہ و نماز خواندہ بدریا سپردیم- باوجود آنکہ آب ساکن بود
"و ہوا غیر متحرک- جثۂ ایشان چون تیر از جہاز دور تر رفت- تا بدن مبارک ایشان بر جہاز
"بود روئے جہاز جانب مکہ معظمہ بود- بعد از ان قلیم جہاز را تا بلقی گردیدند زخمے شدن میر غلام حسن
"روز پنجشنبہ و انقطاع نفس روز جمعہ سلخ محرم سنہ خمس و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۵)
" انتہی المکتوب ملخصا-

میرزا عنایت اللہ بیگ اندجانی متخلص بہ راجی این مصراع تاریخ یافتہ ؎

"شہید شد بہ رہ کعبہ سید سندم"
۱۱۵۵ھ

دگر کلمات شرارے از آتشکدۂ دل بیرون مے دہد **رباعی**

تارِ نفسم گسستہ شورم بردند بازوی مرا شکستہ زورم بردند
داغ است دلم کہ رفت نورِ بصرم نارم بگذاشتند و نورم بردند

از ظہور این سانحہ شگرف عبرتے دست داد و برأی العین مشاہدہ افتاد کہ بے عنایت
ازلی کثرت اسباب کارے نتواند ساخت- و بے جنبش ابروی قضا صد ہزار ناوک

مشارٌ الیه در جده تشریف داشت وخبر مقدم فقیر از مردم جهازی که دو روز پیش از جهاز مارسیده بود استماع یافته برلب دریا چشم درراه انتظار داشت۔ بمجرد نزول از کشتی هم آغوش ملاقات شدیم طرفه سروری دست داد وکلفتهای غربت بیکبار رخت سفر بربست از جده باتفاق بمکه رسیدیم و دیدهٔ نیاز برآستان رب العزت تعالیٰ شانهٗ مالیدیم۔

مشارٌ الیه (شیخ محمد فاخر) در اوائل سنه احدی وخمسین ومأته والف (۱۱۵۱) برجهازی که راقم الحروف رفته بود معاودت نمود وبوطن مالوف برگشت۔ و در سنه اربع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۴) کرت ثانی داعیهٔ حرمین شریفین مصمم ساخت۔ و رخت کوچ از الٰه آباد بربست

و درین سفر سید غلام حسن برادر اعیانی فقیر برفاقت شیخ ارادهٔ حرمین شریفین کرد۔ بعد طی مراحل داخل بندر سورت شدند وبیست وچهارم محرم سنه خمس و خمسین ومأته والف (۱۱۵۵) درکشتی نشستند ناگاه دران بحر پرشور جهازات قوم مرهته دکن که از چندی بندر بسبی را از دست فرنگیان انتزاع نموده در دریا قطع طریق شعار ساخته اند نمودار شد۔ بیست ونهم محرم سنه خمس وخمسین ومأته والف (۱۱۵۵) وقت صبح بضرب توپها آتش حرب اشتعال گرفت۔ هنگام نماز عصر گوله توپی تختهای بسیار متقابل یکدیگر سوراخ کرده به سید غلام حسن رسید۔ شیخ محمد فاخر مکتوبے به فقیر فرستاد در انجا می نویسد که :۔

"میر غلام حسن چون مرغ نیم بسمل درحرکت شدند گفتم میر صاحب شما شهید شدید کلمه بخوانید۔ "ماهم اگر قسمت است بشما ملحق مے شویم۔ لبهای شریف ایشان درحرکت بود۔ چون در اجل "موعود۔ اندکی توقف دیدیم باربار مقید مے شدم که کلمه بخوانید۔ اول سخن که از ایشان سرزد "این بود که می خوانم و به این نہج مے خوانم لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰه

حدیث از مولانا و استاذنا شیخ محمد حیات مدنی قدس سرہ سند نمود۔ جوہر فہم وذکای او از بس عالی اُفتادہ بود و در مقدمات غامضہ علمی بسرعت تمامتر می رسید۔

جد امجدش شیخ محمد افضل او را در صغر سن مرید ساخت و تربیت حوالہ شیخ محمد یحیی کرد۔ مشارٌ الیہ در ظل پدر بزرگوار تربیتہا یافت و مجاز و مرخص گردید و بعد ارتحال والد ماجد جانشین گشت۔

مدّ حدود سنہ اربع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۴) والد فقیر با نواب مبارز الملک سربلند خان تونی ناظم صوبہ الہ آباد وارد این شہر شد۔ و فرزندان و قبائل را از بلگرام دران مقام طلبید۔ و با اہل بیت فقیر و اہل بیت شیخ محمد افضل قدس سرہ اتحاد و ارتباط بدرجۂ کمال شد۔ و چون محرر اوراق در سنہ سبع و اربعین و مأتہ والف (۱۱۴۷) از کشور سندھ معاودت نمود و در شاہجہان آباد خبر اقامت اہل بیت خود بہ الہ آباد شنیدہ راست از اکبر آباد بہ الہ آباد شتافت با اعزہ کرام دلبستگی تمام بہم رسید و ایام اقامت آن بلدہ بہ مجالست و موانست این اکابر بحظ وافر گذشت۔ والحال آن عہود حمی بیاد می آید و ناخن حسرتی بر دل می زند۔

وعمدہ جہت جامع با این اعزہ اخوت طریقت است کہ سلسلۂ جانبین بحضرت سید محمد کالپوی قدس سرہٗ متصل می شود۔ و با شیخ محمد فاخر جہتی دیگر ضم شد کہ علم حدیث در مدینہ منوّرہ از یک استاد سند کردیم یعنی مولانا و مخدومنا شیخ محمد حیات السندی المدنی قدس سرہٗ

شیخ محمد فاخر در سنہ تسع و اربعین بعد مأتہ والف (۱۱۴۹) عازم حرمین شریفین شد و در سنہ خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۰) باین سعادت فائز گشت۔

و در ہمین سال راقم الحروف احرام بیت اللہ بست و سفر دریا بانجام رسانید نوزدہم محرم سنہ احدی و خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۱) بہ بندر جدہ نازل شد۔

بود- وجواہر سیراب در دامن دریوزہ گران کوچہ طلب می ریخت

درسنِ دوازدہ سالگی نہال استعدادش بتربیت عم بزرگوار نشوونما یافت- واز بحث حال کافیہ ابن حاجب حالش برگردید وتا منتہای تحصیل از خدمت شیخ استفادہ نمود- ومدتہا مدارج سلوک درنوردید- وبشرفہ کمال وتکمیل عروج فرمودہ بخلافت و دامادی حضرت شیخ اختصاص یافت- وبعد ارتحال شیخ باستحقاق نائب مناب گشت وقبولی عظیم یافت وخارق عادات بسیار سرزدہ وکتب ورسائل کثیرہ تصنیف کردہ در کشف مشکلات علوم ظاہر وباطن شانے بلند داشت مکتوبات ایشان درچہار مجلد برہانی است جلی برعلو فطرت وکمال تبحر-

شب دوشنبہ یازدہم جمادی الاولی سنہ اربع واربعین ومأتہ والف (۱۱۴۴) درجوار رحمت آسود وآیۂ کریمہ "لَقَدْ مَضٰی" (۱۱۴۴) تاریخ است- مرقد مطہر درپہلوی قبر شیخ محمد افضل قدس اللہ اسرارہما

شیخ محمد فاخر بمصداق فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ زیب سجادۂ ابوین وفرع آسمان سای اصلین طیبین است- صاحب صفات رضیہ ومناقب سنیہ- اساس محکم مدارج علیا قیاس منتج ولایت کبری- میزان عدل نقلیات- برہان نقد عقلیات- تشرع بدرجۂ کمال داشت وہمیشہ ہمت بتعدیل قسطاس شریعت می گماشت- بسیار کشادہ دست شگفتہ پیشانی بود فتوح ذخیرہ نمے ساخت ویگانہ وبیگانہ رابہ احسان بیدریغ مے نواخت اکثر اوقات درسفر گذرانید- درجمیع اسفار جمعی کثیر از ابناء سبیل بہ اوے پیوستند- شیخ از ماکولات وملبوسات خبرہمہ مے گرفت- و مادامی کہ عامہ رفقا راطعام بہم نمے رسید خود بہ اکل تنہا نمے پرداخت-

ازعنفوان شعور بخدمت والد ماجد وبرادر کلان خود شیخ محمد طاہر تلمذ نمود- و کتب تحصیلی مرتب گذرانید وبرصدر استادی نشست ودرسفر حجاز میمنت طراز علم

کتاب را به لوامع انوار برکات معمور می سازد۔

شیخ محمد افضل الہ آبادی

شیخ محمد افضل الہ آبادی قدس سرہ سرحلقۂ خلفاء حضرت میر سید محمد کالپوی است قدس اللہ اسرارہما۔ مہر سپہر ولایت وکوکب دری اوج ہدایت بود وفضائل صوری ومعنوی فراہم داشت۔ نسبش بہ سیدنا عباس عم النبی صلی اللہ علیہ وسلم منتہی می شود وغیر بنی الخلفاست۔

ولادت او شب دہم ربیع الاول سنہ ثمان وثلثین والف (۱۰۳۸) دست داد ودر آغاز حال بطور طلباء پورب در بعضے امصار تنقل وترحل نمود ونزد قاضی محمد آصف کہ از متوطنان بعض قریات الہ آباد بود وقضاء بلدہ مذکور داشت۔ و از شاگردان ملا عبد السلام دیوہ است ومولانا نور الدین جعفر جونپوری ودیگر فضلا عصر تلمذ کرد۔ ودر فضائل رسمی شانے عالی بہم رساند۔ ودر عمر بیست وپنج سالگی بہ سعادت ارادت میر سید محمد کالپوی قدس سرہٗ فائز گشت ونعمت وبرکت محمدیہ فراوان اندوخت وبہ اجازت وخلافت مستسعد گردید۔

اصل وطن او سید پور از توابع غازی پور است بہ اشارۂ پیر در الہ آباد حل اقامت افگند۔ وبہ تلقین اصحاب وتعلیم آداب مشغول گشت حق تعالیٰ قبول خاص وعام عطا کرد وطالبان بسیار از فروغ التفاتش چراغ دل برافروختند۔

تصانیف عربی وفارسی وافر دارد از انجملہ حل مثنوی مولانا روم بین الجمہور مشہور است

روز جمعہ پانزدہم ذی الحجہ سنہ اربع وعشرین ومائۃ والف (۱۱۲۴) بہ عالم علوی شتافت۔ مرقد منور در الہ آباد یُزَارُ وَیُتَبَرَّکُ بِہٖ

شیخ محمد یحیی

شیخ محمد یحیی المعروف بہ شیخ خوب اللہ الہ آبادی برادر زادۂ حقیقی وداماد وسجادہ نشین شیخ محمد افضل است قدس اللہ اسرارہما بحر مواج علوم شریعت وطریقت

معاودت فرمود قزلباش خان همراه رفت وازان وقت در دارالخلافه بار اقامت کشاد ودر سنه تسع وخمسین ومائة والف (۱۱۵۹) در انجا جهان فانی را وداع نمود محرر اوراق گوید؎

خان سخن گستر سحر آفرین | رختِ سفر بست ازین خاکدان
سالِ وفاتش دلِ نالانِ من | یافته-جان داده قزلباش خان ۱۱۵۹

ازو منقول است که روزی پیش ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر شکایتے از دست روزگار کردم- ذوالفقار خان درجواب گفت دنیا را بامید خورده اند گفتم پس چرا نواب صاحب بی من مے خورند-

این چند بیت از دیوانش نقل اُفتاد؎

زمانه برسر جنگ است یا علی مددے | دگرچه وقت درنگ است یا علی مددے
روشن شود به پیش تو چون شمع سوز من | یکشب اگر تو هم بنشینی بروز من
خوشا وقتی که می بالید از جانان برو دوشم | برنگِ ماهِ نو هرشام پر می گشت آغوشم
گشت رو گردان زبس آبادی از ویرانه ام | چون کمان حلقه بیرون شد درونِ خانه ام
خدا ناکرده اندوهت چرا از دوستان باشد | شنیدم کلفتے داری نصیبِ دشمنان باشد
بدشمن دوست- بامن سرگرانی بارها گفتم | نمی خواهم چنین باشی تو میخواهی چنان باشد
بسا کشاد که در بستگی شود ظاهر | کلید روزیِ استاد قفل گر قفل است
سر گشتگی بطالعم هست | بر گرد سرت چرا نگردم

(۹۷) زائر- شیخ محمد فاخر

خلف الصدق شیخ محمد یحیی ودخترزادهٔ شیخ محمد افضل الهٔ آبادی است قدس الله اسرارهما نخست احوال این دو نیر اوج کمال بر ساحت قرطاس پرتوے اندازد وسواد

(۹۶) اُمید۔ قزلباش خان همدانی

نام اصلی او میرزا محمد رضاست۔ در عنفوان جوانی از همدان به اصفهان آمد
و با میرزا طاهر وحید نسبتِ تلمذ درست کرد
و در عهد خلد مکان به هندوستان رسید و به عطای منصبی امتیاز پذیرفت و
در عهد شاه عالم بخطاب قزلباش خان سرفراز گردید۔ و در زمان محمد معز الدین
بتقریب خدمتے به دار السرور برهان پور آمد۔ و در ایام ایالت امیر الامرا سید
حسین علی خان از خدمتے که در برهان پور داشت معزول شده به خجسته بنیاد
رسید و بداروغگی احشام کرناتک مامور گردید۔ و باین تقریب به ارکات رفت و بعد
چندگاه رفاقت مبارز خان ناظم حیدرآباد اختیار کرد۔ در روز جنگ با مبارز خان
حاضر بود۔ بعد کشته شدن مبارز خان در قید نواب آصف جاه اُفتاد۔ دغ۔ لے
طرح کرده بجناب نواب ارسال داشت۔ نواب شفقت فرمود۔ و به مزید عنایت و
بحالی جاگیر مرهمے بر جراحت گذاشت۔ و حراست قلعه منی مرک از توابع کرناتک
که الماس از سواحل دریای کشنا برآورده و در انجا درست مے سازند۔ تفویض فرمود۔
قزلباش خان بعد چندی رخصتِ حرمین شریفین گرفت۔ و بعد تحصیل زیارت
مراجعت نمود۔ نواب آصف جاه بدستور سابق مورد الطاف ساخت۔ و چون نواب
آصفجاه در سنه خمسین و مائة و الف (۱۱۵۰) حضور طلب شد قزلباش خان
در رکاب نواب به شاهجهان آباد رفت و در سفر بهوپال ملتزم رکاب نواب بود۔
درین سفر فقیر را با قزلباش خان مکرر برخورد اتفاق اُفتاد۔ خوش خلق رنگین
صحبت بود و موسیقی هندی با وصف ولایت زا بودن خوب می دانست و می گفت
و چون نواب آصف جاه از سفر بهوپال به دار الخلافه شاهجهان آباد

طاقات آخر این است کہ در تاریخ ہژدہم ذی الحجہ سنہ ثمان و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۸) عبور فقیر بر لکھنؤ و نزول در تکیۂ ایشان اتفاق اُفتاد۔ آن روز در انجا مجمع صاحب طبعان بود مثل شیخ عبدالرضا متین اصفہانی و آقا عبدالعلی تحسین کشمیری و میرزا داؤد اکبرآبادی از آخر روز تا نیم شب صحبتی رنگین گزشت۔

سید جعفر غرہ رمضان سنہ اربع و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۴) بحظائر قدس اُنس گرفت۔ و در زنبیر پور مدفون گردید۔ کاتب الحروف گوید ے

سیدِ نکتہ سنج حق آگاہ   کرد آہنگ بزمِ سبوحے
سال تاریخ او شود پیدا   وقت تکرار۔ جعفر روحے

۷ ۷ ۵
۲
۴ ۵ ۱۱

دیوانِ مختصری دارد این چند بیت از انجا بقلم می آید ے

چون وحیِ آسمان کہ بہ قرآن رسید و ماند   سیرِ نزولِ ذات بانسان رسید و ماند
نیست آرام بمردن کہ قیامت باقی است   کُشتِ چشمِ تو ولی فتنۂ قامت باقی است
کند گردن کشی از دانہ کم قسمت کبوتر را   اسیرِ مفلسی می دارد استغنا ہنرور را
آب چشمِ خفتگان چون صبح باشد گرد ما   از عدم بیداریِ دل ہست رہ آوردِ ما
بسر خورشید غلطان آید از تحریک ابرویم   چو ماہِ نو کمندِ جذبۂ حسن است ہر مویم
لباسِ غیرِ عریانی نہ زیبد لعل و گوہر را   زفیضِ مفلسی قیمت فزاید اہل جوہر را
سنگ گر سدِّ رہم گشت نگہ باز نماند   عینکم شد دو جہان پردۂ یک راز نماند
چون سویدا نقطۂ شعرِ سوادِ اعظم است   صاحبِ دل از شکوہِ حرف و صوتم محرم است
حرفم زخود ترا ود چون خامۂ فرنگی   کے روسیاہ کردم از منتِ سوادے
کہ خندہ چون سحر از گرد کاروان پیداست   شگفتہ جبہہ کدام آفتاب مے آید

بامیدِ محقق مے پرستم ہر مزدور را ازین ویرانہا شاید رسم روزی بمعوری

(۹۵) روحی ـ سید جعفر زنبیر پوری

زنبیر براء مہملہ در اول و آخر و نون و باء موحدہ و یای تحتانی بروزن زنجیر قصبہ ایست پانزدہ کروہی از لکھنؤ

سلسلۂ نسب سید جعفر بہ سید نعمت اللہ ولی مے پیوندد۔ و سید محمود حاجی الحرمین الشریفین کہ یکی از اجداد اوست سواد ہند را بہ پرتو قدوم خود روشن ساخت۔ و در قصبۂ جالیسر از مضافات آگرہ متوطن گردید و یکی از احفاد سید محمود بتقریبی در موضع زنبیر پور وارد شد و رحل اقامت افگند

سید جعفر در عشیرۂ شیوخ عثمانی بلگرام کدخدا شد۔ سیدے پاک نژاد صوفی مشرب بود۔ و در توحید مذاقی عالی داشت۔ مدتہا سید العارفین میر لطف اللہ بلگرامی قدس سرہٗ را خدمت کرد و فیضہا فراہم آورد۔ اکثر از زنبیر پور بدار السلام بلگرام کہ چہار منزل است برای ادراک صحبتِ سید العارفین قدس سرہٗ مے رسید و غنچہ ہای اسرار از بہشت محفل اقدس مے چید۔

و در عہد شاہ عالم بہ شاہ جہان آباد تشریف برد۔ و چندی بسیر آن مصر جامع پرداخت و با صاحب طبعانِ آنجا سیما میرزا عبد القادر بیدل رحمہ اللہ تعالیٰ صحبت داشت۔

در اواخر عمر سالہا در بلدۂ لکھنؤ رخت بدار الامن انزوا و توکل کشید۔ و عرض عمرِ الطول مشق فنا خوش گزرانید۔ مردم بسیار با و گرویدہ بودند و از روی اعتقادِ صادق خدمت بجا مے آوردند۔

فقیر و آن مرحوم باہم محبّت مفرط داشتیم۔ و دوام مجلس صحبت مے آراستیم

معرفت" بخط خودش بطریق یادگار تسلیم فقیر نمود- عنوانش این است ؎

ای مُغتنی به وضوے تجرید صبح شد صُبح نمازِ توحید

صبح یعنی کہ ظہورش ہمہ جاست شش جہت سجدۂ چو خورشید رواست

دیوان آفرین مشتمل بر قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر در آمد- و این چند بیت فرا گرفته شد ؎

ستم بر زیر دستان مرد سرکش را خطر دارد فلک را شیوۂ عاجز کشی زیر و زبر دارد

شہ سپاہ تغافل پیِ صف آرائی است نقیب نالۂ صدائی کہ اشک مجرائی است

ہنوز حسنِ تو نو مشق جلوہ پیرائی است ہنوز اولِ درسِ کتاب رعنائی است

ہنوز چشمۂ نوشِ تو بوی شیر دہد ہنوز لعل لبت غافل از مسیحائی است

ہنوز سرو قدت گرچہ گرد آغوش است ہنوز لعل شکر خا در آستین خائی است

ہنوز دامنِ حسنت ز صبح پاکتر است ہنوز ماہ تو ایمن ز داغ رسوائی است

نہال مہر و وفا تا چہ بار مے بندد بہار حسن ترا آفرین تماشائی است

بقدرِ تاب و طاقت مگذر از تسکینِ محتاجان نداری قوتِ دستِ کرم دستِ دعا بکشا

حسن را در اضطراب آرد شکوہِ عجزِ عشق شمع می لرزد بخود از شوخیِ پروانہا

گلِ آفت بود در ناتوانی خود نما بودن عروجِ شاخِ نازک در بغل دارد تنزل را

داغِ دلِ افتادگان از غیب باشد رو نمے شد کشف این معنی مرا از قرعۂ رتالہا

ہست کارِ عاشقان بعد از فنا ہم جذب دوست تشنگی بسیار دارد آنکہ ماہی خوردہ است

بزورِ ہزل زبردست من شود حاسد چنانکہ طفل پدر را بخندہ زیر کند

تجرد حجتِ قاطع بود صاحب کمالے را قبایِ بیضہ بر تن می درد مرغی کہ کامل شد

مرد حق محکوم نادان گر شود بیقدر نیست عزتِ مصحف ز دست اندازِ طفلان کم نشد

ذلت بود نتیجۂ آمیزشِ خسیس + بر گرد می زنند و نمد چوب مے خورد

خوش صحبت بود۔ و در شہر خود قلندرانہ مے گذرانید۔ و ہنگامۂ سخنوری گرم می داشت عمرے دراز یافت۔ گویند در منتہای عشرہ خامسہ بعد مأتہ و الف (۱۱۰۰) مرحلۂ زندگانی طے کرد۔

فقیر در سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) از سفر سندھ معاودت نمود۔ و عبور بر سرِ لاہور اُفتاد۔ در ان ایام عزیزی از سیالکوت از صحبت او آمد و خبر قدوم فقیر شنیدہ رسم زیارت بجا آورد۔ و برخی از اشعار میرزہ آورد و فقیر ساخت از ان جملہ است ؎

آہ عید آمد پس از عمری و در باران گزشت — روز وصل از بیم ہجرانِ توام گریان گزشت
زطفلی آن شکار افگن نمی داند کمر بستن — چہ سان آموخت پیر حمانہ بر فتراک سر بستن
ستون و سقف درویشان ہمین دستِ دعا باشد — اگر با حق نیازی ہست حاجت نیست تعمیری

(۹۴) آفرین۔ فقیر اللہ لاہوری

در محلہ بخارای لاہور سکونت داشت۔ راقم الحروف وقتے کہ از ہند جانب سندھ رفت بیست و نہم محرم سنہ ثلث و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۳) در لاہور با او برخورد۔ بسیار خوش خلق متواضع بود۔ در ان ایام قصۂ ہیر و رانجھا نظم می کرد بیش فقیر داستانے خواند۔ این بیت از قسمیہ بیاد ماند ؎

کہ عید آمد و جامہ گلگون نکرد — بعریان یتیمی تمنا نورد

و چون از بلاد سندھ عطف عنان نمودم و ہفتم رجب سنہ سبع و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۷) واردِ لاہور شدم و تا دوازدہم ماہ مذکور در انجا اقامت اتفاق افتاد۔ ملاقات مشارٌ الیہ بمرات واقع شد۔ مسودۂ اول تذکرۂ "ید بیضا" تالیف فقیر کہ نقش ناتمام بود خواہ نخواہ گرفت۔ و از منظومات خود مثنوی "انبان

صد بار گر توانی مانند نبض جستن | صورت نمی پذیرد از دستِ خلق رستن
صیاد بی مروت شوقِ طپیدنم گشت | تا چند پا شکستن بر بال رشته بستن
بخانه نه نشستم بغیر خانهٔ خویش | شدم برنگ نگین سنگ آستانهٔ خویش
غنی در آتشِ سوزان همیشه چون حمّام | عذاب می کشد از پهلوی خزانهٔ خویش
شمع افروخته را کس نفروشد ثابت | داغم و گرمیِ بازار ندارم چه کنم
این تیر خاکیِ نگهِ شرمگینِ او | می جوید از مزار شهیدان نشانِ ما
چون ماهیِ تصویر که در آب بیفتد | در جلوهٔ معشوق شود کم اثرِ ما
هیچو گردی که بلند از اثرِ قافله شد | داد بر بادِ فنا رفتنِ یاران ما را
خواب دیدیم که آئینه معارض بتو شد | می کند صورتِ این واقعه حیرانِ ما را
شبنمِ من خوردهٔ گل را نه بندد در کمر | آبرو غافل ز فکرِ سیم و زر دارد مرا
یافتم از سلام مردمِ هند | سرسری بود آشنائیها
چشمِ بیمار ترا حاجتِ تعویذی نیست | هیکلِ ناخنِ شیر است صفِ مژگانت
نذر این یاران کنی گر خوردهٔ جانِ عزیز | خورده گیران برنمی دارند دست از کار خویش
چو نرگس نخواهم داشت چشم از قامتِ سبزان | بود تا در سوادِ گلشنِ هندوستان جایم
هست چون سبحه بهم ربطِ عزیزانِ جهان | نه یکی ماند ازین سلسله بر جا نه صدی
عکسِ رُخ تو آینه را رونمے دهد | تسکین خاطرش بچه صورت کند کسی

رباعی

در مملکتِ قدس شهنشاه حسین | بر اوج سپهر کبریا ماه حسین
برخاست کمربسته پے دعوے حق | انگشتِ شهادت ید الله حسین

(۹۳) رائج - میر محمد علی سیالکوتی

از سادات سیالکوت من اعمال لاهور است مردی آزاد مشرب خوش خلق

ای کرمی گوئی که از صحبت گریزانی چرا	در بساطِ عمر ضائع کردنی کم مانده است
بغیرِ ظلم توقع مدار از ظالم	که نخلِ شعله اگر بار می دهد شرر است
کدام واسطه پروانه را به شمع رساند	برای مردمِ گم گشته خضرِ راه که دید

(۹۲) ثابت میر محمد افضل الہ آبادی

از احفاد میر ضیاء الدین حسین مخاطب به اسلام خان خوستی سفیدونی متخلص به والا است که از امراء درگاه خلد مکان بود۔

میر محمد افضل ثابت آسمان والا فطرتی۔ و سیّار سپهر بلند فکرتی است۔ پایهٔ نفضیلت درسی محکم داشت۔ و در شعر گوئی و شعر فهمی و محاوره دانی فرس اُستاد بے نظیر و مسلم صاحب کمالان شهر دهلی می زیست۔ چندگاه در اُردوی پادشاهی بتلاش منصب و جاگیر سلسله طالع جنبانید آخر پای سعی در دامن قناعت کشید و در دارالخلافه شاه جهان آباد منقطعانه بسر ے بُرد

و دوازدهم شهر ربیع الاول سنه خمسین و مأته والف (۱۱۵۰) رخت زندگانی بربست۔ و در شاه جهان آباد مدفون گردید۔

جمیع اقسام شعر استادانه می گوید خصوص در قصیده شانی بلند دارد۔ دیوانش حاوی انواع سخن است۔ در وقت تحریر۔ نسخهٔ بدخطی بدست اُفتاد۔ و به مشقت تمام این ابیات حاصل شده

تا تماشایِ دهانت کرد حیران غنچه را	شاخِ گل وسّیست در زیرِ زنخدان غنچه را
مرد هر دم قطعِ اسبابِ معیشت ے کند	هر چه می اُفتد بدستِ تیغِ قسمت ے کند
قسم بمصحفِ گل عندلیبِ باغ تو ام	برگِ شمع که پروانهٔ چراغ تو ام
بند رقیب پیش تو بر خود نیاز را	چون نا مقیدے که گزارد نماز را

وفاتش در شاہجہان آباد ماہ ذی الحجہ سنہ تسع و اربعین و مائۃ والف (۱۱۴۹) اتفاق اُفتاد۔ محرر سطور گوید ؎

بے نظیرِ زمانہ شیخ حُسین | گوی معنی ز نکتہ سنجان بُرد
ہاتفے از برائے رحلتِ او | سال تاریخ گفت۔ شہرت مُرد ۱۱۴۹ھ

منتخبے از دیوانش بنظر رسید و از انجا بتحریر در آمد ؎

کی برای مطلبے دل را منور ساختیم | مالوجہ اللہ این آئینہ را پرداختیم
نہ من شہرت تمنا دارم و نی نام مے خواہم | فلک گرواگزارد یکنفس آرام میخواہم
نالہ پیداشت کہ در سینۂ ما جا تنگ است | رفت و برگشت سراسیمہ کہ دنیا تنگ است
ای گل سرکوی تو جدا از وطنم کرد | من خار تو بودم کہ برون از چمنم کرد
صبح شو تا در فروغت روز عالم بگذرد | یکنفس دم را غنیمت دان کہ این ہم بگذرد
مرا زلفت ز دام آزاد خواہد کرد مے دانم | ولی بعد از رہائی یاد خواہد کرد می دانم
مفلسی می آورد از یاد دستی حاتمے | ہر کجا دیدیم آخر کرد بسیاری کمی
خوابِ گرانِ مردم بیدار کرد ما را | بدمستیِ عزیزان ہشیار کرد ما را
در خرابیہای دل ہرگز ندارم مہلتے | در شکستِ نقدِ قلبِ خود ندارم فرصتے
پس از عمری کہ کردم ہمچو قمری خدمت سروے | براتی دارم و بر عالمِ بالاست تنخواہش
غیر در بزم شکستم نکند پا قائم | زانکہ من خاصیتِ ریزۂ مینا دارم
بر یکدگر زیادتی از بسکہ می کنند | این قوم نیستند ز ابنِ زیاد کم
بقاتل ہم توان بخشید خونِ خویش گر مردی | نہ کم از حنا ظالم کسی را دستگیری کن
می رسند از بسکہ پیش از من بعیبِ کارِ من | دوستر می دارم از خود دشمنانِ خویش را
قطرۂ من گرچہ گوہر شد ز سعیِ روزگار | کار آسان سخت شد از منتِ یاران مرا
اہل دولت غلط است اینکہ ہمہ بی دردند | ہر کرا دیدم ازین طائفہ آزاری داشت

آفرین لاهوری این بیت دستخط کرده

برین معنی گواهیم آفرین ما که احمد یار خان یکتاست یکتا

ودیگرے این مصراع ثبت نموده

"گوہر یکتاست احمد یار خان"[1]

این چند بیت ازان غزل طرحے است

تا خطش طرح جہانگیری کاؤسی ریخت لشکر زنگ چو رومی بسر روسی ریخت

بامیدیکه شود جلوه گر آن سرو روان خاک شد جبهه و در راه قدمبوسی ریخت

سرمه آلود نگاهی که بیادم آمد که سر شک شفقی از مژه ام طوسی ریخت

بر در بتکده از ناله زارم ناقوس همه تن اشک شد و در بر ناقوسی ریخت

شمع از اشک رخش بوقلمون سوخت به بزم جای اشکش همه خاکستر طاؤسی ریخت

از بسکه سراپا زغم عشق تو داغم چون کاغذ آتش زده یک شهر چراغم

چه پرسی از سر و سامان من عمریست چون کاکل سیه بختم پریشان روزگارم خانه بر دوشم

(۹۱) شہرت ـ شیخ حسین شیرازی

از شعراء راست اندیشه ـ و اطباء حذاقت پیشه است ـ اصلش عرب بود ـ در ایران نشو و نما یافته ـ آخر سرے به هند کشید ـ و در سرکار محمد اعظم شاه بن خلد مکان بعنوان طبابت نوکر شد ـ و در عهد شاه عالم به اعزاز و احترام بسر می برد و در زمان محمد فرخ سیر بخطاب حکیم الممالک سربلندی یافت ـ و در عصر محمد شاه احرام بیت الله بست و بعد ادای مناسک بدرگاه خلافت معاودت نمود ـ و بمنصب چهار هزاری سر افتخار بفلک چهارم رسانید ـ

[1] نتائج الافکار صفحه ۱۷۴ مطبوعه مدراس ۱۸۴۳ء ـ

در سنه تسعه عشر و مائة و الف (۱۱۱۹) وارد بھکر شد- و با علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی صحبت معتقدانه داشت- و نسخۂ کلام الله بخط نسخ از تحریر خود بطریق یادگار تسلیم نمود- و امروز موجود است-

نگارندۂ اوراق وقت معاودت از سفر سندھ به ملتان رسیده استماع یافت که احمدیار خان بیست و سیوم جمادی الاولی سنه سبع و اربعین و مائة و الف (۱۱۴۷) در قصبۂ خوشاب خلوت نشین تراب گردید- و به استدعاے مهربانے قطعه تاریخی در سلک نظم کشیدم و یک عدد زیاده را بحسنِ تعمیه بر آوردم ؎

خانِ والا رتبه احمدیار خان ذاتِ او آئینۂ خلقِ عظیم
در فنونِ فضل یکتایِ زمان زادۂ افکار او دُرِّ یتیم
کرد از معمورۂ گیتی سفر ماتمِ او ساخت دلها را دونیم
چونکه یکتا[1] رفت- شد تاریخ او جای احمد یار خان بزمِ نعیم

مثنوی متعدد دارد مثل "گلدسته حسن" و "شهرآشوب" وغیر ذلک

وقتے محمد عاقل یکتا لاهوری با احمدیار خان مناقشه کرد که یکتا تخلص از من است- تخلص مرا بمن وا باید گذاشت- احمدیار خان گفت یکتا نشدیم بلکه دوتا شدیم و قرار داد که با هم غزلے طرح کنیم- هر که خوب گوید تخلص از و باشد- خان مذکور زمانے و مکانے معین ساخت- و جمیع صاحب طبعان لاهور را فراهم آورد- و غزلی که طرح کرده بود بر یاران عرض کرد و صدای آفرین و تحسین از هر جانب بلند شد محمد عاقل مهر سکوت بر لب زد- هر چند یاران تکلیف کردند- غزل خود را دون یافته بر زبان نیاورد- احمدیار خان محضری درست کرد و به مهر و دستخط حضار سخن سنج مزین گردانید-

---

[1] ای هرگاه از مصرع تاریخ یک عدد کم نموده شد تاریخ مطلوب برون آمد-

و مرید شاہ گل متخلص بہ وحدت بن شیخ محمد سعید بن شیخ احمد مجدد سرہندی بود قدس اللہ اسرارہم باین مناسبت گلشن تخلص می کرد۔

نسبتش بہ زبیر بن العوام صحابی رضی اللہ تعالیٰ عنہ مے پیوندد و اسلام خان کہ بہ وزارت بعض سلاطین گجرات احمد آباد رسیدہ از اجداد اوست

بعد انقراض سلاطین گجرات و استیلای اکبر بادشاہ یکی از اسلاف او از گجرات بہ دار السرور برہان پور نقل کرد۔ شیخ سعد اللہ از برہان پور برآمدہ رحل اقامت بہ دار الخلافہ شاہجہان آباد افگند۔ و بہ ارادہ سیاحت ہم بر خاست و وطن اجداد یعنی احمد آباد و دیگر بلاد را سیر کردہ بہ شاہ جہان آباد برگشت

و در ہمین مصر بیست و یکم جمادی الاولی سنہ احدی و اربعین و مائۃ والف (۱۱۴۱) متوجہ روضۂ رضوان شد۔

دیوان سیر ضخامت دارد و شاہد سخن را باین رعنائی برکرسی می نشاند ؎

بچشم خویش نگر سحر سامری این است　　نظر بہ آئنہ کن شیشہ و پری این است
گشتم شہید تیغ تغافل کشیدنت　　جانم ز دست برد غزالانہ دیدنت

(۹۰) یکتا - احمد یار خان

از نژاد قوم برلاس است۔ اسلاف او در قصبہ خوشاب از اعمال لاہور وطن داشتہ اند۔ پدرش الہ یار خان بہ صوبہ داری لاہور و تتہ و ملتان رسید و آخر سالہا بہ فوجداری غزنین قناعت کرد۔

احمد یار خان در اواخر عہد خلد مکان صوبہ دار تتہ شد۔ یکتای اماثل بود و مستجمع فنون فضائل۔ خطوط در نہایت جودت مے نگاشت۔ و تصویر در کمال تحفگی می کشید۔ و اقسام شعر بقدرت می گفت۔

کشمیری است در شاہجہان آباد بسر می برد۔ و در سنہ تسع و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۹) پیمانۂ ہستی او لبریز گردید۔ مورخی تاریخ وفاتش ازین مصراع برآورده ؎

"گنج معنی بود کرد افلاک در زیر زمین"
۱۱ھ ۳۹

شعلۂ آوازش چنین می بالد ؎

بہر حالت کہ می بینی زعیب سرکشی پاکم | چو لای بادہ گر در عالم آبم ہمان خاکم
نہان کرد است صیاد من از راہِ فسون سازی | چو تخم عشق پیچان دامہا در دانۂ خالی

(۸۸) گرامی۔ میرزا گرامی کشمیری

خلف و شاگرد میرزا عبد الغنی قبول کشمیری۔ رعنا طرز خوش مقالان است۔ و کلاہ گوشہ شکن نازک خیالان۔ در شاہجہان آباد قلندرانہ می گذرانید۔ و بہ کہنہ شراب نازنہ گوئی دماغہا را می رسانید۔

وفاتش در سنہ ست و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۶) واقع شد۔ تاریخ گوئے سال وفاتش درین مصراع ضبط می کند ؎

"رندے عجبے ازین جہان رفت"
۱۱ھ ۵۶

طوطی ناطقہ را چنین در گویائی می آورد ؎

خونِ عشاق بران گردنِ سیمین باشد | چون بیاضی کہ پر از معنی رنگین باشد
ہمچو آن شمعی کہ روشن می کند صد شمع را | سوختم تا در غم او عالمے را سوختم

(۸۹) گلشن۔ شیخ سعد اللہ دہلوی قدس سرہ

از فقراء شعراست۔ منشأ خیالاتِ رنگین و مصدر اشاراتِ دلنشین۔ از وحشت کدۂ دنیا رم۔ و در تجرد و توکل ثبات قدم داشت۔

دکن با نواب بسر می بُرد و بمزید قربت و احترام اختصاص داشت۔

در سنہ تسع و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۹) بہ سرا بُستان بقا خرامید و بر طبق وصیت در پای قبر مرشد خود مدفون گردید۔

نام مرشدِ او شاہ ابراہیم است۔ قبر شریفش درون حصار روضۂ شاہ بُرہان الدین غریب قریب دیوار حصار واقع شدہ۔ محوطۂ مختصرے و مسجد سنگینے دارد۔ شاہ ابراہیم

دلاور خان اقسام شعر خوب می گوید و مضامین مرغوب می بندد۔ دیوانش مرتب است این یواقیت ازان معدن استخراج می شود ؎

بسکہ می دارد حیا در پردہ محبوبِ مرا	دیدۂ بیگانہ داند مہر مکتوبِ مرا

مژگان بہم نیاید دلدار بی نقاب است	کی خواب میتوان کرد در خانہ آفتاب است

بی ابروی تو از نظرم نور مے رود	این تیر بے کمان چہ قدر دور می رود

بہ محفلے کہ بیک درد صد دوا بخشند	چہ می شود دلِ ما را اگر بما بخشند

نیست ممکن کہ بروبی تو دمے خواب مرا	می زند دست بہ پہلو دلِ بیتاب مرا

چشم پوشیدہ توان کرد سفر	چہ قدر راہِ فنا ہموار است

شیشۂ ساعت بود آئینۂ دنیا و دین	گر یکی آباد گردد دیگرے ویران شود

بر زمینی کہ او بناز نشست	خاک بر سر گر آسمان نشود

بہ عقبی رسیدیم از ترکِ دنیا	نشد آنچہ از دست از پشتِ پا شد

روز بد یاری نمی آید ز یاران دیدہ ام	سایہ ہم در زیر پا گم می شود وقتِ زوال

(۸۷) قبول میرزا عبد الغنی کشمیری

فاضل ممتاز بود۔ و سخن سنج معنی نواز۔ شاگرد رشید میرزا داراب جویاے

ومأته والف (۱۱۶۵) چندارا مذبوح ساختند وسرش را بر نوک نیزه کرده تشهیر نمودند وہمچنین سرداران فرانسیس باقوم خود ہزار ویکصد فرنگی سفید پوست ولایت زاسوای فرقہ کاروی زنده دستگیر شدند

وبعد شہادت نواب نظام الدوله جماعتی که شبخون آوردند۔ ہیچ کس روی آسایش ندید ومآل کار باین حالت کشید اِنَّ فِی ذٰلِكَ لَذِكرٰی لِمَن كَانَ لَهٗ قَلبٌ اَوْ اَلقَی السَّمعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ۔

(۸۶) نصرتؔ ۔ دلاور خان[1]

نام اصلی او محمد نعیم است وطن اسلافش سیالکوٹ از توابع لاہور۔

میر عبد العزیز پدر دلاور خان نوکر شاہزاده داراشکوه بود۔ بعد برہم خوردن داراشکوه وآرایش یافتن اورنگ دارائی به خلد مکان در سلک نوکران خلد مکانی انخراط یافت ورفته رفته بمنصب دو ہزاری وخطاب دلاور خان اتمام پذیرفت

میر محمد منعم با دختر عنایت الله خان کشمیری که از امراء عالمگیری است ازدواج یافت۔ ودر عہد شاه عالم بخطاب پدر مخاطب گشت۔

وچون صوبه داری دکن در بدایت جلوس محمد فرخ سیر به نواب نظام الملک مقرر گردید دلاور خان در رفاقت اورخت به دیار دکن کشید۔

وچون امیر الامرا سید حسین علی خان رایت حکومت دکن افراخت دلاور خان را فوجداری رایچور از توابع بیجاپور تفویض نمود

وبعد زوال دولت سادات باربه واستقرار نواب نظام الملک در ممالک

---

[1] مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۶۹ وتاریخ الافکار صفحه ۲۳۴

نیابت به داؤد خان پنی مرحمت شد- داؤد خان برادر خود ابراهیم خان را نیابت حیدرآباد مقرر کرد- وچون حیدر قلی خان در اوائل عصر محمد فرخ سیر دیوان دکن شد ابراهیم خان را به فوجداری کرنول مامور ساخت- ازان وقت کرنول در دست اولاد ابراهیم خان است-

درجنگ انتقام همت خان و دیوان او امانت الله خان که تخم این همه فساد کشتهٔ او بود و بهلول خان و نصیب یاور خان و دیگر بدخواهان از طرفین بیاسا رسیدند- وچون لشکر برسر کرنول آمد شهر را غارت کرد و اهل و عیال همت خان همه به اسیری در آمدند- و از شامت علی که ازان بی همت صادر شد جان و مال و آبرو همه برباد رفت- حالتِ دُنیا خود این است مآل عُقبیٰ چه خواهد بود- وَسَيَعْلَمُ الَّذِيْنَ ظَلَمُوْا اَيَّ مُنْقَلَبٍ يَّنْقَلِبُوْنَ-

وحسین دوست خان عرف چندا هم به تیغ انتقام مذبوح شد و سرش بنوک نیزه رسیده- تفسیر این مقال آنکه محمد علی خان پسر انور الدین خان گوپاموی بعد شهادت پدر قلعه ترچناپلی را قائم کرد- چون طرهٔ پرچم رایات نواب نظام الدوله عرصهٔ ارکات را معطر ساخت محمد علی خان آمده دولت ملازمت دریافت و بخطاب پدر مخاطب گشت- و بعد شهادت نواب نظام الدوله پناه به قلعه ترچناپلی برد- درین وقت ریاست ارکات به چندا که در پهلچری نشسته بود عائد شد- و همان جماعهٔ نصارای فرانسیس که بر نواب نظام الدوله شبخون آورده بودند همراه گرفته با فوجی دیگر برسرِ ترچناپلی رفت- انور الدین خان[۱] فوج خود و فرنگیان انگریز ساکن دیوناپتن را با خود متفق ساخته بمقابله برآمد- چندی آتش حرب شعله خیز بود- آخر انور الدین خان غالب آمد و چندا زنده دستگیر شد و غرهٔ شعبان سنه خمس و ستین

[۱] مراد ازین محمد علی خان پسر انور الدین خان است که بعد وفات پدر بخطاب پدر مخاطب گشته-

از اتفاقات آنکہ روزیکہ این جنگ واقع شد یعنی ہفدہم ربیع الاول فرصت دفن مقتولان نشد- ہژدہم آنہارا از معرکہ برداشتہ درصحرای لق ودق مسکن وحوش وسباع روزانہ دفن ساختند و تابوت نظام الدولہ درہمین تاریخ ہژدہم بروضۂ مقدسہ- وبعد شام درجوار اولیاء اللہ مدفون گردید-

سبحان اللہ نواب اوّل قاتلان خودرا زیرزمین فرستاد و بعد ازان خود درکنار زمین آسود فَاعْتَبِرُوْا یَا اُوْلِی الْاَبْصَارِ

وہرجا در اثناء راہ تابوت اورا گزاشتہ اند- مردم مکانے ترتیب دادہ زیارت می کنند ونیازہا می گزرانند- ازینجاست کہ برای انتقال او تاریخ دیگر "حسن خاتمہ" برخاطر فقیر القا شد و دررشتۂ نظم منسلک گردید کہ ؎

نواب آفتاب جہانتاب معدلت | محشور با جناب حسین ابن فاطمہ
تاریخ خواستم زبرای شہادتش | ارشاد کرد پیر خرد- حُسنِ خاتمہ ۱۱۶۴

از جملہ سرداران افاغنہ کہ با نواب شہید طریق دغا بنمودند عبد المجید خان است کہ جدش عبد الکریم خان میانہ از عمدہ امراء سلاطین بیجاپور بود- و اولاد او تا حال بہ حکومت بنکاپور وغیرہ از توابع کرناتک می پردازند- عبد المجید خان پسر خود بہلول خان را بہ اتالیقی نصیب یاور خان دررکاب نواب فرستاد اما بالنّا پسر خود و دیگر سرداران افاغنہ را براہ غدر دلالت می کرد و منصوبۂ شطرنج دغابازانہ می باخت-

وہمت خان کہ نواب را بہ شہادت رسانید پسر الف خان بن ابراہیم خان بن خضر خان پنی است- خضر خان مدار کار عبد الکریم میانہ مذکور بود- وداؤد خان پنی کہ با امیر الامرا حسین علی خان بے وفائی کرد و جنگیدہ گشتہ شد پسر خضر خان است چون صوبہ داری دکن درعہد شاہ عالم بہ ذو الفقار خان پسر اسد خان وزیر تفویض یافت و

گر بیخودی بمیکده فالِ سفر زند | از چشمِ مستِ یار بلد مے توان گرفت
ای شوخ هوائی مفگن تیر نگه را | این ناوکِ بیداد بکارِ جگرے کن
مرنجان خاطرم جانان مزاج نازکی دارم | تو گر از حُسن مغروری من از عشقِ تو مغرورم
از گلِ گوشۂ دستار بخود مے لرزد | قدِ او تازه نهالی است که من مے دانم

بعد شهادت نواب نظام الدوله - افاغنه و نصاری هدایت محی الدین خان را بسرداری برداشتند - و افاغنه در جلدوی این حرکت قلاع و ملک بسیاری از هدایت محی الدین خان نوشته گرفتند - هدایت محی الدین خان با افاغنه بپهلچری رفت - و کپتان یعنی حاکم آنجا را ملاقات کرد و جمعے از سپاه نصاری همراه گرفته عازم حیدر آباد شد - و بر سر ارکاٹ عبور نموده در ملک افاغنه در آمد - قضا و قدر اسباب انتقام نواب نظام الدوله آماده ساخت - و در دل هدایت محی الدین خان و افاغنه غبار نفاق بر انگیخت - روزی که در سرزمین لکریتپلی مخیم شد ناخوشی طرفین به اعلان رسید - و عائد پرخاش شد - از یک طرف هدایت محی الدین خان و نصاری و از طرف دیگر افاغنه مستعد شده صف آرای قتال گردیدند همّت خان و دیگر سرداران افاغنه بقتل رسیدند - و کار هدایت محی الدین خان نیز بزخم تیرے که در حدقۂ چشم رسید آخر شد - اعیان لشکر نواب صلابت جنگ بن آصفجاه را سردار ساختند - و سرِ همت خان و دیگر سرداران افاغنه را بر نوک نیزه کرده و شادیانه نواخته داخل خیام گردیدند -

و این سانحه هفدهم ربیع الاول سنه اربع و ستین و مائة و الف (۱۱۶۴) واقع شد - خون نواب شهید طرفه گیرا افتاد کسانیکه با نواب شهید به دغا پیش آمدند - همه بسزا رسیدند - و بعد شصت روز این همه قاتلان در آنِ واحد مقتول گردیدند ؎

دیدی که خونِ ناحقِ پروانه شمع را | چندان امان نداد که شب را سحر کند

آن را نظم کردم و اخلاص نواب را با خود باقتباس حدیث شریف ادا ساختم ؎

هُوَ نَاصِرُ الْاِسْلَامِ سُلْطَانُ الْوَرٰی | اَبْقَاهُ فِی الْعَیْشِ الْمُخَلَّدِ رَبُّهٗ
حَازَ الْمَنَاقِبَ وَالْمَاٰثِرَ کُلَّهَا | جَبَلُ الْوَقَارِ مُحِبُّنَا وَ نُحِبُّهٗ

فقیر سوای این قطعه عربی که بطریق اخلاص برزبان گذشت و رباعی که در استعانت سفر حج نسبت به نواب آصفجاه نظم شد لب بمدح دولتمندے نکشوده - رباعی این است ؎

ای حامی دین محیط جود و احسان | حق داد ترا خطاب آصف شایان
او تخت بدرگاهِ سلیمان آورد | تو آلِ نبی را به درِ کعبه رسان

نواب شهید ذکاء طبع و سرعتِ اندیشه بدرجهٔ کمال داشت - و در لمحهٔ غزل طولانی آبدار بنظم می آورد - روزے از علو مزاج خود حرف زد که هرگاه غزلی در زمینِ اُستاد فکر کرده مے شود دل می خواهد که قوافی تازه بهم رسد - گفتم قافیه اجیر مشترک است اشتراک قوافی هیچ مضایقه ندارد - بسیار شگفته شد -

دیوان ضخیمی دارد - بعد شهادتِ او شخصے دیوان او را کشود سرِ صفحه این مطلع برآمد ؎

گر ترا خواهشِ قتل است بیا بسم الله | دمِ شمشیر تو و گردنِ ما بسم الله

و بیاد دارم که شبے غزلے مشق کرد و هرگاه در خانهٔ فکر می نشست اشعار آبدار مسلسل می تراوید - چون این بیت از طبعش سرزد ذوقی کرد که ؎

از پنجهٔ اجل نه هراسیم هیچ گاه | ما ناف خود به تیغ شهادت بریده ایم

این چند بیت از و در خزانهٔ حافظ موجود بود ؎

کدام گل به چمن گوشهٔ نقاب شکست | که شبنم آینه بررویِ آفتاب شکست
ای دل ز زلفِ یار مدد میتوان گرفت | سررشتهٔ ز عمر ابد مے توان گرفت

خاطر مائلِ شکار بود موافق مرضی بعرض رسانیدند کہ شکار باید کرد آخر نواب از فقیر پرسید چہ باید کرد گفتم نقلے بیاد آمدہ - اگر حکم شود التماس کنم - فرمود چیست گفتم پادشاہے بقتل اسیری حکم کرد - ضابطہ است کہ ہرگاہ شخصی را می خواہند بقتل رسانند استفسار مے کنند کہ اگر آرزوئے داشتہ باشی ظاہر کن - اگر امری ظاہر می کند بعمل می آرند - چون اسیر را پرسیدند گفت ہمین آرزو دارم کہ یک مرتبہ در مجلس سلطانی باریاب شوم - مردم بعرض پادشاہ رسانیدند درجۂ قبول یافت - و اسیر را در بارگاہ حاضر ساختند - و استفسار کردند کہ عرضی داری گفت بخیر - وقتیکہ پادشاہ از مجلس برخاست اسیر بعرض رسانید کہ گنہگار واجب القتلم امّا حق صحبتے بر پادشاہ عالم ثابت کردہ ام پادشاہ ازین حُسن ادا مسرور شد و او را امان داد حالا این آہو ہم حق صحبت ثابت کردہ است - پیشتر ہرچہ مرضی مبارک باشد

نواب لب بہ تبسم شیرین کرد و آہو را ہم نام نفیر یعنی آزاد ساخت میرزا جلال اسیر حرف بامزہ می گوید ؎

مزۂ کباب آہو نمکِ خلاصی او اگر ازمی مروت قدحے چشیدہ باشی

شبے در اورنگ آباد نواب سادات عرب را دعوت کرد - و دورِ قہوہ درمیان آمد نواب قہوہ را بسیار دوست می داشت - یکے از ساداتِ مدینہ منورہ خالی ذہن با نواب گفت اَلْقَهْوَةُ مُحَرَّمَةٌ عِنْدَ بَعْضِ الْعُلَمَاءِ نواب با فقیر خطاب کرد کہ مولانا چہ میفرمایند گفتم - غرض مولانا این است کہ قہوہ نزد بعضے علما معظم است و محرم از مادۂ احترام است نواب ساکت شد و سید ہم فہمید - و بعد برخاستِ مجلس ادائے شکر کرد کہ کلام مرا عجب توجیہے فوراً بخاطر رساندید -

روزے در عرض راہ فیل سواری نواب و فیل سواری فقیر برابر می رفت و باہم حرف داشتیم - حدیث جبل احد مذکور شد کہ هٰذَا جَبَلٌ يُحِبُّنَا وَنُحِبُّهُ فقیر

کَیفَ شَہَادَۃُ نِظَامِ الدَّولَہٗ اوجواب داد اِنَّہٗ لَشَہِیدٌ وَ اِللّٰہِ لَعِنَ قَاتِلَہٗ
۱۱۶۴

چون بافاتحہ آمدم شبہ کہ درخاطر راہ یافتہ بود رفع شد۔ وصحت شہادت بیقین پیوست۔ باز بخاطر گذشت کہ تاریخے برای شہادت این امیر فکر باید کرد۔ با خود گفتم این عبارت را حساب باید کرد شاید بہ تغییر وتبدیل تاریخ شود۔ چون حساب کردم عبارت بی زیادت ونقصان تاریخ برآمد۔

حافظ محمد اسعد مکی

حافظ محمد اسعد مذکور رحمہ اللہ تعالیٰ مولد او مکّہ معظّمہ است نزد شیخ تاج الدین مکّی ودیگر علماء حرمین شریفین تلمذ کرد ودر منقولات خصوص حدیث و فقہ بے نظیر زمانہ بود۔ ودر استقامت دین وسلوکِ جادۂ شریعت جدّ وجہد تمام داشت۔ فقیر را اوّل در طائف باو ملاقات دست داد وبعد ورود ہند باہم صحبتہا اتفاق اُفتاد

ذات بابرکات بود روز جنگ افاغنہ کہ شرح آن عنقریب می آید ہفدہم شہر ربیع الاول روز یکشنبہ وقت ظہر سنہ اربع وستین ومأتہ والف (۱۱۶۴) بہ زخم چند تیر شربتِ شہادت چشید۔

مدفنِ او میدانِ جنگ سرزمین لکریت پلی بفاصلہ یک فرسخ ازموضع رای چوتی ویک فرسخ از درہ کمار کالوہ کہ درہ الیست مشہور درنواحی کرپہ

راقم الحروف گوید ؎

مَضیٰ حِبرُنَا اَسعَدُ الاَتقِیَا ۔۔۔ اَلَا لَا یُرٰی مِثلُہٗ وَاحِدٌ
لَقَدْ اَلہَمَ اللّٰہُ تَارِیخَہٗ ۔۔۔ قَضٰی نَحبَہٗ عَالِمٌ مَاجِدٌ
۱۱۶۴

نواب نظام الدّولہ نوبتے درارکات بشکار آہوئے کہ موافق ضابطہ قراولان رام کردہ بودند تشریف فرمود آہو را زیر خیمہ قریب مسند آوردہ نشاندند نواب باحضّار مجلس خطاب کرد کہ این را شکار باید کرد یا آزاد باید ساخت چون

درہمان فرصت ہمت خان شخصی کہ درخواصی او نشستہ بود تفنگہا معاً سرداد ند ہر دو تیر و تفنگ بہ سینۂ نواب رسید و کار آخر شُد۔ افاغنہ سرِ نواب را بریدہ بر نوک نیزہ کردند و سلوکے کہ اُمت در ماہ محرم با امام الشہداء رضی اللہ تعالیٰ عنہ کردہ بودند نوکران نواب با نواب کردند اِنَّا لِلّٰہِ وَ اِنَّا اِلَیْہِ رَاجِعُوْنَ۔

مردم لشکر آخر روز سر را با تن ملحق ساختند۔ و تابوت را روانۂ خجستہ بنیاد نمودند و پائین مرقد شاہ برہان الدین غریب نزد نواب آصفجاہ زیر خاک سپردند۔

شہادت نواب قریب قلعہ چنجی بفاصلہ بیست کروہ از پہلچری واقع شد۔ راقم الحروف گوید ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت | فرصت نداد تیغ حوادث شتاب رفت
درہفدہم زماہ محرم شہید شد | تاریخ گفت نوحہ گرے۔ آفتاب رفت ۱۱۶۴ھ

دران شب کہ آبستن صبح قیامت بود فقیر تمام شب نزد نواب حاضر بود۔ وقت دستار بستن آئینہ طلبید و بدستار بستن مشغول شد دران حال با عکس خود مکرر خطاب کرد کہ ای میر احمد! خدا حافظِ تُست نام اصلی او میر احمد است۔ وقت سوار شدن با وصف آنکہ وضو داشت تجدید وضو نمود و دوگانہ نماز ادا کرد و تسبیح گردانان و ادعیہ خوانان بر فیل سوار شد۔

و معمول نواب بود کہ در محاربات از سر تا پا آہن می پوشید دران شب جُز جامۂ یک تہی ہیچ نپوشید و بہمین حالت بمرتبہ علیای شہادت فائز گردید۔

حافظ محمد اسعد مکی رحمہ اللہ تعالیٰ فرمود کہ بخاطر من گزشت کہ شہادت نظام الدولہ عنداللہ چہ طور باشد۔ روز ہفتم از شہادت بعد فراغ از نماز صبح مستقبل قبلہ نشستہ بودم کہ بیخودی دست داد۔ بَیْنَ النَّوْمِ وَ الْیَقْظَۃِ مشاہدہ می کنم کہ دو شخص بلباس عرب یکے در یمین من است و دیگرے در یسار۔ شخص یمین بہ شخص بسیار گفت

ملک داری کہ تدارک ہر امرے باید فوراً بظهور رسیده عبرت افزای متمردان گردد- باوصف شدت برشکال و مشاهدهٔ طوفان نوح- وصعوبت عبور و مرور- وانقطاع رسد غله خود بدولت متوجه تنبیه کفره فجره گشت- و یازدهم شوال سنه ثلث وستین و مائة و الف (۱۱۶۳) از ارکات کوچ فرمود- و هفدهم ماه مذکور به اشارهٔ درویشی از جمیع منهیات توبه کرد و تا نفس واپسین بر حالت توبه ماند-

از انجا که فلکِ شعبده باز در هر جزو زمان نقشے تازه بر روی کار می آرد- سرداران افاغنه کرناتک که درین یساق ملازم رکاب بودند- باوصف شمول عنایات و انواع رعایات و حقوق پرورش مطلقاً پاس نمک خوارگی ولی نعمت نداشته- واز قهر و غضب منتقم حقیقی نیندیشیده به طمع ملک و مال باطناً با فرنگیانِ بے دین متفق و یکدل شدند- و جمعے از کافر نعمتان دیگر را هم ضمیمهٔ ادبار خود ساختند- و جواسیس خود فرستاده فرنگیان را که زیر قلعه چنجی اجتماعی داشتند بقصد شبخون طلبیدند- شب هفدهم محرم بحساب منجم سنه اربع وستین و مائة والف (۱۱۶۴) آخر شب رسیده یکایک جنگ انداختند

اگر افاغنه بتقویت نصاری نمی پرداختند آن جماعه که شرذمهٔ قلیل بودند قدرت نداشتند که رو به لشکرِ اسلام آرند

هر چند بعضی دولت خواهان پیش ازین به نواب رسانیدند که افاغنه بر سرِ غدر اند از کمال صفائی طینت اعتبار نه کرد که من با ایشان چه بد کرده ام تا بجدی که وقت جنگ فیل را جانب افاغنه راند که به اتفاق اینها فرنگیان را باید برداشت همین که فیل نواب قریب فیل همت خان سردار افاغنه رسید- نواب تواضعاً پیش از مجرائی او دست بسر گذاشت- از ان طرف آداب مجرا بعمل نیامد- چون صبح هنوز خوب ندمیده بود نواب گمان کرد که مرا نشناخته اند- اندکی خود را در عماری بلند ساخت

والف (۱۱۶۲) معرکۂ قتال آراسته شد بحسب تقدیر شهامت جنگ درجۂ شهادت یافت

نواب نظام الدوله بمجرد ظهور این سانحه درصدد گرد آوری افواج - و اجتماع سرداران نامی دکن و افزونی مصالح حرب گشته با هفتاد هزار سوار جرّار و توپخانه بیشمار و یک لک پیاده بعزم تنبیه باغیان لوای عزیمت افراخت - و تا بندر پهلچری که پانصد کروه جریبی از خجسته بنیاد مسافت دارد - پاشنه کوب رسیده صف آرای میدان نبرد گردید - بیست و ششم ربیع الآخر سنه ثلث و ستین و مائة و الف (۱۱۶۳) تا سه پاس کامل آتش خانۂ فرنگ سرگرم اشتعال بود - آخر کار بیست و هفتم منه فرنگیان از رعب و مهابت محمدیان رو به هزیمت آوردند و هدایت محی الدین خان زنده بگیر آمد نواب به حکم لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ هدایت محی الدین خان را زنده نگاه داشت و مصاحبان و لشکریان او را قاطبة از جان و مال امان بخشید دولت خواهان هرچند در پیشگاه نواب بدلائل قاطعه ثابت کردند که بقای هدایت محی الدین خان موجب هیجان مادۂ فتنه است او را از میان باید برداشت - نواب ترحم را کار فرموده هرگز بقتل راضی نشد و محفوظ نگاه داشته مردم را برای تقدیم لوازم خدمت تعین ساخت - نا انصافان قدر این نعمت غیر مترقب نشناختند و بفحوای كُلٌّ يَعْمَلُ عَلَىٰ شَاكِلَتِهِ احسان جان بخشی بر طاق نسیان گذاشته پنهان کمر بدخواهی چست بستند - و فرنگیان باوصف شکست فاحش هنوز مصدر انواع شورش و خیره سری گردیدند

و (نواب) بضرورت قلع ریشۂ فساد - توقف دران سرزمین واجب دانسته متوجه ارکات شد - و فوجی بمدافعۂ آن گروه باطل پژوه تعین نمود - از نیرنگی قضا و قدر چشم زخمی بفوج اسلام رسید و قلعه نصرت گدہ چنجی که پای تخت الکه کرناٹک است بتصرف فرانسیس رفت - نواب از کمال غیرت و حمیت دین متین و مراعات رسم و آئین

که دارالاقامه راجهٔ میسور است تحصیل پیشکش نموده خود را پیش پدر به اورنگ آباد رسانید- وعنقریب پدر و پسر جانب دار السرور برهان پور خرامیدند- نواب آصفجاه در دار السرور متوجّه دار السرور شد و نواب نظام الدّوله مسند ایالت دکن رازیب و زینت بخشید- و از برهان پور بصوبه اورنگ آباد که مقرّ خلافت دکن است متوجه گشت و ایام برشکال را در انجا بسر برُد-

درین اثنا احمد شاه فرمان روای هندوستان بجهت اصلاح امور سلطنت که بسبب نزاع و نفاق اعیان حضور منجر بفساد عظیم شده بود- شقهٔ طلب به خط خاص نوشت

نواب با وصف موانع و مفاسد دکن و وسواس بغی هدایت محی الدین خان دختر زادهٔ نواب آصفجاه که از عهد آصفجاه به حکومت رایچور و ادونی مے پرداخت محض به امتثال حکم ظل الهی و اصلاح کارهای پادشاهی با فوج گران و توپخانهٔ فراوان عازم هندوستان شد- و تا دریای نربدا جلوریز خود را رسانید درین ضمن شقهٔ دستخط خاص پادشاه ناسخ عزیمت حضور ورود و نمود و اخبار سرکشی و بے اعتدالی هدایت محی الدّین خان نیز بسبیل تواتر رسید لهذا مراجعت به اورنگ آباد نموده موسم برشکال درینجا گزرانید-

درین فرصت حسین دوست خان عرف چندا از رؤساء نوایت ارکات به هدایت محی الدین خان پیوسته او را به گرفتنِ ارکات تحریض نموده- هدایت محی الدین خان رو به ارکات آورد و درانجا جم غفیرے از فرنگیان فرانسیس ساکن بندر پهلچری بوساطت چندا با فواج هدایت محی الدین خان ملحق شدند- و به اتفاق بر سر انور الدین خان شهامت جنگ گوپاموی که از وقت نواب آصفجاه ناظم ارکات بود رفتند- شانزدهم شعبان سنه اثنتین و ستین و مائة و

نیابت بہ پسر والاگہر تفویض نمود۔ نواب نظام الدولہ در تنظیم و تنسیق امور مملکت و امنیت
بلاد و امصار و رفاہ و فلاح عامۂ خلائق تدابیر صائبہ و مساعی جمیلہ بظہور آورد۔ و
بہ بذل انعامات و عطای مناصب و خطابات و جاگیرات وضیع و شریف منتسبانِ
دولت عظمیٰ را موردِ نوازش ساخت و غنیم مرہتہ را کہ در دکن تسلط بہم رسانیدہ و
صوبۂ مالوا را بتصرف در آوردہ و تا حوالی دہلی زیر و زبر ساختہ گوشمال واقعی
داد و عرصۂ دکن را از ترکتازِ حوادث محفوظ و مصئون داشت

و چون نواب آصفجاہ از دارالخلافہ دہلی الویہ توجّہ بہ دکن برافراخت مغویان
نواب نظام الدولہ را بر سرِ مخالفت آوردند۔ و محاربہ بوقوع آمد نوعی کہ۔ (در
ترجمۂ نظام الملک) گذارش یافت

و در سنہ خمس و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۵) نواب آصفجاہ فرزند گرامی را از
عتاب بر آورد و در سنہ ثمان و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۸) در حیدرآباد او را
موردِ نوازش فرمود و صوبہ داری اورنگ آباد تفویض نمودہ رخصتِ آن بلدہ
ساخت۔

و در سنہ تسع و خمسین و مأتہ و الف (۱۱۵۹) نواب آصفجاہ از حیدرآباد
بہ دہارور رسیدہ پسر را از اورنگ آباد نزد خود طلبید۔ نواب نظام الدولہ
خود را بحضور رسانید۔

نواب شہید ابتداءً در ہمین سفر فقیر را تکلیف رفاقت نمود و در اسفارے کہ
پیش می آید باخود داشت و بہ اختیار مفارقت رضا نداد۔

القصہ پدر و پسر بنا بر مصلحت ملکی جانب و اکنکیرا خرامش نمودند۔ از انجا
نواب آصفجاہ پسر را بطرف میسور رخصت فرمود کہ از راجۂ میسور پیشکش بدست
آورد۔ و خود بہ اورنگ آباد مراجعت نمود۔ نواب شہید بعد وصول سرینگ پتن

زذو الفقار چو برہان قاطعی دارم | بروز معرکہ فیصل نمایم این دعویٰ
قلم نوشت برای وزارتش تاریخ | وزیر کشور ہند آصف دوام ابقا
۱۱۳۴ھ

ہزار و یکصد و سی و چہار نقش نشاط | دو گونہ جوہر تاریخ ازو شود پیدا
نظمت فی العربی الفصیح تاریخا | حلی وزارتہ سالک البدیع لنا
۱۱۳۴ھ ۱۱۳۴ھ

اسیس دے کے کہی ہندوی مون یون سنیت | رہے جگت مون اچل باس یہ وزیر سدا
۱۱۳۴ھ

خرد بخامۂ عبد الجلیل کرد ارشاد | کہ ختم کن بدعا این قصیدۂ غرا
ملائک ازپی آمین این دعا شدہ اند | برنگ نرگس و گل چشم و گوش فوق سما
ہمیشہ ہر روز ہم شاد و کامران باشند | وی از وزارت و از وی وزارت اعلیٰ

(۸۵) آفتاب[۱] ـ نواب نظام الدولہ[۲] بہادر ناصر جنگ شہید رحمہ اللہ

امیرے بود دین پرور ـ عدالت گستر ـ غیور صاحب عزم ـ صف آرای بزم و رزم در اجرای احکام شریعت غرا جہد وافی می نمود ـ و در فریاد رسی عاجز نالان بے دست و پا توجہ تام می فرمود ـ در فصاحت تقریر و ادراک لطائف سخن کوس یکتائی می نواخت و بذکر سوانح سالفہ سلاطین اولوالعزم گوش مستمعان را لبریز دُرر می ساخت

پایۂ مشق سخن را بہ تتبع میرزا صائب بجائے رسانیدہ بود کہ موشگافان دقائق معانی و رموزیابان لطائف سخندانی نمیتوانستند راہی بفرق تحقیق و تقلید کشود

از مبادی سن شعور بمقتضای علو ہمت و فرط شجاعت ہوای تسخیر ممالک عظیمہ در سر داشت ـ نواب آصف جاہ در سنہ خمسین و مأتہ والف (۱۱۵۰) حسب الطلب محمد شاہ پادشاہ بہ دار الخلافہ دہلی شتافت ـ در تق و فتق صوبجات دکن بر سبیل

۱ؔ نتائج الافکار صفحہ ۵ مطبوعہ مدراس ۱۸۴۳ء۔
۲ؔ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۸۴۸ مطبوعہ کلکتہ۔

چو او ندیده امیری مهذب الاخلاق   بعینکِ مه و مهر این سپهر پشت دوتا
مثال رُوح مصور بود بپاکی ذات   نشانِ عقل مجسم بود به فهم و ذکا
چکد ز سنبل و گل شیشه شیشه عنبر و عطر   چو گرم جوشیِ خلقش شود چمن پیرا
صفای آینۂ رای او بود چندان   که می نماید ازو آنچه رو دهد فردا
کرم ز دستِ گهربار او بود ممنون   ظفر به تیغ چمن کار او بود شیدا
تعجب است ز شمشیر آتش افروزی   که جائی تیغ کف است و کف است بحرِ عطا
گره گره نبود نیزۂ عدو شکنش   که بند گشته درد جا بجا دلِ اعدا
گہِ نبرد بود همچو ابر صاعقه بار   کمان چو قوس قزح تیر چون شهاب رسا
هزار شکر کز و مسندِ وزارت یافت   همان که یافت تنِ عاذر از دم عیسیٰ
برسم جشن طرب چید بزم رنگینی   که از تصورِ آن خامه گشت شاخِ حنا
ترانه سنج ز مرغوله ساخت چوگانے   ربُود گویِ دِل سامعان بحُسنِ ادا
سپهر شد همه تن دیدۂ تماشائی   پیِ نظارۂ این محفلِ نشاط افزا
بو قورلتاد تو تورک دن چو چوک تو شوق چیقدی   تو توکچی تو لو دتو توک بولدی نیشکر موندا
تو شوق نسیم دن آچیلدی کوپ کوکل ییندوک   قیوز بقتلغ بولسون بلند قلدی نوا
محیط مدحتِ او را کرانه پیدا نیست   بزورقِ قلمی چون توان نمود شنا
شعار من نبود شعر بس کنم زین حرف   کز اهل فضلم و خوب است ز اهل فضل دعا
اَقُوْلُ وَفَّقَكَ اللّٰهُ دَائِمًا بِالْخَيْرِ   لِانْتِظَامِ اُمُوْرِ الْاَنَامِ فِي الدُّنْيَا
اَدَامَ قَدْرَكَ فِي الْجَاهِ مَا سَمَا الْاَفْلَاكُ   وَشَدَّ اَزْرَكَ بِالْعِزِّ مَا رَسَتْ مَهْدِي
فَاَنْتَ خَيْرُ ظَهِيْرٍ لِمَنْ رَمَاكَ الدَّهْرُ   وَاَنْتَ خَيْرُ نَصِيْرٍ لِزُمْرَةِ الضُّعَفَا
قَدِ اسْتُجَابَ دُعَائِیْ اِلٰهُنَا الْمُتَعَالُ   بِمُرْسَلٍ عَرَبِيٍّ وَّاٰلِهِ النُّجَبَا
ز فضل گر گرزم تیغ و نیزه می گیرم   که بر جلادتِ من شاهد اند این دو گوا

ملاقات فرمود میر قصیدهٔ دیگر در مدح نواب آصف جاه پرداخته شبی بموافقت نواب امین الدوله نزد نواب آصف جاه رفت۔ نواب اعزاز و اکرام فراوان بعمل آورد و برابر خود بفاصله جا داد۔ و چون نسخهٔ قصیده از نظر گذشت شمع را نزدیک طلبید اشاره بانشاد قصیده کرد۔ هر یک بیت را بفهم در آورده بتوجه تمام اصغا نمود و جواهر تحسین افشاند۔ بعد استماع قصیده صلهٔ نقد و خلعت و اسپ تکلیف فرمود۔ علامهٔ مرحوم موافق ضابطهٔ قدیم خود نپذیرفتند۔ قصیده این است ؎

بهار آمد و واکرد غنچه بند قبا — گره ز خاطر بلبل کشود فیض صبا
زبسکه سبزه و گل در چمن هجوم آورد — نسیم کرد بصد حیله جای خود را وا
گرفت قهوه بکف در پیالهٔ یاقوت — برای شاهد نوروز لالهٔ حمرا
ببین به لاله و تحریک غنچه در هر برگ — چو طوطئی که ز منقار وا کند پرها
شکنج طرهٔ سنبل کمند صید نظر — نگاه دیدهٔ نرگس فسون هوش ربا
دمید نغمه ز منقار بلبل خوشگو — چو گلبنی که ازو بشگفد گل رعنا
فزود حسن چمن از سحاب گوهر بار — چنانچه شان وزارت ز عمدة الوزرا
نظام ملت و ملک افتخار اهل کرم — قوام دین و دول آفتاب مجد و علا
بود بحسن وزارت به از نظام الملک — که نقش ثانی بهتر کشد نگار آرا
مشابه کف او بحر چون تواند شد — که نقص جزر بود مد بحر را بقفا
حباب نیست که بحر از تشبه کف او — کلاه فخر بینداخت از خوشی بهوا
رسن ز موج زده بر میان بکف کشتی — کزو سوال کند چون قلندر دریا
زبیم کثرت جودش محیط ناله کند — گواه اوست برین بیم رعشهٔ اعضا
گرفت خنصر یمنی خرد ز دانش او — چنانکه خلق ز جودش اصابع یسری
رسیده است بجای تقدس ذاتش — که چون ملک بود از جنس انس مستثنی

شد کہ سہ لکہ روپیہ بدستخط او سوای انعامات بادشاہی در صوبجات دکن بطریق یومیہ و درماہہ بہ ارباب استحقاق می رسید۔ وسوای این قریب یک لکہ روپیہ بمردم حج رو وغیرہم رعایت می فرمود۔

سادات و علما و مشائخ دیار عرب و ماوراالنہر و خراسان و عراق عجم و ہندوستان آوازۂ قدردانی استماع یافتہ رو بہ دکن آوردند۔ و در خور قسمت حظے از احسان عام اندوختند۔

فقیر را با نواب آصفجاہ صحبتہای مستوفی دست داد۔ در صحبت اول اتفاقاً ہندوئے بہ ارادۂ اسلام حاضر شد و شرف اسلام دریافت۔ عرض بیگی بعرض رسانید کہ اُمیدوار نام است۔ فرمود نامی باید گذاشت کہ مُشعر دینِ اسلام باشد فقیر گفتم مثلاً دین محمد۔ فرمود دیروز ہندوئے مسلمان شد نام او دین محمد گذاشتہ شد۔ گفتم دین محمد ہر قدر زیادہ شود بہتر اَللّٰھُمَّ انْصُرْ مَنْ نَصَرَ دِیْنَ مُحَمَّدٍ بسیار منبسط گشت وہمین نام مقرر نمود

نواب طبع موزونے داشت و دیوانے ضخیم از نتائج طبعش فراہم آمدہ۔ وقتے کہ بتقریب وزارت از دکن بہ شاہجہان آباد تشریف آورد۔ فقیر در شاہجہان آباد بودم۔ زادۂ طبع خود کہ ؎

کی سوی چمن میرود آن دستِ حنائی امروز کہ آئینۂ گلزار بدست است

برای اتمام غزل در مجمع شعرا انداخت۔ نواب امین الدولہ وقائع خوانِ حضورِ معلی۔ علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل را تکلیف کرد۔ میر قصیدہ درین زمین طرح کرد کہ مطلعش این است ؎

تا حُسن ترا مشعلِ انوار بدست است مہ را ہمہ شب کاسہ گدا وار بدست است

نواب امین الدولہ قصیدہ را بہ نواب آصف جاہ رسانید محظوظ شد و تکلیف

ودرسنہ تسع وخمسین ومأتہ والف (۱۱۵۹) قلعہ بالکندہ از توابع حیدرآباد کہ در دست بعض امراء دکنی بود بعد محاصرہ در فرصت کمی مفتوح ساخت

ودرسنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) خبر آمد آمد احمد خان ابدالی از جانب کابل بہ شاہجہان آباد گرم شد۔ نواب بہ اقتضاء مصلحت ملکی از اورنگ آباد بسمت برہان پور نہضت فرمود۔ فقیر بہ تکلیف نواب نظام الدولہ حاضر این سفر بود در برہان پور خبر رسید کہ احمد شاہ ظفر یافت و احمد خان ابدالی شکست خوردہ راہ کابل گرفت۔

نواب آصفجاہ را درین ایام مرضی شدید عارض شد۔ بہمان حالت بیست وہشتم جمادی الاولی خیمہ جانب اورنگ آباد برآورد۔ واز استیلاء مرض در سواد شہر برہان پور زیر خیمہ وقفہ کرد و بیماری روز بروز قوت مے گرفت تا آنکہ چہارم جمادی الآخرہ وقت عصر سنہ احدی وستین ومأتہ والف (۱۱۶۱) رایت بملک جاودانی برافراخت۔

وقت برداشتن نعش غریوی از خلق برخاست کہ زمین وزمان در لرزہ در آمد۔ امراء عظام جنازہ اش رادوش بدوش بہ میدانے رسانیدند۔ ونماز ادا کردہ بہ روضۂ شاہ برہان الدین غریب قدس سرہٗ روانہ ساختند۔ و پایانِ مرقد شیخ مائل قبلہ بخاک سپردند "متوجہ بہشت" تاریخ رحلت اوست کہ راقم الحروف یافتہ۔
۱۱۶۱ھ

بر واقفان اسرار سلف ہویدا است کہ در طبقۂ سلاطین تیموریہ وطبقات پیشین امیرے بہ این اقتدار چشم روزگار کم مشاہدہ کرد۔ قریب سی سال بایالت ممالک دکن پرداخت وقلمروے کہ زیر فرمان چندین سلاطین ذوی الاقتدار بود تنہا در تصرف داشت وفتوحاتے کہ کارنامۂ روزگار باشد بجلوہ آورد۔

مستحقین رابہ خیرات ومبرات فراوان نواخت۔ از دفترِ صدارت تحقیق نمودہ

دراقدام حرب تقاعد نمودند- نواب نظام الدّوله زنگ فوج مشاهده کرده در روضۂ شاه برهان الدّین غریب گوشۂ عزلت گرفت - چون رایات آصفجاه بعد تنظیم و تنسیقِ ملک ونصب حکام جدید اوائل موسم برشکال قریب به اورنگ آباد رسید نواب نظام الدّوله به اندیشۂ آنکه مبادا آویزشی رودهد از روضه بقلعه ملهیر رفت نواب آصفجاه موافق قاعدۂ مستمر در موسم براشکال افواج را باوطان وچراگاه رخصت فرمود- وجریده در اورنگ آباد نشست - چون شیطان لعین راه زن بنی آدم است تا بحدیکه نتائج انبیا را بزور تسویلات از راه می برد- و بمعارضه تَاللّٰهِ اِنَّکَ لَفِیْ ضَلٰلِکَ الْقَدِیْمِ گستاخ می سازد- نواب نظام الدّوله بتحریک واقعه طلبان اراده اورنگ آباد مصمّم ساخت - وقریب هفت هزار سوار فراهم آورده بایلغار قریب اورنگ آباد رسید- نواب آصفجاه باهر قدر مردم که حاضر بودند وتوبخانه در سواد شهر جانب عیدگاه بمدافعه قیام نمود- بیستم جمادی الاولی سنه اربع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۴) وقت شام جنگ قائم شد از کثرت توبخانه آصف جاهی وظلمت شام وتنگی وقت - فوج طرف ثانی ازهم پاشید نواب نظام الدّوله فیل را تاخته با معدودی خودرا قریب فیل نواب آصفجاه رسانید- وزخمی شده در دست پدر والاگهر اُفتاد-

نواب آصفجاه در سنه ست وخمسین ومأته والف (۱۱۵۶) که عزم به تسخیر ملک کرناتک بربست- وبعد وصول آن دیار اوّل قلعه ترچناپلی راکه در دست مرهته بود محاصره کرده مفتوح ساخت - وبعد ازان ملک ارکات راازقوم نوایت که ازمدتے آن الکه را در تصرف داشتند انتزاع نمود وحکومت آنجا به انور الدین خان شهامت جنگ گوپاموی از جانب خود مقرر فرموده در سنه سبع وخمسین ومأته والف (۱۱۵۷) به خجسته بنیاد مراجعت کرد

سمت شرقی روان گردید۔ و برسر اتاوه و مکن پور مرور نموده زیر کالپی دریاے جمن را عبور فرمود۔ و ازانجا رو به جنوب کرد۔ و بملک مالوا در آمد

فقیر درہمین ایام عازم حرمین شریفین زادہما اللہ کرامۃً شد و سیوم رجب سال مذکور از بلگرام برآمد و از قنوج راه اکبر آباد گرفت۔ موکب نواب از قرب قنوج متوجه کالپی شد امّا سرِ نهفت نواب به آن سمت معلوم نبود۔ بعد ازان که فقیر سه منزل طی کرد خبر رسید که نواب از دریای جمن گذشته رو به دکن آورد بمجرد وصول این خبر انبساط عجیبے دست داد که از غیب بدرقهٔ راه بهم رسید۔ و طریق اکبر آباد گذاشته عنان بجانب کالپی منعطف ساختم و نهم رجب ببیست کروهٔ جنوبی کالپی وصول بموکب آصفجاہی اتفاق افتاد

نواب بعد طی منازل بشهر بهوپال از توابع صوبهٔ مالوا رسید و فوج مرهٹه از دکن استقبال کرد۔ در ماه رمضان سال مسطور جنگهای صعب در سواد بهوپال واقع شد۔ چون آمد آمد نادر شاه گرم بود۔ نواب مصالحه را صلاح وقت دیده به دار الخلافه رجعت نمود۔

چون نادر شاه استیلا یافت و گذشت آنچه گذشت نواب را نسبت به سائر امرا فراوان رعایت و مدارا می کرد۔ چون امیر الامرا خان دوران در جنگ نادر شاه جانفشانی نمود پیش از استیلاء نادر شاه منصب امیر الامرائی ضمیمهٔ مراتب دیگر به نواب مقرر گشت و بعد رفتن نادر شاه بحال ماند۔

و در سنه ثلث و خمسین و مأته و الف (۱۱۵۳) نواب از پادشاه رخصت دکن گرفت۔ و قطع مسافت نموده پرتو قدوم بر سواد برهان پور انگند۔ مغویان نواب نظام الدوله ناصر جنگ را برین آوردند که سدِّ راه باید شد۔ اکثر سرداران و افواج دکن نخست عهد اتفاق بستند آخر به نظر نمک خوارگی نواب آصف جاه

و گجرات ضمیمۂ حکومت دکن و وزارت مقرر گردید اما از نفاق اُمرا غبار خاطرہا افزودن
گرفت و در سنہ ست وثلثین و مائتہ والف (۱۱۳۶) حکومت تمام ممالک دکن از تغیر
نواب مبارز خان کہ از سالہا ناظم حیدرآباد بود مفوض گشت۔ و ملال پنہانی
بدرجۂ اعلان رسید۔ نواب مخالفت ہوای دار الخلافہ با مزاج خود دو موافقت ہوائے
مراد آباد کہ پیشتر بحکومت آنجا پرداختہ بود بہانہ ساختہ از پادشاہ رخصت مراد آباد
گرفت۔ و چند منزل طے کردہ جلو عزم جانب دکن صرف ساخت و پاشنہ کوب
خود را بہ دکن رسانید۔ مبارز خان بہ مقابلہ پیش آمد در سواد شکر کھیرہ شصت
کروہ از اورنگ آباد فریقین بہم رسیدند۔ بیست وسیوم محرم سنہ سبع وثلثین
و مائتہ والف (۱۱۳۷) جنگے عظیم واقع شد۔ مبارز خان بقتل رسید۔ و ممالک
مجموع بنواب مسلم گشت۔

بعد ازین پادشاہ بہ استمالت نواب کوشید۔ وہمیشہ بارسال فرامین عنایت
و بذل انعامات مخصوص می ساخت۔ و درین ایام نواب بخطاب آصف جاہ بلند
آوازہ گردید۔ و در سنہ خمسین و مائتہ والف (۱۱۵۰) پادشاہ بمبالغہ تمام نواب
را طلب حضور نمود۔ نواب خلف الصدق خود نواب نظام الدّولہ ناصر جنگ بہادر
را نائب دکن مقرر ساختہ خود بہ دار الخلافہ شتافت و شرف ملازمت پادشاہ
دریافت۔ فضل علی خان تاریخ قدوم چنین در سلک نظم کشید ؎

صد شکر کہ ذات دین پناہی آمد — رونق دہِ ملک پادشاہی آمد
تاریخ رسیدنش بگوشم ہاتف — گفت آیتِ رحمتِ الٰہی آمد
۱۱۵۰ھ

نواب ہزار روپیہ نقد و اسپ با ساز نقرہ در وجہ صلہ عنایت نمود
و بعد دو ماہ از وصول دہلی پادشاہ نواب را برائے تنبیہ مرہتہ دکن رخصت
فرمود۔ نواب چون بہ اکبر آباد رسید۔ از بعض وجوہ شارع متعارف جنوبی گذاشتہ

دکن گردید۔ چون قلم تقدیر بزوال دولت سادات بارہہ رفتہ بود اعتماد الدولہ محمد امین خان شخصے را مقرر کرد تا امیر الامرا را در عین سواری پالکی بہ خنجر دغا کشت و این حادثہ ششم ذی الحجہ سال مذکور در منزل تورہ واقع شد۔ قطب الملک بوصول این خبر وحشت افزا یکے از شاہزادہا را از قلعہ دار الخلافہ برآوردہ بہ سلطنت برداشت و فوجی فراہم آوردہ بہ مقابلہ شتافت۔ و بعد محاربہ دستگیر گردید۔

چون نواب نظام الملک بہ نظم ممالک دکن اشتغال داشت وزارت بر محمد امین خان قرار گرفت۔

محمد امین خان پسر خواجہ بہاء الدین است کہ برادر نواب عابد خان مذکور و قاضی بلدہ سمرقند بود۔ محمد امین خان از عہد محمد فرخ سیر بخشیگری دوم باستقلال داشت۔ و بطوریکہ تحریر یافت بپایۂ وزارت اعلی مرتقی گشت اما بعد وزارت اجل فرصت نہ داد۔ و در ایام معدود درگذشت۔

نواب نظام الملک خود را از دکن بہ دار الخلافہ رسانیدہ خلعت وزارت پوشید و خواست کہ قواعد خلدمکان را کہ متروک شدہ بود بتازگی رواج دہد امراء خلیع العذار این را مخل مقاصد خود پنداشتہ مزاج پادشاہ را از نواب نوعے منحرف ساختند

در ہمان ایام مطابق سنہ خمس وثلثین ومأتہ والف (۱۱۳۵) آثار بغی از ناصیۂ حال حیدر قلی خان ناظم گجرات ہویدا گشت نواب بتادیب او مقرر گردید و بہ این تقریب امرا نواب را از حضور برآوردند۔ چون نواب بمنزل جہابوہ قریب گجرات رسید حیدر قلی خان کہ بارادۂ جنگ مسافتے طے کردہ بود تاب مقاومت در خود ندیدہ خود را دیوانہ قرار داد۔

نواب بہ دار الخلافہ عطف عنان نمود و در جلدوی این خدمت صوبہ داری مالوا

وچون ایالت دکن به امیرالامرا سید حسین علی خان قرار گرفت و نواب به پایهٔ سریر خلافت شتافت حکومت مراد آباد تفویض یافت۔

وچون امیرالامرا از دکن به دارالخلافه معاودت نمود و محمد فرخ سیر را عزل کرده پادشاه نو را برتخت نشاند حکومتِ مالوا به نظام الملک مقرر ساخت نواب نظام الملک به مالوا آمد۔ و بوی نفاق از امراء پای تخت استشمام نموده درسال دوم محمد شاهی مطابق سنه اثنتین وثلثین و مأته والف (۱۱۳۲) متوجّه دکن گردید۔

وغرهٔ رجب عبور دریای نربدا نموده قلعه آسیر را از طالب خان وشهر برهان پور را از محمد انور خان برهان پوری به صلح به دست آورد۔ امیرالامرا لشکر جرّاری به سرداری سید دلاور خان به تعاقب فرستاد۔ نواب به طریق رجع القهقری بمقابله شتافته۔ درموضع حسن پور سرکار هندیه سیزدهم شعبان سال مذکور تلاقی فریقین دست داد۔ سیّد دلاور خان بقتل رسید۔ و نواب قرین فتح و نصرت به دارالسرور برهانپور عود فرمود۔ وهنوز زخم جراحت رسیدگان التیام نیافته بود که سید عالم علی خان برادر زادهٔ امیرالامرا نائب دکن تبدارک کمر بست۔ واز خجسته بُنیاد اورنگ آباد جلوریز جانب برهان پور شتافت و ششم شوال سال مسطور در نواحی بالاپور از توابع صوبهٔ برار جنگی صعب روداد۔ سید عالم علی خان از فرط تهوری پای جلادت افشرده خون خود را بی محابا ریخت و نواب مظفر و منصور داخل اورنگ آباد گردید۔

امیرالامرا به استماع این خبر قطب الملک برادر کلان خود را بضبط دار الخلافه هندوستان از اکبر آباد جانب دارالخلافه مرخص ساخت۔ وخود با پادشاه عازم

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحه ۸۷۵ مطبوعه کلکته۔

نیلی است زین معامله پیراهنِ عرب — وز خونِ گریه سُرخ شداست آستینِ هند
گیتی چرا سیاه نه گردد ز دودِ غم — خاموش شد چراغ نشاط آفرینِ هند
هند این چنین مصیبتِ عظمیٰ ندیده است — دیدیم داستانِ شهور و سنینِ هند
از داغ دل زدند چراغانِ اشک جوش — این است نوبهارِ گُلِ آتشینِ هند
ماهی در آب می طپد و مرغ در هوا — از شیونِ عظیمِ امیرِ مهینِ هند
فرزندِ مصطفےٰ اخَلَفُ الصّدقِ مرتضیٰ — کز روی فخر بود بدانش یمینِ هند
رستم نشان حسین علی خان شهید شد — از خنجرے که بود نهان در کمینِ هند
آن صفدری که از قلمِ تیغ بارها — تحریر کرده نسخهٔ فتحِ مبینِ هند
تیغش بروز معرکهٔ خصم تیره بخت — چون برق می شگافت صفِ آهنینِ هند
دریا دلے که بود ز ابرِ عنایتش — شادابی بهارِ بهشتِ برینِ هند
از مهر هر فلک زده عالیجناب او — در ترکتاز حادثه حصنِ حصینِ هند
منقاد او شدند ازان سرکشانِ دهر — کز داغ ضبط کرد نشان بر سُرینِ هند
هند از شهادتش تنِ بے رُوح گشته است — یعنی که بود او نَفَسِ واپسینِ هند
عالم چو قبر در نظرِ خلق شد سیاه — اُفتاد تا ز خاتمِ دهر آن نگینِ هند
گردون ز اختران همه تن اشک گشته است — در اعتناءِ ماتمِ رُکنِ رکینِ هند
دل چاک چاک گشت و جگر داغ داغ شد — زین غم که گشت زهر از و انگبینِ هند
اِسْتَرْجَعَ الملائکُ وَاسْتَعْبَرَ الْفَلَکْ — فِیْ هٰذِهِ الْمُصِیْبَةِ سُحْقًا لِّلدِّیْنِ هند
از دستِ ابن ملجمِ ثانی شهید شد — گوئی ز کوفه است گُلِ ماتمینِ هند
تا کربلا و تا نجف و تا مدینه رفت — سیلابِ خون دیده و آه و انینِ هند
ای دوستانِ آل و محبّانِ اهلِ بیت — غمگین شوید بهر حسینِ حزینِ هند
تا حقِ اهلِ بیت رسالت ادا شود — بر رَغمِ این جماعهٔ منصوبه بینِ هند

وقتیکہ امیر الامرا از دکن بدار الخلافہ معاودت نمود۔ می خواست کہ امین الدولہ وقائع خوان حضور پادشاہی را بنا بر تقصیری کہ از امین الدّولہ در غیبت امیر الامرا صادر شدہ بود معاتب سازد۔ روزے کہ امین الدّولہ بملازمت امیر الامرا رسید وازدر درآمد میر عبد الجلیل بلگرامی حاضر بود میر بعرض نواب رسانید کہ رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلّم در حق انصار و ذریت انصار دعا کردہ و در مراعات ایشان وصیتہا نمودہ و فرمودہ تَجَاوَزُوا عَنْ مُسِيئِهِمْ یعنی درگذرید از گنہگار ایشان نواب از اولاد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہٖ وسلّم و امین الدّولہ از اولادِ انصار رضی اللہ عنہم باقتداء جد بزرگوار تقصیر مشارٌ علیہ عفو شود۔ امیر الامرا فی الفور از حالت غضب فرود آمد و امین الدّولہ را مشمول مہربانیہا ساخت

میر عبد الجلیل دران وقت با امین الدّولہ آشنا نبود اما می دانست کہ از اولاد انصار است چون میر طریقۂ محدثین داشت و ہموارہ در مراعات سنن نبوی می کوشید شفاعت انصار برخود لازم دید۔

امیر الامرا خوش ذہن بود و شعر خوب می فہمید۔ و در فن تاریخ دانی متفرد می زیست و ارباب کمال را فراوان دوست می داشت و بعد نماز صبح اذن بود کہ صاحب کمالان درآیند و تا یکپاس روز با اینہا صحبت می داشت و تاکید بود کہ دران وقت دیوانیان و متصدیان حاضر نشوند۔

میر عبد الجلیل مرحوم تعریف خوش فہمی امیر الامرا بسیار می کرد و در مرثیۂ امیر الامرا قصیدۂ غرّا بنظم آوردہ و از فرط محبتے کہ با امیر الامرا داشت بکمال دا سوختگی حرف زدہ قصیدہ این است ؎

آثار کربلاست عیان از جبینِ ہند	زد جوش خونِ آلِ نبی از زمینِ ہند
شد ماتمِ حسینؑ علی تازہ درجہان	سادات گشتہ اند مصیبت نشینِ ہند

وپس ازین هنگامه لاش او را بحکم پادشاهی تکفین نموده ونماز جنازه خوانده به اجمیر نقل کردند و در جوار پدرش سید عبد اللہ خان مدفون ساختند۔

پیش از وقوع این سانحه مرد صالحے در رویا دید که سید الشهداء امام حسین رضی اللہ تعالیٰ عنه به امیر الامرا خطاب کرد که بَلَغَ وَعُدُكَ وَغَلَبَ عَدُوُّكَ ۱۱۳۲ھ ۱۱۳۲ھ بعد شهادت امیر الامرا چون حساب کردند هر یک فقره تاریخ بود با صنعت تقلیب حق این است که در قریب العهد کم امیری باین خوبی در عرصۂ ظهور آمد نسخۂ جامع اخلاق حمیده بود۔ وفور طعام وصلاے عام سرکار را ومشهور است مردم اورنگ آباد بالاتفاق نقل می کنند که در عهد امیر الامرا اکثر مردم در خانۂ خود طعام نمی پختند۔ طباخان سرکار امیر الامرا طعام حصۂ خود می فروختند وقاب پلاؤ مکلف بچند پل سیاه می دادند۔

اجراء بلغورخانها از غله پخته وخام واحداث مجلس یازدهم ودوازدهم هر ماه در بلاد عظیمه هند ودکن از اعمال خیر اوست۔ وتا امروز جاری است درین مجالس با مشائخ وفقراء بتواضع وانکسار سلوک می نمود وآفتابه در دستِ خود گرفته بر دستِ مهمانان آب می ریخت۔

وپیش از وصول دکن زر مهم سازی نمی گرفت۔ بعد رسیدن دکن متصدیان باظهار قلت مداخل وکثرت مخارج مزاجش برین آوردند۔ معهذا چون حیدر قلی خان حاکم بندر سورت اموال ملّا عبد الغفور ملک التجار بندر مذکور که زیاده بر یک کرور روپیه بود ضبط نمود۔ ملّا عبد الحیّ پسر متوفی بطریق استغاثه بحضور رسید وپانزده لک روپیه بشرط معافی اموال نیاز امیر الامرا نوشته داد۔ روزے صبح ملّا عبد الحیّ را طلبیده اموال با نیاز معاف کرده به عطای خلعت نواخته رخصت وطن فرمود وگفت امشب مرا بر سر مال این مرد با نفس خود مجادله شد۔ آخر بر نفس طامع غالب آمدم۔

دیدی کہ چہ باشاہ گرامی کردند | صد جور و جفا ز راہِ خامی کردند
تاریخ چو از خرد بجستم فرمود | سادات بوی نمک حرامی کردند

۳۱ ۱۱۵

و میر عظمت اللہ بیخبر بلگرامی در جواب چنین انشاء کردہ

با شاہِ سقیم آنچہ شاید کردند | از دستِ حکیم ہر چہ آید کردند
بقراطِ خرد نسخہٴ تاریخ نوشت | سادات دو اش آنچہ باید کردند

۳۱ ۱۱۵

القصہ اعتماد الدولہ محمد امین خان بنا بر قرابت قریبہ کہ با نواب نظام الملک داشت در فکر غدر افتاد۔ و میر حیدر کاشغری را بر ان داشت کہ قابو یافتہ بقطع رشتہٴ حیات امیر الامرا اقدام نماید۔

میر حیدر مسطور از ترکان دوغلات است۔ وجد کلانش میر حیدر[۱] صاحب تاریخ رشیدی ہموارہ ملتزم رکاب بابری و ہمایونی بود۔ چندے بفرمان روائی کشمیر ہم رسید۔ و از جہت میر شمشیری اینہا را میری می گویند۔

ششم ذی الحجہ سنہ اثنتین و ثلثین و مأتہ و الف (۱۱۳۲) در منزل تورہ ۳۵ سی و پنج کروہ عرفی از فتح پور سیکری مخیم عساکر شد۔ امیر الامرا بعد داخل شدنِ پادشاہ در محل سرا پالکی سوارہ بخانہٴ خود بر گشت ہمین کہ متصل کلال بارزی یعنی احاطہٴ چوبین کہ گرد خیام پادشاہی نصب کنند رسید۔ میر حیدر نہ روشناس ورا ہ حرف داشت فرد احوال خود بدست امیر الامرا داد و شروع بضعیف نالی نمود۔ چون امیر الامرا مشغول خواندن شد بچستی خنجر آبداری بہ پہلوے امیر الامرا رسانید و کار تمام کرد نور اللہ خان از اقربا ء امیر الامرا پیادہ ہمراہ می رفت بضرب شمشیر میر حیدر را از پا در آورد۔ و دیگر رفقاء امیر الامرا دست و پای زدند بجای نرسید قابو طلبان سر امیر الامرا را جدا کردہ نزد پادشاہ بردند

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۳۴ مطبوعہ کلکتہ۔

درین ضمن چهبیله رام توم ناگر ناظم اله آباد دم از مخالفت زد- امیر الامرا و قطب الملک با پادشاه از فتح پور به آگره آمدند- و تا فرونشستن فتنۂ اله آباد توقفِ آگره ضرور افتاد-

چهبیله رام فوت شد و گردهر بهادر برادرزادۂ چهبیله رام بنیاد مخالفتے که عمش گذاشته بود برپا داشت- حیدر قلی خان و محمد خان بنگش با فوجی تعین شدند و بتعویض و تفویض صوبه داری اوده با گردهر بهادر صلح واقع شد

درین اثنا نیرنگی فلک شعبدۂ دیگر وانمود- نواب نظام الملک ناظم مالوا رائحۂ مخالفت از امیر الامرا استشمام نموده گام سرعت بدکن برگرفت- و بعد قتل سید دلاور خان و سید عالم علی خان قسمی که تحریر می شود ملک دکن را بتصرف در آورد

امیر الامرا با پنجاه هزار سوار به عزیمت دکن نهم ذی القعده سنه اثنتین ثلثین و مآته و الف (۱۱۳۲) از اکبر آباد کوچ نمود-

سبحان الله این دو برادر سیما امیر الامرا شجاعت و سخاوت و کرم و حلم و مواسات فطری داشتند و کافۂ انام را مشمول انواع احسان ساختند و هرگز مجوز ستم و بیداد بر متنفسے نشدند اما مقلب القلوب نوعی دلها را صرف کرد که دستگر نعمتهای سادات از سادات برگشتند و هرچند می دانستند که زوالِ دولتِ ایشان باعث خانه خرابی ماست- می گفتند الهی این کشتی غرق شود ما هم غروریم از بیگانگان چه توان گفت-

بعد برهم خوردن دولت سادات مردم دو فرقه شدند جمعی به نیکی یاد می کردند و گروهی به بدی- و در مجالس فیمابین فریقین طرفه مناقشها برپا می شد-

میرزا بیدل تاریخ عزل محمد فرخ سیر چنین بنظم آورده ؎

گشت امانت. بہ عمل نیامدہ بود۔ امیر الامرا بطورے کہ گذشت سند چوتھ حوالہ نمود۔ آخر نحوست این تربیع سخت سرایت کرد و رفتہ رفتہ غنیم شریک غالب شد و قوّت عجیبے بہم رساند

امیرالامرا بعد مصالحہ عازم دارُالخلافہ شد و غرہ محرم سنہ احدی وثلثین و مأتہ والف (۱۱۳۱) بافوج دکن بشوکت وصولت تمام از خجستہ بنیاد کوچ کرد و معین الدین نام مجہول الحالے را پسر شاہزادہ محمد اکبر بن خلد مکان قرار دادہ ہمراہ گرفت و بہ پادشاہ نوشت کہ در تعلقہ راجہ ساہو سرکشیدہ بود اور ادستگیر ساختم واحتیاط لازم دانستہ خود بحضور می آرم۔

اواخر شہر ربیع الاول درحوالی دہلی جانب لات فیروزشاہ مخیم ساخت و خلاف ضابطۂ حضور نوبت نواختہ داخل خیمہ شد۔ و مکرر ببانگ بلند گفت کہ من از نوکری پادشاہی برآمدم۔

وبعد ازان کہ بندوبست قلعہ را باختیار خود کرد پنجم شہر ربیع الآخر ملازمت پادشاہ نمود و گذارشِ گلہا کرد۔ و باز ہشتم ماہ مذکور بشہرت سپردن شاہزادۂ جلی سوارشدہ درحویلی شایستہ خان داخل گشت و قطبُ الملک باراجہ اجیت سنگھ بہ بندوبست قلعہ شتافتہ ہیچکس را درانجا نگذاشت و پادشاہ را مقید ساخت طوریکہ در ذکر قطب الملک گذارش یافت۔

آخراین حرکت مبارک نیامد و در اندک فرصت نیکوسیر بن محمّد اکبر بن خلد مکان کہ در قلعہ اکبرآباد مقید بود باتفاق احشام آنجا علم خروج بر افراشت امیرالامرا برجناح استعجال رسیدہ بہ محاصرہ سہ ماہ و چندروز قلعہ را مفتوح ساخت۔ وبموکب شاہ جہان ثانی کہ برای تنبیہ راجہ جی سنگھ سوائی تا فتحپور سیکری رسیدہ بود ملحق گردید و صلح درمیان آمد۔

وباقی فوج بیغادر آمد- سیف الدین علی خان برادر اصغر امیر الامرا و راجہ محکم سنگھ بمالش غنیم مامور شدند و تا بندر سورت عنان باز نہ کشیدند- و محکم سنگھ تا قلعہ ستارہ مسکن راجہ ساہو دقیقہ از نہب و تالان فرونگذاشت-

چون پادشاہ بہ اغوای دولت براندازان- و سرداران دکن خصوص راجۂ ساہو درباب مخالفت امیر الامرا- بایما و صراحت کوتاہی نمی کرد و در دہلی با قطب الملک ہر روز صحبتے تازہ و نزاعے نو برمے انگیخت و صدای بگیر و بکش ہر وقت بگوشہا مے رسید- قطب الملک ہمیشہ امیر الامرا را بہ آمدن دہلی ترغیب می کرد

لاعلاج امیر الامرا از دشمن خانہ بدشمن بیگانہ ساختہ در سنہ تسع و عشرین و مأتہ و الف (۱۱۲۹) با راجہ ساہو بتوسط سنکراجی ملہار و محمد انور خان برہان پوری کہ تا حین تحریر در قید حیات است و فقیر را با او صحبتہای مستونی اتفاق اُفتاد- صلح کرد و بشرط عدم تاخت و تاراج ملک و عدم تعرض طرق و شوارع- و نگاہ داشتن پانزدہ ہزار سوار در رکاب ناظم دکن- اسناد چوتھ و سردیسکھی شش صوبۂ دکن بمہر خود با تنخواہ کوکن وغیرہ ملکے کہ راج قدیمش می نامند حوالہ نمود-

مخفی نماند کہ در اواخر عہد خلد مکان قرار یافتہ کہ با غنیم صلح درمیان آید- باین شرط کہ سرصد از محصول ملکی نہ روپیہ بصیغۂ سردیسکھی حصۂ غنیم مقرر شود پادشاہ میر ملنگ را با اسناد سردیسکھی نزد غنیم فرستاد کہ عہد و پیمان محکم سازد و سرداران غنیم را بملازمت پادشاہی بیارد- آخر رای پادشاہ برگشت و میر ملنگ را کہ ہنوز اسناد حوالۂ غنیم نہ کردہ بود بحضور طلبید- و در عہد شاہ عالم سرصد دہ روپیہ سردیسکھی بہ غنیم مقرر شد و سند پادشاہی حوالہ گردید- و در ایام حکومت داؤد خان چوتھ یعنی چہارم حصہ از حاصل ملک سوای سردیسکھی بہ غنیم قرار یافت و جاری وساری

شود- میر جملہ روانہ پٹنہ شد و امیر الامرا در سنہ سبع و عشرین و مآتہ والف (۱۱۲۷)
متوجہ دکن گردید-

وقت رخصت مواجہتہً عرض کرد کہ اگر در غیبت من میر جملہ بحضور رسید- یا بہ
قطب الملک نوعی دیگر سلوک شد در عرض بیست روز مرا رسیدہ دانند- پادشاہ
از قباحت نافہمی بوساطت خان دوران مخفی بہ داؤد خان ناظم برہان پور
تحریض مخالفت نمود-

داؤد خان با آنکہ سادات در ابتدای سلطنت محمد فرخ سیر واسطۂ جان بخشی
او شدند و بتازگی امیر الامرا نیابت صوبہ داری برہان پور از پادشاہ بنام او
گرفت- واو از گجرات احمد آباد بہ برہان پور آمدہ بحکومت آنجا می پرداخت
چشم از حقوق سادات پوشیدہ ارادۂ مخالفت مصمم ساخت-

چون امیر الامرا نربدا را عبور کرد ظاہر شد کہ داؤد خان سر رشتۂ موافقت
گسستہ خیال ملاقات ہم در سر ندارد- امیر الامرا در فکر اصلاح اُفتاد و پیغام
کرد کہ در صورتِ توافق ملازمت لازم و در شکل تخالف روانۂ دار الخلافہ باید شد از ما
مزاحمتے نیست-

داؤد خان پائی جہالت افشردہ کار بہ پرخاش رسانید- ناگزیر یازدھم
رمضان سنہ سبع و عشرین و مائتہ والف (۱۱۲۷) عرصۂ مبارزت در سواد برہان پور
آراستہ گشت و جنگے عظیم رو نمود- داؤد خان بزخم تفنگ نقد ہستی باخت- بعد
طلوع نیر فتح امیر الامرا بہ اورنگ آباد رسید و بر مسند ریاست تمکن ورزید-

و عنقریب کہندو دیہاریہ سیناپتی راجہ ساہو در صوبہ خاندیس سر بہ فساد
برداشت امیر الامرا ذو الفقار بیگ بخشی خود را بہ تنبیہ او تعین فرمود- و در
پرگنہ بہانیر دو چار گشتہ بجنگ در پیوست- ذو الفقار بیگ جرعۂ شہادت چشید-

درین یساق آنچه از اجرای حکم امیر الامرا نقل می کنند این است که :-

"چون دیهات اجیت سنگه و جی سنگه سوائی باہم مخلوط اند و رعایای تعلقه اولین از
"ہراس رو بفرار می آوردند - و تباراجیان حکم بود که مواضع خالی را یغما کرده آتش زنند
"و مکانهای آباد را مزاحمت نرسانند - رعایای اجیت سنگه این را دیده بوساطت
"رعایای جی سنگه امان خواسته می آمدند - ہمان وقت سزاولان تعین می شدند که تباراجیان
"گویند که آتش فرونشانند و آنچه گرفته اند مسترد سازند اصلا درین حکم تخلف نمی شد -
"بعضی ثقات از مردم دیه استفسار کردند باتفاق می گفتند که غیر از سوختن نقصانے
"بما نرسید -

وضبط و فتق امیر الامرا ہمیشه برین منوال بود -

افواج او از راه باریکے مابین دو زراعت مے گزشت کسی را قدرت نبود که از جاده تفاوت کند - دست بزراعت رسانیدن معلوم -

القصه اجیت سنگه چون خرابی خود و ملک مشاهده کرد وکلاء معتبر فرستاده تبقدیم پیشکش و ارسال پسر کلان خویش ابی سنگه نام و تزویج دختر خود به پادشاه که در عرف این دیار دوله گویند مستدعی عفو جرائم گردید - امیر الامرا بمصالحه پرداخت و ابی سنگه را ہمراه گرفته خود را بحضور رسانید و فوجی برای دوله گزاشت و بعد رسیدن دوله طوی پادشاه منعقد گشت -

گویند اینچنین طوی عظیم الشان از شاہان پیشین کم جلوهٔ ظهور نمود - علامهٔ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی مثنوی رنگینے درین طوی بنظم آورده و داد سخنوری داده -

بعد ازین پادشاه امیر الامرا را به صوبه داری دکن مقرر فرمود - چون میر جمله سمرقندی ہر روز مزاج پادشاه را از سادات منحرف می ساخت - قرار یافت که اول میر جمله بصوبه داری پتنه راهگرا گردد بعد ازان امیر الامرا رخصت دکن

رسید چون مدتها بخودسری گزرانیده ونسبت به برادران دیگر نزد جد وپدر رُتبۂ نداشت رفتن حضور شاق وناگوار پنداشته بعد زعسرتِ اخراجات اوقات پرستی میکرد تا آنکه شاه عالم شنقار شد محمد فرخ سیر خطبه وسکّه بنام پدر نموده در فراهم آوردن مردم همت گماشت - درین اثنا خبر کشته شدنِ عظیم الشان رسید - در ربیع الاول سنه ثلث وعشرین ومآته والف (۱۱۲۳) خود سریر آرای سلطنت گشت -

وسید حسین علی خان ناظم پتینه را به وعدۂ عنایات متمال ساخته رفیق گردانید وازین جهت سید حسن علی خان ناظم اله آباد نیز طریق رفاقت سپرد - در کمتر زمانی افواج کثیره مجتمع گشت اما بنا بر قلت خزانه تا رسیدن اکبر آباد دوازده هزار سوار بیش نماند -

سید حسین علی خان روز جنگ به اتفاق حسین بیگ خان صف شکن نائب صوبه داری اُولیسه وزین الدین خان پسر بهادر خان رُهیله مقابل ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر که توپ وضرب زن بسیار پیش رو چیده ایستاده بود اسپان تاخته در زنجیرۂ توپخانه در آمد - چون عرصۂ وغا بر خود تنگ دید بآئین دلاوران کشور هند پیاده گشته زخمهائے کاری برداشته برزمین اُفتاد - وآن دو سردار با رفقاء بسیار مردانه نقد زندگانی نثار نمودند -

بعد فتح سید حسین علی خان بخطاب امیر الامرا بهادر فیروز جنگ ومنصب هفت هزاری هفت هزار سوار وخدمت والاسے میر بخشیگری کوس بلند رتبگی نواخت ودر سال دوم جلوس به افواج سنگین به تنبیه اجیت سنگهه مرزبان سرزمین مارواړ که لوای تمرد افراخته بود - مامور گردید وتا میرتهه هر جا تعلقۂ او بود لکدکوب تاراج ساخت - راجه از صولت فوج منصور جانب بیکانیر بدر زد ودر مکانهای استوار خزید -

شاہجہانی بریدہ آوردہ و آن خطہ را بونور آب احیا نمود۔ علامۂ مرحوم میر عبدالجلیل بلگرامی گوید؎

بحر جود و فیض قطب الملک عبداللہ خان
نہر خیری کرد جاری آن وزیر محتشم

بہر آن عبدالجلیل واسطی تاریخ گفت
نہر قطب الملک مدِّ بحرِ احسان و کرم
۱۱۲۷ھ

ونیز علامۂ مرحوم در مثنوی بمدح اومی پردازد؎

ارسطو فطرتے آصف نشان است
یمین الدولہ عبداللہ خان است

بدیوان چون نشیند نو بہار است
بمیدان چون در آید ذو الفقار است

(۸۳) امیر الامرا[لہ] سید حسین علی خان

برادر خورد قطب الملک است امّا در سخاوت و شجاعت و علو ہمت و تمکین و وقار از برادر کلان فائق بود۔ و در عہد خلد مکان بہ حکومت رنتھنبور و آخرہا بہ فوجداری ہندول بیانہ می پرداخت

چون برادرش بعد رحلت خلد مکان در لاہور مشمول عواطف شاہ عالم گردید۔ سید حسین علی خان با فوجی شایستہ در حوالی دہلی دولت ملازمت دریافت و در جنگ محمد اعظم شاہ مصدر جلائل ترددات گشتہ نوعی کہ گزشت بہ منصب سہ ہزاری و عنایت نقارہ سربلند گردید۔ و بوساطت شاہزادہ عظیم الشان بہ نیابت صوبہ داری عظیم آباد پتنہ رخصت یافت

در اواخر عہد خلد مکان صوبہ داری بنگالہ بہ سپہ دار خان مخاطب بہ اعز الدولہ خان جہان بہادر از تغیّر شاہزادہ عظیم الشان مقرر گشت۔ محمد فرخ سیر خلف عظیم الشان کہ بہ نیابت پدر در بنگالہ بود طلب حضور شدہ بہ پتنہ

[لہ] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۳۲۱ تا ۳۲۸ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۸۸ء۔

می رسانیم و اگر خواهش حق بنوعی دیگر است چرا در دست غیر افتد-

هفدہم ماہ مذکور بعزم مقابلہ از دار الخلافہ بر آمد- سیزدہم محرم سنہ ثلث و ثلثین و مآتہ و الف (١١٣٣) بموضع حسن پور رسید- چہاردہم جنگ واقع شد- توپخانہء محمد شاہی باہتمام حیدر قلی خان میر آتش پیہم درکار بود و مردم بارہہ سینہ را سپر ساختہ در مقابل توپخانہ مکرر حملہا نمودند از برگشتگی ایام فائدہ نہ بخشید- چون شب شد از بارش گولہای توپ و زنبورک و شترنال کہ آنے فرصت نمی داد فوج قطب الملک پراگندہ گشت و تا دمیدن صبح معدودے ہمراہ قطب الملک ماندند-

ہمین کہ آفتاب از دریچہء مشرق سر بر آورد- فوج محمد شاہی یورش کرد و جنگے صعب واقع شد- بسیارے از سادات بسمل شدند- و سید نجم الدین علی خان زخمہای کاری برداشت- قطب الملک خود را از فیل انداخت- زخم تیر بر پیشانی و زخم شمشیر بر دست رسید- حیدر قلی خان- با جمعی بر سر وقت قطب الملک رسیدہ او را بر فیل خود گرفت- و نزد پادشاہ آورد- پادشاہ جان بخشی نمودہ حوالہء حیدر قلی خان نمود- قطب الملک در قید پادشاہی روزی بشب و شبے بروز سیاہ می آورد آخر مسمومش کردند- اول مرتبہ خدمتگار او زہر مہرہ رسائیدہ خوراند- باستفراغ بسیا سمیت دفع شد- روز دویم باز خواجہ سرای پادشاہی حب زہر ہلاہل آورد- قطب الملک تجدید وضو کردہ مستقبل قبلہ نشست و گفت الٰہی تو میدانی کہ این شئی حرام را باختیار خود نمی خورم- ہمین کہ از حلق فرو رفت حالت متغیر گشت و جان بجہان آفرین سپرد- و این واقعہ سلخ ذی الحجہ سنہ خمس و ثلثین و مآتہ و الف (١١٣٥) واقع شد قبرش در شاہجہان آباد زیارتگاہ خلائق است-

از آثار اوست نہر پٹ پر گنج واقع شاہجہان آباد کہ از بی آبی حکم کربلا داشت قطب الملک در سنہ سبع و عشرین و مآتہ و الف (١١٢٧) نہرے از اصل نہر

پانزدہم ذی القعدہ سنہ احدی وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۱) براورنگ فرمانروائی اجلاس دادند- وبہ محمد شاہ ملقب ساختند-

سبحان اللہ ہرچند سادات خود دعویٰ سلطنت نہ کردند واولاد تیموریہ را بر تخت نشاندند اما حرکتے کہ با محمد فرخ سیر کردند مبارک نیامد- دمی بہ آسایش نگذرانیدند ونفسے بہ طمانیت نہ کشیدند- دریاہائے فتنہ از ہر چہار طرف بتلاطم درآمد واسباب زوال دولت آمادہ گشت-

خبر رسید کہ غرۂ رجب سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۲) نواب نظام الملک ناظم مالوا از دریای نربدا گذشتہ قلعہ آسیر وشہر برہان پور را متصرف گشت- امیر الامرا سید دلاور خان بخشی خود را با فوج سنگین جانب نواب نظام الملک فرستاد- دلاور خان بعد محاربہ بقتل رسید- سید عالم علیخان نائب صوبہ داری دکن کہ نوجوان تہور منش بود کارزار نمودہ مردانہ نقد ہستی باخت- امیر الامرا با پادشاہ قصد دکن کرد وقطب الملک با چندے از امرا نوزدہم ذی القعدہ از چہار کروہی اکبرآباد وفتحپور رویہ رخصت دار الخلافہ دہلی شد وہنوز نرسیدہ بود کہ ہفتم ذی الحجہ خبر کشتہ شدنِ امیر الامرا طاقت ربا گشت

قطب الملک برادر صغیر اعیانی خود سید نجم الدین علی خان را کہ بحراست دہلی قیام داشت نوشت کہ یکے از شاہزادہا را برآوردہ بر تخت نشاند- پانزدہم ذی الحجہ سنہ اثنتین وثلثین ومآتہ والف (۱۱۳۲) سلطان ابراہیم بن رفیع الشان بن شاہ عالم را بر تخت دہلی اجلاس دادند- بہ تفاوت دوروز قطب الملک نیز رسید وبہ استمالت امراء قدیم وجدید پرداخت- وفوج علی العموم نگاہ داشت وآنچہ در ایام وزارت اندوختہ بود از نقد وجنس کہ احصاء آن جز علم الٰہی مقدور کسے نیست، ہمہ را صرف سپاہ ویاران ودوستان کرد وگفت اگر زندہ ایم باز بہم

بملازمت پادشاه رسید۔

و ہشتم ربیع الآخر به ارادۂ ملاقات ثانی فوجها آراسته داخل شهر شد و در حویلی شایسته خان فرود آمد۔ قطب الملک و مهاراجه اجیت سنگه در قلعه رفته بدستور روز اول به بند و بست قلعه پرداختند و کلید دروازه بدست آوردند۔ آن روز و شب بهمین منوال گذشت۔ مردم شهر واقف نشدند که شب در قلعه چه واقع شد چون صبح دمید قتل قطب الملک شهرت داده افواج پادشاهی از هر جانب مرتب شده بر سر امیر الامرا خواستند هجوم آرند امیر الامرا به قطب الملک گفته فرستاد که چه جائے توقف است زود از میان باید برداشت۔

لاعلاج قطب الملک نهم ربیع الآخر سنه احدی و ثلثین و مائة و الف (۱۱۳۱) پادشاه را مقید ساخت و رفیع الدرجات بن رفیع الشان بن شاه عالم را از حبس برآورده بر تخت نشاند و صدای نقارۂ جلوس او آشوبی را که در شهر برپا شده بود فرو نشاند۔

رفیع الدرجات در حالتِ حبس بمرض تپ دق مبتلا بود۔ چون سلطنت میسر شد لوازم احتیاط مزاج از دست داد و بعد ۳ ماه و چند روز روزگار او سپری گشت و مطابق وصیت او برادر کلانش رفیع الدوله را بر سریر سلطنت جا دادند۔ و به شاه جهان ثانی ملقب ساختند۔ بعد ایامے نیکوسیر در قلعه آگره خروج کرد۔ امیر الامرا با پادشاه بسرعت خود را رسانده قلعه را مفتوح ساخت۔ ناگاه فتنۂ دیگر گل کرد۔ جَی سنگه سوائی طبل مخالفت کوفت۔ قطب الملک در رکاب شاه جهان ثانی برای دفع جَی سنگه به فتح پور سیکری شتافت و با جَی سنگه صورت مصالحه درمیان آمد شاه جهان ثانی نیز بعد ۳ ماه و چند روز بمرض اسهال درگذشت۔ ناگزیر روشن اختر بن جهان شاه بن شاه عالم را از دار الخلافه طلبیده

درین کارزار از هر دو برادر ترددات نمایان بظهور رسید۔ سید حسین علی خان برادر خورد زخمهای کاری برداشته در میدان افتاد۔ بعد جلوه افروزی شاه فتح حسن علی خان برادر کلان بر جناح استعجال روانه دار الخلافه گشت۔ و پادشاه نیز به تفاوت یک هفته سایۂ وصول بر ساحتِ دهلی انداخت حسن علی خان بمنصب هفت هزاری هفت هزار سوار و خطاب سید عبد الله خان قطب الملک بهادر یار وفادار ظفر جنگ و تفویض وزارت اعلیٰ بلند پایه گشت۔

چون عروج رُتبه این هر دو برادر از حد گذشت۔ ناتوان بینان در صدد شکست اُفتادند۔ و به تسویلات واهی مزاج پادشاه را شورانیدند۔ نوبت بجائے رسید که هر دو برادر خانه نشین گشتند۔ و به ترتیب مورچال و استعداد اسباب پرخاش پرداختند والدۂ پادشاه که با هر دو برادر اظهار دوستی می نمود و از قدیم واسطۂ اصلاح بود۔ بخانۂ قطب الملک آمده مجدداً عهد و پیمان استوار ساخت۔ هر دو برادر بملازمت رسیده شکوهای محبت آمیز در میان آمد۔ و چندروز زمانه به آرامش گرائید۔

غرض گویان مزاج پادشاه را برهم زدند۔ هر روز صحبت بے مزه تر می گشت۔ و مادۂ نفاق که خانه برانداز کهنه دولتهاست می افزود۔ تا آنکه امیر الامرا بصوبه داری دکن مرخص گشت۔ و قطب الملک بعیش و عشرت مشغول گشته عنان وزارت بدست راجه رتن چند سپرد۔ اعتقاد خان کشمیری همراز و دمساز پادشاه گردید و کنگاش قلع و قمع سادات اعلان گرفت۔ قطب الملک به امیر الامرا نوشت که کار از دست رفته است پیش از انکه چشم زخمی به آبرو و جان برسد۔ خود را باید رسانید۔ امیر الامرا باکمال تسلط و جبروت از دکن روانه شده سواد دهلی را معسکر ساخت و پادشاه را پیغام کرد که تا که بند و بست قلعه به اختیار ما نباشد در ملازمت وسواس دارم۔ پادشاه خدمات قلعه را به متوسلان امیر الامرا سپرد۔ بعد استحکام قلعه امیر الامرا

نامور روزگار بود با محمد فرخ سیر پیمان رفاقت موکد ساخت۔ چنانچه در ترجمۂ او نگارش می رود۔ و به حسن علی خان برادر کلان نیز ترغیب رفاقت نمود۔ حسن علی خان بچاپلوسی محمد معز الدین که از وقت صوبه داری ملتان کم التفاتی او می دانست اعتبار نه کرده از ته دل به محمد فرخ سیر گروید و درخواست قدوم اله آباد نمود۔

محمد فرخ سیر درچنین هنگام اتفاق این دو برادر بهادر صاحب فوج از امارات اقبال خود دانسته از بلدۂ پٹنه به اله آباد رسید و با حسن علی خان مشافهةً بتجدید عهد پرداخته امیدوار مزید عنایات ساخت و به هراولی فوج مقرر فرمود۔ وعازم پیش گشت۔

عز الدین پسر کلان محمد معز الدین به اتالیقی خواجه حسین مخاطب به خان دوران از دار الخلافه شاهجهان آباد بتقابل محمد فرخ سیر مرخص گردید۔ و در حوالی کهجوه از توابع اله آباد رسیده انتظار حریف می کشید۔ بمجرد تقارب فوج محمد فرخ سیر عز الدین بے استعمال ادوات حرب نیم شبی راگریز گرفت۔

فوج محمد فرخ سیر که درکمال عسرت و بے سامانی بود از غارت بنگاه عز الدین تقویتے کمال بهم رسانید و روانه پیشتر شده در نواحی اکبر آباد خرامش نمود۔

محمد معز الدین نیز از دار الخلافه کوچ کرده به اکبر آباد آمد۔ و در فکر عبور دریای جمن (جون) بود که حسن علی خان بیش قدمی نموده از متصل سرای روزبهانی چهار کروهی اکبر آباد دریای جمن (جون) را عبور کرد و درعقب او محمد فرخ سیر نیز از دریا گزشت۔ اکثر مردم محمد فرخ سیر از عسرت و کم مایگی رو به پراگندگی آورده بودند۔ معدودی همراه رکاب رسیدند۔ سیزدهم ذی الحجه سنه ثلث وعشرین و مأته والف (۱۱۲۳) تلاقی فریقین دست داد۔ نسیم فیروزی بر الویه محمد فرخ سیر وزید۔ و محمد معز الدین بتغییر وضع راه دهلی گرفت۔

او با شاہزادہ کوک نشد۔ و آزردہ خاطر بہ لاہور برگشت۔ درآن وقت میر عبدالجلیل بلگرامی بخدمت بھکر و سیوستان قیام داشت۔ چون حسن علی خان از نواحی بھکر قصد لاہور کرد۔ میر سلوکہاے پسندیدہ بعمل آورد۔ ابتدای ربط باسادات این است وقتے کہ خلد مکان علم بملک جاودانی زد۔ ورایات شاہ عالم از پشاور بہ لاہور خرامید۔ حسن علی خان را بمنصب سہ ہزاری وعطای نقارہ وبخشیگری فوج جدید سرافراز ساخت۔

ودر جنگ محمد اعظم شاہ ہراولی فوج محمد معز الدین کہ ہراول مجموع عساکر شاہ عالمی بود مقرر گردید۔ وقتے کہ جنگ تراز و شد۔ حسن علی خان وحسین علی خان و نور الدین علی خان برادر سیوم برسم تہور پیشگان ہند خود را از فیل انداختند و باجمعیت سادات بارہہ پای جلادت افشردہ بجنگ کوتہ یراق پیوستند نور الدین علی خان نقد زندگانی در باخت ودیگر برادران زخمہای نمایان برداشتند وسرخ روئی فتح وظفر حاصل کردند۔ حسن علی خان بمنصب چہار ہزاری وصوبہ داری اجمیر مباہی گشت۔ وبعد ازان بصوبہ داری الہ آباد امتیاز پذیرفت

چون نوبت سلطنت بہ محمد معز الدین رسید۔ حکومت الہ آباد از عزل او بنام راجی خان مقرر شد و سید عبد الغفار از احفاد سید صدر جہاں صدر الصدور پہانوی بہ نیابت راجی خان متوجہ الہ آباد شد۔ سید حسن علی خان فوجے بتقابل برآورد ودر سواد الہ آباد جنگ اُفتاد۔ سید عبد الغفار بعد غالب شدن متعلق گردید۔ عنان عطف ساخت۔ محمد معز الدین باقتضای غفلت وعیاشی دست از تدارک برداشتہ در استمالت سید حسن علی خان افتاد و بہ ارسال فرمان بحالی الہ آباد و اضافہ منصب سرافراز نمود

اما برادرش سید حسین علی خان ناظم عظیم آباد پتنہ کہ بمزید شجاعت ووقار ومتانت

سنیہ وخصائل رضیہ خصوص سخاوت وشجاعت کہ ازین دو صفت والا آثار غرائب الظہور رساندند۔ ونقشہائی کہ طراز صفحۂ دولت باشد برلوح روزگار نشاندند۔ واز مبادی ایام عروج تا منتہے بخوبی ونیکنامی بسر بردند۔ واز آبیاری عدل واحسان عرصۂ ہند را رشک فردوس برین ساختند۔ لیکن در اواخر دولت راہ غلط پیمودند وتا روز قیامت داغ بدنامی برخود بردند۔ اما نزد ارباب انصاف منشأ عزل پادشاہ محض پاس آبرو وحفظ جان عزیز بود کہ اینہا مدۃ العمر جانفشانیہا نمودند۔ ولوازم دولتخواہیہا بتقدیم رسانیدند۔ پادشاہ چشم از حقوق پوشیدہ درصدد قلع وقمع اُفتادہ وتا زندہ بود ہمین خیال در سر داشت۔ آخر این رای سقیم باعث زوال سلطنت شد ودولت پادشاہ وسادات ہر دو برہم خورد۔

قاضی شہاب الدین ملک العلما قدس سرہٗ در مناقب السادات میفرمائد کہ:۔

"امارت صحت سیادت خلق محمدی است وسخاوت ہاشمی وشجاعت حیدری باید"
"کہ سید صحیح النسب ازین ملکات بہرۂ وافی داشتہ باشد۔ واحیانا بحکم نفس امارہ"
"اگر مرتکب عصیانے شود۔ آخر کار سببے رو می دہد کہ باعث نجات اُخروی می گردد"

مصداق این کلام درین ہر دو برادر مشاہدہ اُفتاد کہ مظلوم ازین عالم رفتند وغازۂ شہادت برر و مالیدند نام اصلی قطب الملک حسن علی است ونام اصلی امیر الامرا حسین علی۔ شہادت اول بہ زہر واقع شد۔ وشہادتِ ثانی بخنجر۔

حسن علی خان برادر کلان در عہد خلد مکان بخطاب خانی وفوجداری نندربار وسلطان پور از توابع بگلانہ سرافرازی یافت وبعد ازان بحراست اورنگ آباد سربلند گردید۔

وچون شہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم از پیشگاہ خلد مکان بصوبہ داری ملتان مامور شد حسن علی خان بہمراہے رکاب شہزادہ دستوری یافت۔ صحبت

در وصل ز محرومیِ دیدار میرسید — آئینه نفهمید کہ من با کہ دو چارم

طپیدم نالہ کردم - آب گشتم خاک گردیدم — تکلف بیش ازین نتوان بعرضِ مدعا کردن

چہ پردازم بعرضِ مطلبِ خود سخت حیرانم — تو ہم آخر زبانِ حیرتِ آئینہ می دانی

رباعی

ہر صبح کہ درہائے فلک باز کنند — مردم قانون جستجو ساز کنند

قوال فلک بدست گیرد دفِ مہر — دنیا طلبان پا زدن آغاز کنند

مخفی نماند کہ تاریخی کہ میرزا بیدل برای سادات گفتہ و در ترجمۂ او برزبان قلم گزشتہ - محرک شد کہ درین محل شمۂ از احوال دو امیر کبیر از ساداتِ بارہہ و اسبابے کہ باعث عزل پادشاہ شد بمعرض بیان در آید - و این جملہ معترضہ نقاب از صورت حال وا نماید - و اسم نواب آصف جاہ ہم در ترجمۂ میرزا ذکر یافت بہ این تقریب حالات نواب آصف جاہ و نواب نظام الدولہ شہید خلف الصدق او نیز می طرازم - و او ہم کلک را مطلق العنان می سازم -

(۸۲) سید عبداللہ خان

مخاطب بہ قطب الملک وزیر اعظم محمد فرخ سیر پادشاہ بود و برادرش سید حسین علی خان بمنصب امیر الامرائی تارک مباہات بآسمان می سود -

اینہا از اعاظم سادات بارہہ اند و اکابر شرفاء ہند نسب سادات بارہہ بہ سید ابو الفرح واسطی راجع می شود کہ سلسلۂ نسبش در دفترِ اول تحت ترجمہ سید محمد صغری بلگرامی نَوَّرَ اللّٰہُ ضَرِیْحَہٗ نگارش یافت -

ہر دو برادر فرقدین فلک سیادت و نیرین سپہر امارت بودند متحلی باکثر شمائل

لہ مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۱۳۰ تا ۱۴۰ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء -

برنگِ آب سیر برگ برگِ این چمن کردم　　گلِ داغ است بیدل آنکه بوئے از وفا دارد

دانم که چرا پیکرِ من سایه نه گردید　　تا در قدم سروِ خرامانِ تو باشد

چو عمر گر نشوی هم عنان خود داری　　قدم بهر چه گذاری رکاب می گردد

بر که نالم بیدل از بیدادِ چرخ　　خواب من آواز این دو لاب بُرد

در مجلسے که عزّت موقوفِ خود فروشی است　　دیگر کسے چه باشد گر میرزا نباشد

چو بر گردد مزاج از احتیاطِ خود مشو غافل　　سلامت سخت می لرزد بران سنگے که مینا شد

بدماغِ دعوی عشق سرِ بوالهوس بلند است　　مگر از دکانِ قصاب جگرے خریده باشد

زدل حقیقت ردّ و قبول پرسیدم　　بخنده گفت برو یا بیا که می پرسد

اگر مردی در تخفیفِ اسباب تعلق زن　　کز انگشتِ دگر انگشتِ نر یک بند کم دارد

کج ادایانه به ارباب مطالب سر کن　　راستی بر دلِ این قوم سنان می باشد

دهر لبریزِ مکافات است اما کو تمیز　　کم کسے اینجا بحالِ خود ترحم می کند

برقی ز دور دارد هنگامهٔ تجلّی　　ای بیخودان به بینید دل جلوه گر نباشد

هر چند کار فرداست امروز مفت خود گیر　　شاید دماغ طاقت وقتِ دگر نباشد

چشمت بغلط سوی من انداخت نگاهی　　تیری که ازین شست خطا شد چه بجا شد

نموده اند ز دستِ نوازشِ فلکم　　دمی که گاه غضب بر زمین پلنگ زند

سایه از جلوهٔ خورشید چه اظهار کند　　رفتم از خویش ندانم بچه آئین آمد

ای ساغرِ بنخاله ازین تشنه سلامی　　خوش خیمه بران چشمهٔ کوثر زدهٔ باز

وضعِ فقیریِ ما ناساز هیچکس نیست　　ویرانه ایم اَمّا بسیار خوش هوائیم

چندانکه ز خود می روم آن جلوه به پیش است　　رنگے نشکستم که برنگے نرسیدم

نشّهٔ تحقیق ما را شعلهٔ جوّاله کرد　　گرد خود گشتیم چندانی که خود را سوختیم

کم ظرفیم از غفلتِ خویش است وگرنه　　دریاست مِی ریخته از جامِ حبابم

مشقِ ستم ز طینتِ ظالم نمی رود — زورِ کمان دمی که نماند کباده است

کس نرفتی بعدم هستی اگر جا می داشت — خلقی از تنگیِ این خانه بصحرا زده است

کاش هجران دادِ من میداد گر وصلی نبود — شمع تصویریم که از من سوختن هم ننگ داشت

گر برآمد از صدف گوهر اسیرِ رشته است — خانهٔ غربت دلِ آگاه را دامِ بلا است

بی خمیدن از زمین نتوان گهر برداشتن — آنچه بردارد دولت زین خاکدان قدِ دوتاست

نه دام دانم و نی دانه این قدر دانم — که دل بهر چه کشد التفات صیاد است

در نیامم هر نفس تیغِ دو دم خوابیده است — چون سحر در قطعِ هستی خنجری در کار نیست

آن قدر سعی به آبادیِ ما لازم نیست — خانهٔ چشم به امدادِ نگاهی برپاست

گویند بهشت است و همه راحتِ جاوید — جائیکه بداغی نه طپد دل چه مقام است

چون سایه باش یک قلم آئینهٔ نیاز — آن را که سجده جزوِ بدن نیست بند نیست

تا خموشی نگزینی حق و باطل باقی است — رشته را که گره جمع نسازد دو سر است

مرده هم فکرِ قیامت دارد — آرمیدن چه قدر دشوار است

بگذر از اندیشهٔ یوسف که در کنعانِ ما — یا نسیمِ پیرهن یا جلوهٔ پیراهن است

هیچ کس از معنیِ مکتوبِ شوق آگاه نیست — ورنه جائی نامه پیشِ یار ما را خواندن است

هر که رفت از خود بداغِ تازه ام ممتاز کرد — آتشِ این کاروانها جمله بر جانِ من است

پیشکارانِ عجوزِ دهر یکسر غالب اند — آنکه از مردان بمردی باج میگیرد زن است

آبرو با عرضِ مطلب جمع نتوان ساختن — دستِ حاجت تا بلندی کرد استغنا نشست

بیدل نتوان بردنم از خطِّ جبینم — نقاشِ عرق ریزِ حیا نقشِ مرا بست

خواریِ دیوانِ دهر عزّتِ ما بیش کرد — فرد چو باطل شود سَر ورقِ دفتر است

تماش فهم نداریم ورنه خوبان را — اُتوی پیرهنِ ناز چینِ پیشانی است

زین ندامت خانه بیرون رفتنت دشوار نیست — هر قدر دستی که می سائی بهم پا می شود

بی نقش چین نه حُسن فرنگ آفریدن است   بهزادی تو دست ز دنیا کشیدن است
تنم ز بندِ لباسِ تکلف آزاد است   برهنگی ببرم خلعتِ خدا داد است
اُلفتِ تن باعثِ فکر پریشانِ دل است   دانه صاحب ریشه از آمیزشِ آب و گل است
کسے از التفاتِ چشم خوبان کام بر دارد   که بر هر استخوان صد زخم چون بادام بردارد
من نمی گویم زیان کن یا بفکرِ سود باش   ای ز فرصت بیخبر در هر چه باشی زود باش
شکوهٔ فقر ملکِ بے نیازی کرد تسلیم   باقبالی که دل برخاست از دُنیا به تعظیم
باز بیتابانه ایجادِ نوائے مے کنم   مطلب دیگر نمے دانم دُعائے مے کنم
من درین بحر نه کشتی نه کدو مے آرم   چون حباب از برِ خود جامه فرو مے آرم
درین حدیقه نهٔ قدر دانِ حیرانی   بشوخیِ مژه ترسم ورق به گردانی
جمع گشتن دلِ ما را به تسلّی نرساند   از گهر کسب برد شیوهٔ غلطانی را
چه وجود و چه عدم بست و کشادِ مژه است   چون شرر هر دو جهان را بنگاهے دریاب
سرگرانی لازمِ هستی بود بیدل که صبح   تا نفس باقی است صندل بر جبین مالیده است
گر تاملِ قفسِ بیضهٔ طاؤس شود   در شبستانِ عدم نیز چراغانی هست
دل سخت گره شد بخمِ ابروے نازش   در طاقِ تغافل همه نقاشِ چین است
صاف معنی کرد مستغنی ز دردِ صورتم   چون بطِ می باطنِ من عالمِ آبِ من است
بهستیِ تو اُمید است نیستی ما را   که گفته اند اگر هیچ نیست الله است
بهر طرف گُزری سیرِ نرگستان کن   بقدرِ نقش قدم چشم دوستان باز است
تا نفس باقی ست ظلم نیست بیفکرِ فساد   گوشه گیرِ فتنه می باشد کمان را تا دم است
قلندرانه حدیث است زاهد مغرور   تو غرّهٔ به بهشتی که جائے ریدن نیست
کینه در طبع ملائم نکند نشو و نما   فارغ از جوشِ غبار است زمینی کم است
حُسن بے مشقِ تأمل نگذشت از دلِ ما   صفحهٔ حیرتِ آئینه عجب خوش قلم است

وچون دولتِ سادات عنقریب برہم خورد- میرزا در ہمان ایام بہ شاہجہان آباد معاودت نمود- وسیوم ماہ صفر سنہ ثلث وثلثین و مآتہ والف (۱۱۳۳) رخت بعالم باقی کشید- و در صحن خانۂ خود مدفون گردید-

میرزا معنی آفرین بے نظیراست اما عبارت بطور خود دارد وبطور جمہور نیز فراوان جواہر سخن در رشتۂ نطق کشید- اگر کلیاتش را انتخاب زنند مجموعۂ لطیف مقبول حاصل می شود وخطِ نسخ بر نسخۂ سحر سامری می کشد- چنانچہ درین عدالت گاہ شہود عدل حاضر است-

وازبس قوت طبع گاہے باد پای فکر تندمی تازد وبطور مُلّا ظہوری ترشیزی دریک زمین مکرر طرح غزل می اندازد-

ومیرزا را بحر کامل مرغوب اُفتادہ و درین بحر شنائی کردہ میر عطاء اللہ صاحب رسالۂ عروض گوید بعضے متاخرین شعراء عجم بر کامل مثمن شعر گفتہ اند- خالی از عذوبتی نیست چنانچہ خواجہ کمال الدین سلمان ساوجی فرماید ؎

بصنوبرِ قدِ دلکشش اگرای صبا گذرے کنی | بہوای جانِ حزینِ من دلِ خستہ را خبرے کنی

وازمطالع میرزا بیدل است ؎

توکریمِ مطلق ومن گدا- چہ کنی جز این کہ نخوانیم | درِ دیگرم بنما کہ من بکجا روم چو برانیم

دیوان غزل میرزا بنظر درآمد- این چند گوہر ازان محیط برآوردہ شد ؎

مستِ عرفان راشراب دیگرے درکار نیست | جز طوافِ خویش دورِ ساغرے درکار نیست

ادب چہ چارہ کند شوق چون فضول اُفتد | بجای عذر دل آوردہ ام قبول اُفتد

دیدۂ انتظار را دامِ اُمید کردہ ام | ای قدمت بچشم من خانہ سفید کردہ ام

آخر ز فقر بر سرِ دُنیا زدیم پا | طلقی بجاہ تکیہ زدو ما زدیم پا

کافرم گر مخمل وسنجاب می باید مرا | سایۂ بیدی کفیل خواب مے باید مرا

آرزوی ملاقات داشتند و اعزاز و اکرام فوق الحد بجامی آوردند سیما نواب شکر اللہ خان کہ خود با جمیع اہل بیت محو اعتقاد میرزا بود و میرزا نیز مخلص خاص این خاندان است۔

نواب شکر اللہ خان از سادات خواف است و دامادِ عاقل خان رازی و از پیشگاہ خلد مکان بحکومت سہرند و سہارنپور و میوات سرفرازی داشت آخر در میوات سنہ ثمان و مأتہ و الف (۱۱۰۸) از منصب حیات مستعفی گشت۔ میر لطف اللہ شکر اللہ خان پسر اوست کہ بخطاب پدر مخاطب گردید و خلف دیگرش میر عنایت اللہ شاکر خان۔ و دیگرے میر کرم اللہ عاقل خان۔

نواب نظام الملک آصف جاہ طاب ثراہ در شعر خود را شاگرد میرزا (بیدل) می گرفت۔ در منشآت میرزا چند رقعہ کہ بنام چین قلیچ خان است عبارت از نواب آصف جاہ باشد کہ خطاب قدیم اوست۔ ہر گاہ میرزا بدولت خانۂ نواب می رفت استقبال و مشایعت میکرد۔ و بر مسند خود می نشاند۔

و میرزا را با امیر الامرا سید حسین علی خان نیز ربط تام بود در ایامی کہ امیر الامرا بنظم ممالک دکن می پرداخت۔ میرزا این دو بیت از شاہجہان آباد بہ امیر الامرا نوشت ؎

ای نشۂ پیمانۂ قدرت بچہ کاری — ہستی اثری یا پے تاراج خماری
می در قدحی گل بسری جام بدستی — رنگِ چمنی موج گلی جوش بہاری

لیکن بعد برہم زدن محمد فرخ سیر تاریخ طبع زاد میرزا کہ ؏

"سادات بوی نمک حرامی کردند"
۱۱۳۱

شہرت گرفت۔ میرزا متوہم شدہ از دہلی حرکت جانب لاہور کرد۔ عبد الصمد خان ناظم لاہور بتعظیم و تکریم تمام پیش آمد و خدمات شایستہ بتقدیم رسانید۔

بکاغذ اکگری بپیچیده ام یعنی دلِ خود را　　مباد اگریه بر حالم کنی ای نامه بر رحمے

ربا عی

در گنجفۂ دہر شہانِ عالم　　در صنفِ رعیت اند نے بیش و نہ کم
حکمے دارند زان جہاندار شدند　　چون حکم نماند گشت بازی برہم

(۸۱) بیدل- میرزا عبدالقادر عظیم آبادی

عمدۂ سخن طرازان- و شہرۂ سحر پردازان است- در اقسام نظم پایۂ بلند و در اسالیب نثر رتبۂ ارجمند دارد- طبع درّاکش چہ قدر معانی تازہ بہم رساندہ- و چہ ثمرہای نورس کہ از نہال قلم افشاندہ- خلاصۂ کلامش شراب میخانۂ ہوشیاران- و طلاے دستاویۂ کامل عیاران است از آغاز شعور تا دم آخر چشم بر سیمای معنی دوختہ- و چراغ عجبے بر مزار خود افروختہ-

از نژاد قوم برلاس است- در بلدۂ عظیم آباد پتنہ از نہانخانۂ عدم بشہرستان وجود خرامید و در ہندوستان نشو و نما یافت

در مبدء حال نوکر شاہزادہ محمد اعظم بن خلد مکان بود- و بمنصبے امتیاز داشت یکے از مقربان تعریف میرزا بسمع شاہزادہ رسانید- شاہزادہ فرمود- قصیدۂ در مدح ما انشا کند تا رتبۂ استعدادش دریافتہ باضافۂ منصب و تقرب سرافراز فرمایم این خبر بمیرزا رسانیدند فی الفور دل از نوکری برداشت- ہرچند یاران مقید شدند کہ قصیدہ در مدح شاہزادہ توان گفت- سر انکار باز زد و نوکری را ترک دادہ در دار الخلافہ شاہ جہان آباد گوشۂ انزوا گرفت و بقیہ زندگانی بعنوان فقر و توکل بسر آورد-

حق تعالیٰ او را اعتبار و اشتہار ارزانی فرمود- امرا و ارکان سلطنت ہمہ

وودر عصر شاه عالم به منصب چهارهزاری امتیاز یافت - ودر عهد محمد فرخ سیر
سنه ثمان وعشرین ومائة والف (۱۱۲۸) ودیعت حیات سپرد -
دیوان واضح بنظر درآمد - چند غزل بخط واضح برهوامش این نسخه ثبت
بود - قصائد وغزلیات ورباعیات ومثنوی متعدد دارد -

این چند گل ازان چمن چیده شده

عارف از دیر است ولی او نمے شود
آئینه رونما شود و رو نمے شود

زمقراضِ فنا نوراست شمعِ زندگانی را
بود آبِ دمِ شمشیر صندل سرگرانی را

چه اُلفت است بزلفِ تو بیقراران را
بلی سیاه پسند است سوگواران را

موجم و وحشت کند محروم از ساحل مرا
در طپیدن رفت از کف دامنِ قاتل مرا

درعالمِ دل باختنِ خویش رواج است
عمریست که ویرانهٔ ما وقفِ خراج است

بجیب صبح ز خورشید گلفشانیها ست
بجام پیریِ ما بادهٔ جوانیهاست

براهِ او چه در بازیم نی دینے نه دُنیائے
دلے داریم و اندوہے سرے داریم وسودائے

واضح بہیچ راه دلم وا نمے شود
این قفل زنگ بست شکستن کلید اوست

برمرادِ دلِ خود بال زدن نقصان است
وقت آن خوش که مراد قفس انداخته است

دست فرسود نگه طلعتِ خورشید نشد
حسن بے ساخته از فیض نگهبان دارد

گرچه آزادم ولی جانم فدائے دیگریست
گرد سر گرداندهٔ صیادے مرا سر داده است

رشک فرمائے دلم نیست بجز عیش حباب
یافت یک پیرهن هستی و آن هم کفن است

بیخود شدنم آفت مینائے ادب بود
ساقی کرم افزود که در نشه کمی کرد

رفتنیهائے جهان قابلِ دل بستن نیست
این قدر بس کو دمی خاطرِ خود شاد کنند

گلهٔ صاف به از عفو غبار آلود است
هست دوزخ گنهی که بمدارا بخشند

بهار وقف صبا - گل بکام گلچین باد
که ما به کنج قفس طرح آشیان کردیم

جعفر عاشق تخلص در ہجو غبار قصیدۂ پرداخت۔ غبار باین رباعی جواب ادا کرده

گویند کہ ہجو کرد ما را جعفر　　شیرین و لطیف ہمچو شیر و شکر
صد شکر کہ آنچہ عیب ما بود غبار　　امروز برای دیگرے گشتہ ہنر

(۸۰) واضح میرزا مبارک اللہ مخاطب بہ ارادت خان

از دودمانِ امارت است۔ جدش میر محمد[۱] باقر از نجباء بلدۂ ساوه و دامادی او بمیرزا جعفر آصف خان علاوه بود۔ در عہد جہانگیری بمنصب میر بخشیگری دم مباہات می زد۔ و در زمانِ جلوسِ شاه جہان بوالاپایۂ وزارت مترقی گشت و بفرصت قلیل بہ ایالت دکن و خطاب خان اعظم فوز عظیم اندوخت۔ و بتفریق بہ صوبہ داری گجرات و بنگاله و کشمیر و الہ آباد مامور گردید۔ و ہیچ وقت بیکار نماند۔ آخر پادشاه او را مجاز کرد کہ حکومتِ ہر صوبہ کہ خواہد برای خود اختیار کند۔ او فوجداری دار الخیور جونپور برگزید و در ایام حکومت آنجا موافق سنہ ثمان و خمسین و الف (۱۰۵۸) مرحلۂ آخرت پیمود و دختر او با شاه شجاع منسوب بود۔

و سلطان زین الدین بن شاه شجاع از بطن آن عفیفہ متولد شد پسر خوردش میر اسحٰق ارادت خان در عصر خلد مکان بعد از فتح دارا شکوه بحکومت صوبۂ اوده مامور گشت و در ہمان سال ازین دارِ ملال درگزشت

پسر او میرزا مبارک اللہ واضح از درگاه خلد مکان بخطاب موروثی ارادت خان[۱] مامور گردید۔ و در سنہ مائۃ و الف (۱۱۰۰) بفوجداری چاکنہ و در سنہ ثمان و مائۃ و الف (۱۱۰۸) بفوجداری نواحی اورنگ آباد و بعد از آن بقلعہ داری گلبرگہ منصوب گشت۔

---

[۱] مآثر الامرا جلد صفحہ ۲۰۳ تا ۲۰۶ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۸۸ء تذکرۂ ارادت خان۔

بہ دکن رسیدند۔ و با مخلص خان ربطی بہم رسانیدہ بتوجہ او ملازمت پادشاہ حاصل کردند۔ و بمنصبی کامیاب گشتند

نخستین بخطاب التفات خان و دومین بخطاب ملتفت خان مورد التفات گردید۔

التفات خان در عصر خلد مکان فوجدار بیر از مضافات اورنگ آباد بود۔ و در عہد شاہ عالم فوجدار گودرا از توابع گجرات احمد آباد شد و در زمان محمد فرخ سیر بہ فوجداری ماندو و مندسور از ملحقات صوبۂ مالوا می پرداخت۔

چون امیر الامرا سید حسین علی خان بدکن رسید۔ خود را بخدمت امیر الامرا رسانید۔ و مشمول الطاف گردید۔

آخر صحبت برہم برخورد ناگزیر متوجہ دار الخلافہ شاہجہان آباد گشت و در نواحی کہرکون رسیدہ در سنہ تسع و عشرین و مائة والف (۱۱۲۹) بر دست قطاع الطریق رشتۂ حیاتش انقطاع یافت۔

ذکی الطبع بود و نثر مستعدانہ می نوشت۔ و بمثابۂ قدرت داشت کہ سہ کاتب در حضور او با اسباب کتابت می نشستند۔ ہر سہ را عبارت خود می فرمود۔ و فقرۂ لاحق برائی ہر کدام بے تأمل می گفت و ربط کلام از دست نمی داد۔ و باوصف آن خود ہم دران حالت مشغول کتابت می بود۔

از التفات خان است ؎

بہ بند از موی چینی تار قانون فغانم را ۔۔۔ مکن گویا بعرض مدعا یارب زبانم را

برنگ مردۂ فیروزہ نیلی در عزای خود ۔۔۔ شہید بیکسم پوشیدہ ام بعد از فنای خود

از نسیم بال بلبل بشگفد گلزار تو ۔۔۔ شہرت حسن تو شد از کشتۂ دیدار تو

(۷۹) غبار۔ میرزا ابو تراب

پسر التفات خان۔ خوش ذہن بود۔ و شعر خوب می گفت۔

شخصے در مجلسے گفت کہ تعدیہ رسد بکلمۂ با مسموع نیست - فقیر شاہدے از کلام میرزا محمد قلی سلیم طہرانی گذارش نمود -

بالطف ساعدت ید بیضا نمی رسد　　پیشِ لبت سخن بہ مسیحائے رسد

اواخر عمر در دار الخلافہ شاہ جہان آباد پا در گوشۂ قناعت شکست و بہ تزوج و تاہل پرداخت -

ولادت او در سنہ خمسین و الف (۱۰۵۰) واقع شد - عمری دراز یافت و در عشرۂ ثالث بعد مآتہ و الف (۱۱۰۰) بخلوت کدۂ خموشان شتافت

جام[1] کلامش بگردش می آید ؎

زمین و آسمان در میکشی فرمانبرت گردد　　سرت چون گردد از مستی جہان گرد سرت گردد

نظرے بر گلِ شبنم زدہ اُفتاد مرا　　آمد از زخم نمک سود جگر یاد مرا

کار چون با ناقص اُفتد دست بردار از کمال　　ہمزبانِ لال را ناچار باید گشت لال

تعزیر ہم بقدر بزرگی مقرر است　　از اسپ تازیانۂ انسان کلان تراست

ز دست و پا زدنِ بسملِ تو دانستم　　کہ بعد کشتہ شدن ہم تلاشہا باقی است

در عدم ہم ز عشق شورسے ہست　　گل گریبان دریدہ می آید

از خوشۂ انگور عیان شد کہ درین باغ　　شیرازۂ جمعیتِ دلہا رگِ تاک است

ہموار ز کس نہ بیند آزار　　نتوان کفِ دست خود گزیدن

(۷۸) طاہر - التفات خان نقد اصفاہانی

نام اصلی او میرزا محمد طاہر است از سلسلۂ میرزایان دفتر سلاطین صفویہ بود - مشارٌ الیہ و برادرش میرزا محمد علی در عہد خلد مکان از صفاہان

[1] دیوان سرخوش در کلکتہ بقالب طبع در آمدہ -

رشتۂ طولِ امل تار و جہان طنبور است — چہ قدر بر سرِ این کاسۂ خالی شور است

زآبِ گلستان آموخت شوقم جانفشانی را — بپائی نونہالان صرف کردم زندگانی را

خطا کرد ظاہر آن دہنِ غنچہ رنگ را — درکار بود حاشیہ این متنِ تنگ را

زخلوت خانۂ خود گوشۂ درویش محزون را — چنان باشد کہ گیرد پادشاہی ربع مسکون را

بدعمل را دائم از نقصانِ مردم راحت است — سنگ کم دزدِ ترازو را نگینِ دولت است

چون آن شعرے کہ اندازند کج طبعان بہ تقطیعش — ز موزونی جُدائی بود حاصل عضو عضوم را

دوستان را کسوتِ تجرید مے پوشد خدا — شاہ می بخشد بخاصان خلعتِ پوشیدہ را

نساز د حق شناسان را مقید زیورِ دنیا — زانگشتِ شہادت دست کوتاہ است خاتم را

اثر آخر بزلفِ پرفنِ او نقدِ جان دادم — امانتدار خود کردم ز نادانی پریشان را

(۷۷) سرخوش - محمد افضل

ازمردم سرکار عبد اللہ خان زخمی شاہجہانی بود - می فروش مصطبۂ معانی است و قدح گردانِ انجمن سخن دانی - عمرہا در کوچۂ شاعری شتافت - و صحبت جمعے از صاحب طبعان عصر خود دریافت - چنانچہ از "کلمات الشعرا"[۱] کہ تالیف اوست سمت وضوح می یابد -

شاگرد محمد علی ماہر و موسوی خان فطرت است و از یارانِ شیخ ناصر علی و در مدح او می گوید ؎

باشعر علی تمے رسد شعر کسے — زان سان کہ خطِ کس بخط میر علی

---

[۱] نسخ متعددہ از کلمات الشعراء در کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن موجود است و یکے ازانہا نسخۂ کتب خانہ سراج الدین علی خان آرزوست کہ بسیار خوشخط است و اشاعت کنندہ این کتاب (محمد عبد اللہ خان) ع.م بالجزم دارد کہ این نسخۂ گرانمایہ را بطبع رسانیدہ اشاعت دہد ایزد کارساز توفیق رفیق گرداناد -

مولد رفیع خان باذل دار الخلافه شاهجهان آباد- از معتصمان دامن دولت عالمگیری بود و بحکومت سرکار بانس بریلی سرفرازے داشت -

وفاتش در سنه ثلث وعشرین ومآته والف (۱۱۲۳) اتفاق افتاد -

خیلے قوت بیانے دارد- و به اقتضاء تخلص خود فراوان جواهر زواهر بذل وایثار می نماید- حملهٔ حیدری او قریب نود هزار بیت مشهور عالم است -

نقشے از کلامش در رنگین صفحه می نشیند ؎

یدِ بیضا بزرگ داری کند نورِ محمد را | نگردد طور جای نقش پا معراج احمد را
به بین در نام او گنجیدنِ میم مشدّد را | گر در کار امت تنگ بستن اینچنین باید
هر گرهٔ که بود گره در گلوے ما | امشب چو شمع ریخت ز هر تار موے ما
بر دوش مے کشند نکویان سبوی ما | ما مستِ جامِ غبغب و مینائے گردنیم

(۷۶) اثر شفیعائ شیرازی

سخن سازِ افسون طراز است - پدرش از مردم پر شگفت بوده که موضعیت از اعمال شیراز -

مؤلد و منشأ شفیعا شیراز است - در خورد سالی چشمش از آبله بے نور گردید اما چراغ بصیرتش روشنی کامل داشت - اکثر در شیراز بسر می برد- و با صفهان هم رفته - با مستعدانِ آنجا صحبت داشت -

کسانیکه او را دیده اند می گویند که بسیار کریه منظر بود اما هرگاه در نطق مے آمد مجلسیان را شیفتهٔ حسن کلام می ساخت

فوتش بعد عشرین و مآته والف (۱۱۲۰) واقع شد این چند بیت از دیوانش بعجلت تمام التقاط یافت ؎

جُناغی راکہ با اغیار من دلخواہ می بندی   اگر منظور دل بُردن بود من ہم دلی دارم

کار نظارہ بعینک چو نتد چشم بپوش   سر پیرت کہ دِگر شیشہ بخود بند مکن

(۷۵) باذل[1] رفیع خان مشہدی

نسبش بخواجہ شمس الدین صاحب دیوان می پیوندد- عمش میرزا محمد طاہر وزیر خان- در عہد صاحبقران ثانی شاہ جہان از مشہد مقدس- بہ ہند رسیدہ نوکری شاہزادہ اورنگ زیب عالمگیر برگزید- بعد جلوس عالمگیری بصوبہ داری برہان پور و اکبر آباد و مالوا بنوبت سربلند گردید- و در حکومت مالوا سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) حیات مستعار را وداع نمود-

و عم دیگرش میرزا جعفر سرو قد در مشہد مقدس مدرسۂ عالی دارد- نور الدین محمد خان و فخر الدین محمد خان و کفایت خان پسران میرزا جعفر سرو قد بہ ہند آمدند و بخطابات و خدمات پادشاہی ممتاز بودند-

اولین دیوان برہان پور شد و در اورنگ آباد سنہ ست و عشرین و مآتہ والف (۱۱۲۶) بساط ہستی در نوردید- از اشعار اوست ؎

شد صرفۂ ما تا تو شکستی دلِ ما را   ہر پارۂ این آینہ عکسے ز تو دارد

دومین خانساماں شاہزادہ محمد معز الدین بن شاہ عالم بود- آخر داروغۂ بیوتات کشمیر شد و ہمانجا در سنہ تسع و ثلثین و مآتہ و الف (۱۱۳۹) درگزشت-

میرزا محمود پدر رفیع خان باذل نیز بہ ہند آمد محمود پورہ واقع اورنگ آباد و محمود پورہ واقع برہان پور بنام اوست- و قبرش در محمود پورۂ برہان پور است-

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۹۴۰ مطبوعہ کلکتہ-

تاریخ یافته اند۔

دیوانش مطالعه اُفتاد۔ صاف گوست۔ تلاشها هم دارد این چند بیت بزبان قلم ودیعت می شود ؎

مادطن دائم بخاکِ کربلا می خواستیم — رشتهٔ تسبیح زدگوئے که ماے خواستیم

بسائل آنچه برآید ترا از دست بده — نگاهدار زبان را د هرچه هست بده

رسید فصل بهار و زمانه گلچین است — سپند آتشِ مَی شو چه وقت تمکین است

تیره روزی مانع عرضِ کمالاتِ دل است — روز چون شب می شود آئینه فردباطل است

نیست تقصیرِ کسے گرما به بند اُفتاده ایم — از جنونِ دوریِ خود در کمند اُفتاده ایم

حق القدم گرفت گهرها سے نیمرد — پایِ کسے که آبله زد در سراغِ ما

تو تا از دیده رفتی مانمی بینیم خود را هم — جُدائی از تو چون آئینه تنهای کند ما را

تا نخوانند مشو سبز بهر انجمنے — که نباشد به چمن قدر گلِ خود رو را

بکوشش قاصدی میرفت بیدردان زنادانی — همه مکتوب می دادند من دادم دلِ خود را

دلبرِ من سکه دارد پشت چشمِ نازکے — دیده گر برهم گذارد بازمے بیند مرا

ای کاش همچو رشتهٔ تسبیح تار عمر — در کربلا گسسته شود گر گسستنی است

بارِ خستی که لازمِ ارباب دولت است — دُشنام می دهند بسائل غنیمت است

نیست بے لطفی جوابِ نامه گر ننوشت دوست — از زبانِ خامه مارا یاد نتوانست کرد

دیوانه براهے رود و طفل براهے — یاران مگر این شهر شما سنگ ندارد

همتِ هرکس بقدرِ وسعتِ احوالِ اوست — آب چندین چشمه از یک چشمهٔ پل می رود

لُطفِ حق راکرد برما ظلمتِ عصیان غضب — آب دریا را شبِ تاریک آتش مے کند

نمی خواهم بغیر از من کسے از وی نشان یابد — چو برگردد الهی قاصدِ من بے خبر باشد

ساقی بیا که فصل خزان زود مے رسد — ای می تو هم برس که سفرے کند بهار

کاملان را ہمہ سرگشتگی از دستِ خود است — حاجتِ گردشِ پرکار نشد مانی را
خود ناتوان ولے ہنرآموز مردم اند — پیران قد خمیده کمانِ کباده اند
حرفِ بجاز کس نشنیدم ز اہل ہند — غیراز کسے کہ گفت بمطرب بجا بجا

(۷۴) خالص-سیّد حسین

مخاطب بہ امتیاز خان صفاہانی خلف میرزا باقر وزیر قورچی- حاجی الحرمین الشریفین بود-

بعد ورود ہندوستان در دکن- خلد مکان را ملازمت کرده در سلک ملازمان سلطانی منتظم گردید- وبدیوانی صوبۂ عظیم آباد پتنہ وخطاب امتیاز خان امتیاز یافت- وثروت عظیمے بہم رسانید-

ودر عہد شاہ عالم عازم دیار ایران شد- ودر بلده بھکر رسیده با علامۂ مرحوم میر عبد الجلیل بلگرامی برخورد وصحبتہا داشت

امتیاز خان اموال لکوک از نقود وجواہر واقمشہ باخود می برد- خدا یار خان مرزبان سندھ چشم طمع بر اموال او دوخت- علامۂ مرحوم برین معنی اطلاع یافتہ ہر چند مبالغہ کرد کہ پیشتر نباید رفت- واز ہمین جا عطف عنان باید نمود- گوش نکرد وسر بکف بجولانگاه قاتل روان شد- چون بسیوستان رسید میر محمد اشرف خویش علامۂ مرحوم نائب خدمات سیوستان استقبال کرده ودر حویلی خود فرود آورد- خدا یار خان میر محمد اشرف را بتقریبے در خدا آباد طلبید- وکسان خود را فرستاد تا شبے کار امتیاز خان تمام کردند- واین حادثہ در سنہ اثنین وعشرین ومآتہ والف (۱۱۲۲) واقع شد- علامۂ مرحوم "آه آه امتیاز خان"
۱۱۲۲ھ

لہ مآثر الامرا جلد اصفحہ ۸۲۵ تذکرۂ خدا یار خان-

در دیباچه دیوان خود می نگارد که :-

" در بدایت حال به مناسبت شغل طبابت که سمت موروثی بود حکیم تخلص می "
" نمودم - آخر تصحیف ، حکمِ اختیار تخلص حکیم را مانع شد و بفرمودهٔ اُستادے "
" نواب دانشمند خان عالی تخلص کردم "

این چند بیت از دیوانش ملتقط گردید ؎

نخواهد کرد ترکِ بُت پرستیها دلِ زارم ‏ ‏ ‏ که چون سنگِ سلیمانی ست مادر زاد زُنّارم

موج آبی چو رسد دانه ثمر ساز شود ‏ ‏ ‏ ناخن اینجا شکند تا گرہے باز شود

می کند باز این دلِ شوریده آزارِ خودش ‏ ‏ ‏ من چرا منعش کنم او داند و کارِ خودش

نگذارد بحرف گریه مرا ‏ ‏ ‏ کاغذِ آب دیده را مانم

رشتهٔ حیاتم را همچو رشتهٔ تسبیح ‏ ‏ ‏ صد گره بکار اُفتاد تا بیار پیوستم

نقش پائی او بهر گامے کند جان در تنم ‏ ‏ ‏ خاک راهِ دوست گشتن آب حیوانِ من است

یار را در بر گرفتن کے فراموشم شود ‏ ‏ ‏ کے رود از یاد کس چیزیکه از بر می کنند

گفتی اگر قرار بگیری رسی بکام ‏ ‏ ‏ باری ازین قرار به بینم چه می شود

دین و دلے که داشتم از دست من کشید ‏ ‏ ‏ در من نماند جز نفس آن هم کشیدنی ست

دریادلی کن وز کدو و پوچترِ مباش ‏ ‏ ‏ خواهد همیشه مرتبهٔ آشنا بلند

سبز باغی که بود بیتو کم از ماتم نیست ‏ ‏ ‏ می کند سایهٔ هر نخل سیه پوش مرا

کشتِ امیدِ مرا نشو و نما معکوس شد ‏ ‏ ‏ رو بپائین می کشد قد همچو باران دانه ام

به بزمِ وصل او کاش اینقدر هم می شدم محرم ‏ ‏ ‏ که چون آئینه حرفی از پس دیوار می گفتم

کوکب سوخته میکرد گر اندک مددے ‏ ‏ ‏ همچو آتش به دلِ سنگ تو جامی گردم

بجایِ نامه شمعِ روشنی دادیم قاصد را ‏ ‏ ‏ که طومار یست شرح سوز و پیغامِ زبانی هم

از عصای خویش طفلی را جنیبت می کشم ‏ ‏ ‏ از رکابش دور و قتِ نیسواری نیستم

از نصرتِ پادشاهِ غازی	گردید دلِ جهانیان شاد
آمد بقلم حساب تاریخ	شد فتح بجنگ حیدرآباد

۱۰۹۷

و در سنه اربع و مآته والف (۱۱۰۴) بخطاب نعمت خان و داروغگی باورچیخانه نعمت فراوان اندوخت و "شکر نعمتِ واجب واجب" تاریخ یافت

و در اواخر عهد خلد مکان بخطاب مقرب خان و داروغگی جواهر خانه نگینِ دولت بدست آورد

و چون محمد اعظم شاه بعد از انتقال خلد مکان به ارادهٔ مقابلت شاه عالم از دکن نهضت هند نمود۔ میرزا محمد عالی ملازم رکاب بود۔ و چون محمد اعظم شاه در وقت قُربِ فتنهٔ تن بنگاه را در گوالیار گزاشت۔ میرزا محمد برائے محافظت جواهر خانه در گوالیار ماند

و بعد کُشته شدن محمد اعظم شاه و ظفر یافتن شاه عالم۔ میرزا محمد نعمتِ ملازمت شاه عالم دریافت و بخطاب دانشمند خان سرمایهٔ مباهات اندوخت و بتحریر شاه نامه مامور گردید۔ لیکن اجل فرصت نداد که آن نسخه را باتمام رساند و قلم قضا بپیشدستی نموده در سنه احدی و عشرین و مآته والف (۱۱۲۱) نسخهٔ حیاتش باتمام رسانید[1]

میرزا محمد در نظم و نثر قدرت عالی دارد خصوص در وادی نثر طلسم حیرت مے بندد

دیوان[2] محتوی بر قصائد و غزلیات و مثنوی مسمے به "سخن عالی" و منشآت او بنظر در آمده

---

[1] در دائره میر مومن واقع حیدرآباد دکن مدفون شد۔ (گلزار آصفیه صفحه ۶۱۲ مطبوعه بمبئی ۱۳۱۶ء)
[2] کلیات نعمت خان عالی بسیار نایاب خوشخط بکتب خانه آصفیه حیدرآباد دکن موجود است۔

و عرفی شیرازی که دہانِ خودرا بچہ می آلاید ؎

شاہدِ عصمت۔ تلاشِ صحبتِ من کے کند	خونِ حیضِ دخترِ رز جوشد از لبہاے من

و مُلا ملک قمی که خودرا بچہ حوالہ می کند ؎

تا چند بوالفضول زند لافِ دوستی	دادِ ادب دہید و ملک را کتک[1] زنید

و نعمت خان عالی که از چہ مقام حرف می زند ؎

بیا کہ شیشۂ می در سجود جام شد است	ببین کہ خانۂ ما مسجد الحرام شد است

(۷۳) عالی۔ میرزا محمد شیرازی

حاوی فنونِ وافر بود و جامعِ علومِ متکاثر۔ اسلاف او در شیراز بشیوۂ طبابت مشہور بودہ اند۔

پدرش حکیم فتح الدین عم حکیم محسن خان است کہ در ہندوستان با شاہ عالم در وقت شاہزادگی مصاحبتے بہم رسانید۔ و پسرش حکیم حاذق خان در سال آخر عالمگیری بخطاب حکیم الملک امتیاز یافت و در عہد محمد شاہ بہ منصب پنجہزاری و خطاب حکیم الملوک و کمال تقرب محسود اقران گشت حکیم فتح الدین نیز بہ ہند آمدہ

گویند میرزا محمد در ہند متولد شد۔ و در صغرِ سن ہمراہ پدر بشیراز رفت و کسب کمال نمودہ برگشت۔ و در خدمت مُلا شفیعای یزدی مخاطب بہ دانشمند خان نیز تلمذ نمود۔

و در سلک نوکران خلد مکان امتیاز یافت و چون شہر حیدر آباد فتح شد تاریخ فتح از نظر شاہی گزرانید۔ و بمرحمتِ خلعت سرافراز گردید۔ تاریخ این است ؎

[1] چوب دست قلندران (فرہنگ رشیدی صفحہ ۱۲۹)۔

بود خاصیتِ آبِ بقا خوے ملایم را   که از دندان زبان را زندگانی بیشتر باشد

بشاهان می رسد از زیردستان فیضِ پنهانی   بنای خانه را از خشتِ زیرین محکمی باشد

اگر خواهی ز عمرِ خود حلاوت تن بسختی ده   ثمر را وقتِ شیرینی چو آید استخوان گیرد

چو دولت یافتی خوی بدت فرمان روا گردد   که در وقتِ سواری دستِ چپ صاحب عنان باشد

بزر پاشی بود مشهور خورشیدِ جهان آرا   زرِ پاشیده را پیوسته در دامانِ خود دارد

تواند نفس ظالم از گدازِ خویش عادل شد   که چون شمشیر سوزن گشت کارش دوختن باشد

عیب خود نسبت بعاجز می دهد فرمان روا   بار چون افتد مکاری چوب بر استر زند

گر کند اقبال ما را کامیابِ انتقام   از تغافل هستم خون در دلِ فرصت کند

در وصل دلم وانشود بسکه ضعیفم   از رشتهٔ باریک گره دیر کشاید

توان کردن بنرمی کارهاے سخت گیران را   که از قفل آنچه می آید ز مهرِ موم می آید

بدرویشان چو آمیزی پسندِ حق توانی شد   که چون با ریسمان آویخت ابریشم نمازی شد

با اعتبار جنگ ندارد تلاشِ فقر   زربفت باش و پارهٔ دلقِ فقیر باش

غلط مکن چو سرت گشت گرمِ فکرِ بلند   که بازگشت نباشد فتاده را از بام

نیایم در شمار اما بسانِ رشتهٔ گوهر   درشتان را بنرمی آشنای یکدگر سازم

شاعران جان از برایِ شعر فهمان می کنند   دخترِ هر کس وجیه افتاد مفت شوهر است

درین شعر طرفه مضمونے واقع شده۔ امثال این مضمون هر چند بلند و نازک باشد بستن و در زبان حرف گیران افتادن چرا۔

مثل عمق بخاری که خود را بکه تشبیه می دهد و می گوید ؎

بخونِ من شده مژگانِ او حریص چنان   که شیعیانِ حسینِ علی بخونِ یزید

و شیخ سعدی شیرازی که خود را در چه محل فرود می آرد ؎

بزیر بارِ تو سعدی چو خر بگِل درماند   دلت نسوخت که بیچاره زیر بارِ من است

خدایا سینهٔ بے سوز دارم — دلے ہمچون چراغِ روز دارم

و درین مثنوی گوید در مدح شاه عباس ثانی

چنان آباد شد از وے زمانه — که چون شانِ عسل پر شد ز خانه

دیوان غزل قریب ۳۰ سی هزار بیت ازو بنظر در آمد تا کجا کسے بنظر تامل ملاحظه کند. بمطالعهٔ سرسری چند بیت برچیده شد ؎

نورِ معشوق ازل در دلم از یار اُفتاد — عکسِ خورشید ز آئینهٔ بدیوار اُفتاد

مرا ز صحبتِ جاهل چه باک مے باشد — که در دهانِ نجس حرفِ پاک مے باشد

چو می بینم بدی از خصم خود در مهر می کوشم — ز آبِ سردِ دائم چون سفالِ گرم می جوشم

می کشد هر کس بدامن پا بجائے می رسد — جمع سازد مرغ در پرواز پای خویش را

ناقصان را جور می باشد گوارا تر ز لطف — آتشِ سوزان به از آب است خشتِ خام را

دزد وقتِ ساعت آخر خود بخود رسوا شود — یافتم از ناله درز نقشِ دلِ دزدیده را

سیم و زر دنیا پرستان را منافق می کند — پشت و رو باشد یکے آئینهٔ بے سیم را

دل اگر میگویم از طفلی نمی دانی که چیست — آنچه روزِ اول انعا بردهٔ آن را بده

چارهٔ نبود شکستِ توبه را جز انفعال — از گداز خویش باشد مومیائی شیشه را

آگه کسے از ناخوشیِ زادهٔ خود نیست — از تلخیِ گفتار خبر نیست زبان را

بر میوهٔ رسیده زدن سنگ ابلهی است — زنهار از سوال مرنجان کریم را

دائم برهنه ہمچو قلم راه مے رود — باشد اگرچه کفشِ طلا تیره بخت را

چون کاغذِ مشقی ز جمالِ تو نگاهم — هر چند که شوید عرقِ شرمِ تو خوانا ست

در اثر پیش است سالک گر بظاهر در قفاست — نقشِ پای اسپ ہموار است پیش از جاده است

مرا به ریختنِ خونِ خود مضایقه نیست — کسے اگر بتو گوید چرا چه خواهی گفت

چون نمیرم یار می گویند عاشق می کشد — من نه تنها عاشقم بر دوست خود هم عاشق است

الحق در ایجاد مضامین تازه و ابداع مدعا مثل بے نظیر اُفتاده و آن قدر دوشیزگانِ معانی کہ از صلب طبیعتش زاده - دیگر حرف آفرینیان را کم دست بہم داده - میر صیدی طہرانی گوید ؎

صیدی امروز نور چشمِ کمال — میرزا طاہر وحیدِ من است

ونیز می گوید ؎

صیدی امروز سخن سنج وحید است وحید — زصتش باد کہ سر خیلِ ہنر کوشان است

ابتداء حال بتحریر دفترے از دفاتر توجیہ نویسی شاہ عباس ثانی صفوی کہ درسنہ اثنتین وخمسین و الف (۱۰۵۲) برتخت فرمانروائی برآمد - مامور بود - وبنابر فرط سلیقہ اعتماد الدّولہ سارو تقی کہ وزیر اعظم شاہ بود بہ پیشدستی خود نواخت - و چون اعتماد الدّولہ بقتل رسید و منصب وزارت بر سید علاو الدّین مشہور بہ خلیفہ سلطان قرار یافت - میرزا طاہر را عہدۂ پیشدستی بحال ماند - و رفتہ رفتہ بہ مجلس نویسی شاہ کہ عبارت از وقائع نگاری کل باشد سر بلند گردید -

و در عہد شاہ سلیمان کہ درسنہ سبع وسبعین و الف (۱۰۷۷) بر مسند دارائی نشست نیز چندگاہ دران کار مستقل بود و بکمال تقرب اختصاص داشت آخر الامر بوالا پایۂ وزارت متصاعد گشت -

و در آغاز عہد سلطان حسین میرزا کہ درسنہ خمس و مائتہ و الف (۱۱۰۵) جلوس نمود مورد عتاب گردید - تا آنکہ از کدورتِ ہستی وارست و رخت سفر ازین عبرتکدہ بعالم دیگر بربست -

دو مثنوی دارد - یکے مقابل مخزن اسرار، مطلعش این است ؎

بِسمِ اللّٰہِ الرَّحمٰنِ الرَّحِیم — ہست نہالے ز ریاض قدیم

و دیگر ناز و نیاز، مطلعش این است ؎

صریر کلکش در گنبد خضرا پیچیده - این چند بیت بنا بر قانون کتاب بحر برر سید۔

یا شد چشم خوش نگهبان نرش راه اوست | آنجا که سُرمه گرد کند جلوه گاهِ اوست
بس بود یک جنبش ابروی تیغ قاتلم | می توان از سایۂ شمشیر کردن بسملم
گوارا نیست عشقت طبع ناپرهیزگاران را | چه لذت از نشاطِ عید باشد روزه خواران را
دوش یک لحظه بخواب آئینۂ یار شدم | طپشِ دل چه ستم کرد که بیدار شدم
خوی نازک بدلِ من چه ستمها که نه کرد | شیشه بر شیشه زدن کار چه خارا که نکرد
قد آرا خلعتی در عالم امکان نمی باشد | دلِ تنگی نیاز آورده ام این جامه عریان را
خودنمائی ست گذشتن زلباسی که تراست | در تہ پیرهن از خویش چو تصویر برآ
درین دریا نکردم لب بحرفی آشنا هرگز | چو ماهی شد زبانم آب از شرمِ شکایتها
ما و تو ای پریوش در کیش هم تمامیم | گر از تو بهتری نیست از ما بتر نباشد
آشیان گم کردۂ چون من گرفتارش مباد | سخت بے رحم است می ترسم که آزادم کند
انتقام داد خواهانِ قیامت شد تمام | می فشاند چشم قاتل سرمه بر سوزم هنوز
ز معنیهای بغیش سیر نتوان ساختن دل را | بود گر صد پری در شیشه باشد همچنان خالی
چشم بر بند اگر مے طلبی رزق حلال | مرغ بسمل خورشِ باز نظر دوخته است
بود دنیا و دین پشت و رُخ آئینۂ هستی | بزرگ آید وجودِ خویشتن در چشم شاهان را
نشاطِ این جهان هرچند کمتر میسر حاصل تر | بطفلان عید روزِ جمعه آہے بود و افسوسے
خشم اہلِ کرم از لطفِ بخیلان بهتر | تشنه را آتشِ یاقوت به از آب بقاست
کلاه سلطنتِ خسروان شکست نداشت | نمی زدند اگر پشتِ پا فقیرانش
سرمه آه از صدای کاروانِ وحشت است | ناقۂ ما بسته از چشمِ غزالان زنگها

(۷۲) وحید میرزا محمد طاہر قزوینی

یگانۂ عصر بود۔ و در فنون علوم و نظم و نثر گرو از همعصران می برد۔

درجلالش برکشد تیغ از نیام   غیر او باقی نماند و السلام

شاہ حمید مجذوب

داین شاہ حمید مجذوبے بود درچنچی۔ بعد فوت او علی دوست خان از رؤساء نوایت ارکات برمرقدِ او قبۂ عالیشان بنا کرد۔

واز ممدوحانِ ناصر علی شاہ عادل پسر خواجہ شاہ مخاطب بہ شریف خان است۔ شریف خان از سرافراز کردہای خلد مکان بود و چندے بمنصب صدارت کل امتیاز داشت۔ گویند شاہ عادل ترک دُنیا کردہ بود۔ و دامن دولت فقر بدست آوردہ۔ ناصر علی در مدح او قصیدۂ دارد کہ مطلعش این است ؎

منم آن طفل نظر کردۂ استاد قدیم   کہ بود نقطۂ سہو القلم فکرِ حکیم

وبا غضنفر خان ربط کلی داشت۔ واین غضنفر خان از رفقا ذوالفقار خان بود و بحکومت کنجی می پرداخت۔ کنجی شہریست مشہور برمسافت دوازدہ کردہ از ارکات ویکے از معابدِ سبعۂ ہنود است۔ در مدح غضنفر خان گوید ؎

ہیچو پیلِ بے جگر بگریزد از میدانِ ما   بشنود گر کوہ آوازِ غضنفر خانِ ما

آخر الامر از دکن بہ ہندوستان عطف عنان نمود۔ و در شاہجہان آباد بے نیازمندانہ می گزرانید۔ وہمین جا بیستم رمضان سنہ ثمان ومآتہ والف (۱۱۰۸) بجنۃ الماوی خرامید۔ عمرش قریب شصت سال وقبرش درحوالی مرقدِ سلطان المشائخ نظام الدین دہلوی قدس سرہ۔

سید جعفر روحی رنبیرپوری نقل می کرد کہ روزے باجمعے از یاران بزیارت خاک شیخ ناصر علی رفتیم وباہم صحبت داشتیم۔ یارے رو بقبر شیخ ناصر علی آوردہ گفت۔ بارے آن قولِ شما چہ شد کہ ؎

خاک گردیدیم ومی رقصد ہنوز افغانِ ما   خم شکست اما نمی ریزد میِ جوشانِ ما

گفتم برزبانِ شما این افغانِ ناصر علی است کہ برقص درآمدہ۔ یاران تحسین کردند۔

بیست وپنجم رمضان سنہ خمس وتسعین والف (۱۰۹۵) پیمانۂ حیاتش لبریز گردید۔
سیف آباد یک منزل از سهرند آباد کردۂ سیف خان است که خلد مکان
او را بطریق آل طمغا عنایت نمود۔ سیف خان جوہر قابل وقابل دوست بود۔
"راگ درپن[۱]" در فن موسیقی ورقص هندی بعبارت پارسی تالیف اوست۔
بعد از گذشتنِ سیف خان۔ ناصر علی در سنہ ہزار وصدم (۱۱۰۰) از سهرند
به بیجاپور رفت۔ وبا ذوالفقار خان بن اسد خان وزیر اعظم خلد مکان
موافقت دست بهم داد۔ بلے علی بود ذوالفقارے بدست آورد ودر مدح او
غزلے پرداخت که مطلعش این است ؎

ای شانِ حیدری زجبینِ تو آشکار نامم تو در نبرد کند کارِ ذوالفقار

ذوالفقار خان یک زنجیر فیل ومبلغے خطیر صله داد[۲]۔ ناصر علی همان ساعت همه
را بر مردم پاشید۔ وتهی دست بمنزل خود برگشت۔
وچون ذوالفقار خان در سنہ ثلث ومأته والف (۱۱۰۳) به تسخیر ملک
کرناتک اقصای ملک دکن متوجه گردید۔ با او به کرناتک رفت وایامے
معدود دران نواحی بسر برد۔ وبا شاه حمید اعتقاد تمام بهم رسانید در مدح
او می پردازد ؎

اینک اینک ساقیِ شیرین رسید نوبتِ جامِ حمید الدین رسید
حلقۂ درگاه بیچون جام او از زمین تا آسمان در دام او
جام او خورشید ربّانی بود انجمن افروز سُبحانی بود
گر جمالِ او براند از د نقاب روزنِ هر خانه گردد آفتاب

[۱] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۴۸۴۔
[۲] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کلکتہ ۱۸۹۱ء۔

(۷۱) علی (شیخ ناصر علی سهرندی)

شیر نیستان سخنوری است و مرد میدانِ معنی گستری۔ ذوالفقار کلکش بہ تسخیر قلمرو بیان پرداختہ۔ و تصرف طبعش آفتاب سخن را از افق غربی راجع ساختہ۔ سرخوش گوید

درملکِ سخن بود جہانگیر علی　　　در مشربِ دل ولی علی - پیر علی
باشعرِ علی نمی رسد شعر کسے　　　زانسان کہ خطِ کس بخطِ میر علی

گلِ وارستگی بر سر داشت و جام استغنا در دست - چاشنی گیر مشرب بلند بود۔ و متمسک سلسلۂ علیۂ نقشبند۔ استفادہ از جناب شیخ محمد معصوم خلف الصدق مجدد قدس اللہ اسرارہا نمودہ۔ و در مثنوی زبان بہ مدح حضرت شیخ کشودہ کہ

چراغِ ہفت کشور خواجہ معصوم　　　منور از فروغش ہند تا رُوم
رَدا از ماہتابِ شرع بر دوش　　　چو صبح از پاکیِ باطن قصب پوش

مولد ناصر علی و موطن و منشا سہرند است۔ ابتداء حال با میرزا فقیر اللہ مخاطب بہ سیف خان بدخشی چون جوہر شمشیر ملازم بود۔ چون سیف خان را حکومت الہ آباد از پیشگاہ خلافت مفوض گشت۔ در رفاقت او بگلگشت الہ آباد خرامید۔ و چندے بسیر مجمع البحرین دماغ را تازہ کرد۔

سیف خان پسر تربیت خان بخشی سیوم صاحبقران ثانی شاہجہان و داماد اسلام خان خوستی۔ سفیدونی متخلص بہ والا است۔ در عہد خلد مکان سنہ تسع وسبعین والف (۱۰۷۹) بہ صوبہ داری کشمیر ریاض آمالش نضارت یافت۔ بعد چندے بعلتے گوشۂ انزوا اگرفت و در سنہ ست وثمانین والف (۱۰۸۶) بعنایت بحالی منصب و خطاب و خلعت خاصہ وشمشیر از تنگنای عزلت برآمد۔ و پس ازان بنظم صوبہ الہ آباد ویرانی خاطرش آبادی پذیرفت۔ و

دران صحرا که بودم آگه از ذوقِ گرفتاری	غزالان را سراغِ خانهٔ صیاد می دادم
ہمتِ ما صفحۂ تقویم را یکسر نوشت	گر بسیه روز یم وقتِ عالمی از ما خوش است
در فکر آن دہانم و در یاد آن کمر	چون من بروزگار دگر ہیچکاره نیست

(۷۰) راسخ - میر محمد زمان سهرندی

سهرند شهریست مشهور در وسط راه دہلی و لاہور - نام قدیمش سهند است چون سلاطین غزنویه از غزنی تا سهرند متصرف بودند - سرہند زبان زد خلائق شد و چون صاحبقران ثانی شاہجہان کابل را تا قراباغِ غزنی در تصرف داشت - حکم شد که سرہند را بنام قدیم که سهرند است - می نوشته باشند -

راسخ سیدوالانژاد بود و راسخ القدم جادۂ استعداد - معانی تازه می یابد و خوبانِ خیال را در لباس رنگین جلوه می دہد[۱] -

از عمدۂ ملازمان و مصاحبان شاہزادۂ محمد اعظم بن خلد مکان بود و بمنصب ہفتصدی سرافرازی داشت -

وفاتش در سهرند سنه سبع و مآته و الف (۱۱۰۷) واقع شد "راسخ بمرد" ۱۱۰۷ھ تاریخ است -

طوطیِ ناطقه آہنگ کلامش سر می کند ؎

گر نبودے تاج بسم اللہ باء بوتراب	کجکلاہیہا نکردے بر سرِ اُمّ الکتاب
یاد از شامِ غمِ بزم خموشان کردیم	مُشتے از سُرمه گرفتیم و پریشان کردیم
جامۂ صبر ببالائے جنون تنگ آمد	آنچه از دست بر آمد به گریبان کردیم

[۱] یک مثنوی راسخ سهرندی به حیدر آباد دکن در مطبع اختر دکن بقالب طبع در آمده است -

ودرسنه تسع وتسعین والف (۱۰۹۹) بخطاب موسیٰ خان ودیوان تن سرافرازی یافت - وبعد یک سال بدیوانی مجموع ممالک دکن کامیابی اندوخت - سال تولدمیرسنه خمسین والف (۱۰۵۰) است وسال انتقال که درولایت دکن اتفاق اُفتاد- سنه احدی ومائة والف (۱۱۰۱)

اول فطرت تخلص می کرد- آخر موسوی قرار داد- وخطاب خانی همبرین تخلص گرفت-

دیوانش متداول است - این چند رشحه ازان سحاب می چکدے

جز یاد تو فکر دلِ ناشاد ندارد	این شیشۀ مَی غیر پری زاد ندارد
نباشد آشنائی درجهان غیر از مَیِ نابم	اگر درخانۀ خود نیستم درعالمِ آبم
نو توبه ایم کهنه شرابے بجام کن	ساقی عیار ناقصِ مارا تمام کن
بدل افگند آتش باز زلفِ عنبرین موئے	چراغے نذر این بتخانه آورد است هندوئے
چه خوش باشد که بکشایم بروئش چشم گریانی	کشم در رشتۀ نظارۀ مروارید غلطانی
نظر برگریۀ مستانه ام گردش مے کردی	شرابِ جلوۀ درساغرِ آغوش مے کردی
تیره روزم پستیِ اقبال معمارِ من است	چون نگین روی زمین سرکوب دیوارِ من است
شراب باگلِ مهتاب نشئه بیشش دهد	لبش زخندۀ دندان نما ربود مرا
با هیچ مسلمان نظرِ رحم ندارد	شمشیر نگاهِ تو مگر کار فرنگ است
اینکه از بے سخنی گشت مرا چیزی نیست	زنده ام کرد بیک حرف قیامت این است
در قتلِ ما نکرد کمی انتظارِ تو	کوتاهیئے که بود ز عمرِ دراز بود
نمی باشد نگینِ قیمتی را نقش در طالع	هنر هر کس که دارد درجهان گمنام میگردد
ندارد با بزرگان چهره گشتن صرفۀ فطرت	که کهسار از جوابِ هیچ کس ملزم نمی گردد
مژدۀ زخم نوی گر به شهیدان ندهند	بچه اُمید سر از خوابِ عدم بر دارند

هر قدر کار تو صورت نپذیر دخوب است	می شود دور ز نقاش چو شد نقش تمام
ای نور دیده حبِّ وطن در دلِ تو نیست	بیگانه وار می گذری از سواد چشم
هر که نامش بر زبان آرد برد از جا مرا	حالتم با دانهٔ تسبیح در ذکرش یکی است

(۶۹) موسوی۔ موسوی خان میرزا معزّالدین محمد[ا]

از اجلهٔ سادات قم۔ و چراغ دودمان امام ہفتم است۔ و صبیہ زادہ میر محمد زمان مشهدی که سر آمد علمائے مشهد مقدس بود

موسوی خان از عنفوان شعور دامن سعی اکتساب علوم بر زد۔ و اوائل کتب در وطن خود تحصیل کرد۔ و در ریعانِ شباب با پدر خود میرزا فخرا برہم زدہ۔ بدار السلطنت صفاہان شتافت و دہ سال در حلقهٔ درس آقا حسین خوانساری تلمذ نمود۔ و جادهٔ عقلیات و نقلیات نور دیدہ خود را باقصی حدود کمال رسانید۔

و در سنه اثنتین و ثمانین والف (۱۰۸۲) تشریف به هندوستان آورد و خلد مکان بواسطهٔ جوہر ذاتی و نسبتی مورد الطاف ساخت۔ و بتزویج صبیهٔ شاہ نواز خان صفوی دسلف ساختن با خود فرقِ عزتش برا فراخت۔ اول بدیوانی صوبهٔ عظیم آباد۔ پتنہ مامور گردید۔ اما صحبتش با بزرگ امید خان ناظم پتنه پسر امیر الامرا شایسته خان بر نیامد۔ چه بزرگ امید خان از جلالت خاندان خود دماغ بر فلک داشت۔ و میر از رشتهٔ سلفیتِ پادشاه و علاوہ فضل و کمال سر بہ تبعیت ناظم فرود نمی آورد۔ آخر ناچاقی صحبتِ ایشان بسمع پادشاہ رسید۔ میر بحضور طلب شد۔

[ا] مآثر الامرا جلد ۳ صفحه ۶۲۳۔ مطبوعه کلکته سنه ۱۸۹۱ء۔

درسه فصلِ عمر باید سر بجیبِ غم کشید تا توانی همچو گل یک فصل خندان زیستن
شاید به بیند آنچه بما کرد آسمان از دودِ آه سرمه بچشمِ ستاره کن

(۶۸) مخلص (میرزا محمّد کاشانی)

از عالی تبارانِ خطهٔ کاشان است۔ قیاسِ صحیحش منتج مضامین تازه و کلام ملیحش مفید حلاوتِ بے اندازه۔

دیوان غزلش بنظر رسید۔ سیر تمامش از تنگی فرصت اتفاق نیفتاد چند بیت عجالة الوقت فرا گرفته شده

کرد بیجا دلم از طرّهٔ جانانه جدا دستِ مشاطه الٰہی شود از شانه جدا
نظر بنامهٔ این خاکسار نیست ترا دماغ خواندنِ خطِّ غبار نیست ترا
چه لازم در مقامِ بحث با دشمن میان بستن نمی باشد سلاحی بهتر از تیغ زبان بستن
چگونه خواجه باسمِ سخا عَلَم گردد که چون سوال کنی حاتمِ اصم گردد
ما چون قلم سخن بزبانِ دگر کنیم چون کارِ ما بحرف رسد گریه سر کنیم
این خواری که بر سرِ کویِ تو می کشیم هرگز نشد که نقل بجای دِگر کنیم
قدرت بیجا نشد مشهور در عالم به رعنائی تخلص بیشتر شهرت کند از نام موزون را
زعصیان لب گزیدن در جوانیها نمک دارد از این نعمت چه لذت می بری چون ریخت دندانها
چون گرفتی بیت شاعر در عطا سستی مکن تا کسے مضطر نباشد کے فروشد خانه را
بدستِ غیر دادی ساعدِ چون نقرهٔ خامت بقربانِ سرت گردم مکن این خام دستیها
هست تا محشر بپای بیگناهے یک قدم امن بودن می کند نزدیک راهِ دور را
حدِّ هر ابله بدستور نیست در قانونِ عقل چوب از مضراب می باید خرِ طنبور را
نمود نام نکویِ تو عالمے تسخیر اگرچه غیر نگین نیست یک سوار ترا

مرتبهٔ حرفِ سخنور ز سخن سنج بپرس | خبر از قیمتِ گوہر نبود دریا را
رازِ دل نتوان بزور از مردِ بینا وا کشید | آب کے بیرون تراود از فشار آئینه را

(۶۷) طغرا - ملا طغرای مشهدی

طغرای منشور استعداد است و فروغ پیشانی قابلیت خداداد - طرح نثر بطور نو انداخته و لآلی عبارات را بجلای تازه نظر فریب جوہریان ساخته از ولایت خود بسواد اعظم ہند خرامید - و یکچند در ظل عنایت شاہزاده مراد بخش بن شاه جہان پادشاه بمراد دل کامیاب گردید - و در رکاب شاہزاده بسیر ممالک دکن پرداخت - آخر در کشمیر جنت نظیر گوشهٔ انزوا گرفت و ہمانجا بمقر اصلی شتافت - و در نزدیک قبر ابو طالب کلیم مدفون گردید

طغرای کلامش به این خوش نقشے صورت می بندد ؎

دلا چو شمع رگِ گردنے ملائم کن | ز بہر دادنِ سر پائے خویش قائم کن
کج نباید کام دل بے اتفاقِ راستان | تا بقربانت شود با تیرے ساز کمان
کلاه فقر ز ترکِ گل و گیاه مکن | بغیر ترک ہوا صرف این کلاه مکن
اگر چو آینه سر تا قدم شوی ہمه چشم | بسوی دوست نگر - سوی خود نگاه مکن
گدای عشق گرت جانشینِ خویش کند | نشسته باش و تواضع به پادشاه مکن
عروسان را بسوی حجله نتوان برد بے سازے | به آوازِ دف و نے دخترِ رز را بمینا کن
باید چو برق خنده زنان از جہان گزشت | نتوان چو ابر بر سرِ دنیا گریستن
موی سیه کافتد ز سر ہرگز نمی گردد سفید | از علیش غربت کی کند پیری تصرف در جوان
سایه می افتاد از طغرا در ایام شباب | پیر چون شد می خورد از سایه طغرا بر زمین
مینا بپای ساغر چون سر نهد به سجده | چیزے دگر نخواہد غیر از دعائے یاران

شباب رو بہ ہندوستان آورد- ومدتے درین دیار بسر برد و در دار الخلافت
شاہجہان آباد رخت بوادی خاموشان کشید
دیوانش بملاحظہ در آمد- و این چند بیت پیرایۂ تحریر پوشید ؎

می طپد دل در برم از شوخیِ ستّارۂ
چشم داغم می پرد می آید آتش پارۂ

لب خموش و شکوہ در دل چارۂ ما کردنی است
ماند در منزل کلید و قفل در وا کردنی است

می شود ہر چند نیکو یار بدخو می شود
ناز چون بر خویش بالد چینِ ابرو می شود

رقمے از خط مشکین تو تحریر نشد
دو جہان زیر و زبر شد زبر و زیر نشد

خامۂ بوقلمون در کفِ اندیشہ گداخت
رنگ آخر شد و نیرنگ تو تصویر نشد

قاتل دو کار در حقِ ما کرد روزِ قتل
دستم گرفت و خونِ مرا پایمال کرد

رسلافِ تجرد قاصدِ صحرا نوردے را
کہ مانندِ نگاہ از خانۂ خود فرد بر خیزد

چون نسخۂ دقیق بہ نزدیک کم خرد
از دیدن تو آینہ را خواب می برد

فسردہ دل ہمہ شب داغہای من شمرد
چو مفلسے کہ زرِ دیگران حساب کند

باین طراوت اگر بگذری بکوچۂ نقاش
برائی ماہی تصویر فکر دام نماند

کار مژگانِ تو از گوشۂ ابرو آید
بر کمانِ تو چرا منتِ ترکش باشد

بے مشقت نبود قطعِ تعلق قاسم
رشتہ ہر چند ضعیف است گسستن دارد

اگر از حق پرستانی متاب از خلق روی دل
کہ شکل آدمی بت را خدای آدمی سازد

بسکہ بے روی تو دشوار نظر باز کنم
مژہ موئے ست کہ از داغ جدا می گردد

طفل بے پروا آمیزش نمی داند کہ چیست
می کند کم خانۂ آئینہ تماشش ہنوز

خدا داند کہ سر از دیدہ یا از دل برون آرد
ز مژگان شوخ ترخاری کہ من در پا خود دارم

درین چمن ثمرِ نخلہاے پیوندم
فتادہ است بہ شاخِ دگر رسیدنِ من

باش ہموار کہ آسیب درشتی نہ کشی
صافیِ آینہ بیکار کند سوہان ۱۲

یکمشت استخوان شدم از بس گرفته است چون کعبتین داغ تو از شش جهت مرا

وقت آن شد که سبکروحیم از دست برد چون حنای سرِ ناخن شده ام پا بر کاب

دیدو وادید بود مایۂ سر گردانی گردشِ عید مرا سنگ فلاخن کرد است

ماتم وشور جهان دست بهم داده اند خندۂ مینائے مے گریۂ مستانہ است

هیچ مرگے نبود سخت تر از خود بینی پیش صاحب نظران آینہ خشتِ لحد است

می توان دادن ازان کنج دہن کام مرا آرزویم گرچہ بسیار است از کم بیش نیست

غنیمت است جوانی کہ موسفید شدن بقدر فرصتِ یک شیر گرم کردن نیست

عشق معشوق چو شد حسن کند تسخیرش شیشۂ سرو پری زاد ز قمری دارد

هستی جاوید باشد ماتم خود داشتن خفر پیراهن برگِ خویش آبی می کند

خود آرا شوخ زاهد مشربی افگنده از پایم کہ دستش سبحہ از تخم گلِ رنگِ حنا دارد

بو دکو چک ولے سرمایۂ عزت بزرگان را اگر دریا کند گرد آوری خود را گهر باشد

قیمتِ گوهرم افزون زنگہ می گردد گردشِ چشم خریدار کند غلطانم

سخن را قطع کن تا قطع راهِ دل توانی کرد کہ من از قرصِ مُهر خامشی زادِ سفر دارم

طمع در مذهب آزاد مردان کفر می باشد چرا گیرم ز ناصح پند آخر همتے دارم

بمردن هم نیفتد از بلندی رُتبۂ نامم برنگِ مُردۂ فیروزہ تابوت از نگین دارم

رباعی

در دهر کسی کہ ارجمندی دارد عیبش مکن ارچہ خودپسندی دارد

از بس گروی فتادہ ایجاد زمین هر کس بمقام خود بلندی دارد

(۶۶) قاسم ۔ قاسم دیوانہ مشهدی

در عنفوانِ سنِ تمیز بہ اصفهان رفت و بہ تحصیل علم اشتغال ورزید و در عین

بیاض شعر و سوادِ خطِ ترا نازم   که به زشامِ برات است و صبحِ نیشاپور

روزے مرزا سعدالدین کسی را در طلب شوکت فرستاد۔ شوکت دران وقت بیدماغ بود۔ جواب داد۔ میرزا آزرده شد۔ و بااحضار گفت یاران به بینید۔ من با شوکتا چه بد کردم۔ این حرف به شوکت رسید۔ متاثر شد و این بیت فرو خواند

منتِ اکسیر ما را زنده زیرِ خاک کرد   از طلا گشتن پشیمانیم ما را مس کنید

همان ساعت همه را پشتِ پا زد و نمد درویشی در بر کرد۔ و سرے بصوب اصفهان کشید و بقیه عمر در دارالامانِ انزوا بسر آورد۔

چاشنی درد و مذاق شکستگی بمرتبهٔ اتم داشت۔ میر عبدالباقی صفاهانی نقل کرد که من در اصفهان بودم که شوکت بخاری تشریف باصفهان آورد۔ اکثر بخدمت اومی رسیدم۔ گاہے اتفاق ملاقات نیفتاد که او را بے گریه دیده باشم۔ واعزه که با او مدتها یار بودند می گفتند که تا او را دیده ایم چنین دیده ایم۔

شوکت اکثر مضامین اِدّعائی می بندد۔ و معانی وقوعی کم دارد چنانکه برناقدان عیارِ سخن مبرہن است۔

گلگشتِ دیوانش اتفاق اُفتاده[1] و این چند بیت در سلکِ تحریر در آمده

دراز بیگانگی شوخی بروی آشنا بندد   که از وحشت بشام دیدهٔ آهو حنا بندد

در شامِ غمِ خویش مرا صبحِ اُمید است   گر نقشِ نگین تیره بود نام سفید است

ازبرای سرخروی سعی بیش از پیش کن   چون گلِ رعنا خزان را زیر دستِ خویش کن

نفس از بدن رہے سوی آن آستانه یافت   بو کرد خاک را سگ و را ہے بخانه یافت

خونِ من صد بار می ریزی و می بندی حنا   نیست دلگیری دمے از کشتن و بستن ترا

نباشد آسمان را آفتے از لامکان سیران   خطر از زنگ می بیرون زدن نه نیست مینا را

---

[1] دیوان شوکت بخاری قلمی نایاب در کتب خانهٔ آصفیه حیدرآباد دکن موجود است۔

درخدمتِ اسلام خان مشهدی شاه جهانی معزز و محترم بسر می بُرد۔

آخر بدار السلطنت صفاہان عود کرد۔ اول وزیر ہرات شد۔ بعدازان وزیر مجموع ممالک خراسان۔

شوکت بخاری مادحِ اوست و مدتے بااو بسر بُرد

دیوان راقم پیش ازین بنظر رسیده بود۔ در وقت تحریر بدست نیامد۔ عرائس افکارش بر منصۂ ورق جلوه می نماید ؎

همیشه بست وکشادِ من از هنر باشد ۔ کلید وقفلِ صدف هردو از گهر باشد

گره ز ناخنِ تدبیر کی کشاده شود ۔ که از کلیدِ غلط بستگی زیاده شود

بس بود در سفرِ کعبۂ مقصد مارا ۔ توشۂ ره قدمے چند که برداشته ایم

(۶۵) شوکت بخاری (محمد اسحٰق)

معنی یاب دقت آفرین۔ و گلدسته بند خیالات رنگین است۔ از عنفوان شعور زلفِ سخن راشانه کشید۔ وچہرۂ عرائس معانی راغازۂ تازه مالید۔

دراصل صراف پسرے است از بخارا۔ همانجانشوونما یافت۔ و بنقادی نظر خدادادطلای جیّد در بازار نکته سنجے رائج ساخت

وقتے اُوزبکے اورا رنجانید[۱]۔ دکّان را برہم زده ترکِ وطن گفت و رخت ہجر به مشهد مقدس کشید و ناصیۂ سعادت بآستان سائی روضۂ رضویه منور ساخت وصحبت او با میرزا سعد الدّین وزیر ممالک خراسان برآمد و سالها بااو بسر بُرد۔ وقصائد غرا در مدحِ او پرداخت۔ دریکے از قصائد می گوید ؎

ستارۂ فلکِ اقتدار سعد الدّین ۔ که سعد اکبر ازو کرد استفاده نور

---

[۱] نتائج الافکار صفحه ۲۶۲ مطبوعه مدراس سنه ۱۸۴۳ء۔

در جوانی روشِ حالت پیری دارم / چون گلِ زرد بہارم بخزان می ماند

ہمچو درویشے کہ شیرینی برِ منعم برد / عاشقان پیشِ تو اول جان سپاری میکنند

جاہلان اہل جہان را تیر روی ترکش اند / فرد چون گردید باطل جلد دفتر می شود

رفتہ رفتہ آبرو را برطرف سازد غضب / آب را چندانکہ جوشانند کمترے شود

جمالِ نازنینِ نوخطم ماند مرقع را / کہ خطش در کمالِ خوبی و تصویر ہم دارد

نقرہ چون انگشتری گردید می پیچد بلعل / می شود در وقتِ پیری حرص دنیا بیشتر

مرد را خلقِ نکو کم ز نجابت نبود / موم خوشبو چو شود ہست چو عنبر ممتاز

کار خود کن راست چون فوارہ بے امداد غیر / خود نہالِ خویش و خود آبِ روانِ خویش باش

طفلِ صاحب حسن را در خانہ بودن بہتر است / اشکِ رنگینم نمایان گر نباشد گو مباش

چو برگِ لالہ نشینند گر دہم عشاق / بحقہ کردنِ داغِ تو در میانہءِ خویش

چو نور چشمِ ضعیف از نظارہءِ عینک / شود ز ساغرِ مَی خاطرِ پریشان جمع

دردِ سر بیمار را بسیار دادن خوب نیست / از نگاہِ ناتوانِ او بچشمک ساختم

ہمچو چشمی دردناکے کز فروغ آید بہم / کلبہ ام تاریک گردد از چراغِ دیگران

کام شیرین نکنم از نیِ زنبورِ عسل / سربزرگی نتوان گرد ز شانِ دگرے

بوقتِ عرضِ مطلب قفلِ خاموشی بلب دارم / چو آن شخصے کہ در خمیازہ گیرد بر دہان دستے

(۶۴) راقم - میرزا سعد الدین محمد مشہدی

راقم نقوش غریبہ و ناظم جواہر عجیبہ است۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ع

این جواب آن غزل صائب کہ راقم گفتہ است / تیغ دائم آب در جو دارد و خون می خورد

پدرش خواجہ غیاثا بہ ہندوستان تجارت می کرد۔ میرزا سعد الدین محمد

ارسال داشت - اولش این است ؎

قدر دانشور شناسا نور چشم علما ای کہ ہرگز قدرت ہم چشمیت حور انداشت

درین قطعہ آیہ کریمہ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى را جائے آوردہ کہ نمی توان بر زبانِ قلم گزراند - خداوند در جزای این بی ادبی بچہ عقوبت گرفتار خواہد گشت - اینجا ست کہ حق تعالے می فرماید اَلشُّعَرَاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوٗنَ اَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ فِیْ كُلِّ وَادٍ يَّهِيْمُوْنَ -

این چند بیت از غزلیات او ایراد می شود ؎

اشکے کہ راز عشق بگوید فشاندنی است | طفلے کہ خوش محاورہ اُفتد نماندنی است

سبحہ گردانی بہ ہنگام پریشانی کند | عاقل از بیباکی دولاب گردانی کند

از غمِ اِفلاس او قاتم بہ بیہوشی گزشت | چون چراغِ مفلسان عمرم بخاموشی گزشت

در ایران نیست جز ہند آرزو بے روزگاران را | تمام روز باشد حسرتِ شب روزہ داران را

حیات از صحبتِ افسردگان نابود می گردد | کہ چون فصلِ زمستان شد نفسہا دود می گردد

مہر خود را از تو ای بے مہر کے خواہم برید | تا جوانی عاشقم چون پیر گردیدی مُرید

بُدنیا چون در آید آدمی بدبخت می گردد | ہوا چون در میانِ مشک آید سخت می گردد

بشانِ پلۂ میزان نگر کہ از تمکین | بلند ساختہ پا در برابرِ خود را

کنی اگر رہِ باریک آدمیت سر | منہ ز کف چو رسن باز لنگرِ خود را

ساقیا ساغر بگردش آر تمکین واگذار | کشتیِ دریاکشان را لنگرے درکار نیست

گر نگین نیست نگین دانِ طلا را عشق است | حسن لیموی آن آبلہ رو ہم بد نیست

گشت مستغنی ز وصل اشرف بیادِ عارضش | ہمچون آن حافظ کہ مصحف را تمام از بر نوشت

کاہلان را جز لکد کوبِ حوادث چارہ نیست | می کند مالیدگی سُستیِ اعضا را علاج

غافلان را چرک دنیا ئیست زینت در لباس | جامۂ تصویر را از روغن مصفا تر شود

پیشِ تو قرب و بعد تفاوت نمی کند　　　گو خدمتِ حضور نباشد مرا شعار
نسبت چو باطنی است چه دہلی چہ اصفہان　　　دل پیشِ تست تن چہ بہ کابل چہ قندھار

و در سنہ ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) بہ اصفہان معاودت نمود۔ و کرت دیگر قائدِ روزگار زمام اورا جانب ہند کشید و در عظیم آباد پٹنہ با شہزادہ عظیم الشّان بن شاہ عالم بن خلد مکان کہ در آخر عہد جد خود ناظم آن صوبہ می پرداخت۔ بسر می بُرد۔ شہزادہ خیلی طرف مراعات او نگاہ مے داشت۔ و بنابر کبر سنِ در مجلسِ خود حکم نشستن کردہ بود۔

ملّا در پایان عمر ارادۂ بیت اللہ کرد و خواست کہ از راہِ بنگالہ در جہاز نشستہ عازم مقصود شود۔ امّا در شہر مونگیر از توابع پٹنہ سزاول اجل در رسید۔ و اورا بعالم دیگر رسانید۔ قبرِ ملّا در آنجا مشہور است۔

میرزا محمد علی دانا

اولاد او در بنگالہ می باشند۔ میرزا محمد علی دانا تخلص پسر ملّا محمد سعید مردے فاضل و شاعر بود۔ و در مرشد آباد فوت کرد۔ چند ورق اشعار بخط خودش بنظر در آمد۔ ازانجا فرا گرفتہ شد ؎

تا سینۂ ما نیست رسا ناوکِ نازت　　　کوتہ نظری حیف ز مژگانِ درازت
دل ز من رم کردہ در ابروے جانان ماندہ است　　　یاد من کے می کند در طاق نسیان ماندہ است
زان دل از کشمکشِ ہند پریشان ماند است　　　کہ ز ہر روپیہ دہ ماشہ بما خوا باند است
تہمت چو بدر شود با دلم چہ خواہد کرد　　　ہلالِ یک شبۂ ابروت کتانم سوخت

دیوان ملّا محمد سعید اشرف بمطالعہ در آمد۔ انواع شعر قصیدہ و غزل و مثنوی و قطعہ و غیرہا دارد۔ و ہمہ جا حرف بقدرت می زند

وقتے زیب النساء بیگم پرستارے را برائے ملّا فرستاد کہ در خدمت خود نگاہ دارد۔ ملّا نا محظوظ شد و قطعہ طویلے در مذمت پرستار نظم کردہ بزیب النسا بیگم

طلب کرد- وبحضور مجلس خود اختصاص بخشید- ازان وقت در صفاهان مقیم بود- وبر جادۂ ذکرِ علم وتالیف فنون مستقیم- تا آنکه بمنزلِ خاموشان شتافت-

شاعرِ خوش خیال معنی یاب وبطالع شهرت کامیاب است- دیوان غزل وقصائد دارد- ومثنوی معراج الخیال او مشهور است منتخب دیوانش بنظر درآمد و این چند بیت به تحریر رسید؎

خیالش چون شود خمیازه فرمای بر و دوشم	لبالب می شود چون هاله از مهتاب آغوشم
در رهِ محمل نشینانِ وفا واپس مباش	تا توانی بوی گل گردید خار و خس مباش
خواهم چو بهله با تو دمی همرهی کنم	دستے بران میان زده قالب تهی کنم
بیا که بنیوبه چشم نظاره زندانی است	نگه بدیده چو زنّار در سلیمانی است
هرچه آید در نظر آئینه دارِ ناز اوست	کفر و ایمان چون دو چشم از یک ادا در گردش است
نفسِ بد را اگر رسد فیضے نصیب دیگر است	آنچه باز نبور می ماند همین نیشش است وبس

(۶۳) اشرف مُلّا محمد سعید

پسرِ مُلّا محمد صالح مازندرانی است وصبیه زاده مُلّا محمد تقی مجلسی فاضلِ صاحب جودت بود- وشاعرِ والاقدرت- طبع چالاکش معانی تازه بهم می رساند- و عجائب گلها در جیب ودامن سامعه می افشاند-

در آغاز جلوس خلد مکان به هند رسید- وبه ملازمت سلطانی استعداد یافت- وبه تعلیم زیب النّساء بیگم دختر پادشاه مقرر گردید- مدتے باین عنوان بسر برد- آخر حبّ الوطن مستولی گشت- وقصیده در مدح زیب النسا بیگم مشتمل بر درخواست رخصت بنظم آورد- در انجا می گوید؎

یکبار از وطن نتوان بر گرفت دِل	در غربتم اگرچه فزون است اعتبار

زشیرین بود خسرو خوشدل و فرهاد زان خوشتر　　که داد دلبران خوش باشد و بیداد زان خوشتر

سنگ بالین کن و آنگه مزهٔ خواب به بین　　تا بدانی که چه در زیر سر مردان است

هزار حج کند ار باغبان باین نرسد　　که وقف مشهد بلبل کند گلستان را

قسمت ما زین چمن بارے تعلق بود و بس　　سرو را نازم که آزاد آمد و آزاد رفت

دریاب این اشاره که شاهان نامجو　　نام بلند خود به نگینی سپرده اند

هر کس که زخم کاری ما را نظاره کرد　　تا حشر دست و بازوی او را دعا کند

بیک زخم دگر جان مرا در اضطراب افگند　　نمی دانم چه سان معذور دارم قاتل خود را

(۶۲) تجلّی - مُلّا علی رضا اردکانی

از کد خدازادگان اردکان من اعمال فارس است - بعد ازان که قدم در مرحلهٔ سنِ شعور گزاشت به ارادهٔ تحصیل علم به اصفهان رفت - و نزد آقا حسین خوانساری که از مشاهیر نحاریر است تلمذ نمود و تحصیل را بپایهٔ تکمیل رساند - آنگاه عازم کشور هند گردید - علی مردان خان ولد گنج علی خاں که در سال یازدہم جلوس شاه جهانی از قندهار بهند آمد و بمنصب هفت هزاری و خطاب امیر الامرائی سرمایهٔ مباهات اندوخت - مقدم او را گرامی داشت و بتعلیم فرزند خود ابراهیم خان مقرر نمود - و رعایت فراوان بعمل آورد - و همچنین سائر اُمراء ایران با او مهربانی و گرمجوشی بتقدیم می رسانیدند -

بعد چندے هوای وطن اصلی در حرکت آمد - و ازین دیار به صفاهان معاودت نمود - شاه عباس ثانی مشمول رافت ساخت - و در شهور سنه اثنتین و سبعین والف (۱۰۷۲) قریه از مضافات اردکان در سیورغال او عنایت فرمود -

و در سنه ثلث و ثمانین والف (۱۰۸۳) شاه سلیمان صفوی او را به درگاه

اما در کلیات نعمت خان عالی مثنوی شانزده بیت در تاریخ عمارت زیب النسا بیگم دختر خلد مکان بنظر رسیده۔ و در آن مثنوی بیت مذکور هم هست۔ توارد افتاده باشد ماهر در مثنوی گوید در نعت سرور کائنات صلی الله علیه وسلم۔

گرچه آورد پیش ازین عیسے ‏ مردهٔ را دوباره در دنیا
از رهِ معجزه آن جهانِ کرم ‏ عیسے آرد دوباره در عالم

چشم چگونه دیدنِ رویت هوس کند ‏ نظاره بر چراغ تو کار نفس کند

حاسدِ اهل سخن داغ ز حسن سخن است ‏ انتقامِ پدر از خصم پسر می گیرد

(۶۱) فیاض۔ مُلّا عبد الرزاق

لاهجی الاصل قمی الوطن۔ مصنف کتاب "گوهر مراد" تلمذ بخدمت حکیم صدرای شیرازی نموده و در عقلیات و نقلیات دستگاه عالی بهم رسانده و جلو اندیشه را بسمت سخن طرازی نیز عطف می ساخت۔

دیوانش محتوی بر قصائد و مقطعات و غزلیات و ساقی نامه و دیگر نوع شعر بنظر رسید۔ قصائد طولانی فراوان در مدح ائمه اهل بیت رضوان الله علیهم و اُستاد خود حکیم صدرای شیرازی۔ و استاذ الاستاذ میر باقر داماد استرآبادی۔ و در مدح شاه صفی صفوی و اُمراء عصر دارد و در حق هند گوید

حبّذا هند کعبهٔ حاجات ‏ خاصه یارانِ عافیت جو را
هر که شد مستطیعِ فضل و هنر ‏ رفتنِ هند واجب است او را

سوی زلفش می کشد آشفته سامانی مرا ‏ می کند تکلیف هندستان پریشانی مرا

کراد ماغ که از کوی یار برخیزد ‏ نشسته ایم که از ما غبار برخیزد

اشمیده دل از حرف مهربانیِ تو ‏ چو شمع تا بکی این گرمیِ زبانیِ تو

آزادی تسخیر نمود۔

سرخوش در تذکرۂ خود گوید کہ:-

"روزے بفقیر گفت۔ نواب دانشمند خان میر بخشی و ہمت خان تن بخشی ہر دو بر حال شما
"مہربان اند چرا منصب شایستہ نمی گیرید۔ خندہ کرد و گفت بہ ترک دنیا مشہور شدہ ام۔ ودم
"از فقیری می زنم۔ اگر الحال باز رغبت بدنیا نمایم بآن زن ہندو می ماند کہ با شوہر مردہ برائے
"سوختن رفتہ باشد۔ آتش سوزان دیدہ خواہد کہ بگریزد۔ کناسان بچوبہا سرش را شکستہ
"بسوزانند[1]۔ نقیر باستقلال داشت و تا زندہ بود بہ جمعیت و فراغت بود۔

راقم الحروف آزاد گوید کہ فقیر را با نواب نظام الدّولہ ناصر جنگ شہید خلف الصدق نواب آصف جاہ طاب ثراہٗ ربطِ عجیبی اتفاق اُفتادہ بود و موافقتے کہ بالاتر از ان متصور نباشد دست بہم داد۔ چون نواب نظام الدّولہ بعد رحلتِ پدر بر مسندِ ایالتِ دکن نشست بعض یاران دلالت کردند کہ حالا ہر رتبۂ کہ خواہید میسر است اختیار باید کرد و وقت را غنیمت باید شمرد۔ گفتم آزاد شدہ ام۔ بندۂ مخلوق نمی توانم شد۔ دنیا بنہر طالوت می ماند غرفۂ ازان حلال است زیادہ حرام۔ و این شعر فرد خواندہ شد ؎

درین دیار کہ شاہی بہر گدا بخشند　　　غنیمت است کہ ما را ہمین بما بخشند

وفات ماہر در سنہ تسع و ثمانین و الف (۱۰۸۹) واقع شد۔ صاحب دیوان ضخیم و مثنوی ہاے متعدد است۔ و مثنوی مختصر در مدح جہان آرا بیگم دختر صاحبقران ثانی شاہ جہان گفتہ بتوسط عنایت خان آشنا تخلص نزد بیگم فرستاد ست ؎

بذاتِ او صفاتِ کردگار است　　　کہ خود پنہان و فیضش آشکار است

بیگم را خوش آمد۔ و پانصد روپیہ صلہ فرستاد۔

---

[1] تاریخ الافکار صفحہ ۲۹۲ مطبوعہ مدراس سنہ ۱۸۴۳ء۔

تنها نگشته بی تو زبانم بکام بند	چون رنگِ گل شداست شرابم بجام بند
مارا به برگ سبز کجا یاد می کند	آن گل که منع بوی خود از باد می کند
صیاد ما بنای ستم تازه کرده است	مرغی که پرشکسته شد آزاد می کند
غم زبے مهری اونیست که یکچند نهال	سایۂ مرحمتِ خویش پریشان دارد
کمتر از برگی نباید بود در تسخیر دل	می کند از خود نهالی را که پیوندش کنند
میانِ آشتی و جنگ هم مقام خوش است	تغافلِ نگه آمیز صد ادا دارد
خودرا بچشمِ آینه دیدی و سوختیم	باآنکه اضطراب مرا عذر خواه شُد
صورتِ دیوارهم در عالمِ خود زنده است	هرکسے را جامۂ هستی برنگے داده اند
مرد بے برگ و نوا راسبک از جائے مگیر	کوزه بیدسته چو بینی بدو دستش بردار
چو غنچۂ که بگلشن شگفته باشد فرد	زگلرخان بتو دارد نظر بهار امروز
نقص عشق است که از خار بنالد بلبل	نسبتِ هرچه به گلزار رسد گل باشد
چشمت هنوز از صفِ مژگان بقتل عام	سان درزمینِ آینه بیند سپاه را
هرچه می گویم از ان نامِ تو مطلب باشد	که مرا تندیِ خوے تو معمائی کرد

(۶۰) ماهر۔ میرزا محمد علی اکبر آبادی

شاعریست ممتاز در نظم و نثر سحر طراز۔ نقد عمر تادم آخر در خریداری متاع گرانمایۂ سخن صرف کرد۔ و باکلیم و قدسی و صاحب طبعانے که بعد ازین دکان تازه گوئی چیده اند صحبت داشت۔

بدایت حال ملازم شاهزاده دارا شکوه بود و مرید خان خطاب داشت وچندے دررفاقت دانشمند خان شفیعا شاه جهانی بسر برد۔

آخر کار همه را دست زده بر پوست تخت درویشی نشست۔ وقلمروِ قناعت و

زبانِ ہرزہ درایان توان بنرمی بست　　　　که پنبه سرمۂ خاموشی جرس باشد

(۵۹) صیدی - میر صیدی طهرانی

صید بند وحشیان خیال است و دام نه فراوان غزال - فرع شجرۂ سیادت است و صاحب انواع حیثیت -

از صفاهان به هند خرامید و بپنجم ربیع الاول سنه خمس وستین والف (۱۰۶۵) به ملازمت صاحبقران ثانی شاهجهان مباهی گشت و قصیدۂ که بمدح شاهی پرداخته بود بعرض رسانید - هزار روپیه صلۂ قصیده مرحمت شد مطلعش این است ؎

زہے جهانِ خدا را سپهر عدل وکرم　　　　بزیر سایۂ قدرِ تو نیّرِ اعظم

سرخوش گوید:- روزے جهان آرا بیگم بنت شاه جهان بسیر باغ صاحب آباد می رفت - میر صیدی از بام سرراه بیانگ بلند مطلعِ خود برخواند[۱] ؎

برقع برخ افگنده برد ناز بباغش　　　　تا نکهتِ گل بیخته آید به دماغش

بیگم شنیده مسرور گردید - و پنجهزار روپیه صله عنایت فرمود -

دیوان صیدی بمطالعه درآمد - قصاید در مدح صاحبقران شاه جهان دارد و مثنوی در تعریف کشمیر موزون ساخته - در صعوبت راه کشمیر گوید ؎

زبیم جان در و صد جا زیاده　　　　شود از باد بوی گل پیاده

توان بهمتِ مردان دو صد سپاه شکست　　　　بزور خود نتوان گوشۂ کلاه شکست

درعشق هر که هست مهیاے جنگ ماست　　　　برروی ما کسیکه نه استاد رنگ ماست

ماکه باشیم که در بزم تو داخل باشیم　　　　دولتِ ماست که حسرت کشِ محفل باشیم

هر که خواهد نظر بد به جمالِ تو کند　　　　آن قدر عمر نیابد که خیالِ تو کند

---

[۱] نتائج الافکار صفحه ۴۰۲ مطبوعه مدراس ۱۸۴۳ء۔

استخوانِ من و مجنون به تفاوت بردار | اے ہما چاشنیِ درد فراموش مکن
بے برگیِ من فسکرِ سر انجام ندارد | چون شمع تمام است بیک ترک کلاہم

(۵۸) سالک یزدی

رہ نوردِ قلمرو خوش مقالی است و تیزروِ جادۂ باریک خیالی۔

آغاز حال در شیراز بود۔ شانہ رنگ می کرد۔ آخر بکسوت درویشان برآمدہ سرے بہ صفاہان کشید۔ وچندے رحل افگند۔

ازانجا بولایت دکن اُفتاد و در خدمت قطب شاہ والی حیدرآباد می گزرانید چون طائفۂ مغلیہ را ازانجا برآوردند بدار الخلافہ شاہجہان آباد آمد۔ مُلاّ شفیعائی یزدی بپاس ہموطنی رعایتِ بسیار نمود۔ و در سنہ ست وستین و الف (۱۰۶۶) بہ ملازمت صاحبقران ثانی شاہجہان رسانید۔ و در سلک مدحت گزاران منتظم ساخت۔

مُلاّ شفیعائی یزدی مخاطب[1] بہ دانشمند خان در عہد شاہجہانی بمنصب سہ ہزاری فائز بود۔ و در زمان عالمگیری بمنصب پنج ہزاری و والا مرتبۂ میر بخشیگری متصاعد گشت و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) در گزشت۔

سہیل طبعش عقیق سخن را چنین رنگ می دہد ؎

در ہوائے عشق پرورد م دلِ دیوانہ را | چون سپند از بہر آتش سبز کردم دانہ را
آشنائی کہنہ چون گردید بے لذّت بود | کوزۂ نو کید و روزے سرد سازد آب را
نوای نالۂ نے می رسد بغارتِ ہوش | تو برق تازیِ این نے سوار ادریا
در خور خرج بود دخل زدیوانِ قضا | نرود تا نفسے کے نفسے می آید

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۲۰۔

فی الجملہ تحصیل کردہ در عباس آباد متوطن بود۔ وبشیوۂ تجارت اشتغال داشت۔
اشعار بسیار از ناصح بنظر رسیدہ۔ سواد کلامش سرمہ در چشم ورق می کشد ؎

بہ سرمہ رام نگردید چشم جادویش | کہ از دو میل سیاہی رمید آہویش
درزندگی بمرگ کشید است کار ما | خواب گرانِ ما شدہ سنگِ مزار ما
درحقیقت دلِ بیرحم ندارد مغزے | پستہ را کہ نباشد لبِ خندان پوچ است

رباعی

نادان غلطش ز سستی رائے خود است | بے قدریش از پستی کالای خود است
بر مرکب چوبین چو شود طفل سوار | خوش راہی و بداہیش از پای خود است

(۵۷) سالک۔ محمد ابراہیم قزوینی

سالکِ مسالک خوش بیانی۔ ومخترع عجائب وغرائب معانی است مدتے در صفاہان اقامت داشت۔ وباصاحب کمالانِ آنجا سرگرم صحبت بود۔ آخر عازم ہندوستان گردید وبواسطۂ ربط قدسی وکلیم سرمایۂ جمعیتے اندوخت وبوطن مانوس مراجعت کرد۔ خویشانِ او آنچہ داشت ہمہ را واکشیدند۔ ناگزیر کرت ثانی خود را بہ ہندوستان رسانید و مدتے اقامت گزید وباز بجاذبۂ وطن بہ قزوین برگشت۔ وہمانجا درگزشت۔

عنبرِ کلامش چنین بو می دہد ؎

مہروکین شوخیِ چشمانِ ترا آئین است | این دو بادام یکے تلخ دگر شیرین است
چہ ذوق چاشنیِ درد عافیت جو را | کہ شیر ہم شکر آب است طفل بدخو را
عرقِ سعی محال است بجائے نرسد | ابر را آبلۂ دست گہر می گردد
زست بہ بیشہ ستیِ قاتل نداداہ ایم | گلگون دواندہ بدمِ شمشیر خونہا

وانعام سه ہزار روپیہ کامیاب گشت۔ و در سلک بندگانِ درگاہ در آمد۔ و در جشن وزن شمسی بیست و چہارم ربیع الاول سنہ ست وستین والف (۱۰۶۶) مثنوی تہنیت جشن بعرض رسانید۔ و مبلغ ہزار روپیہ بر سبیل جائزہ مرحمت شد۔

و در عہد عالمگیری بخدمت دیوانی و بیوتاتی کشمیر مامور گردید۔ انجام کار بعد ز کبرِ سن از نوکری استعفا نمود و از سرکار پادشاہی وظیفہ تقرر یافت۔ و در دار الخلافہ شاہجہان آباد وظیفہ حیاتش منقطع گردید۔

عندلیب قلم زمزمۂ او می سراید ؎

آنہا کہ خواب راحت برخود حرام کردند	چون شمع کار خود را یک شب تمام کردند
سہل باشد لذتِ خاری کہ در پیراہن است	داغم از ماہی کہ او را خارہا جزو تن است
دل منہ بر اُلفتِ دُشمن کہ تا گرم است آب	گرچہ می جوشد با آتش لیک با او دشمن است
خار را آتش توان زد تا نگیرد دامنی	من بیانم غرق خار دامنگیرہ چیست
نیم بسمل شدہ مرغی بکف آرم کہ مرا	درخورِ حالتِ خود نامہ بری در کار است
بدام زلفِ تو عالم تمام در بند است	کسی کہ باز بود دیدۂ تماشائی است
قفای آینہ را بہ زروی آینہ دان	کہ رو برو نشود با کسی کہ خود بین است

(۵۶) ناصح میرزا عرب تبریزی

نکتہ طراز ممتاز است و مصداق ترانۂ عندلیب شیراز کہ مصرع

"ہر آنچہ ناصحِ مشفق بگویدت بپذیر"

یعنی کلام او شنیدنی است۔ و جرعۂ جام او چشیدنی۔

میرزا صائب مکرر شعر او را تضمین می کند و در مقطعی می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب کہ ناصح گفتہ است	تا لبِ ساغر بخونِ من گواہی می دہد

فیض پروانگی محفلِ ما چون نکند — کہ چراغش ز صفائی قدم یاران است

غم گوارا تر بود آزادگان را از سرور — آب تلخی بید را باشد بہ از آب نبات

سخنوری نتوان بے سخن شنو کردن — سخن بگوش بود بیش از زبان محتاج

شود از عزل۔ طبعِ ظالم معزول ظالم تر — کمان را زہ گرفتن بیشتر پرزور می سازد

آزاد نیستند بدولت رسیدگان — گردید پاے بند نگین تا سوار شد

گر تہی دستی نہ واعظ مایۂ دیوانگی است — چیست باعث کز درختان بید مجنون میشود

گشت داغم دلنشین تر در ہواے نو بہار — زانکہ بہتر مہر گردد صفحہ چون نم مے شود

باشد از بے خانمانان برگِ عیشِ اغنیا — زندگانی شہر از پہلوی صحرا مے کند

یاد گیر از بید مجنون شیوۂ اُفتادگی — گر گزارند ارّہ بر فرقِ تو سر بالا مکن

ظالم چو اُفتد از کار اُستادِ ظالمان است — سر حلقۂ کمانہاست چون شد کبادہ

صد حیف کہ ما پیرِ جہان دیدہ نبودیم — روزیکہ رسیدیم بہ ایّامِ جوانی

ظاہر آرائی نباشد شیوۂ روشن دلان — میرد آتش از برائی جامۂ خاکستری

نیست جز خجلت از احباب تہی دستان را — بید را جز عرقِ بید نباشد ثمرے

(۵۵) رفیع میرزا حسن

شاعرِ رفیع المقدار و منشی کامل عیار بود۔ اصلش از قزوین است۔ مدتہا باقامت مشہد مقدس سعادت حاصل کرد لہذا بہ مشہدی شہرت گرفت

بعد از آن کہ منازل علوم رسمی طی کرد و دستمایہ فنون بہم رساند۔ نزد نذر محمد خان والی بلخ رفت۔ و بمنصب انشا امتیاز یافت۔

آخر عازم ہند شد و چہار دہم رجب سنہ اربع وخمسین والف (۱۰۵۴) باستان بوس صاحبقران ثانی شاہ جہان دولت تازہ اندوخت و در ملازمت اول بخلعت

توان رسید۔ و شرفۂ توصیفش ازان بلند تر کہ ببال اوراق توان پرید لآلی منظوماتش درکمال خوش جلائی۔ و جواہر منثوراتش در نہایت بیش بہائی۔

حجت کمالش کتاب **ابواب الجنان** است کہ قماش سخن را در نہایت نازکی بافتہ۔ و باتفاق جمہور کتابے باین خوش بیانی در باب مواعظ ترتیب نیافتہ۔ اما عمرش باتمام این کتاب وفا نکرد۔ فرزندش **میرزا محمد شفیع** کہ تلمیذ والد خود است مجلد ثانی بہ انجام رسانید۔ این مجلد در بیان فضائل اعمال است لیکن بہ آن رنگینی و خوش انشائی نیست

مطالعۂ دیوان واعظ طبع را در اہتزاز آورد۔ این چند غزال از ختن اوبخرامش مے آید

از زبانِ کلکِ نقاشان شنیدم بارہا	بے زبانِ نرم کے صورت پذیرد کارہا
این قدر طولِ امل رہ میدہی در دل چرا	مصحفِ خود را باین خط می کنی باطل چرا
آزادہ بہمراہی کس بند نگردد	خاصیّتِ سرو است کہ پیوند نگردد
بریدن از جہان سرمایۂ از زندگی باشد	کہ افزون قیمت شمشیر از بُرندگی باشد
حرفے اگر بعاشق بے تاب مے زند	شرمش طپانچہ برگلِ سیراب مے زند
سر برون آورد عکس از روزنِ آئینہ گفت	فیضِ صحبت می تواند سنگ را آدم کند
نیک خواہان درجہان مکروہِ طبع مردم اند	جز ترش روئی نہ بیند شربت از بیمارہا
روزگار آخر ستمگر را ستمکش مے کند	شیشہ می سازد مکافاتِ شکستن سنگ را
اگر خورشیدِ رخسارِ تو در پیشِ نظر باشد	چو ماہِ نو زپیری می روم سوی جوانیہا
دست برداشتنِ وقت دُعا ایمائیست	کہ شفاعتگرِ ما پیشِ خدا دستِ تہی است
زابنای جنس خود بحذر باش زانکہ آب	باآن سرشتِ پاک بآئینہ دشمن است
فروتنی بحذار زود ترکند نزدیک	کہ زود قطع شود راہ چون سرازیر است

که سمعِ قول مرغوب باشد مستوفی می گیرد- بخلاف بینی که عینک را حسبةً لله بر می دارد- و برای نفع همسایه دیده و دانسته خود را در شکنجه می کشد-

(۵۳) ناظم هروی

عمدهٔ ناظمان جواهر معانی- و زبدهٔ گهر نبدان عرائس سخندانی است- در خدمت عباس قلی خان ولد حسن خان شاملو اعتبار عظیم داشت- و همت بفیض رسانی مردم می گماشت

برهان استعدادش مثنوی[۱] "یوسف زلیخا" ست که یوسف سخن را از چاه و زندان وارهاند و بمصر بلند پایگی برده بر تخت نشاند- اتمام این کتاب در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) شده است سنبل شعرش کاکلے می افشاند ؎

خواهم که رخش بد عملِ زهد پے کنم — تسبیح تازیانهٔ گلگون مے کنم

زسیرِ باغ و زندان بر نیاید کام سودایم — نه شاخ سنبلے بر سر نه زنجیری است در پایم

کنی تا چند خواب ای مستِ غفلت نالهٔ سر کن — سرِ مینای دل بکشا دماغ دیدهٔ تر کن

پیالهٔ مَی ازین شیوه آبرو دارد — بدستگیری اُفتادگان زپا منشین

قطرهٔ آبی کف خونی شد و بر خاک رخیت — آدم خاکی چه طرف از عالمِ ایجاد بست

بیقراری عضو عضوم را بکامِ دل رساند — زخم تیغت بر تنم چون ماه نو سیاره شُد

بسکه از بے اختیاریهای خود شرمنده ام — آنچنان سوی تو می آیم که گویا مے روم

(۵۴) واعظ میرزا محمد رفیع قزوینی

نوادهٔ مُلا فتح الله واعظ قزوینی است- پایهٔ تعریفش ازان رفیع تر که بسلم قلم

---

[۱] این مثنوی از بسکه نادر الوجود است و در کتب خانهٔ آصفیه حیدر آباد دکن موجود-

عاشقان را جنبشِ مژگانِ چشمِ یار کشت | عالمے را اضطرابِ نبضِ این بیمار کشت
توانگران نه زیبد لب بخواهش آشنا کردن | چون نبود دست خالی بدنما باشد دعا کردن
سیلی نخوری تا ز کفِ اہلِ زمانہ | چون مُہرۂ شطرنج مرو خانہ بخانہ
تا توانی عاشقِ معشوقِ ہر جائی مشو | می کند خورشید سرگردان گل خورشید را
سایہ گر سایۂ کوہ است سبک می باشد | کسب تمکین نکند سفلہ ز اربابِ وقار
با تو نزدیکیم ولے دوریم ز فیضِ عام تو | موم در زیرِ نگین خالی ست از نقشِ نگین
از کشتہ شدن چہرۂ عاشق نشود زرد | این داغ بہ پیشانیِ سیماب نہادند
دردم صبح غنی پیرِ فلک مے گوید | کہ قضا نان دہد آن وقت کہ دندان گیرد
نیست چون مُہرۂ نردم ہوسِ قصرِ بلند | خانہ ام ساختہ از ریختنِ رنگ بود
خاطرِ او از غبارِ لشکرِ خط جمع نیست | ہردم آن زلفِ پریشان شانہ بینی می کند
رفتیم سوی یار و ندیدیم روی یار | مانند رہروے کہ رود سوے آفتاب
گر تیغ برسرم رود از جائے روم | لیکن چو کوہ نالہ ز زخمِ زبان کنم
غنی چو سایۂ مرغِ پریدہ در رہِ شوق | اگر بخاک بیفتم نیفتم از پرواز
چشمِ کرم مدار ز شاہان کہ جز نمد | آئینہ خلعتے ز سکندر نیافت است
از نزاکت او فتد مضمونِ من | گر بمضمونِ کسے پہلو زند
چراغِ مجلسم نبود مرا تابِ جدل باکس | اگر در پیشِ من دم میزنی خاموش می گردم
ز مضمون بردنِ یاران نمی باشد غمے مارا | چنان بستیم معنی را کہ نتواند کسے بُردن
سعی بہرِ راحتِ ہمسایہا کردن خوش است | بشنود گوش از برای خوابِ چشم افسانہ را

راقم الحروف راہم مضمونے مناسب مضمونِ غنی بہم رسیدہ کہ

محنتِ ہمسایہا برخود گرفتن خوش نماست | از برای چشم بینی زیرِ بارِ عینک است

مخفی نماند کہ چنانچہ گوش از استماعِ افسانہ افادۂ خوابِ چشم می کند خط خود ہم

درطلب مابی زبانان اُمتِ پروانه ایم — سوختن ازعرض مطلب نزد ما آسان تراست

عقل کامل می شود از گرم و سردِ روزگار — آب و آتش می کند صاحب برش شمشیر را

صدق وکذب سخن سنج را گزیری نیست — چو صبح تیغ جهانگیر ما دو دم دارد

خبرباش که دل از خم زلفت نبرد — دُرِ گوشِ تو یتیمی است که درعالم نیست

مصرعِ رنگین بمطلع می رساند خویش را — هر که کسبِ آدمیت کرد آدم مے شود

ماحجاب آلودگان را جرأتِ پرواز نیست — گرد سر گردیدنِ ما گردِ دل گردیدن است

صفای سینه مرا در حرم کند قندیل — چه شد برون ز فرنگ آمد است شیشهٔ ما

برنگ چرخ . گلِ رعنا درین چمن . — خونِ دل از پیالهٔ زر می دهد مرا

عائب ز ملائک مطلب رتبهٔ انسان — آئینهٔ بے پشت چه دیدار نماید

(۵۲) غنی - مُلّا محمد طاهر اشئوی کشمیری

اشئی قبیله ایست ازقبائل معتبر کشمیر - از بدو شعور در حلقهٔ درس مُلّا محسن فانی کشمیری تلمذ نمود - چون طبع بلند داشت در کمتر روزگار حیثیتے شایسته بهم رسانید - آخر بغواصی بحر سخن اُفتاد و جواهرے که بنقد جان توان خرید بیرون آورد - میرزا صائب کلام او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب که می گوید غنی — یاد ایامی که دیگ شوق ما سرپوش داشت

غنی بغناء طبیعی مجبول بود و با وصف بے دستگاهی بحضور خاطر بسر می برد - ازینجاست که غنی تخلص میکند

مُدّةُ العُمر در شهر خود گزرانید - و در سنه تسع وسبعین والف (۱۰۷۹) دامن از عالم سفلی برچید

دیوانش سائر و دائر است - چند بیت بنا بر ضابطه ثبت اُفتاد ؎

غزل متفرق بخط خاص برحواشی آن نسخهٔ قلمی فرمودهٔ اشعارش عالمگیر است و مستغنی از تحریر۔ چند بیت بنابر التزام پیرایهٔ این مقام می شود ؎

زبانِ لاف رسوامی کند ناقص کمالان را — که رو بر خاک مالد پرفشانی بسته بالان را
نه از روی بصیرت سایهٔ بالِ هما افتد — سیه مست است دولت تا کجا خیزد کجا افتد
از تماشائیِ پریشانِ جهان دلگیر باش — والهِ یک نقش چون آئینهٔ تصویر باش
هیچ همدردی نمی یابم سزائے خویشتن — می نهم چون بید مجنون سر بپای خویشتن
رنگین تر از حناست بهار و خزانِ ما — بر دستِ خویش بوسه زند باغبانِ ما
جلوهٔ برق است در میخانه هشیاری مرا — از پی تغییر بالین است بیداری مرا
می خورد با دیگران مستانه بر ما بگذرد — در فرنگ این ظلم و این بیداد حاشا بگذرد
ای که فکرِ چارهٔ بیماریِ دل می کنی — نسبتِ خود را بچشم یار باطل می کنی
عشق سازد ز هوس پاک دلِ آدم را — دزد چون شحنه شود امن کند عالم را
سخت می خواهم که در آغوش تنگ آرم ترا — هر قدر افشردهٔ دل را بیفشارم ترا
از جوانی داغها در سینهٔ ما مانده است — نقش پای چند زین طاؤس برجا مانده است
زبیری حرص دنیا نفس طامع را دو بالا شد — گدا را کاسهٔ دریوزه از کوزی مثنی شد
پا از گلیم خویش نباید دراز کرد — تیغ ستم ببین چه بزلف ایاز کرد
که حالِ دردمندان پیش چشمِ یار می گوید — که حرفِ مرگ بر بالین این بیمار می گوید
اهلِ کمال را لب اظهار خاموشی است — رمنت پذیر ماه تمام از هلال نیست
ای خوبیِ اُمید باین دستگاهِ حسن — این یک دو بوسه گر نه شماری چه می شود
رمزی ست ز پاسِ ادبِ عشق که مرغان — شب نوبتِ پرواز به پروانه گزارند
نقش پای رفتگان هموار سازد راه را — مرگ را داغِ عزیزان بر من آسان کرده است
مکن اعانتِ ظالم ز ساده لوحیها — که تیغ سنگ فسان را سیاه می سازد

هفتاد ساله والد پیر است بنده را کز تربیت بود بمنش حق بیشمار
آورده است جذبهٔ گستاخ شوق من از اصفهان به اگره و لاهور اشکبار
زان پیشتر کز اگره بمعمورهٔ دکن آید عنان گسسته تر از سیل بے قرار
این راه دور را ز سرِ شوق طے کند با قامتِ خمیده و با پیکرِ نزار
دارم امید رخصتی از آستانِ تو ای آستانت کعبهٔ اُمید روزگار
مقصود چون ز آمدنش بردنِ من است لب را بحرف رخصتِ من کن گہر نثار
با جبههٔ گشاده تر از آفتاب صبح دستِ دعا بدرقهٔ راه من برار

اتفاقاً موکب صاحبقران عنقریب در سنه احدی و اربعین والف (۱۰۴۱) از دکن به اکبرآباد عطف عنان نمود- هزدهم محرم سنه اثنین واربعین والف (۱۰۴۲) ظفرخان را حکومت کشمیر به نیابت خواجه ابوالحسن مفوض گردید- میرزا محمل سفر با ظفرخان بربست و پس از گلگشت کشمیر جنت نظیر عازم ایران دیار گشت و تا آخر ایام حیات نزد سلاطین صفویه مکرم و مبجل زیست- و در مدائح ایشان قصائد غرا پرداخت-

وفاتش در سنه ثمانین والف (۱۰۸۰) اتفاق اُفتاد و در اصفهان مدفون گردید و غزل میرزا که مطلعش این است ؎

در هیچ پرده نیست نباشد نوای تو عالم پُر است از تو و خالیست جائے تو

برطبق وصیت بر سنگ مزار او که یک قطعهٔ سنگ مرمر است کنده شد

راقم الحروف گوید ؎

عندلیبِ نغمه پردازِ فصاحت صائبا رفت ازین عالم بسوی روضهٔ دارالسلام
خامهٔ آزاد انشا کرد سالِ رحلتش بلبل گلزار جنت صائب عالی کلام
۱۰۸۰ھ

۳۲

دیوان میرزا قریب هشتاد هزار بیت بخط ولایت بنظر رسیده و میرزا سی و سه

تو پای تخت سخن را بدست من دادی — تو تاج مدح نهادی بفرق دیوانم
زروی کرم تو چو شید خونِ معنی من — کشید جذب تو این لعل از رگ کانم
تو جان زدخل بجا مصرعِ مرادادی — تو در فصاحتے دادی خطاب سحبانم
زدقت تو بمعنی شدم چنان باریک — کہ میتوان بدلِ مور کرد پنہانم
چو زلف سنبل ابیات من پریشان بود — نداشت طرۂ شیرازه روے دیوانم
تو غنچہ ساختی اوراق باد بردۂ من — وگرنہ خارنمے ماند از گلستانم
تو مشت مشت گہر چون صدف بمن دادی — چو گل تو زر بسپر ریختی بدامانم

چون حکومت کابل در اوائل جلوس صاحبقران ثانی شاہجہان بلشکرخان تفویض یافت۔ و ظفر خان بہ اِدراک عتبۂ خلافت شتافت میرزا نیز بہ رفاقت

ظفر خان بہ سیرِ ہند خرامید

چون رایات صاحبقران در سنہ تسع و ثلثین و الف (۱۰۳۹) جانب دکن باہتزاز درامد۔ میرزا با ظفر خان در رکاب موکب سلطانی سرے بدیار دکن کشید ازانجاکہ شہر برہان پور گرد بسیار دارد میرزا در حق این شہرے فرماید ؎

توتیا سازد غبارِ اگره و لاہور را — چشم من تا خاکمالِ گرد برہان پور خورد

و چون سید لشکر محمد عارف از مشاہیر اولیا درین شہر آسوده اند توجیہ گرد از خاطر فقیر چنین برخاست ؎

خاد بسکہ گزر لشکرِ محمد را — غبار خیز بود کوچہائے برہان پور

و در ایام اقامت برہان پور پدر میرزا خود را از ایران بہ دیار ہندوستان رسانید تا او را بوطن مالوف برد۔ چون خبر قدوم پدر بمیرزا رسید۔ قصیدۂ در مدح خواجہ ابوالحسن انشا کرد و رخصت وطن التماس نمود و در آنجا می گوید ؎

شش سال بیش رفت کہ از اصفہان بہند — افتاده است توسن عزم مرا گزار

و این کیفیت در کلام فصحاء دیگر کمتر توان یافت۔
قصیده و مثنوی ہم دارد اما مشاطۂ فکرش بہ تزیین عروس غزل بیشتر پرداختہ۔ و این غزل رعنا را بطرز تازه و انداز خاص جلوه افروز ساختہ۔ چنانچہ خود می فرماید ؎

رباعی گر مسلم شد ز موزونان سحابی را غزل گوئی بہ صائب ختم شد از نکتہ پردازان

و نیز می فرماید ؎

نوائے عشق در ایام من کمال گرفت غزل نبود باین رتبہ ہیچگہ صائب

و از جملہ شرائف اوصاف میرزاست کہ با وصف این جلالت شان از شعراء معاصرین و متقدمین ہر کرا در اشعار خود یاد کرده بخوبی یاد کرده و تیغ زبان را بازخم ہیچکس آشنا نساختہ و خود می فرماید ؎

گرت ہواست سلیمان این جہان باشی بہ مور وقت سخن دست طرح ده صائب

پدرش از کدخدایان معتبر تبارزۂ عباس آباد اصفہان است میرزا در دار السلطنت اصفہان نشو و نما یافت۔ و بہ کمتر فرصت درشش جہت عالم کوس سخندانی زد۔ و در عین شباب آخر عہد جہانگیری متوجہ ہندوستان گردید۔ چون وارد دار الملک کابل گشت۔ ظفر خان کہ بہ نیابت پدر خود خواجہ ابو الحسن تربتی ناظم کابل بود میرزا را بہ کمند حسن خلق صید کرد[۱]۔ و لوازم قدر شناسی نوعے کہ باید بہ تقدیم رسانید۔ چنانچہ شمۂ ازین ابیاتِ میرزا مستفاد می شود ؎

کلاه گوشہ بخورشید و ماه می شکنم باین غرور کہ مدحت گر ظفر خانم
ز نو بہار سخایش چو قطره ریز شوم قسم خورد بسر کلک ابر نیسانم
بلند بخت نہالا بہار تربیتا کہ از نسیم ہوا داریت گلستانم
حقوق تربیت را کہ در ترقی باد زبان کجاست کہ در حضرتت فرو خوانم

[۱] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۱۔

سامانِ دل ز قطعِ تعلق شود زیاد — گل بیشتر دہد چو گُنی شاخ را قلم
عقل ناچار کشد زحمتِ آلایشِ نفس — دایہ پرہیز کند طفل چو بیمار شود
طرزِ آئینہ خوشش نہ کرد دلم — عیب پوشی بہ از نمد پوشی است
زود ور ساختن ابرام سفلہ گردد بیش — کہ زود دُرستنِ موازپے تراش بود
ہر کجا بود مرا اللہ صفت با خود داشت — ہرگز م می نتوانست کہ بیخود سازد
تا درون پر بود از تفرقہ دل وا نشود — چون پر آشوب بود شہر دکان نکشایند
چشم ببسانِ آئنہ در عیب خلق نیست — پیوستہ ہمچو عکس خودم در کمینِ خویش
نیست نازک طینتان را طاقتِ سیمای خویش — دیدۂ نرگس ندارد تابِ سیمای چراغ
چند چون رشتۂ تسبیح شوی سرگردان — نتوان کرد سر رشتہ ز تقدیر برون

(۵۱) صائب۔ میرزا محمد علی تبریزی اصفہانی

امام غزل طرازان و علامۂ سخن پردازان است۔ از ان صبحے کہ آفتاب سخن در عالم شہود پرتو افشاندہ معنی آفرینی باین اقتدار سپہر دوار بہم نرساندہ۔ چنانچہ خود گوے دعوی در میدان می اندازد و می طرازد ؎

زصد ہزار سخنور کہ در جہان آید — یکے چو صائبِ شوریدہ حال برخیزد

حامل لوا ے فصاحت۔ منشأ اعلاء کلمۂ بلاغت۔ نور نجابت از ناصیۂ کلامش ہیدا و لمعۂ شرافت از سیمائے بیانش ہویدا۔ فوج فوج مضامین برجستہ منقاد جنابش خیل خیل معانی بیگانہ بندۂ حاضر جوابش۔ ذوق سلیم در حدیقۂ اشعارش بنو بر کردن مسرور ذہن صحیح در خزینۂ افکارش بدولت تازہ اندوختن مغرور۔ فکر نیرنگش موجد عبارات رنگین جل بسیطش مخترع تراکیب دلنشین۔ زلال تقریرش در کمال روانی۔ لآلی تعبیرش در نہایت غلطانی پایۂ دقتِ خیال باوجِ کمال رسانیدہ۔ معہذا اصلا اثر تکلف گرد کلامش نگردیدہ

بعد جلوس خلد مکان در کشمیر زاویۂ عزلت گزید و در سنہ احدی و ثمانین و الف (۱۰۸۱) رخت به نهانخانهٔ عدم کشید
دیوانش مشتمل بر قصائد و غزلیات و مثنویات و دیگر قسم شعر بنظر در آمد - مثنویهای قصیر متعدد دارد و از انجمله است ساقی نامه - این بیت ازان است ؎

حکیمانه ساقی به مجلس نشست ۔ چرا نبض مینا نگیرد به دست

این چند بیت از غزلیات او فرا گرفته شد ؎

الفت میانهٔ دو ستمگر نمی شود ۔ دندانِ مار قبضهٔ خنجر نمی شود

بسکه در راهِ فنا با خاک یکسان شد تنم ۔ میتوان همچون غبار افشاند از پیراهنم

از حوادث گوهرِ مردانگی کمتر نشد ۔ تیغ اگر در آب و آتش رفت بی جوهر نشد

هردم نوید لطف دگر می دهد مرا ۔ دل می برد ز دست و جگر می دهد مرا

گر بو ستم چو نافه کشد آسمان بجاست ۔ مو شد سفید و تیرگیِ دل همان بجاست

کشتیٔ بدست آور وقت کشتِ مهتاب است ۔ مدعای میخواران سیرِ عالم آب است

کدام چیز عزیزان زیگدیگر گیرند ۔ بغیر این که ز احوال هم خبر گیرند

بیاد روی تو شبها کنم نظارهٔ ماه ۔ زرِ سفید بود از برائے روز سیاه

خلقِ خوشت مرا به ثنا خوانی آورد ۔ گل عندلیب را بسخندانی آورد

دولت بوقت تیرگیِ بخت نکبت است ۔ جاروب وقتِ شام پریشانی آورد

تیره طبعان لسینه صاف بدانند ۔ ذوقِ آئینه نیست بد رو را

ما بزندانِ غمت خو باشستن کرده ایم ۔ گاه گاهی نالهٔ برخیزد از زنجیر ما

لقمهٔ چربِ خوشامد نکند رام مرا ۔ دلِ من از سگِ کوی تو وفادار تر است

مرد اتن آسانی باعثِ فنا گردد ۔ زود بگسلد از هم رشته که بیتاب است

از بسکه دستِ من ز تعلق بریده است ۔ رنگِ گرفته را به حنا باز می دهد

ظفر خان مدتے بہ حکومت کشمیر پرداخت۔ وملک تبت را مفتوح ساخت[1] و بپایانِ عمر در دار السلطنت لاہور فروکش کرد و در سنہ ثلث وسبعین والف (۱۰۷۳) محل بہ صحرائے فنا کشید

ظفر خان صاحب جوہر و جوہر شناس بود۔ و سرے بصحبت و تربیت ارباب کمال داشت۔ افتخارش ہمین بس کہ مثل میرزا صائب مادح آستانِ اوست۔ ظفر خان چند جا در مقاطعِ غزل میرزا را یاد می کند از انجملہ است ؎

طرز یاران پیشِ احسن بعد ازین مقبول نیست | تازہ گوئیہای او از فیضِ طبع صائب است

ہشت عدد قصیدۂ میرزا در مدح ظفر خان بنظر در آمد۔ میرزا تعریف سخندانی او بسیار می کند و پاس غمخوارگی بجامی آرد۔

دیوان مختصرے از ظفر خان مطالعہ اُفتاد۔ از انجاست ؎

دلم بکوی تو اُمیدوار می آید | نگاہ دار کہ روزے بکارے آید

در گوشۂ میخانہ ہمین گفت و شنید است | یاران برسانید دماغے شبِ عید است

در بتانِ ہند چون او دلبرِ خودکام نیست | رام رامم گرچہ می گوید ولیکن رام نیست

شادم بدل شکستگیِ خود کہ پیشِ من | قدرِ دلِ شکستہ چو زُلفِ شکستہ است

گوشۂ چشمی اگر ساقی بما دارد بجاست | عمرہا در گوشۂ میخانہ خدمت کردہ ام

(۵۰) آشنا۔ عنایت خان

میرزا محمد طاہر نام آشنا تخلص بن ظفر خان مذکور۔ در عہد شاہ جہانی منصب ہزار و پانصدی داشت۔ و احوال سی[۳۰] سالہ شاہجہان را ملخص بقید قلم آورد[2]۔

---

[1] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۵۸۔ [2] مآثر الامرا جلد ۲ صفحہ ۷۶۲۔

ابو محمد خازن گوید در مدح صاحب ابن عباد وزیر ؎

نَعَم تَجَنَّبَ لَا یَوْمَ الْعَطَآءِ کَمَا　　تَجَنَّبَ ابْنُ عَطَآءٍ لُثْغَۃَ الرَّآءِ

و دیگرے گوید ؎

وَجَعَلْتَ وَصْلِی الرَّآءَ لَمْ تَنْطِقْ بِہٖ　　وَقَطَعْتَنِیْ حَتّٰی کَاَنَّکَ وَاصِلُ

(۴۹) احسن ۔ ظفر خان

میرزا احسن اللہ نام[۱] احسن تخلص بن خواجہ ابوالحسن تربتی ۔ خواجہ در عہد اکبر بادشاہ وارد ہند شد و بوزارت شاہزادۂ دانیال و دیوانیِ دکن اختصاص یافت ۔ و چون جہانگیر بادشاہ سریر آرا شُد خواجہ را از دکن طلبیدہ اول بخدمت میر بخشیگری نواخت و آخر بتفویض وزارت اعلیٰ و منصب پنج ہزاری ممتاز ساخت و در سنہ ثلث و ثلثین و الف (۱۰۳۳) حکومت دار الملک کابل ضمیمۂ وزارت مقرر گشت و ظفر خان از جانب پدر بہ حکومت کابل مامور گردید۔

و چون نوبت دارائی ہندوستان بہ صاحبقران ثانی شاہجہان رسید۔ خواجہ را بمنصب شش ہزاری شش ہزار سوار سرفراز فرمود۔

و در سنہ اثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲) صوبۂ کشمیر مرحمت شد۔ و نظر بر آق سقالی و دولت خواہی خواجہ را از رکاب جدا ننمودہ ظفر خان را بہ نیابت پدر رخصتِ کشمیر فرمود۔

و چون خواجہ نوزدہم رمضان سنہ اثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲) در سن ہفتاد سالگی ودیعت حیات سپرد۔ صوبۂ کشمیر اصالۃً بہ ظفر خان تفویض یافت و منصب سہ ہزاری و علم و نقارہ مرحمت گردید۔

---

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۲۳۷۔

(۴۸) فرج - مُلّا فرج اللہ شوستری

تازہ دماغ نشئہ زود رسی - و انجمن افروز سخن عربی و فارسی است - سید علی معصوم مکی در سلافۃ العصر کہ تذکرۃ الشعراء عرب جمع کردہ احوال ملا را بطمطراق می نویسد[1] و میرزا صائب مکرر او را در مقاطع یاد می کند - از انجملہ است ؎

ہمین ز خاک فرج کامران نشد صائب | کہ فیض ہم بظہوری ازین جناب رسید

از وطن مالوف بسیر ممالک دکن خرامید - و در خدمت سلطان عبد اللہ قطب شاہ والی حیدر آباد منزلت و ثروت تمام بہم رسانید

پری زادان سخن را چنین تسخیر می کند ؎

مغان کہ دانۂ انگور آب می سازند | ستارہ می شکنند آفتاب می سازند

در ہوای بادۂ گلرنگ بیتابیم ما | سالہا شد کز ہوا داران این آیم ما

از رہ ببانگ ہرزہ درایان نے روم | کے می دہد فریب صدائے جرس مرا

گر زیر سپہر کیم عجب نیست کہ دریا | در زیر حباب است و فزون تر ز حباب است

ہمیشہ می خورم از خود شکست پنداری | کہ نیمۂ ز دلم شیشہ نیمۂ سنگ است

و از اشعار عربی اوست ؎

لَا غَرْوَ اِن لَمْ تُفْصِحِ الْاَیَّامُ لِی | اَلدَّھْرُ اِبْنُ عَطَا وَ اِنِّی الرَّآءُ

وَ بِذَا اَجْرٰی طَبْعُ الزَّمَانِ وَ اَھْلِہٖ | دَفْنُ الْکَلَامِ وَ اَھْلُہٗ اَحْیَآءُ

اشارہ است بہ واصل ابن عطا معتزلی کہ الثغ بود یعنی حرف راء را نطق نمی توانست کرد - و نوعی سخن ادا می نمود کہ حرف راء در کلام او نمی آمد و عیب لثغہ بر سامعان منکشف نمی شد تا بحدے کہ ضرب المثل شد - و شعراء در اشعار خود استعمال کردند[2]

[1] سلافۃ العصر نسخۂ قلمی ورق ۳۸۸ فہرست کتب خانہ آصفیہ فن تراجم نمبر ۵۰ - [2] ابن خلکان نمبر ۷۹۱ حرف الواو مطبوعہ یورپ و کامل مبرد صفحہ ۵۴۷ مطبوعہ یورپ -

درخطۂ کابل پادشاہ رادریافت۔

وپس ازچندے بعطاے منصب صدارت کل برصدرعزت نشست ورفتہ رفتہ بپایۂ امارت ومنصب دوہزاری متصاعدگشت

جہانگیر پادشاہ درایام شاہزادگی چہل حدیث درخدمت سید بخواند۔ شاہزادہ اورابسیار دوست می داشت۔ روزی سید از قرضداری خود شکایت کرد۔ شاہزادہ با سید وعدہ فرمود کہ اگر نوبت سلطنت بمن می رسد۔ قرض شمارا ادامی کنم۔ یا ہر منصبے کہ خواہید میدہم۔ بعد جلوس سید را اختیار کرد۔ او منصب چہارہزاری درخواست پادشاہ بمنصب مذکور نوازش فرمود۔ وصدارت رانیز بحال داشت۔ وقنوج رادراقطاع او تنخواہ کرد۔

سید محسن الزمان نافع الخلق بود۔ درصدارت عہد جہانگیری چندان مددمعاش بمستحقان مقرر نمود کہ میرزاجعفر آصف خان بعرض پادشاہ رسانید کہ آنچہ عرش آشیانی اکبر پادشاہ درعرض پنجاہ سال بخشید۔ سید درعرض پنج سال بمردم حوالہ کرد۔ صدوبیست (۱۲۰) سال عمرداشت۔ اصلاً درعقل وحواس او فتورے راہ نیافت[۱] انتقال او درسنہ سبع وعشرین والف (۱۰۲۷) واقع شد مشہور است کہ ہرگاہ سید بسفارت توران رفت پادشاہ وامراء آنجا سید را درفنون بسیارے امتحان کردند مثل خوشنویسی وتیراندازی وشطرنج وغیرہ۔ سید درہرباب کامل عیار برآمد ومردم آن دیار رادرحیرت انداخت

اماملاتقاطعی رسالۂ درباب ایلچی گری حکیم ہمام وسید صدرجہان ترتیب دادہ دران رسالہ جمیع ہنرہانسبت بہ حکیم ہمام نوشتہ الاعلم مجلس کہ آن رانسبت بسید نقل کردہ۔ وسید برعلماء آنجاغالب آمدہ۔

[۱] مآثرالامراجلدسوم صفحہ ۳۴۷ تا ۳۵۱ مطبوعہ کلکتہ۔

بسفارت عبداللہ خان والی توران نامزد شدہ بود۔ صاحبقران ثانی شاہجہان در سال اول جلوس خود حکیم حاذق را بہمان اعتبار نزد امام قلی خان والی توران رخصت فرمود۔ حکیم حاذق بعد ادای سفارت مراجعت نمود و از درگاہِ خلافت بمنصب سہ ہزاری وخدمت عرض مکرر بمعرضِ امتیاز درآمد۔

در پایان عمر در مستقر الخلافہ اکبرآباد گوشۂ انزوا گرفت و بسالیانۂ پانزدہ ہزار روپیہ از سرکار پادشاہی مؤظف گردید۔ و تا سنہ اربع وخمسین والف (۱۰۵۴) سالیانہ او باضافہای متعدد بچہل ہزار رسید۔

حکیم در شوال سنہ سبع وستین والف (۱۰۶۷) در اکبرآباد شربت فنا چشید۔

او ہم خامہ را باین روش جولان می دہد ؎

زگردشِ فلک اسرار مہر و مہ شد فاش | بیک کلاہ دو سر مشکل است پوشیدن

ما قدر جوانی چہ شناسیم کز اول | تصویر کشان قامتِ ما پیر کشیدند

بقولِ من نرسید است فعلِ من ہرگز | خوشا کسے کہ دراز است از زبان دستش

درینجا مجملے احوال سید صدر جہان[1] کہ در ترجمۂ حاذق ضمناً مذکور شد بزبان خامۂ تقریب جو حوالہ می شود

سید صدر جہاں

مولد ومنشأ سید پہانی است بکسر بائے فارسی ویائے تحتانی در آخر قصبہ ایست از توابع لکھنؤ۔ سید فاضل جید بود۔ وطبعے ظریف ونکتہ سنج داشت۔

ابتداء حال بوساطت شیخ عبد النبی صدر بملازمت اکبر بادشاہ رسید ومنصب افتاء ممالک محروسہ بر و قرار گرفت۔

و در سنہ اربع وتسعین وتسعمائۃ (۹۹۴) پادشاہ اورا باتفاق حکیم ہمام نزد عبداللہ خان والی توران بایلچی گری فرستاد بعد تقدیم سفارت معاودت نمودہ

---

[1] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۸۔

میرزا امینائی قزوینی مؤلف شاہجہان نامہ می طرازد کہ:-

"حکیم رکنا بعراق مراجعت نمودہ بدعائے دولت ابد پیوند مشغول گشت - و چون در"
"سلک مدحت سرایانِ این دودمانِ علیہ انتظام داشت - و وارد - در اکثر سنوات"
"اورا از روی مرحمت بہ انعامے یاد و شاد می فرمایند۔"

وفاتش در سنہ ست و ستین و الف (۱۰۶۶) واقع شد - این مصرع تاریخ یافتہ اند[۱]

رفت بسوی فلک باز مسیح دوم
۱۰۶۶ھ

کلیاتش قریب بصد ہزار بیت است - معجون سخن چنین مرتب می سازد ؎

اگر خواہی کہ سنجی زورِ فقر و سلطنت باہم ۔۔۔ بچینیہای فغفوری بزن کشکول چوبین را
سبزہ پامال است در زیرِ درختِ میوہ دار ۔۔۔ در پناہِ اہل دولت ہست خواری بیشتر
در ہجر یکدو روز صبورم کہ از فراق ۔۔۔ چون شاخِ نو بریدہ ندارم خبر ہنوز

رباعی

ہرگز نشدم بسوزنی بارِ کسے ۔۔۔ وین دیدہ نہ دوخت چشم بر تارِ کسے
صد شکر کہ در جہان نبستم ہرگز ۔۔۔ تحت الحنکی بقصد دستارِ کسے

(۴۷) حاذق - حکیم حاذق بن حکیم ہمام گیلانی

واقفِ فن است و نبض شناس سخن - میرزا صائب بتضمین مصراع اوسے

بر واز دو می فرماید ؎

جواب آن غزلِ حاذق است این صائبؔ ۔۔۔ بہار دیدم و گل دیدم و خزان دیدم

مولد حاذق فتحپور سیکری است[۱] و در عہد جہانگیری بمنصبے شایستہ سرفرازی داشت -
و چون حکیم ہمام باتفاق میر سید صدر جہان پہانوی در زبان اکبری

---

[۱] مآثر الامرا جلد اول صفحہ ۵۸۷ -

الہ آباد رفت۔ وچندے دران مصر رحل اقامت افگند۔

آخر بار سفر بصوب حیدر آباد دکن بربست۔ میر محمد مومن استر آبادی وکیل السلطنت محمد قلی قطب شاہ بدیدن حکیم تشریف آورد حکیم برسم تواضع شیشۂ گلاب را غلط کردہ شیشۂ شراب برمیر افشاند۔ میر آزردہ گشت وحکیم غرقِ عرقِ انفعال شدہ راہ بیجاپور گرفت۔ ودر انجانیز زمانہ موافقت نکرد۔ ناگزیر بہ اردوی جہانگیری معاودت نمود۔ وبا مہابت خان ملازم گشت۔

چون صاحبقران ثانی شاہجہان بر اورنگ فرمانروائی برآمد حکیم قطعۂ تاریخ املاکردہ بعرض رسانید وبانعام دوازدہ ہزار روپیہ کامیاب گردید ازان قطعہ است ؎

پادشاہِ زمانہ شاہ جہان — خرم وشاد وکامران باشد

بہرِ سالِ جلوس او گفتم — درجہان بادتا جہان باشد

۱۰۳۷ھ

ودر سنہ احدی واربعین والف (۱۰۴۱) بنابر کبر سن التماس رخصتِ مشہد مقدس نمود۔ وقتِ رخصت بعنایت خلعت وپنج ہزار روپیہ کام دل اندوخت ودرین رفتن توفیق زیارتِ حرمین شریفین یافت وبا یران دیار برگشت۔ آوجی نطنزی گوید ؎

میانِ ہمنفسان خواستم مسیحا را — ہزار شکر کہ دیدم حکیم رکنا را

سفینۂ سخن از ورطہ برکنار آمد — گزر بساحلِ ایران فتاد دریا را

کہن شراب جوان نشۂ طبیعت او — نویدِ عمرِ طبیعی دہد احبّا را

زمے مباد تہی دستِ ساقیئے کہ رساند — بپای بوس صراحی پیالۂ ما را

بعد ادراک زیارت روضۂ رضویہ بجاذبۂ حب الوطن متوجہ کاشان گردید۔ وایامے توقف کردہ بہ ارادۂ درگاہِ شاہ صفی رو بصفاہان آورد واز شاہ چندان التفات نیافتہ بہ شیراز آمد۔ پس از چندے باز رحت سفر بہ کاشان کشید۔

دربزم کنم سیر که جائے دگرم نیست	از حلقه برون چون قدح می سفرم نیست
بتارِ سازدرین بزم نسبتے داریم	خوش اند اہلِ نشاط از ضعیف نالیہا
پرحذر از آفتِ ہم صحبتِ دیرینه باش	کاش آن اول نبودے شیشه با سنگ آشنا
منوردشت بامداد رفیقان طی کن	چون قلم بے دوسه یارے بسفر نتوان رفت
گشاده روئی خوبان درآخرِ حسن است	درین چمن همه جا موسم خزان باز است
متاب رُخ نفسے تا بجائے خود باشیم	چو عکسِ آینه ما زنده از نگاه تو ایم
شب عید است آدمی بنیم قدح در دست رنگینش	شبستانِ حنا اشب چراغ روشنے دارد

(۴۶) مسیح حکیم رکنا کاشی

مسیح و مسیحا و مسیحی تخلص می کند- شاعری ست عیسیٰ نفس- در تشخیص مزاج معنی زود رس خادمِ طبیعتِ سخن- روح آفرین قوالب کہن-

میرزا صائب نام او را بتعظیم میگیرد و می گوید ؎

این آن غزلِ حضرتِ رکناست که فرمود	پائے ملخے پیش سلیمان چه نماید

درفن طبابت نیز یدِ طولی داشت- و آثار تخلص خود بظهور می رسانید-

سالها از مصاحبان خاص شاه عباس ماضی بود- شاه مکرر منزلِ او را بپرتو قدوم برافروخت- آخر مزاج شاهی منحرف شد- حکیم کم التفاتی شاه مشاهده کرده از ولایت برآمد و درین باب گوید ؎

گر فلک یک صبحدم با من گران باشد سرش	شام بیرون می روم چون آفتاب از کشورش

و خود را بدار الامن هند کشید- و در آستانۀ اکبر بادشاه بآسودگی می گزرانید[۱] و در عهد جهانگیری نیز قرین کامرانی و باریاب محفلِ سلطانی بود تا آنکه بتقریبے جانب

---

[۱] مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۲۸۳ مطبوعه کلکته- ترجمه رحمت خان-

میر محمد مومن استرآبادی دیده شد۔ بر لوح مزار او کنده اند که این رباعی را دم آخر بنظم آورده[۱]۔ رباعی

فطرت بتو روزگار نیرنگی کرد | ننواخت بمهر خارج آهنگی کرد
آن سینه که عالمے درو می گنجید | اکنون ز ترددِ نفس تنگی کرد

و رباعی دیگر از میر رضی که در فراق والد خود گفته هم بر لوح مزار میر ابوتراب تحت رباعی مذکور نقش است رباعی

دانش مکن اعتماد بر عمر دراز | کاید بزمانِ کم بسر عمر دراز
گیرم که چو عیسیٰ بفلک بر شدهٔ | آید بچه کار بے پدر عمر دراز

آخر الامر سلطان عبد الله قطب شاه میر رضی را نائب الزیارة خود مقرر نموده در سنه اثنین وسبعین والف (۱۰۷۲) رخصت مشهد مقدس ساخت که در روضهٔ رضویه از جانب سلطان مراسم زیارت بتقدیم رساند و در ازاء این خدمت دوازده تومانِ تبریزی سالیانه از سرکار سلطان باو می رسید۔ نقل فرمان تقرر سالیانه در منشآت حاجی عبد العلی طالقانی که منشیِ سلطان عبد الله بود۔ بنظر رسید۔

انتقال میر رضی در سنه ست وسبعین والف (۱۰۷۶) واقع شد۔ منتخب دیوانش بملاحظه در آمد و این اشعار منتخب گردید ؎

نمک شناس اسیران گر از قفس رستند | به نخلِ خانهٔ صیاد آشیان بستند
روی ماهِ نو بروی بادهٔ گلگون به بین | آب عمر افزا بنوش و حسن روز افزون ببین

---

[۱] همین رباعی با دنی تغیر در مآثر الامرا جلد دوم صفحه ۵۸۸ مطبوعه کلکته در ترجمه علامه فیضی مذکور است و وفات او در سنه یک هزار و چهار اتفاق افتاده میر ابوتراب در سنه یک هزار و شصت و [و]داده پس از باید فهمید که حقیقت حال این رباعی چیست۔

(۴۵) دانش میر رضی بن میر ابو تراب رضوی مشهدی

شاعرِ عالی جناب است و معنی تازه یاب۔ زلال فکرش در کمال صفا و شیرینی و نهال بیانش در نهایت نازکی و دلنشینی۔

در عهد شاهجهان پادشاه با والد خود عازم هند گردید و در اشتیاقِ هند گفت ؎

راه دورِ هند پابستِ وطن دارد مرا　　چون حنا شب در میان رفتن بهندستان خوش است

بعد وصول هندوستان باریاب محفل شاهجهانی گشت۔ و در شعبان سنه خمس و ستین والف (۱۰۶۵) قصیده در مدح پادشاه بعرض رسانید۔ و دو هزار روپیه صله عنایت شد۔ بیتے ازان قصیده این است ؎

بخوان بلند که تفسیر آیهٔ کرم است　　خطے که از کفِ دستِ مبارکش پیداست

و چندے خود را در ملازمان شاهزادهٔ دارا شکوه در آورد و به الطاف خاص نوازش یافت۔ شاهزاده را این بیت او که ؎

تاک را سرسبز کن ای ابر نیسان در بهار　　قطره تا می میتواند شد چرا گوهر شود[۱]

بسیار خوش آمد و لک روپیه بهاے شعر مرحمت نمود۔

و ایامے در بنگاله با شاهزاده محمد شجاع بن شاهجهان نیز بسر برد۔ ازانجا رخت سفر به حیدرآباد دکن کشید۔ و نزد عبد الله قطب شاه والی آنجا اعتبار تمام بهم رسانید۔

میر ابو تراب والدِ میر رضی هم طبع نظم داشت و فطرت تخلص می کرد۔ و در حیدرآباد سنه ستین والف (۱۰۶۰) بر بستر تراب خوابید۔ قبر او در دائرهٔ

---

[۱] مراة الخیال صفحه ۲۵۸ مطبوعه کلکته۔

"غرۂ ذی القعدہ سنہ تسع وخمسین والف (۱۰۵۹) میر یحیی شاعر را صد مہر انعام شد انتہی"

وچون قلعہ ارک دارالخلافہ **شاہجہان آباد** باسائر عمارات بصرف مبلغ شصت لک روپیہ در سنہ ثمان وخمسین والف (۱۰۵۸) انجام گرفت۔ وصاحبقران وقت داخل شدن درین عمارات جشن عالی ترتیب داد۔ میر یحیی تاریخ برآورد کہ ع

شد شاہجہان آباد از شاہجہان آباد
۱۰۵۸ھ

دران جشن تاریخ از نظر شاہی گزشت وہزار روپیہ صلہ مرحمت شد[۱]

انتقال او در شاہجہان آباد یازدہم محرم سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) اتفاق اُفتاد۔

نخل سخن باین نازکی می بندد ؎

بہ بوریا نہی پا کہ از فقیران است	قدم منہ بہ نیستان کہ جای شیران است
زروی آدمیت پندِ من ناصح نمی داند	کہ من با آن پری خو کردہ ام آدم نمی خواہم
مدہ ز دست گریبانِ گوشہ گیری را	کہ مومیائیِ پای شکستہ دامان است
ہرچہ یابم تا نیفشانم نمی گیرم قرار	در کفِ زال فلک پیتو چون پرویز م
نرمیِ بسیار خواہد باد رشتان ساختن	مغز خونہا خورد تا در استخوان جا کردہ است
ہمچون غلاف گردد موافق یکے شوند	با تیغ شان ز ہم نتوان ساختن جدا
حیاتم بس بود چندان کہ یکشب با گلے باشم	شود چون روز روشن عمر چون شبنم نمی خواہم
ہر ان نے کاز رود ر ناخنِ دل کردہ بود آخر	برائی فرشِ ایوانِ قناعت بوریا کردم
نیم از ناوکِ صیاد آگہ۔ اینقدر دانم	کہ جائے دام اگر خواہی بکامم میتوان کردن
دولب دو ناخنِ مرد است تا بہم نرسند	گرہ ز خاطرِ خود وا نمی توان کردن

[۱] مآثر الامرا جلد سوم صفحہ ۶۹ ۲ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۱ء

بہارسخنش چنین جوش مے زند ؎

رسائی بین کہ چون برخیزد از جا قدِ رعنایش　　فتد گیسوئے او چون سایۂ شمشاد برپایش

(۴۴۳) الٰہی - میر الٰہی

از سادات اسد آباد من توابع ہمدان است - کلامش لطافتے وعذوبتے دارد - ومذاقِ نہار الذتے خاص می بخشد -

در صفاہان بسیار بودہ - و با حکیم شفائی و آقا رضی صحبت داشتہ -

آخر بہ نزہتکدۂ ہند شتافت و در سلک ملازمان شاہجہانی انتظام یافت - بسیار خوش خُلق و درویش مزاج بود - و نزد اکابر معزز و محترم می زیست -

فوتش در سنہ اربع وستین والف (۱۰۶۴) واقع شد - غنی کشمیری این مصرع تاریخ یافت - مصرع بُرد الٰہی زجہان گوی سخن

سیف کلکش جوہر ہا باین خوبی عرض می کند ؎

زمانہ بسکہ مرا خاکسار مردم کرد　　زآب دیدۂ من می توان تیمم کرد

رباعی

از دوریت ای تازہ گلِ باغِ مراد　　چون غنچۂ چیدہ خندہ ام رفتہ زیاد

گریان چو پیالۂ پُرم در کفِ مست　　نالان چو سبوی خالیم در رہِ باد

(۴۴۴) یحیی - میر یحیی کاشی

شاعرے است احیاء معانی کارش - وجان در کالبد سخن دمیدن شعارش - از ولایت خود در عصرِ صاحبقران ثانی شاہجہان رہگرائے ہند شد و در ذیل ثنا طرازان شاہی منسلک گردید -

مُلا عبد الحمید مؤلف شاہجہان نامہ گوید :-

هوایت در سرے گنجد کہ در زیرِ دم تیغست　　چو شمع از جیبِ خود ہر دم سرِ دیگر برون آرد

شہیدِ حسرتِ آغوشت ای نازک بدن گشتم　　بجائے موے سر در ماتم بند قبا بکشا

(۴۲) ادہم میرزا ابراہیم بن میر رضی

از اجلۂ سادات ارتیمان من توابع ہمدان است پدرش میر رضی نیز صاحب سخن بود۔ دیوان مختصرے ازو بنظر در آمد۔ طور قدما دارد۔ ساقی نامۂ او شیرین اُفتادہ ازان است ؎

دماغم زمے خانہ بوئے شنید　　حذر کن کہ دیوانہ ہوئے شنید

بگیرید زنجیرم اے دوستان　　کہ پیلم کند یاد ہندوستان

دور ازان در اشک بیتابم بمژگان آشناست　　دست با سر سر بزانو۔ پا بدامان آشناست

ادہم بیانے خوش دارد و زبانے دلکش۔ میرزا صائب سخن او را تضمین می کند و می گوید ؎

این جوابِ آن غزل صائبا کہ ادہم گفتہ است　　گر منش دامن نگیرم خون من خود مردہ بہ

ادہم از جانب مادر صفوی نژاد است۔ در ریعان شباب قصدِ گلگشتِ ہندوستان کرد۔ و در عہد شاہجہانی درین دیار رسیدہ۔ بذریعہ حکیم داؤد مخاطب بہ تقرب خان کہ از امراء عمدۂ شاہجہانی بود باریاب محفل خلافت گردید۔ و نوئینان عظام نظر بہ نجابت خاندان طرف مراعات او نگاہ می داشتند۔ لیکن از بسکہ برندی و بیباکی مجبول بود۔ وسوائے نیز در سر داشت۔ و علانیہ مرتکب مناہی می شد۔ و با اعیان شوخیہا می کرد۔ از مرتبہ افتاد۔ و چون با تقرب خان ہم بے ادائیہا از حد گزرانید۔ خان مذکور او را بحبس فرستاد۔ تا در سنہ ستین و الف (۱۰۶۰) در دار الخلافہ شاہجہان آباد زندان ہستی را پدرود نمود۔

اَنَا مَ اللّٰهُ بُرْهَانَهٗ منحرف شد - و در زمرۂ احدیانِ سرکار والا داخل گردید - و چون مطلع او کہ ؎

چیست دانی بادۂ گلگون مصفا جوہرے	حُسن را پرورد گارے عشق را پیغمبرے

بسمع پادشاه رسید در غضب آمد بجہت آنکہ اُم الخبائث را در لباسے کہ نباید وصف کرد - و حکم صادر شد کہ از ممالک محروسہ اخراج نمایند - شیدا قطعہ عذری املا نمود - و قول عارف جامی قدس سرہ استشہاد آورد کہ ؎

از صراحی دو بار قلقل مے	پیش جامی بہ از چہار قل است

پادشاہ از سرِ عتاب درگزشت ؎

الحق در عہد اکبر پادشاہ و جہانگیر پادشاه وہنے در بنیاد اسلام راہ یافتہ صاحبقران ثانی از سرِ نو موسّسِ قوانین شریعت شد و سلطان اورنگ زیب عالمگیر متمم - و این ہر دو پادشاہ غفران پناہ حق عظیمے بر اسلامیان ہند ثابت کردہ اند -

شیدا آخر حال در خطۂ کشمیر گوشہ گیر شُد بمواجبے از سرکار صاحبقرانی موظف گشت -

از منظوماتِ اوست مثنوی مسمی بہ دولت بیدار در برابر مخزن اسرار مطلعش این است ؎

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْم	آمدہ سر چشمۂ فیض عمیم

درین چمن نہ گل و لالہ شبنم اندود است	کہ خندۂ گل این باغ گریہ آلود است

بیک دل کے توان اندیشۂ دنیا و دین کردن	کہ نتوان ہر دو دستِ خویش در یک آستین کردن

گفتن دعا بہ لف تو تحصیل حاصل است	با خضر کس نگفت کہ عمرت دراز باد

فسونگر اندآن خاکے کہ از وی بوی مار آید	شناسم بوی زلفت را اگر در مشکِ تر پیچی

میر معصوم مدتے رفاقتِ اعظم خان برگزید۔ واز موائد احسان او کامیاب گردید

سکۂ سخن باین خوش عیاری رواج می دہد؎

مرا کشایشِ خاطر نہ از گلستان است　　کلیدِ قفلِ دلم برّۂ بیابان است

ای کہ ہمراہِ موافق زجہان مے طلبی　　آن قدر باش کہ عنقا ز سفر باز آید

خرابِ ہمتِ خویشم کہ صبح چون گردون　　گر آفتاب بدستم فتاد شام نماند

نازم قاصد چون برآمد قالب من شد تہی　　مرغ روحِ من جوابِ نامۂ دلدار بود

بعد تحریر سرو آزاد معلوم شد کہ میر معصوم در سنہ اثنتین وخمسین والف (۱۰۵۲)

در ہند وفات یافت۔ وقطعۂ تاریخ فوتش در دیوانِ میرزا محمد علی ماہر بنظر در آمد۔ مادۂ

تاریخ این است مصرع معصوم نزد حیدر و سجز قدم نہاد۔
۵۲　۱۰ھ

(۴۱) شیدا

مولد و منشأ او فتحپور از توابع اکبرآباد است۔ صاحب ذہن رسا و فکر آسمان پیما بود و شعر را بسرعت تمام میگفت۔ وبچشم زدن جواہر فراوان می سفت۔ طبعش در مسلک سخن طرازی اگرچہ راست می رفت اما از جادۂ حسن خلق انحراف داشت۔

قصیدۂ اعتراضاتے کہ در مقابلۂ قصیدہ حاجی محمد جان قدسی بنظم آوردہ شہرت تمام دارد۔ وطالبائے آملی و میر الٰہی و دیگر مردم را ہجو کرد۔ چون شیوۂ ہجا شعار خود ساختہ بود۔ خود نیز ہدف ناوک حریفان می شد۔ مناظرۂ شیخ فیروز با شیدا مشہور است۔

صاحب تاریخ صبح صادق روایت می کند "عدد اشعارش بصد ہزار رسید"

در اوائل حال چندے رفیق خانخانان بود وایامے ملتزم آستانۂ شہریار بن جہانگیر پادشاہ۔ بعد از آن در سلک ملازمان صاحبقران ثانی شاہجہان۔

بتان زصحبتِ ہم می کنند کسبِ غرور	ترا بآینہ ہم آشنا نمی خواہم
دشنام و بوسہ ہر چہ عوض می دہی بدہ	حاشا کہ باتو بر سرِ دل گفتگو کنم
چون رشتۂ گلدستہ بگردِ ہمہ خوبان	گردیدم و یک یارِ وفادار ندیدم
آخر بسانِ فاختہ ام شد گلو کبود	رمنت زخلق بسکہ بگردن گرفتہ ام
از ادائے خارج ہر کس خجالت می کشم	باکمالِ بے دماغی من وکیلِ عالمم
نہال سرکش و گل بے وفا و لالہ دورو	درین چمن بچہ اُمید آشیان بندم
مکشائے زبان بہ زخودے را چو بہ بینی	زنہار کہ شمعِ شبِ مہتاب نباشی

(۴۷۰) معصوم - میر معصوم

پسر میر حیدر معمائی کاشی و برادر میر سنجر است - صاحب ذہن ثاقب - و ہم طرح ابوطالب کلیم و میرزا صائب بود -

میرزا صائب غزلے می فرماید و یکرنگی ہر سہ معنی طراز باہم بیان می نماید ؎

خوش آن گروہ کہ مستِ بیانِ یکدگرند	زجوشِ فکرمیِ ارغوانِ یکدگرند
نمی زنند بسنگِ شکست گوہرِ ہم	بے رواجِ متاعِ دکانِ یکدگرند
زنند بر سرِ ہم گل ز مصرعِ رنگین	ز فکرِ تازہ گلِ بوستانِ یکدگرند
سخن تراش چو کردند تیغِ الماس اند	زند چو طبع بکندی فسانِ یکدگرند
بغیرِ صائب[۱] و معصوم[۲] نکتہ سنج و کلیم[۳]	دگر کہ زاہلِ سخن مہربانِ یکدگرند

میر معصوم مدتے با حسن خان حاکم ہرات بسر بردہ و در عہدِ شاہجہانی قصدِ ہند کردہ و بہ نواحی بنگالہ اُفتاد - اعظم خان ناظم بنگالہ میرزا باعزاز و احترام پیش آمد - و لوازم قدرشناسی بتقدیم رساند - اعظم خان جد ارادت خان واضح است - احوال او مجملاً در ترجمۂ واضح سمت وضوح می پذیرد -

گلگشتِ کشمیر عطف عنان نمود۔ کلیم را در صلۂ قصیدہ دو بیست مہر انعام شد۔
فوت کلیم پانزوہم ذی الحجہ سنہ احدی وستین والف (۱۰۶۱) وقوع یافت
و در نزدیکی قبر محمد قلی سلیم مدفون گردید ؎

گفت تاریخ وفاتِ او غنی　　طور معنی بود روشن از کلیم
۱۰۶۱ھ

این چند بیت از دیوانِ کلیم نقل می شود ؎

دل دامنِ مجاورتِ چشم تر گرفت　　با طفل اشک صحبت دیوانہ در گرفت

زان چشم ندیدم کہ نگاہے بمن افتد　　بیمار عجب نیست اگر کم سخن افتد

نہ رحم کرد کہ خونِ دلِ خراب نخورد　　غرورِ او ز سفالِ شکستہ آب نخورد

کے تمنائے تو از خاطرِ ناشاد رود　　داغِ عشقِ تو گلے نیست کہ برباد رود

دماغ بر فلک و دل بزیر پائے بتان　　زمن چہ مے طلبی۔ دل کجا۔ دماغ کجا

گر قفس تنگ است از بیرحمی صیاد نیست　　صید از ذوقِ گرفتاری بخود بالیدہ است

دیدۂ اُمید را کردی سفید از انتظار　　دوستداران را نبود این چشم از دلداریت

ہر آنچہ رفت ز دستم برون ز دل ہم رفت　　میانِ دست و دلم چون صدف جُدائی نیست

از جہان بے بہرہ را نبود تمنا عمر خضر　　روز کوتاہ از برای روزہ داران بہتر است

تو پادشاہِ حسنی۔ مشمار بوسہ بر ما　　زیرا کہ عیب شاہان دانستنِ حساب است

ہر کہ خود بین و خود آرا۔ ز ہنر محروم است　　ہمچو طاؤس کہ پُر زینت و کم پرواز است

سر بر تنِ صدف نبود ز انکہ روزگار　　یکجا بہیچ کس سر و سامان نمی دہد

کباب حُسنِ توام قدرِ خط نکو دانم　　ز سایہ ذوق نکرد آنکہ آفتاب نخورد

اغنیا بہرہ ز اندوختۂ خود نبرند　　کہ ہمین تشنہ لبی قسمتِ دریا باشد

مژہ را داد ز کف چشم تو در آخر حُسن　　تُرک مفلس چو شود تیغ ببازار برد

دوستان نازک مزاج و ما بسے نازک دماغ　　چون کسے اوقات صرفِ پاسِ خاطرہا کند

قصیده درجۂ قبول یافت۔ وکلیم بمیزان عنایت خسروی سنجیده شد۔ مبلغ پنج ہزار و پانصد روپیہ ہم سنگ بر آمد۔ و بآن زبدۂ موزونان انعام شد۔

ودر جشن نوروز سال دیگر یعنی خمس واربعین و الف (۱۰۴۵) **حاجی محمد جان** قدسی در مقابلۂ قصیدہ بزر سنجیده شد۔ وہمین قدر مبلغ ہموزن بر آمد چنانچہ در ترجمۂ او گزارش یافت۔

ودر سنہ ست واربعین و الف (۱۰۴۶) **باقیا نا ئینی** قصیدۂ تہنیتِ نوروز بعرض صاحبقران رسانید و بزر برکشیده شد۔ و مبلغ پنج ہزار روپیہ مساوی وزن حاصل کرد۔

و بوضوح پیوست کہ قدسی و کلیم بپایۂ سریر شاہی چنانچہ در میزانِ اکرام ہم سنگ بودند در میزانِ انعام ہم رتبۂ مساوات داشتند۔ و چنانچہ این ہر دو از باقیا در موزون معنوی راجح اند در موزونِ صوری نیز رجحان داشتند۔

ودر جشن وزن شمسی سنہ ثمان واربعین و الف (۱۰۴۸) در دار السلطنت لاہور کلیم را ہزار روپیہ بصیغۂ جائزۂ شعر عنایت شد

کلیم در آخرِ ایام حیات خود نظم فتوحات صاحبقران تقریب ساختہ رخصتِ کشمیر حاصل کرد۔ و در آن خطۂ بہشت آئین رنگِ اقامت ریخت و بتقرر سالیانہ از سرکار پادشاہی آسوده حال می گزرانید۔

چون الویۂ صاحبقران در سنہ خمس وخمسین و الف (۱۰۵۵) بصوب کشمیر ارتفاع یافت۔ و غرۂ ربیع الاول این سال ظل ورود بر خطۂ کشمیر انداخت۔ **ابو طالب کلیم** قصیدۂ در تہنیتِ مقدم بسمع پادشاہ رسانید و بمرحمت خلعت و دولیست اشرفی طلاے احمر بہره مند گردید۔

وہمچنین روزے کہ موکب سلطانی موافق چہارم شعبان ہمین سال از

دوبار بسیر ہند شتافت کرت اولی در عہد جہانگیری رسید و با شاہ نواز خان بن میرزا رستم صفوی صحبت کوک گردید۔ بعد چندے (اورا) یاد وطن دامنگیر شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بعراق عجم صرف عنان نمود و "توفیق رفیق طالب" ۱۰۲۸ تاریخ مراجعت خود یافت لیکن بیش از دو سال در آنجا نہ استاد۔ و کرت ثانی شدیز عزم جانب ہند جلوریز ساخت و با میر جملہ شہرستانی متخلص بروح الامین مصاحب و مربوط گشت و تمتعے بر داشت۔ و در مدح او و شاہ نواز خان قصائد غرا پرداخت آخر دست بدامن دولت صاحبقران ثانی شاہجہان اَنَارَ اللّٰہُ بُرْهَانَہٗ زد و در ثنا گستران قوائم سریر خلافت رتبۂ سرحلقگی بہم رساند۔ و بخطاب ملک الشعرائی بلند آوازہ گشت۔ و سالہا در رکاب والا مشمول عواطف بود۔

صاحبقران وقتے کہ از سفر اول کشمیر نوای معاودت بر افراخت و چتر سلطنت در قرب مستقر الخلافہ اکبرآباد سایۂ وصول انداخت ساعت در آمدن شہر و جلوس بر تخت مرصعے کہ حسب الامر بصرف یک کرور روپیہ زینت ترتیب یافت۔ و در عرض ہفت سال صورت اتمام پذیرفت۔ و شعراء پای تخت اشعار آبدار در تعریف این سریر بے نظیر پرداختہ اند۔ و مورخان روزگار برخے از ان اشعار در تاریخ نامہا ایراد ساختہ۔ باختیار انجم شناسان روز جمعہ سوم شوال سنہ اربع و اربعین و الف (۱۰۴۴) مقرر شد۔ و تا رسیدن ساعت در نزدیکی شہر توقف نمود۔ و غرۂ شوال این سال نیر اعظم در نزہتکدۂ حمل خرامید و معانقۂ عید و نوروز نشۂ سرور جہانیان را دو بالا ساخت۔ پادشاہ بتاریخ مقرر داخل شہر شد۔ و بر تخت مرصع جلوس نمود۔ و تا نہ روز جشن عالی انعقاد یافت۔

ابو طالب کلیم در تہنیت اربع و توصیف تخت مرصع قصیدۂ نظم کرد و بہ پایۂ سریر اعلیٰ معروض داشت مطلعش این است ؎

خجستہ مقدم نوروز غرۂ شوال ۔۔۔ فشاندہ اند چہ گلہاے عیش بر سر سال

ومؤلف کتاب بیش از اطلاع این بیت گفته ؎

لَیسَت مِنَ المِسكِ خِیلانٌ بِوَجنَتِهٖ — دَمٌ تَقاطَرَ مِن صِمصامِ لَحظَتِهٖ

وعلماء گفته اند که اگر ثانی از اول در بلاغت افزون باشد محمود است و اگر دون باشد مذموم۔ و اگر مساوی باشد فضیلت اول راست و ثانی بعید از ذم است۔ بشرطیکه آثار سرقہ ہویدا نباشد۔

عارف جامی قدس سرہ در بہارستان تحت ترجمۂ سلمان ساوجی میفرماید کہ:-

وے در سلاستِ عبارات و دقت اشارات بے نظیر اُفتاده۔ در جواب اُستادان قصائد دارد۔ بعضے از اصل خوبتر و بعضے فروتر و بعضے برابر۔ وی را معانی خاصه بسیار است و اکثرے از معانی استادان بتخصیص کمال اسمٰعیل در اشعار خود آورد چون ثانی در صورت خوبتر و اسلوب مرغوب تر واقع شده محل طعن نیست ؎

معنی نیک بود شاهدِ پاکیزه بدن — که بهر چند در و جامه دگرگون پوشند
کسوتِ عار بود بازپسین خلعتِ او — گرنه در خوبیش از پیشتر افزون پوشند
هنر است این که کهن خرقهٔ پشمین زبرش — بدر آرند و در و اطلس و اکسون پوشند

ومضمونِ این قطعه را محرر کلمات در بیتے آورده و بر منطوق قطعه شاہدے گزرانیده۔ بیت این است ؎

شاهدِ معنی که باشد جامهٔ لفظش کهن — نکته دانے گر حریرِ تازه پوشاند خوش است

(۳۹) کلیم ابو طالب

همدانی المولد کاشانی الموطن۔ عارج طور معانی است و مقتبسِ نور سخندانی۔ بیضۂ سخنش ید بیضا است و خامۂ سحر شکنش ہمدست عصا۔ در جمیع اسالیب نظم قدرت عالی دارد و ہمہ جا داد سخنوری می دہد و لہذا جمعے او را خلاق المعانی ثانی گفته اند

گفت بلے شنیده ام و بیت نابغه ذبیانی برخوانده

فَكَلَّفْتَنِي ذَنْبَ امْرِءٍ وَ تَرَكْتَهُ ‌ ‌ كَذِي الْعُرِّ يُكْوَى غَيْرُهُ وَهُوَ رَاتِعُ

عُر بضم عین مهمله مرضے است که در شتر میشود و شتر صحیح را داغ کنند تا سرایت نکند۔

ابن رشیق بعد خواندن شعر با ابن شرف گفت که تو این مضمون را از ینجا گرفته و فاسد ساخته زیرا که معاقب غیر جانی باید۔ در بیت تو هر دو یکے است و در بیت نابغه جدا است۔

راقم الحروف گوید در شعر ابن شرف تقابل عضو با عضو است نه شخص با شخص مثلاً زبان ناگفتنی گفت و این کس انگشت گزید بس می بایست که زبان را تعذیب می کرد۔ و همچنین چشم نادیدنی دید یا گوش ناشنیدنی شنید۔ و شاعر را این اعتبارات کفایه می کند و مُلّا محمد سعید اشرف مازندرانی گویده

نگاه گوشهٔ چشمی سوی ما می توان کردن ‌ ‌ نماز وقت بیماری بایما می توان کردن

و برهان الدین قیراطی در همزیهٔ خود گویده

كَمْ سَلَامٍ بِالطَّرْفِ مِنْهَا عَلَيْنَا ‌ ‌ كَصَلوٰةِ الْعَلِيلِ بِالْإِيمَاءِ

و شوکت بخاری گویده

تا کیم مژگانِ چشمم داغ باشد تیر او ‌ ‌ دیدهٔ زخم مرا ابرو بود شمشیر او

و ابن نباته مصری گویده

خَلَقْنَا بِأَطْرَافِ الْقَنَا فِي ظُهُورِهِمْ ‌ ‌ عُيُونًا لَهَا وَقْعُ السُّيُوفِ حَوَاجِبُ

طرفه آنکه شاعرے پیش از ابن نباته این مضمون را یافته۔ چنانچه علامهٔ تفتازانی در خاتمهٔ فن ثالث از مطول بیان کرده۔

و سید حسین خالص گویده

خونے ز دم تیغ تو ای شوخ چکیده است ‌ ‌ آن خال که بر گوشهٔ ابروے تو پیدا است

می فرمود در ایام طالب علمی با جوانی تعلقِ خاطر پیدا شد۔ جوان در قصبۂ از قصبات سکونت داشت۔ خود را بمسکن محبوب کشیدم و دست از تحصیل باز کشیدم قضا را جوان فوت شد و من سر بصحرا دادم وقتے مولانا قطب الدین را گزرے بران قصبہ اُفتاد و از مردم استفسار حال بندہ نمود۔ صورت واقعہ بعرض رسانیدند۔ فرمود کسی برود و او را بیارد مردم گفتند او بآبادی زنہار نمی آید۔ حضرت ملا قلم گرفتہ بر شقۂ نوشت اَطْرِقْ کَرَا اَطْرِقْ کَرَا اِنَّ النَّعَامَۃَ فِی الْقُرٰی[1]

این کلام افسونِ عرب است کہ بآن جانور وحشی را صید کنند۔ استعمال این کلام درین مقام نظر بحال شیخ و حضرت مُلا کہ اُستاد بود بسیار بموقع واقع شد۔

بمجرد دیدنِ شقہ سَمْعًا وَّ طَاعَۃً بخدمت ملا شتافتم و سعادت ملازمت دریافتم

شیخ پیش از انتقال بسہ سال لباس را تغیر داد و لبس قمیص اختیار کرد۔ شب اول در خواب دید کہ گویندۂ می گوید رَجُلُ خَیْرٍ تَعْمَلُ خَیْرًا

انتقالِ او در سنہ اثنین و اربعین و مأتہ و الف (۱۱۴۲) واقع شد۔ مدفن الہ آباد۔

بقیہ بحث توارُد

اکنون گلگون قلم بر جادۂ مدعای اصلی می خرامد۔

گرفتیم کہ شاعرے جمیع دواوین زبانے را احاطہ کرد دواوین زبان دیگر را چہ علاج می تواند کرد۔ و جامعِ السنۂ مختلفہ بودن خود بسیار نادر است مثلاً علائے چلپی متخلص بفارغ گوید؎

جرم از طرفِ غیر و ملامت ہمہ بر من گوئی سرِ انگشتِ ملامت زدگانم

این مضمون بعینہ در شعر ابن شرف قیروانی واقع شدہ کہ می گوید؎

غَیْرِیْ جَنیٰ وَ اَنَا الْمُعَاقَبُ فِیْکُمْ فَکَاَنَّنِیْ سَبَّابَۃُ الْمُتَنَدِّمِ

ابن شرف این شعر خود را بر ابن رشیق خواند و پرسید کہ مثل این مضمون شنیدۂ۔

[1] تاج العروس جلد ۶ صفحہ ۳۱۴ مطبوعہ مصر شرح ملا جامی صفحہ ۱۰۴ مطبوعہ کانپور سنہ ۱۲۹۳ھ۔

شیخ غلام مصطفیٰ انسان

درین مقام دو کلمہ ترجمہ صاحب رباعی بتعلم می آید نام انسان شیخ غلام مصطفیٰ است
واصلش از کنبو و مولد و منشأ او مراد آباد از توابع شاہجہان آباد۔ انسانِ کامل
بود در احاطۂ علوم عقلی و نقلی ممتاز اماثل تحصیل معقولات بیشتر از مُلّا قطب الدّین
شہید سہالوی نمود و نبذے در خدمت شیخ غلام نقشبند لکھنوی تلمذ کرد و سلسلۂ
سند حدیث بہ شیخ عبد الحق دہلوی رحمۃ اللہ تعالیٰ رسانید۔ و رسمِ ارادت در طریقۂ
قادریہ بجناب شیخ جان محمد شاہجہان آبادی بجا آورد۔

شیخ جان محمد

شیخ جان محمد از کملاءِ عصر بود و در عزلت و استقامت یگانۂ وقت می زیست۔
شاہ کلیم اللہ چشتی دہلوی می فرمود کسیکہ دریافت صحبتِ اسلاف تمنا داشتہ باشد۔
صحبتِ شیخ جان محمد دریابد۔

شیخ غلام مصطفیٰ در فنون دیگر سوای علوم درسی نیز دستگاہ عالی داشت مثل
طب و نجوم و خوشنویسی و فنون حرب و علم شانہ بینی و علوم ہندی بحیثیتے کہ
اکثر براہمہ حل غوامض از خدمتِ شیخ می کردند و شعر ہندی نیز خوب می گفت۔ صنادید
شعراء ہندی در حضور او سر فرود می آوردند۔ و اصلاح کبت و دوہہ می گرفتند۔

کتب جمیع فنون در لوح سینہ محفوظ بود۔ و کراسی از کتب در ملک نداشت۔ و
استعارہ ہم نمی کرد۔ وقت درس سوائی حل کتاب آن قدر فوائد زوائد بقدر حوصلۂ مستمع
ذکر می کرد کہ ہرگاہ این کس رجوع بحواشی می نمود فوائد مسموعہ را از فوائد مکتوبہ زیادہ
می یافت و ہر کس از ارباب فنون بخدمت شیخ می رسید بہر فنے کہ مناسبِ آن کس می
دید صحبت می داشت۔

اکثر عمر بعنوان نوکرپیشگی گزرانید۔ در عہد عالمگیر پادشاہ بہ علاقۂ منصبداری
از ہند بدیار دکن خرامید۔ و مدتے درین دیار بسر برد آخرہا ترک نوکرپیشگی کردہ
در بلدہ ایلچپور پائے اقامت افشرد۔

واشتراک اسم مشبہ ومشبہ بہ یعنی انسان وانسان العین لطفے خاص دارد وتخلص شاعر کہ انسان است این لطف را دو بالا کرد۔

پس معنی رباعی چنین باشد کہ ہستی یعنی ذات حق کہ جامع جمیع شیونات است در مرتبۂ علم کہ بمنزلۂ آئینہ است جلوہ نمود و عالم بمثال عکوس وظلال آن شخص متمثل شد۔

ومعنی بے خویش وبخویش آنست کہ عالم را مانند عکس دو جہت پیدا شد۔ ازین رو کہ موجود علیحدہ می نماید و بوصف غیریت بنظر می آید بے خویش است یعنی ہیچ زیرا کہ آن شخص درحقیقت خود بر خود مشہود می گردد و عکس را جز در وہم غلط نما وجودے نیست۔ و ازین رو کہ عکس درحقیقت خود اوست کہ بر خود متجلی است بخویش یعنی موجود فی حد ذاتہ۔

اما حقیقتِ انسان از جملہ حقائق عالم مانند چشم عکس است یعنی عکس چشم کہ ذات حق درو جلوہ فرمود با جمیع مراتبے کہ در عالم متجلی است۔

ومعنی پاک از کم وبیش آنست کہ ظہور حق تعالیٰ درحقیقت انسان وظہور او در تمام عالم باہم متضاد ومتناقض نیست مگر بحسب اجمال در انسان وتفصیل در عالم۔ چنانچہ صورتِ آن شخص در آئینہ و در چشم عکس تفاوتے ندارد الا بہ اعتبار کبر در مرآت و صغر در چشم عکس۔ و نظر بہمین انسان را عالم صغیر می نامند و عالم را انسان کبیر۔

این معنی برطبق اصطلاح مشہور است و اگر بر مکشوف حضرت مجدد قدس سرہ حمل کنند نیز می تواند شد۔

نزد مجدد قدس سرہ حقائق عالم اعدام است وصفات عالم اعدام صفات الٰہیہ بشرط آنکہ وجود حق جل شانہٗ ووجودات صفات در اعدام متجلی شوند بحیثیتے کہ اعدام بمنزلۂ مواد باشند۔ ووجودات بلکہ عکوس آنہا بمثابۂ صور۔ وہر یک حقیقت ازین مادہ وصورت ترکیب یافتہ واللہ اعلم۔"

جهان انسان شد و انسان جہانے　　ازین پاکیزہ تر نبود بیانے

انسان ہے ہستی شخص و عدم چو آئینہ بہ پیش　　عالم بمثال عکس بے خویش و بخویش
انسان بمثل چو چشم عکس است در و　　آن شخص عیان نمود پاک از کم و بیش

این مضمون توضیحے میخواہد لہذا بشرح رباعی پرداختہ می آید۔

شرح

ہستی راکہ در اصطلاح صوفیہ صافیہ عبارت از حقیقتِ حق است تعالیٰ شانہٗ تشبیہ می دہد بشخصے کہ خود را در آئینہ مشاہدہ می کند۔ جہت جامع آنکہ ہر دو محتوی برنوعے از کثرت اند۔ کثرت در ذات رائی باعتبار اعضاؤ در ذات حق عزّ شانہٗ بحسب شیونات ذاتیہ چنانچہ می فرماید کُنْتُ کَنْزًا مَّخْفِیًّا۔ و ہر دو خواہانِ ظہور اند آن تناسبِ اعضا می بیند و این کمال اسمائی وصفاتی جلوہ می دہد چنانچہ می فرماید فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ۔

وعدم راکہ در اصطلاح این طائفہ علیہ عبارت از علم حق است جل برہانہٗ تشبیہ می دہد بہ آئینہ۔ بعلاقۂ آنکہ ہر دو منشاء انکشاف اند۔

وعالم را بعکس آن شخص۔ وجہ تشبیہ آنکہ حقائق عالم کہ نزد صوفیہ صور علمیہ است در مرتبۂ علم متجلی می گردد چنانچہ عکوس در مرآت منطبع مے شود و بر ارباب بینش ہویدا ست کہ چنانچہ در آئینہ عکس جمیع اعضا می اُفتد عکس چشم نیز می اُفتد۔ و در عکس چشم عکس آن شخص بتمامہ نمودار می گردد۔ پس حقیقتِ انسان راکہ از جملہ حقائق عالم مخصوص بجامعیت و مظہریت اتم است تشبیہ می دہد بعکس چشم کہ آن ہم ممتاز است از عکوس سائر اعضا کہ آئینہ داری آن شخص می کند و او را باو باز می نماید بخلاف عکوس دیگر وَ ھٰذَا مَعْنیٰ کَلَامِ الشَّیْخِ الْاَکْبَرِ قُدِّسَ سِرُّہٗ وَکَانَ اٰدَمُ ھِیَ الْمِرْاٰۃُ الْمَجْلُوَّۃُ۔

سلیم ؎ آنکه پیغامے بر داز ما بسوی او دل است	نامهٔ بے طاقتان بر بالِ مرغِ بسمل است
نصرت ؎ می توان از دل تپیدن یافت احوالِ مرا	نامهٔ بے طاقتان بر بالِ مرغِ بسمل است
صائب ؎ سرچشمهٔ حیات لبِ میچکانِ اوست	عمرِ دوباره سایهٔ سروِ روانِ اوست
نصرت ؎ عیشِ ابد بکامِ دلِ دردمندِ تست	عمرِ دوباره سایهٔ سروِ بلندِ تست
صائب ؎ صحبتِ ناجنس آتش را بفریاد آورد	آب چون در روغن افتد میکند شیون چراغ
علی ؎ آب چون در روغن افتد ناله خیزد از چراغ	صحبتِ ناجنس را باشد ثمر آزارها
شرقی ؎ برگِ حنائیم و بامید رنگ و بو	در دستِ دیگرے است خزان و بهار ما
خالص ؎ ما را خبر ز شادی و غم نیست چون حنا	در دستِ دیگرے است بهار و خزان ما
واعظ ؎ مدعا از دل برون کن تا بر آید مدعا	شد نگین با نام تا افگند از خود نام را
وحید ؎ دور نگن نام را که نام فگندن	صاحبِ نام و نشان نمود نگین را
ناظم در معراج ؎ چنان بگذشت زین سقفِ شفاف	که سیلابِ نگه از عینکِ صاف
وحید ؎ ز چشمِ مه سوے بالا سفر کرد	چو نورِ دیده از عینک گذر کرد
فیاض ؎ بباغ بسکه ز شرمِ رخت گل آب شود	غلافِ غنچه و گل شیشهٔ گلاب شود
وحید ؎ بگلشنے که رُخِ دوست بے نقاب شود	ز شرمِ غنچهٔ گل شیشهٔ گلاب شود
دانش ؎ لب تشنهٔ تیغیم بگو قاتلِ ما را	کو آب که شیرینی جان زد دلِ ما را
قاسم دیوانه ؎ دم آبے ز تیغت ستمندم	دلم می سوزد از شیرینیِ جان
صائب ؎ همیشه صاحبِ طولِ امل غمین باشد	که چین بقدرِ بلندی در آستین باشد
بیدل ؎ دستگاهت هر قدر بیش است کلفت بیشتر	در خورِ طول است چینهائے که دارد آستین
وحید ؎ بالِ مرا شکستگی پر نبسته است	پرواز ما چو رنگ ببالِ شکسته است
بیدل ؎ ما الفِ همت از مددِ عجز مے زنیم	پرواز ما چو رنگ ببالِ شکسته است
ناقلش از ؎ عدم آئینه ـ عالم عکس و انسان	چو چشمِ عکس در روے شخص پنهان

ولے علاجِ توارد نمی توانم کرد — مگر زبان بسخن گفتن آشنا نه کنم

فقیر جزوے از اشعار توارد فراہم آوردہ۔ چند بیت از تواردات سخن سنجان متاخرین بر سبیل استشہاد عرض می شود

امیر خسرو؎ بستم دلِ اسیران یکجا گریزد از تو — بحوالیِ دو چشمت چشم بلا نشستہ

صائب؎ بحوالی دو چشمت چشم بلا نشستہ — چون قبلہ گرد لیلی ہمہ جا بجا نشستہ

بنائی؎ قضا کہ بر لبِ او خطِ عنبریں دارد — برای کشتن من زہر در نگین دارد

صائب؎ اُمید جانِ شیرین داشتم از لعل سیرابش — ندانستم کہ از خط زہر در زیرِ نگین دارد

میر سنجر؎ دمِ واپسین زلیخا بہمیں ترانہ تن زد — کہ بہ جذبۂ محبت پسر از پدر گرفتم

نقی؎ چہ غم از فریبِ دشمن کہ محبتِ زلیخا — بکشا کشِ نہانی پسر از پدر برآرد

سلیم؎ شوق رویش ہمہ کس را بغریبی دارد — سبب این است جلاے وطنِ آئینہ را

کلیم؎ چند در خانہ اش آتش فتد از پرتوِ تو — زین ستم آینہ در فکر جلائے وطن است

سلیم؎ چون کشم بار گرانِ غمِ دوری کز ضعف — نگہِ خود نتوانم ز رخت بردارم

کلیم؎ ز ناتوانیِ خود اینقدر خبر دارم — کہ از رخت نتوانم کہ دیدہ بردارم

اسیر؎ نیست جوہر بہ تیغِ یار اسیر — بہرِ قتلم نوشتۂ دارد

میر صیدی؎ نیست جوہر کہ بشمشیر تو تصویر شدہ است — رقمِ قتل جہانے است کہ تحریر شدہ است

ملا غربتی؎ قضا جدا از تو خونم چرا نمے ریزد — مگر ز دستِ قضا این قدر نمے آید

اسیر؎ یار ہرگز ببر نمے آید — از قضا این قدر نمی آید

سلیم؎ مگر از صبح محشر روزنِ من روشنی یابد — کہ شبہاے سیاہم ابروِ پیوستہ را ماند

واعظ؎ چون دو ابروی سیاہ کہ بہم پیوست است — بے تو شبہائے درازم ہمہ برہم بست است

حزنی؎ مرا بر سادہ لوحیہا حزنی خندہ می آید — کہ دارد چشم لطف از دلبرِ نامہربانِ من

فطرت؎ مرا بر سادہ لوحیہا فطرت خندہ می آید — کہ عاشق گشتہ و چشم وفا از یار ہم دارد

سلیم ؎ سلیم ہندِ جگر خوار خوردخونِ مرا | چہ روز بود کہ راہم باین خراب فتاد
غنائیؔ ؎ صائب از ہند جگر خوار بدن می آیم | دستگیرِ من اگر شاہِ نجف خواہد شد

اما ملا نوعی خبوشانی پیش از ہر دو می گوید ؎

گداخت ہندِ جگر خوارم ای اجل مپسند | کہ استخوانِ ہمائی غذای زاغ شود

و ملا مشرقی نیز ہند را باین صفت یاد می کند و می گوید ؎

دلم در آرزوے ہند خون شد | کہ خون باد دلِ ہندِ جگر خوار

مقتضای حُسنِ ظن آنکہ اشتراک مضامین را حمل بر توارد کنند و تا کہ محمل حسنی داشتہ باشد چرا در پے محمل دیگر روند۔

علامۂ تفتازانی در مطول نقل می کند ملخص کلامش اینکہ :۔

"حکم سرقہ وقتے کردہ میشود کہ اخذ ثانی از اول یقینی باشد و الا احکام سرقہ مترتب نمی تواند"
"شد و از قبیل توارد خواہد بود۔ و در صورتے کہ اخذ ثانی از اول معلوم نباشد باید"
"گفت کہ فلان شاعر چنین گفتہ است و دیگرے سبقت بُردہ چنین یافتہ۔ و باین حُسن"
"تعبیر مغتنم داند فضیلت صدق را۔ و محفوظ دارد خود را از دعوی علم بغیب و نسبت"
"نقص بغیر انتہیٰ"

و اگر کسے بنظر تفتیش ملاحظہ کند کم شاعرے را از توارد مضامین خالی یابد چہ احاطۂ جمیع معلومات خاصۂ حضرت علم الٰہی است تعالی شانہ۔ خامۂ معنی نگار تیرے بتاریکی می انگند چہ داند کہ صید وارستہ است یا بال و پر بستہ ابو طالب کلیم خوب گُفتہ و گوہرِ انصاف سُفتہ ؎

منم کلیم بطُورِ بلندیِ ہمت | کہ استفادۂ معنی جز از خدا نکنم
بخوانِ فیضِ الٰہی چو دسترس دارم | نظر بکاسۂ دریوزۂ گدا نکنم

لہ مطول جلد ۲ صفحہ ۲۴۰ بحث سرقہ مطبوعہ

نام میرزا صائب را تصریح کرده اما بالغ نظران می دانند که میرزا صائب خیلے صاحب قدرت سیر بضاعت است۔ حاشا که باخذو جر بپردازد۔ ومتاع بیگانه را دستمایۂ خود سازد۔ مضامینے که از سلیم و صائب همسایه یکدیگر واقع شده و بنظر تتبع این نارسا رسیده درینجا ثبت می نماید۔ و چون تاریخ وفات سلیم مقدم است اول شعر سلیم مذکور می شود۔

سلیم ؎ مشاطه را جمالِ تو دیوانه می کند　　کائینه را خیالِ پریخانه می کند
صائب ؎ دل را نگاه گرمِ تو دیوانه می کند　　آئینه را رُخِ تو پریخانه می کند

غنی کشمیری نیز این مضمون را می بندد که ؎

هرکس که دید روی تو دیوانه می شود　　آئینه از رُخِ تو پریخانه می شود
سلیم ؎ چشمِ تو ام ز هوش تهیدست می کند　　یک سرمه دان شراب مرا مست می کند
صائب ؎ از چشمِ نیم مستِ تو با یکجهان شراب　　ما صلح کرده ایم بیک سرمه دان شراب
سلیم ؎ صدا چگونه برآید کزین سیه چشمان　　بسنگ سرمه شکستند شیشۂ ما را
صائب ؎ نماند نالۂ دل در درد پیشۂ ما را　　بسنگ سرمه شکستند شیشۂ ما را

ملا طاهر غنی نیز این مضمون بسته است ؎

ز بیم آنکه مبادا صدا بلند شود　　ز سنگِ سرمه شکستیم آبگینۂ خویش
سلیم ؎ ز آشفتگیِ طرۂ مقصود خبر داد　　هر فال که از شانۂ شمشاد گرفتیم
صائب ؎ خواهد فتاد دامنِ زلفش بدستِ من　　این فال را از شانۂ شمشاد دیده ایم
سلیم ؎ زینت اربابِ معنی جوهرِ ذاتی بس است　　لاله در کوهِ بدخشان گر نباشد گو مباش
صائب ؎ شمع بر خاکِ شهیدان گر نباشد گو مباش　　لاله در کوهِ بدخشان گر نباشد گو مباش
سلیم ؎ اگر بچشمِ حقیقت نظر کنی دانی　　که طوقِ فاخته برپاے سرو خلخال است
صائب ؎ حسن بالادست را آرایشے چون عشق نیست　　طوقِ قمری سرو را بهتر ز خلخالِ زر است

جہانِ سفلہ اگر داد جرعۂ آبے | ہمان نفس چو پی آن را بروی من آورد
از عذر نیست ہرگز دلگیر وعدۂ او | کاہل ہمیشہ خواہد ہمراہِ لنگ باشد
شانہ می آید بکارِ زلف از آشفتگی | آشنایان را در ایامِ پریشانی بپرس
چو تُند باد حوادث مشو غبار انگیز | پناہ مردمِ بے دست و پا چو مژگان باش
بسکہ دارم ذوقِ جَستن از فضاے روزگار | در میانِ خانہ ہمچون تیر میدان می کنم
سفرِ اول شوق است بکوی ما را | صید ما زود توان کرد کہ نو پروازیم
حیف باشد کہ زبے مہریِ او شکوہ کنیم | ما کہ معشوق پران ہمچو کبوتر بازیم
چنان قناعتِ فقر است سازگار مرا | کہ چون حباب شوم فربہ از ہوا خوردن
عہد کردم کہ گر این بار بکوی تو رسم | سرمۂ دیدہ کنم سایۂ دیوار ترا

مخفی نماند کہ در تتبع فقیر اول کسیکہ تضمین چسپان در مقطع غزل طرح انداخت سلیم است۔ می گوید ؎

سلیم امشب بیادِ تربتِ حافظ قدح نوشست | اِلَا یَا اَیُّہَا السَّاقِی اَدِر کَاساً وَّنَاوِلہَا

دمے گوید ؎

گفتِ حافظ دیدہ چون کلک بیانم را سلیم | بلبلے برگ گلے خوش رنگ در منقار داشت

زبان زدِ خلق است کہ او معانیِ بیگانہ را با خود آشنا می ساخت۔ چنانچہ مُلّا وارستہ گوید ؎

دخلے کہ کرد ی بکلام اللہ است | بیتے کہ نبردۂ تو بیت اللہ است

طرفہ اینکہ سلیم از دستِ دیگران می نالد و می گوید ؎

دیوانِ خود بدستِ حریفان مدہ سلیم | غافل مشو کہ غارتِ باغ تو می کنند

و نیز می گوید ؎

دیوانِ کیست از سخنانم تہی سلیم | تنہا نہ بر من این ستم از دستِ صائب است

نگردد گریهٔ مستانه ام کم — که این بارانِ شب سینه گرفت است

نتوان نمود نقش ترا آنچنانکه هست — آئینه پیشِ روی تو چون صبح کاذب است

خنده بر سرو مکن این همه در محفل خویش — جامهٔ کوته اش اولی است که خدمتگار است

تسلیم از مهِ نو حالِ آسمان پیدا است — نشانِ مرکبِ طفلان رکاب کوتاه است

چون تندروی کاشیان تبدیل سازد میشود — تا لب مجنون تهی لیلی چو در محمل نشست

به بزم باده مرو بے صحیفهٔ غزلے — سفینهٔ بطلب تا توان در آب نشست

مهمان بخانه دیر چو ماند عزیز نیست — کوتاهی زمانه زعمرِ درازِ ماست

گر سرو بود بجلوه دبر زده دامان — منعش نتوان کرد از بنها که جوان است

هیچ کس حالِ سرِ مارا نمی داند که چیست — عالمے را چشم همچون صبح بر دستارِ ماست

شاهان چرا سلیم برو رشک مے برند — ملکِ سخن چو بیش زیک گوشواره نیست

دل درونِ سینه ام می رقصد از حرفِ دف — هیچ سازے ماهیان را چون صدائے آب نیست

تیغ او پیش از اجل می سازدم از غم خلاص — راه پل دور است می باید مرا بر آب زد

از یار مصلحت نیست آهنگِ شکوه کردن — چون دف بحلقهٔ ما دیوار گوش دارد

در مقامِ عشق دل را از تعلق پاک کن — بالمند آئینه را نتوان بدستِ شاه داد

سلیم گفت که دارم بطرز ات سخنے — بخنده گفت که هندو زبان چه می داند

یوسفِ من چشمِ طفلان نیست تنها بر رهت — شوقِ مکتوبِ تو پیران را کبوتر باز کرد

هیچ کس پروردهٔ خود را نمی خواهد زبون — آب و آتش را خصومت بر سرِ خاشاک شد

اعتبارے دولتِ جمشید را پیدا نشد — تاک تا از دودمانِ خود باو دختر نداد

نسبتے در عاشقی مارا به مرغِ بسمل است — تا ز ما صیاد سر نگرفت مارا سر نداد

نیست در ایران زمین سامانِ تحصیلِ کمال — تا نیامد سوی هندستان حنا رنگین نشد

باخبر باش از زبانِ خود که دانایانِ راز — از خموشی حلقه در گوشِ سخن چین کرده اند

گذار ز دستم که گلِ باغ وفایم
بر دستِ تو شایسته تراز رنگ حنایم

تا چند دیر و کعبه مخوان این فسانه را
همچون کمانِ حلقه یکی کن دو خانه را

بدست آئینه از عکس رخش گلدسته را ماند
ز شانه زلف او هندوی ترکش بسته را ماند

ای تازه روز زخم خدنگِ تو داغ ما
از روغنِ کمانِ تو روشن چراغ ما

در قفس رفت چو قمری چمن از یاد مرا
بهتر از سرو بود سایهٔ صیاد مرا

مدعی گر نکند بحث سخن دلگیر است
در جدل گوش و زبانش سپر و شمشیر است

تا سحر امشب شراب ناب می باید گرفت
خونبهائے شمع از مهتاب می باید گرفت

نارسائی به هنرور همه جا همراه است
جامهٔ سرو ز موزونی او کوتاه است

جدل از خصم هنر باشد و از من عیب است
چون رگِ لعل ز دانا رگِ گردن عیب است

هما نصیب تو از من چنانکه خواهی نیست
که استخوانِ مرا مغز همچو ماهی نیست

امشب که ز بختم بسوی بزم تو راه است
چون شمع سراپای تنم وقف نگاه است

صید ما را از خدنگش در دل و جان آتش است
ناوکِ او را مگر چون شمع پیکان آتش است

ساقیِ گلفام صحنِ باغ را میخانه ساخت
از طرب چون صبح صوفی سبحه را پیمانه ساخت

واقف کسے ز شیوهٔ آن کجکلاه نیست
چون صورتِ فرنگ نگاهش نگاه نیست

نیم بلبل که فصلِ گل بگلشن آشیان گیرم
دهم صد گل که همچون شمع یک برگِ خزان گیرم

چو بلبل باعثِ شوریدهٔ گفتاری نمی دانم
چو گل تقریب این آشفته دستاری نمی دانم

با وجود صد هنر لافم ز شعرِ دلکش است
خامه در دست هنرور تیر روی ترکش است

روزیِ کس را خورد کے دیگرے زان چوب را
آب نتواند فرو بُردن که رزقِ آتش است

بهر کدام نمک لطف می کنی خوب است
که داغهائے دلم را ز هم جدائی نیست

راحتِ مردان هم از سرپنجهٔ مردانگی است
شیر را در وقتِ خفتن دست و بازو متکا است

ذوقے از دیدنِ معشوق بدلگیری نیست
غنچه در چاکِ قفس قفلِ درِ زندان است

ایام مثنوی رنگینے در تعریف لاہیجان انشا کرد۔
آخر الامر در عہد شاہجہانی سرے بہند کشید و مثنوی مسطور را تغیر دادہ بنام کشمیر ساخت۔ ازان است در صعوبت راہ کشمیر ؎

چنان معلوم می گردد کہ این راہ | رہِ موران بود بر خرمنِ ماہ
زبس رہرو در و سنگین خرآمد | زپا بش رشتہ پنداری براہد
ہمانا کافر است این کوہ خونخوار | کہ دارد بر کمر زین راہ زُنّار
مغلطان سنگ ازو تا مے توانی | کہ باشد بد بلائے آسمانی
بسامان رفتنِ این راہ زشت است | مجرّد شو کہ این راہ بہشت است

بعد ورود ہندوستان ندیم میر عبد السلام مشہدی شد و در مدح او قصائد بلند پرداخت۔ میر عبد السلام از عمدۂ امرا شاہجہانی است در عہد شاہزادگی بمنصب شایستہ وخطاب اختصاص خان اختصاص داشت وبعد سریر آرای سلطنت اول بخشی دوم شد۔ پس ازان ناظم گجرات وعقب آن ناظم بنگالہ۔ سپس بخطاب اسلام خان و والا پایۂ وزارت مباہی گشت۔ وچون نوبتِ وزارت بہ سعد اللہ خان رسید پادشاہ اسلام خان را بایالت ممالک دکن سرفراز فرمود وہم در زمانِ حکومت دکن سنہ سبع وخمسین والف (۱۰۵۷) جہان فانی را وداع نمود۔ مقبرۂ او در سواد اورنگ آباد معروف است۔ عمارتے دلنشین دارد۔

محمد قلی سلیم در رکاب اسلام خان بسرے برُد۔ و در سالے کہ اسلام خان فوت کرد یعنی سنہ سبع وخمسین والف (۱۰۵۷) او ہم در کشمیر رخت سفر از ین عالم بر بست۔ و در دامن کوہے کہ مشہور بہ "تخت سلیمان" است مشرف بر تالاب ڈل خلوت نشینِ خاک گردید۔

این چند بیت از دیوان سلیم بر ارباب ذوق سلیم عرض می شود ؎

ظاہر منطوق عبارتِ ہمین است کہ ہرسہ دریکجا مدفون اند و این وقتے تواند شد کہ جسد قدسی را بہ کشمیر نقل کردہ باشند۔
ومیر طاہر نصیر آبادی می نویسد کہ" استخوان او را بمشہد مقدس رسانیدند"
دیوان قدسی بنظر تصفح درآمد و این چند بیت اختیار اُفتاد ے

زود بہ کردم من بے صبر داغِ خویش را — اولِ شب می کُشد مفلس چراغ خویش را
درجلوہ گری مثل تو کس یاد ندارد — نادر بود آن پیشہ کہ اُستاد ندارد
درمجلسے کہ یاران شُربِ مدام کردند — نوبت بما چو آمد آتش بجام کردند
اینجا غمِ محبت۔ آنجا جزای عصیان — آسایشِ دوگیتی برما حرام کردند
درچنین فصلے کہ بلبل مستِ گلشن پرگل است — گر ہمہ پیمانۂ عمر است خالی خوب نیست
ہرچہ با زلفِ تو می ماند دل از من مے برد — روز عمرم در تمنائے شبِ یلدا گزشت
غم ہجوم آورد من در فکر بے سامانیم — میزبان خجلت کشد ہر چند مہمان آشنا ست
عیش این باغ باندازۂ یک تنگدل است — کاش گل غنچہ شود تا دلِ ما بکشاید
گرد ستِ شام ہجران گیرد گلوی شب را — مشکل کہ تا قیامت از صبح دم برآید
عشق چون قسمتِ اربابِ معیشت میکرد — لالہ داغے ز میان برد کہ داغم دارد
تابِ ہجرانِ شرابم نیست تا وقت صبوح — پیشتر از صبح می خندد گلِ پیمانہ ام
نگذاشت بخواب عدمم شیونِ بلبل — گل ریختہ بودند مگر بر سرِ خاکم

(۳۸) سلیم میرزا محمد قلی طہرشتی

از طبقۂ اتراک و نکتہ سنجان بلند ادراک است۔ صاحب طبع سلیم و ذہن مستقیم۔ درسلاست عبارات ممتاز و در نزاکت خیالات بے انباز۔ ابتداء حال با میرزا عبداللہ وزیر لاہیجان بسر می برد۔ و بمزید مصاحبت امتیاز داشت۔ درآن

"اقسام جواہر قیمتی طلبیده فرمود تا ہفت بار دہانش ازان پر کردند انتہی[۱]"

اما مؤلفین شاہجہان نامہا مثل مُلّا عبد الحمید لاہوری و مُلّا علاء الملک تونی و صاحب عمل صالح کہ ہر کدام حالات پادشاہی مستوفی می نگارد صلۂ پُر کردنِ دہانِ قدسی بجواہر بہ زبانِ قلم نیاورده اند۔

قدسی پادشاه نامۂ صاحبقرانی بنظم آورده چون نام عبد اللہ خان فیروز جنگ دروزن پادشاہنامہ نمی گنجید۔ باین حسن بیان ادا کرده

نہنگے کہ از غایتِ احتشام نگنجد بجز از بزرگیش نام

بخاطر ناقص می گزرد کہ برای نگنجیدنِ نام دو تعلیل آورد۔ ازغایت احتشام[۱] و از بزرگی[۲]۔ احدہما زائد است۔ اصلاح برین وجہ می تواند شد

نہنگے ست از غایتِ احتشام نگنجد بجز از بزرگیش نام

و طورے بتکلف معنی می تواند شد کہ ضمیر شین را راجع بنام سازند یعنی نہنگے کہ از غایت احتشام او نام بمرتبۂ بزرگ شده است کہ در بحر نمی گنجد۔ و اصلاح کرده شد معنی را صاف ادا می کند۔

مثنوی و قصیدۂ قدسی خوب است لیکن غزلش چندان رتبہ ندارد۔ انتقالش در سنہ ست و خمسین و الف (۱۰۵۶) اتفاق اُفتاد کلیم در مرثیۂ او ترکیب بندے گفتہ و تاریخ چنین یافتہ مصرع دور از ان بلبلِ قدسی چمنم زندان شد ۱۰۵۶ھ

شیخ عبد الحمید می گوید کہ "قدسی بعارضہ اسہال در دار السلطنت لاہور در گزشت" و غنی کشمیری در قطعہ تاریخ وفات کلیم گوید کہ

عمر ہا در یاد او زیر زمین خاک بر سر کرد قدسی و سلیم

عاقبت از اشتیاقِ یکدگر گشتہ اند این ہر سہ دریکجا مقیم

[۱] تذکرہ مرآۃ الخیال صفحہ ۱۳۷ مطبوعہ کلکتہ۔ ترجمۂ حاجی محمد جان قدسی۔

(۳۷) قدسی - حاجی محمد جان مشهدی

جان سخن پروری است و روح معنی گستری۔ سعادتِ زیارتِ حرمین شریفین اندوخت۔ و ؓلبگذشت ہند خرامش نمود۔ و در شہر ربیع الآخر سنہ ثنتین واربعین والف (۱۰۴۲) بتقبیل عتبۂ صاحبقران ثانی منتے برلب گذاشت روز اول قصیدۂ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

ای قلم برخود ببال از شادی و بکشا زبان　　در ثنائے قبلۂ دین ثانی صاحبقران

بعنایت خلعت و انعام دو ہزار روپیہ کامیاب گشت۔ و در ذیل ثنا طرازان انخراط یافت۔ و بیومیۂ بیش قدرے موظف گردید۔ و بارہا بجوائز کام دل اندوخت

شیخ عبدالحمید صاحب شاہجہان نامہ در وقائع جشن نوروز سال ہزار وچہل و پنج ہجری می نگارد کہ :-

"روز پنجشنبہ دوازدہم شوال سریر آرای آسمان چہارم پرتو اعتدال بر ساحت حمل"
"انداخت و افسردہ طبعان نباتات را باہتزاز در آورد۔ شانزدہم ماہ مذکور۔"
"حاجی محمد جان قدسی در جلدوی قصیدۂ کہ بمدح پادشاہی محلی ساختہ بود بر زبر"
"کشیدہ مبلغ وزن راکہ پنج ہزار و پانصد روپیہ شد بادو مرحمت گردید و در اواسط شہر"
"ربیع الاول سنہ تسع واربعین والف (۱۰۴۹) بعنوان صلۂ شعر صد مہر عنایت"
"شد۔ و در جشن شفایابی فتح جہان آرا بیگم بنت صاحبقران ثانی از آسیب آتش"
"در اوائل شوال سنہ اربع وخمسین والف بعنایت خلعت و دو ہزار روپیہ تمتع"
"برگرفت۔"

شیر خاں در مرآۃ الخیال می نویسد کہ :-

"حاجی محمد جان قصیدۂ رنگین در مدح صاحبقران ثانی گفتہ بعرض رسانید پادشاہ"

کارِ دوبارہ عیش تباراج دادن است | می راز خم بجام کن و در سبو مکن
مطلب ز اضطراب بمقصد رسیدن است | از شیشہ تا بلب نرسد می رسیدہ نیست
نہ در بہار نشاطے نہ در خزان المے | فلک مرا بچہ امید در قفس دارد
نہ زخم خار کشیدم نہ بوی گل دیدم | ز عندلیب شنیدم کہ نو بہاری ہست
آب حیات تیغت جان داد مشرقی را | ہرگز کسے ندارد جان دادنی چنین یاد

(۳۶) منیر ابو البرکات لاہوری بن ملا عبد المجید ملتانی

صاحب طبع منیر و نظم و نثر دلپذیر است۔ در منشآت خود گوید "من بے خانمان کہ در قلمرو سخن وطن گزیدہ ام صد ہزار بیت بلند بنیاد نہادہ ام" منثورات او و نثرے کہ بر قصائد عرفی شیرازی نوشتہ متداول است۔ مولد و منشأ منیر دار السلطنت لاہور است

در عہد شاہجہانی اول با میرزا صفی مخاطب بہ سیف خان ناظم الہ آباد بسر می برد این سیف خان داماد میرزا ابو الحسن مخاطب بہ آصف خان بن میرزا غیاث بیگ اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری است۔ بعد ازان منیر با اعتقاد خان حاکم جونپور پسر خورد اعتماد الدولہ مذکور مربوط گشت۔ و از خوان احسان او زلہ برداشت۔

و ہفتم رجب سنہ اربع و خمسین و الف (۱۰۵۴) در مستقر الخلافہ اکبر آباد رخت حیات بر بست۔ نعش او را بلاہور نقل کردہ زیر خاک سپردند۔

طبع منیر سواد سخن را چنین روشن می کند ؎

قدم برون ننہد ماہ من ز منزل خویش | بود چو صورت آئینہ زیب محفل خویش
سہی قدان کہ گرفتار جلوۂ خویش اند | چو نخل شمع دوانند ریشہ در گل خویش

او جی این قطرهٔ خونی که اجل خواهد ریخت   صرفهٔ آنست که در گردنِ دشمن باشد

(۳۵) مشرقی میرزا ملک مشهدی

در نظم و نثر منشأ بدائع آثار است و مشرقِ فراوان انوار چندے در خراسان باحسن خان شاملو گزرانید - آخر باصفهان شتافت - و در سلک منشیان شاه عباس ماضی انتظام یافت - خان مذکور در مفارقت او غزلے گفتہ - از آن است ؎

تا مشرقی از کنار من رفت   از مشرقم آفتاب رفت ؎

دیوان مشرقی بملاحظہ در آمد - قصائدغرا در مدح شاہ صفی بنظم آوردہ - و مقطعات ہجو بسیار گفتہ - محرر اوراق التزام کردہ کہ زبان خامہ را از ہجویات و ہزلیات شعرا نگاه دارد -

مشرقی مضامین مرغوب در قصائد تلاش کردہ - این چند بیت از غزلیات او برچیدہ شد ؎

نمی گویم کہ آتش رنگ یا گل بو بگرداند   الٰہی آن گلِ آتش طبیعت خو بگرداند

دوستان بوی می از خرقۂ ما مے آید   نکہتِ یوسف ازین کہنہ قبا می آید

ہمچو خورشید قدم بر سرِ دنیا دارم   عالمے در تہِ یک آبلۂ پا دارم

پرتوِ شمع رخے افتاد در کاشانہ ام   سوزشِ یاقوت شد خاکستر پروانہ ام

دل را بشمیم گل داغے نرساندیم   پروانۂ خود را بچراغے نرساندیم

چو عندلیب مدارم بآہ و نالہ گزشت   چو گل تمام بہارم بیک پیالہ گزشت

باغبان چون غنچۂ نرگس مرادِ خواہ چید   تا بحسرت در کدامین بزم چشمے وا کنم

زکعبہ آیم و رشک آیدم بخون نابے   کہ از زیارت دلہاے خستہ مے آید

او را تضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب مصرعِ اوجی کہ وقتی گفتہ است پادشاہی عالم طفلی است یا دیوانگی

و اوجی نسبت بمیرزا می گوید ؎

صائب نمود جوہرِ شعرِ مرا بہ من تیغِ برہنہ ام کہ جگردار یافتم

اوجی با حسن خان شاملو حاکم ہرات بسر مے برد۔ و در مدح او فراوان قصائد پرداخت۔

دیوان او بمطالعہ در آمد و این چند بیت بالتقاط رسید ؎

کرم گلے است کہ در باغِ خودنمائی نیست کریم ساختہ بودن کم از گدائی نیست

گر شامگہِ شیب و گر صبحِ شباب است پوشیدنِ چشم از دو جہان یکسرہ خواب است

ساغر بغیر داد ز رشکم خراب ساخت آتش بدیگرے زد و مارا کباب ساخت

نگہِ گرم عنانم صفِ دیدار کجاست بوسۂ بے ادبم گنجِ لبِ یار کجاست

رطلِ گران بقیمت جان می توان خرید این است آں گوہرے کہ گران میتوان خرید

درین زمانہ پسر با پدر نمے سازد درین حدیث گواہم شراب انگوری است

بہر یک لب خندہ نتوان منّتِ شادی کشید منعبِ گل گر دہند غنچۂ تصویر باش

ما حریفِ این قدر بار تعلق نیستیم می بزور این رنگ را بر چہرۂ ما بستہ است

خاطرِ جمعی ندارم از تو آخر دیدہ ام ہمچو دستارِ پریشانم ز سروا کردۂ

کے بآرایشِ ویرانۂ ما مے آید آنکہ در آیینہ یک جلوہ بصد ناز کند

من گرفتم خویش را بے غم تسلّی ساختم خاطرِ غم را باین معنی تسلّی چون کنم

با آن کہ قتلِ ما بتحمل حوالہ کرد چندان امان نداد کہ خاکے بسر کنم

صفاے روی عرقناک یار را نازم کہ صلح داد بہم آفتاب و شبنم را

از بادہ نمے توان بریدن زین آب گذر نمے توان کرد

(۳۲) سُروری کابلی

عالم بیگ نام دارد۔ نکات رنگینش گلدستۂ سروری است۔ وخیالاتِ دلنشینش سرمایۂ حضوری۔ در اُردوی جہانگیری بسر مے برد۔ و در زمرۂ خوش خیالان می زیست نہال فکرش باین رعنائی می بالد

لطف و دشنام تو تسکین دلِ بیہوش ست　　آتش از آب چہ گرم وچہ خنک خاموش است

در رقص دست و پا زدن اختراعِ ماست　　چون نبض زیر پوست تپیدن سماعِ ماست

چوگان صفت بمطلب خود پشت پا زدیم　　پیوندِ ما بمطلبِ انقطاعِ ماست

عُذرِ دست تہی است خُلق کریم　　میوۂ بید سایۂ بید است

(۳۳) مطیع تبریزی

طوطی بے بدل و مطیع استاد ازل است۔ میرزا صائب مصراع او را تضمین می کند و می فرماید

جواب آن غزل است اینکہ گفتہ است مطیع　　کلید کعبہ و بتخانہ در بغل دارم

مطیع تجارت پیشہ بود۔ از دیار خود بسیر ہند خرامید۔ روزگارے مُہتنا داشت طرۂ اشعارش پیرائیۂ عارض ورق می شود

آہے کہ مرا از دلِ پُر درد بر آید　　چون شاہسواری ست کہ از گرد بر آید

چو وسعتِ عدمم در خیال می آید　　ز تنگنائے وجودم ملال می آید

(۳۴) اوجی نطنزی

فکر بلندش طرفہ اوجے دارد۔ وشعر آبدارش عجب موجے۔ میرزا صائب سخنِ

در اثناء راه شدائد بسیار کشید و کشتی اش شکست - بعد محنتِ تمام به شهرِ بیجاپور رسید - و در سلک مقربان عادل شاه انخراط یافت -

اول نظیری تخلص می کرد - باستدعای نظیر نیشاپوری نظیر قرار داد - گویند نظیری عوض حرف یاده هزار روپیه به نظیر تسلیم کرد - و این سوال و جواب ظاہرا غلط شده باشد - زیرا که نظیر بعد فوت نظیری به ہندوستان رسید و اللہ اعلم

نظیر آہوانِ معانی را باین قسم شکار می کند ؎

نگذاشت زساماں تنم ضعف جدائی | چندانکه نگاهِ شوم و از مژه خیزم
در سلسلهٔ بال فشانانِ ہوائی | خم ناشده از نامهٔ من بال و پرِ نیستے

(۳۱) نادم لاہیجانی

سرخروئی معرکهٔ شعراست - اما از شکستِ نفس نادم تخلص می گزیند و صدر آرای مجلس فصحاست - لیکن از فروتنی در صفِ آخر می نشیند - الکن طلق اللسان بود - و قصب السبق از رائضانِ مضمار زبان آوری می ربود - از دیار خود بممالک دکن افتاد - و با مولانا نظیری نیشاپوری صحبت معتقدانه داشت - بعد چندے بقصد بنگاله خرامید - و از انجا به عظیم آباد پتنه حرکت کرد - آخر به اصفهان معاودت نمود و ہمانجا مرحلهٔ آخرت پیمود -

ریحانِ کلامش در سرزمینِ ورق سبز می شود ؎

در کعبه اگر دل بسوے یار نباشد | احرام کم از بستنِ زنّار نباشد
ہرگز این طفل مزاجی نرود از یادم | گر بتابوت روم شوخی گهواره کنم
باعثِ جلوهٔ گل دیدهٔ بیدار من است | بلبلان شور برآرید که خوابم نبرد
ہنوزش رنگ طفلی ہست گل چیدن نمیداند | بدامن آشیانِ بلبل از گلزار می آید

ومجال اقامت ندیده رخت بوسعت آباد ہند کشید ودر سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰)
وارد دکن شد۔ ودران الکہ مراحل زندگانی بپایان رسانید۔

سیّارات ابیاتش از افق بیان طلوع می کند ؎

بے روی تو روزیکہ رہم بر چمن اُفتد   دیوار بہ از سایہ کہ برروی من اُفتد
یک دل آزاد درین دامگہ فانی نیست   یوسفے نیست درین مصر کہ زندانی نیست
چاشنی گیر زہر کاسۂ این خوان گشتم   خوش نمک تر ز سر انگشتِ پشیمانی نیست

رباعی

این عمر بباد نو بہاران ماند   این عیش بسیل کوہساران ماند
زنہار چنان بزی کہ بعد از مردن   انگشت گزیدنی بیاران ماند

(۲۹) سعید انقشبند یزدی

نقشبند کارگاہ خوش تلاشی است۔ وصورت آفرین ہیولاے خوش تماشی میرزا
صائب اورا بزبان ادب یاد می کند ومی گوید ؎

این خوش غزل از فیض سعیدای نقشبند   صائب زبحر دل تبائل رسیده است

سعیدا درصفاہان اقامت داشت۔ ونزد اکابر وقت معزز ومُحترم می زیست
نقش خیال در پرند عبارت چنین می بافد ؎

کس نیست کہ خارم ز دل ریش برارد   این خار مگر آتشے از خویش برارد

(۳۰) نظیر مشہدی

نظیر عندلیب بہار است۔ وعدیل طوطی شیرین گفتار۔ درسنہ ثلثین والف
(۱۰۳۰) احرام بیت اللہ بست وبعد از ادراک این سعادت متوجہ ہند گشت۔ و

بامیدِ کسے نگذاشت بیدادش دلِ ما را — خدا اجرے دہد در کشتنِ ما قاتلِ ما را

بلب ہر دم زشادی شکر این سودا نمی گنجد — کہ در دامِ تغافل غیر صیدِ ما نمی گنجد

پس از عمرے بسویم گر نگاہے کرد جا دارد — شہیدِ زخمِ شمشیرِ تغافل اجرہا دارد

خطِ یار گرچہ سر زد نگہِ ستمگرش ہست — چہ غمِ خمار دارد مِی ناز در سرش ہست

بکدام جان بباز د بکدام سر بہ بخشد — چہ کند کسے بہ یکدل کہ ہزار دلبرش ہست

جولان دل شکاریش از کار بردہ است — مستانہ می رود جلوے میتوان گرفت

غیرت روا نداشت کہ تنہا گزارش — عمرِ عزیز در قدم نامہ بر گزشت

نہ خوب دانم و نے زشت اینقدر دانم — کہ ہر چہ ہست بغیر از من انتخابِ من است

گرچہ استغناست ناحق کشتگان را خون بہا — چشم خوبان را نگاہِ عذر خواہی لازم است

در پریشان کدۂ یاس بود فیض رسا — سایۂ بید خوش آیندہ شمالے دارد

صبح خندان می شود بر روے تیغِ آفتاب — کاملے باید کہ از تقصیر جاہل بگذرد

بدوستی کہ چو در کوی او غبار شوم — نسیم را خبر از سر گزشت من کمنید

بگذارید کہ بگذارم و آہے بکشم — عمرہا سوختہ ام تا نفسے یافتہ ام

گفتم ندہی دل نشنیدی سخنم را — از آئینہ دیدی چہ قدر ناز کشیدی

دستے کہ برنگیرد از پا فتادۂ را — چون آستینِ خالی است بیکار تا بگردن

رباعی

آگاہی چیست سیرِ دُنیا کردن — در ملکتِ وجود سودا کردن

چون مہر سفر کن کہ بود کار زنان — از سرمۂ سایہ دیدہ بینا کردن

(۲۸) ادائی۔ میر محمد مومن یزدی

کلامش اداہائے خوب دارد۔ و اندازہائے مرغوب۔ در دیار خود متہم بالحاد گردید

فرصتِ عرضِ تمنا کو کہ در ایام وصل ... یار مستغنی و من مستغرقِ نظاره ام

زین سر که فروشان نتوان باده خریدن ... صفرای می از بادۀ خوناب شکستیم

ورقِ هستیم از هم بدر انید که من ... دیده ام آنقدر اصلاح که باطل شدهام

(۲۷) اسیر میرزا جلال بن میرزا مومن شهرستانی

شاعر او ابند است و موجدِ اندازهاے دلپسند۔ ابو طالب کلیم گوید ؎

میرزای ما جلال الدین بس است ... از سخن سنجان طلبگار سخن

راستی طبعش استاد من است ... کج نهم بر فرق دستارِ سخن

و میرزا صائب سخن او را اکثر تضمین میکند و در مقطعے میگوید ؎

خوشا کسے کہ چو صائب ز صاحبان سخن ... تتبع سخنِ میرزا جلال کند

اسیر اگرچہ تلمیذ فصیحی هروی است اما با میرزا صائب اعتقاد تمام دارد۔ و اکثر نغمۂ ستایش می سنجد۔ و جای می گوید ؎

باوجودِ آنکه اُستادم فصیحی بوده است ... مصرعِ صائب تو اندیک کتاب من شود

میرزا از اجلۂ ساداتِ شهرستان صفاهان است و بمصاهرت شاه عباس ممتاز زمان پیوسته سرگرم صحبتِ اربابِ کمال بود۔ و بعلو همت و سمو فطرت اتصاف داشت۔ اما با گردش جام و شرب مدام آنقدر خوگر شد که در عین جوانی بر بستر ناتوانی افتاد۔ و در سنہ تسع و اربعین و الف (۱۰۴۹) غبار هستی بباد فنا داد۔

دیوانش سیر نموده شد۔ غث و سمین دارد۔ و مضامین تازه کم واقع شده این چند رشحه از خمستانش می چکد ؎

گرچہ آن قیمت ندارد دل که پامالت شود ... صرف آتشبازیِ طفلانِ همسالت شود

رخصتِ کشتنم بده نرگسِ کم نگاه را ... یا مکن آشنای دل گرمی گاه گاه را

صائب این تازه غزل آن غزل شاپور است | که گران می رود آنکس که توکل دارد

کلیات شاپور بنظر درآمد قصیده نسبت دیگر اقسام شعر خوبتر می گوید و داد رقت و نزاکت می دهد - چون قاعدهٔ اغلب این جریدهٔ ذکر ابیات غزل است چند بیت از غزلیات او جدا نموده شد

بشوخی تو سوارے بصدر زین ننشست | تو تا سوار شدی فتنه بر زمین ننشست

گرچه در حاشیهٔ بزم تو داخل باشم | رو خراشیده تر از صفحهٔ باطل باشم

نه گلی چیدم ازین بستان نه نام یاسمن بردم | دلے پر درد از غوغاے مرغان چمن بردم

در رہ یارے کز ممنونِ یاری نیستم | گرچه خود را گشته ام بے شرمساری نیستم

بے می سر تیمار دلِ ریش ندارم | تا مست نگردم خبر از خویش ندارم

نازک دلم چو کاسهٔ چینی خدائے را | انگشت بر لبم نزنی کز فغان پُر است

قدرِ من پست از بلندیهای استغنای اوست | ورنه دیوارِ من از دیوارِ کس کوتاه نیست

ماؤ نگاه دور که رندانِ پاکباز | بر سر نے زنند گلے را که بو کنند

سینه بر خنجر او زن که شهادت اینجا | ناقص است ار مددِ کشته به قاتل نرسد

چو ابرم از پے رفعِ کدورت گریه می آید | اگر بر خاطرِ بادِ صبا بینم غبارِ خود

میرود رقص کنان بردم تیغے شاپور | دامنش را بگذارید که کارے دارد

گو میا بهر تلافی بسرِ کشتهٔ خویش | به که این صلح بر نجیدنِ پای نکشد

هر تیر که چون نیشکر از دست تو خوردم | تا آهنِ پیکان همگی جزو بدن شد

هیچ جرمے نیست در عالم ز غمازی بتر | عشق معذور است گر منصور را بر دار کرد

عیب پوشِ خود نباشم عیب جوی کس نیم | درد مندم در شکستِ دردمندان نیستم

نعم البدلِ وعدهٔ صد سال وصال است | آن بوسه که نقد از لب پیغام گرفتم

کفے غبارم و عریانی ست کسوت من | نیم عبیر که خود را به پیرهن مالم

روشن نشد ز آتشِ ما چشمِ خانهٔ | همچون چراغِ گور بویرانه سوختیم

زاوان مخصوص گردانید۔ وہمراہ خود بعراق عجم و مازندران برد۔ از فروغ تربیت گوہر اورا جلائے بخشید"۔

دیوان فصیحی بنظر در آمد۔ خوش محاورہ است۔ امّا مضمون تازہ بندرت دارد۔ این چند بیت ازو التقاط یافت ؎

زبونِ دردِ پریشان زلف یار شدم | نہ صید دوست کہ صیدِ دلِ فگار شدم
رمزیست خطِ دوست کہ چون بخت سر آید | آب سیہ از چشمۂ خورشید بر آید
تو تماشا مکن آئینہ کہ حیران نشوی | زلف بر خویش میفشان کہ پریشان نشوی
لبے کز ناز کی بار تبسم بر نمے تابد | بخون غلطم کہ امروزش بدشنام آشنا کردم
رتبۂ حسن بلند است چہ حاجت بہ نقاب | بہر منعِ نگہی کز مژہ کوتاہ تر است
ہزار بار قسم خوردہ ام کہ نام ترا | بلب نیاورم اما قسم بنام تو بود
خویش را بر نوکِ مژگانِ ستم کیشان زدیم | آن قدر زخمے کہ دل میخواست در پیکان نبود
ما زہر قاتلیم فصیحی نہ شہدِ ناب | مرد طپانچہ خوردنِ بال مگس نییم
خارِ ترم کہ تازہ ز باغم بریدہ اند | محرومِ بوستانم و مردود آتشم
نو بہار الشمیمِ گلِ عیشم مفریب | کہ من این نالۂ زار از دلِ خرم دارم
مختصر دستی کہ مارا بود صرفِ جام شد | گر خدا روزی کند دست دگر بر سر زنم
خاک آن کوی فصیحی ز جبین رنجہ مکن | از مہ و مہر بیاموز جبین سائی را

(۲۶) شاپور طہرانی

پدرش خواجگی برادر حقیقی میرزا محمد شریف ہجری پدر اعتماد الدولہ جہانگیری است شاپور فریبی ہم تخلص میکرد۔ قصائد دلفریب دارد و غزلہاے دیوان زیب مرزا صائب کلام اورا تضمین می کند و می فرماید ؎

صائب سخن اور اتضمین می کند و می فرماید ؎

این جواب آن غزل صائب که فتحی گفته است / از فراموشان مبادا آن کس کی ما را یاد کرد

فی الجملہ تحصیل کردہ بود۔ و در کمال ملایمت و نہایت پاکیزگی زندگانی میکرد۔ وفات او در سنہ خمس واربعین والف (۱۰۴۵) واقع شد

گوہر سخن چنین در سلک نظم می کشد ؎

ہزار نکتہ بمن گفت چشم غمازش / چو سرمہ خوردہ کہ بیرون نیاید آوازش

بدیدہ اشک شود رہنمون دلِ ما را / ستارہ شمع بود رہروانِ دریا را

(۲۵) فصیحی

از اعیان سادات ہرات۔ و آئینۂ نقش پذیر حسنِ صفات بود۔ خوانندۂ افسون فصاحت۔ نوازندۂ قانون بلاغت۔ میرزا جلال اسیر گوید ؎

آنانکہ مستِ فیضِ بہاراند چون اسیر / تہ جرعۂ زجامِ فصیحی کشیدہ اند

ابتداء حال در خدمت حسن خان بن حسین خان حاکم ہرات عظیم تقرب داشت۔ و تخم مدحت پدر و پسر فراوان در سرزمین سخن کاشت دران ایام ورود حکیم شفائی بہ ہرات اتفاق اُفتاد۔ و در مجلس حسن خان با میرزا فصیحی ملاقات دست داد۔ و مشاعرۂ ایشان بمنازعہ انجامید۔ خان طرف فصیحی گرفت۔ شفائی از ہرات برآمدہ فصیحی را ہجو کرد۔ فصیحی در دیوان بلند حوصلگی را کار فرمود و اصلاً ملتفت جواب نشد۔ ہجو فصیحی در دیوانِ شفائی بنظر در آمد دل نخواست کہ زبانِ قلم بکلمات رکیک آشنا شود۔

میر تقی اوحدی صفاہانی گوید:۔ چند نوبت عزم ہند کرد مانع او شدند چون ماہچۂ لوائی شاہ عباس ماضی در سنہ احدی وثلثین والف (۱۰۳۱) سواد افروز ہرات گردید۔ میرزا فصیحی بار یاب ملازمت گشت۔ و صحبت او دلنشین شاہ اُفتاد۔ و بعنایات

صوبۂ بنگالہ امتیاز یافت۔

و در سنہ اثنتین و اربعین و الف (۱۰۴۲) بعد فتح ہوگلی بندر کہ از بنادر عمدۂ بنگالہ است۔ بفاصلۂ سہ روز باجل طبیعی درگزشت۔ امیرے خیر متجمع کرائم اخلاق بود در نماز تہجد تقید داشت۔ و ہر سال دو لک روپیہ بہ مستحقان می رسانید رایت سخن باین شکوہ می افرازد ؎

نموئہ جرس بیدلم صدا نکنم — زبس شکستہ دلم لب بخندہ وا نکنم
راہ از ہجوم گریہ بر آواز بستہ ایم — خون خوردہ ایم تا لب غماز بستہ ایم

(۲۳) شوقی میر محمد حسین

از سادات ساوہ است۔ و طراح سخن با حلاوہ۔ میرزا صائب کلام اورا تضمین میکند و می گوید ؎

جواب آن غزل است اینکہ میر شوقی گفت — چو شیر از دو طرف می کشند زنجیرم

از ولایت خود بکشور ہند آمد و بشمول عواطف اعتماد الدولہ طہرانی جہانگیری گردید۔ بعد چندے سدۂ جہانگیر بادشاہ لازم گرفت۔ و بہ تقصیرے مورد عتاب شدہ در حبس اُفتاد۔ و بتوجہ قاسم خان جوینی از قید رہائی یافت و مُدتے با او بسر بُرد۔ آخر بولایت ایران معاودت نمود و ہمانجا درگذشت۔

طلائے سخن باین چاشنی از معدن بیرون می آرد ؎

در عشق ہر کجا کہ بلندی است پست ماست — فیروزۂ حبابی گردون بدست ماست
نتوان عربدہ با چشم تو کردن آرے — بتواضع گزرانند ز خود مستان را

(۲۴) فتحی اردستانی

فاتح ابواب خیال بندی است۔ و حرف شناس قفل ابجد مشکل پسندی۔ مرزا

اے در آغوشِ ملکت پرورده بدخوئی مکن شکرستان زیرلب داری ترش روی مکن

بخود غمِ تو نگویم که بیمِ رسوائی است نهان کنم ز خیالت که یار هرجائی است

به انتقام ابد آشتی میسر نیست زبسکه خوے تو بر یک گناه مے پیچد

نوبہالے که دلی نشگفد از پہلوی او جاے آنست که پہلوی خزان بنشیند

دامنِ دیده نگهدار که در مذهبِ ما دل چو شد کشته دیت از مژهٔ تر گیرند

یک لحظه نپرداخت مرا داورِ محشر این شکوهٔ جانسوز بحشرِ دگر افتاد

خدا عشقِ مرا از ننگ رسوائی نگهدارد که بدبیتابی پیرامنِ این راز می گردد

گر نقد جان بہاے وصالت نمی شود از قاصدِ تو ذوق خبر می توان گرفت

آن دل که نامزد بوفاے تو کرده ام کارے مکن که عربده جوئے دگر شود

تپِ غم دیده را دلسوزیِ شکر زبان دارد تبسم را مکن شیرین که می ترسم بجان اُفتم

زہر پیدادم به بزم امتحان کم کم مریز ہرچه داری بر سرم ہم ریز تا یکجا کشم

پےِ شکستنِ پیمان ہمین بس است تلافی که بہر تازگی عہد داد دست بدستم

مرا قیمت به پنہان دیدنی کردی و خورسندم که بوی غیرتی می آید از ارزان بہا کردن .

(۲۲) قاسم - قاسم خان جوینی

قاسمِ مائدهٔ فصاحت است - و ناظم جواہر بلاغت - منیجه بیگم خواہر اعیانی نورجہان بیگم درحبالهٔ عقد قاسم خان بود - و به علاقهٔ سلفیت جہانگیر بادشاه به پایهٔ امارت و رتبهٔ مصاحبت سر برافراخت - و به قاسم خان منیجه مشہور گردید[۱] در اواخر عہد جہانگیری بحکومت صوبه اکبرآباد و حراست قلعه آن مصرے پرداخت و در آغاز دولت شاہجہانی به منصب پنجہزاری پنج ہزار سوار و ایالت

[۱] مآثر الامرا جلد ۳ - صفحه ۷۹ مطبوعه کلکته -

مزۂ در جہان نے بینم دہر گوئی دہانِ بیمار است

(۲۱) شفائی اصفہانی

اسمش شرف الدین حسین است۔ پدرش حکیم ملا طبیبے حاذق بود۔ مشار الیہ مراحل کسب علوم بسرعت نوردید۔ وحکمت نظری را بیشتر ورزید۔ ومدتے مشق طبابت کرد۔ قرابادین او مشہور است۔ وعمرہا در نسخہ نویسی شعر اُفتاد وبمعاجین افکار دماغہا را تقویت بخشید۔ مرزا صائب فرماید ؎

در اصفہان کہ بدردِ سخن رسد صائب کنون کہ نبض شناس سخن شفائی نیست

حکیم نزد شاہ عباس ماضی بافزونی قرب ومنزلت امتیاز داشت تا بحدے کہ روزے در عرض راہ شاہ را برخورد۔ شاہ خواست کہ از اسپ فرود آید حکیم مانع آمد اما امرا ہمہ پیادہ شدند تا حکیم گذشت۔

ہجو بر مزاجش غالب آمد۔ میر باقر داماد میگفت "شاعری فضیلتِ شفائی را پوشید۔ وہجا شعر او را پنہان ساخت" لیکن در پایان عمر ازین امر نا ملائم بتوبہ موفق گردید۔

فوتش در رمضان سنہ سبع وثلثین و الف (۱۰۳۷) اتفاق اُفتاد۔

زادۂ طبعش دیوان جد وہزل وچند مثنوی است مثل "دیدۂ بیدار" و "نمکدان حقیقت"، و "مہر ومحبت" این ابیات از دیوانش ماخوذ شد ؎

در دل در آ تفرجِ گلہای داغ کن از خانہ چون ملول شوی سیر باغ کن

خویش را بر قلب غم آخر دلِ بیتاب زد این کتانِ پارہ کوس خصمی مہتاب زد

حاکمے نوکو کہ بر درگاہ او دادی کنیم مشتِ خونے بر جبین مالیم و فریادے کنیم

از زبانِ خنجر کین پرسشِ دلہا مکن عالمے را طعمۂ شمشیر استغنا مکن

وقت کم است۔ وکمی ابیات مرزا باتنگی فرصت افزودن۔ و این معنی از تقسیم ابیات بر ساعات واضح می شود۔

آمدم برین کہ نسبت بجناب مرزا صائب بے ادبی نمی توان کرد۔ امّا این ہمہ تفاخر از طالب آملی نامنظور است۔ چہ شوکت قصیدۂ قریب صد بیت در مدح میرزا اسعد الدین در عرض چہار ساعت نجومی انشا نمود۔ ومطلقاً لب باظہار کمال نکشود۔ مطلع قصیدہ این است ؎

بسکہ جوشد شعلہ وحل کرد از مینائے من　　شیشہ را فوارۂ آتش کند صہبائے من

و در آخر قصیدہ می گوید ؎

شب کہ گردیدم ہم آغوشِ پریزادِ خیال　　چار ساعت در گذار شام دیو آسای من

این ہمہ اطفال معنی را کہ افکار من اند　　زاد کلک مریم آسای مسیحا زای من

طالبا در عین جوانی از زیبا خلعتِ زندگانی برآمد و این واقعہ در سنہ ست و ثلثین والف (۱۰۳۶) پیش از فوت جہانگیر پادشاہ بیک سال رو داد۔

دیوان قصائد و غزلیات و رباعیات طالبا در وقت تحریر۔ بدست آمد فرصت وفا نکرد کہ بانتخاب پرداختہ شود۔ گل چند از گلستانش حوالۂ دست قلم می شود ؎

گر من بجائے جوہرِ آئینہ بودمے　　بے رونما ترا بتو کے می نمودمے

من کیم کز شرم قتل من سر اندازد بپیش　　ہیکلِ خونم گرانی می کند بر گردنش

بے نیازانہ ز ارباب کرم مے گزرم　　چون سیہ چشم کہ بر سرمہ فروشان گزرد

ملایمت کن و فارغ شو از ملامتِ خلق　　کہ نخل موم ز آسیب تیشہ آزاد است

دشنامِ خلق را ندہم جز دعا جواب　　ابرم کہ تلخ گیرم و شیرین عوض دہم

سبک چنین کہ بگلگونِ می سوار شدم　　امید ہست کہ رنگ پریدہ را گیرم

خانۂ شرع خراب است کہ ارباب صلاح　　در عمارتگری گنبد دستار خود اند

ستی النسا خانم در ذی الحجہ سنہ ست وخمسین والف (۱۰۵۶) بساط زندگانی درنوردید۔

طالبا در اوائل مُہردار اعتماد الدّولہ بود آخر مستعفی شد و قطعۂ اعتذاری بنظم آوردہ۔ ازانست ؎

دو صنف اند اہلِ طبیعت کہ ہرگز | ندارند باہم سرِ سازگاری
یکے را فرو مایگی گردشا عر | یکے را بزرگی و عالی وتباری
من آن شاعرم شکر للہ کہ دارم | زبختِ بلندِ تو اُمیدواری
کہ گر دہر یاقوت یکدانہ گردد | درو بینم از چشم نا اعتباری
بہ گلزارِ معنی ہزارِ فصیحم | بمنصب چہ شد نیستم گر ہزاری
چو مہرِ تو دارم چہ حاجت بمُہرم | مرا مہر داری بہ از مُہر داری

طالبا در مدح قلیج خان ناظم لاہور قصیدۂ ہشتاد و چہار بیت در یک شب فکر کرد و بآن می نازد و می گوید ؎

منم کہ نیست چو من شاعرے ز اہلِ سخن | منم کہ نیست چو من قائلے ز اہلِ کلام
گواہ این دو سہ معنی ہمین قصیدہ بس است | کہ یافت از سرِ شب تا سپیدہ دم اتمام

اما میرزا صائب اشہب فکر از طالبا تیز تر راند۔ وہنگام ورودِ برہان پور قصیدۂ شصت و یک بیت در یک چاشت در مدح ظفر خان بنظم آورد و در انجا سے فرمائد ؎

ہزار حیف کہ عرفی و نوعی و سنجر | نیند جمع بدار العیار برہان پور
کہ قوتِ سخن و لطفِ طبع مے دیدند | نمی شدند بطبعِ بلند خود مغرور
ہمین قصیدہ کہ یک چاشت روی داد مرا | ز اہلِ نظم کہ گفت است در سنین و شہور

اگرچہ طالبا را بیست و سہ بیت افزون است۔ اما افزونی ابیاتِ طالبا با وسعت

میرزا صائب گوید ؎

بطرز تازہ قسم یاد می کنم صائب	کہ جائے طالب آمل در اصفهان پیدا ست

در ریعانِ شباب از ولایت خود بر آمدہ بہ نزہتکدۂ ہند خرامید چون میرزا غازی ترخان ترقاری از پیشگاہ جہانگیر پادشاہ بصوبہ داری قندھار مامور گردید۔ و نقد کمیاب قدردانی اہل کمال را رواج داد۔ طالبا خود را بآستان میرزا غازی کشید۔ و بہ التفات فراوان اختصاص یافت طالبا قصیدۂ طولانی در مدح میرزا غازی می طرازد۔ و در ان قصیدۂ رفتنِ خود از ہند پیش میرزا مفصل بیان می نماید۔ از انجاست این بیت ؎

عنایاتِ شوق تو شُد ورنہ کے دِل	زدے فال رجعت زہندوستانم

و بعد رحلت میرزا غازی کرت ثانی بہ گلگشت ہند شتافت و ایامے باعبداللہ خان بہادر فیروز جنگ ناظم گجرات بسر بُرد۔ آخر باعتصام ذیل جہانگیری قوی پایہ شد و در سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) بخطاب ملک الشعرائی بلند نامی اندوخت و درہمین سال ابوطالب کلیم ہمدانی از ہندوستان بعراق عجم معاودت نمود۔ طالب آملی در مدح جہانگیر بادشاہ و اعتماد الدولہ وزیر و نور جہان بیگم قصائد غرا دارد۔

و ستی النسا خانم ہمشیرۂ طالبا ست۔ ستی النسا خانم در عہد صاحبقران ثانی شاہجہان مدار المہام محل پادشاہی بود۔ و شوہرش نصیرا برادر حکیم رُکنا کاشی در ہندوستان رخت ہستی بربست۔ چون فرزندے نداشت ستی النسا خانم دو دختر کہ از طالبا ماندہ بود بہ فرزندی برگرفت۔ کلاں را بہ عقل ازدواج عاقل خان و خورد را بحبالۂ نکاح حکیم ضیاءُ الدین مخاطب بہ رحمت خاں کہ پسر حکیم قطبا برادر دیگر حکیم رکنا ست درآورد۔

غرا دارد - و بیشتر شاگستر حاتم بیگ اعتماد الدوله است - و در صلهٔ قصیده دالیه که در مدح اعتماد الدوله گفته مبلغ خطیر سالیانه مقرر گردید - و بعد فوت شیخ هم چند سال آن وجه به متعلقان شیخ می رسید - مطلع قصیده مذکور این است ؎

اہل صورت که بجمعیت صوری شادند   فارغ از تفرقهٔ معنوی اضداد اند

رحلت شیخ در سنه احدی وثلثین والف (۱۰۳۱) اتفاق افتاد - این چند بیت از دیوانش فرا گرفته شد ؎

چندان دلم بپرسش چشم تو شاد نیست   دانم که بر تواضعِ مست اعتماد نیست

کشد چو سوی چمن بی قدت ملال مرا   گزد چو مار سیه سایهٔ نهال مرا

کم کن شرابِ لطف که پر شد ایاغ ما   روغن چنان مریز که میرد چراغ ما

کردی سفید چشم نقی را ز انتظار   این بود پنبهٔ که نهادی بداغ ما

بهنگام وداعش می کنم نو عهد دیرین را   چو بیمارے که وقتِ مرگ ایمان تازه میسازد

عاشقان نامی بعجز و ناتوانی داشتند   کوہکن آخر بزور این قوم را بدنام کرد

نقی در گریه آوز داضطرابِ عشق جانان را   که زور آتشِ سوزنده آب از چوب تر گیرد

من کشتهٔ آن چشم که در عین تکبّر   با هیچ مئے در صددِ ناز در آید

رفتی وخموشم که در آغاز مصیبت   ماتم زده یکچند بشیون نبرد راه

نقد دل دزدی و آنگاه بتقریب حیا   سر به پیش افگنی و چشم ببالا نکنی

نیست در عشق دلِ شاد شنیدی که چه دید   پادشاهی ز غلامی پدری از پسری

وای بر جان خلائق اگر آرند بحشر   عوضِ روز قیامت شب تنهائی را

(۲۰) طالب آملی

برادر خاله زادهٔ حکیم رکنا کاشی بود - جویای معانی بلند است و غواص لآلی دلپسند

ستارۂ سپہر بلند خیالی را رونقے دیگر دادہ۔

عمدۂ مثنویات او "محمود و ایاز" است کہ مصنف اکثر اوقاتِ خود را صرفِ این کتاب ساختہ۔ سال آغازش کہ احدی و الف (۱۰۰۱) باشد این بیت تصریح مینماید ؎

درا ستفتاح این منشور نامی بجو تاریخ نظمش از نظامی
۱۰۰۱

وتاریخ اختتامش کہ سنہ اربع وعشرین والف (۱۰۲۴) باشد این مصرع افادہ میکند ؎

الٰہی عاقبت محمود باشد
۱۰۲۴

اما ترتیب نادادہ ورق حیات گرداند شیخ عبدالحسین داماد شیخ علی نقی کمرہ در ہندوستان نسخ متعددہ فراہم آوردہ بہ تقدیم وتاخیر و طرح ابیات فی الجملہ ربطے داد۔ و مُلّا طغرائی مشہدی دیباچۂ نثر بہ تحریر آورد۔

وفوت زلالی در سنہ احدی وثلثین والف (۱۰۳۱) واقع شد مصرع[۱] "از جہان رفت زلالی بجنان" تاریخ یافتہ اند۔

از محمود و ایاز است ؎

مئے کز وے خرد بے برگ گردد غم از یک جرعہ شادی مرگ گردد
جنون یک قطرہ از لائے خم او سرِ بیہوشی و پائے خم او

(۱۹) نقی۔ شیخ علی نقی

از شعرائے معمورۂ کمرہ و مروج نقود سرہ است۔ در آغاز سن وقوف بجد تمام بکسب علوم پرداخت۔ و در معقولات و منقولات از اکفاء و اقران مستثنے برآمد و اکثر ناوک فکر بصید معانی می انداخت۔ و وحشیان خیال را در دام عبارت بند می ساخت۔ دیوانش مشتمل قصائد و غزلیات و دیگر جنس شعر بنظر درآمد۔ قصائد

[۱] ازین مصرع تاریخ مطلوب برنمے آید۔

حرف الیاء بدست آمد و چند جا ضرورةً بعضے مطالب الحاق نمودہ شد۔

مرشد در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) از لباس عنصری بر آمد منتخبے از دیوان او محتوی بر اقسام شعر بنظر در آمد۔ زبان خوبے دارد و سخن بقدرت می گوید۔ قصاید و مثنویات او بہ از غزل است و ساقی نامہ مختصرے نشہ آور از میخانۂ فکرش تراویدہ مطلعش این است ؎

بہار است و دل مست و من در خمار — خوشا جام مے خاصہ از دستِ یار

گیرم کہ روزِ حشر سر از خاک بر کنم — آن دیدہ کو کہ جانب قاتل نظر کنم

من آن مزعم کہ گر یاری نماید بخت نا سازم — بود تا گوشۂ بام قفس معراج پروازم

طرۂ دلبر نیم تا کے پریشان زیستن — چشمِ عاشق نیستم تا چند حیران زیستن

کاش اجزای وجودم بگسلد از یکدگر — تا دو روزے جمع گردم زین پریشان زیستن

بسیار زحد می گزرد گرمی مجلس — دلسوختۂ در پسِ دیوار نباشد

بے سبب مرشد ز طورِ من شکایت میکند — اینقدر آخر نمی داند کہ من دیوانہ ام

جوان ز بسکہ شد از فیض ابر عالم پیر — شگوفہ ریزد از شاخ بر سر نخچیر

ہمان برنگ گل افتد بخاک سایۂ گل — ز بسکہ لطف ہوا کرد در زمین تاثیر

ہوا چنان برطوبت کہ از زبان تا گوش — ہزار جا بزند ریشہ نالۂ شبگیر

چنان ز لطف ہوا گشت طبع آتش تیز — کہ شعلہ چون می گلرنگ بگذرد ز حریر

رباعی

راہے پیشم بسے نشیب است و فراز — کز ابجاش خبر ندارد آغاز

چون نالۂ عاشقان پست و بلند — چون وعدۂ وصل گلرخان دور و دراز

(۱۸) زلالی خوانساری

در اختراع تازگی عبارات و نازکی اشارات بے نظیر افتادہ و بایجاد سبعۂ

برخال وخط شناسان چہرۂ تاریخ ہویداست کہ میرزا جانی والی تتہ پدر میرزا غازی در سنہ احدی والف (۱۰۰۱) ناصیۂ بخت بملازمت اکبر پادشاہ برافروخت۔ و میرزا غازی در تتہ ماند۔ اکبر پادشاہ تتہ را بہ میرزا جانی ارزانی داشت۔ ونیابت بہ میرزا غازی عنایت شد و چون میرزا جانی در برہان پور در سنہ ثمان والف (۱۰۰۸) جان بجہان آفرین سپرد۔ پادشاہ میرزا غازی را مشمول عواطف داشتہ ولایت سندھ را باو[1] باز گذاشت۔ و در سنہ احدی عشر والف (۱۰۱۱) سعید خان چغتا بانتزاع سندھ مامور شد میرزا غازی حلقۂ انقیاد در گوش کشید۔ وتا بھکر رسم باستقبال بجا آوردہ سعید خان را دریافت۔ و بہمراہی او خود را بدرگاہ اکبری رسانید۔ ہمت خسروانی برحمت بحالی ملک سندھ زنگ رفتۂ او را بحالت اصلی آورد۔ و در عہد جہانگیری صوبہ ملتان در اقطاع او اضافہ شد۔ آخر بصوبہ داری قندھار سرمایۂ افتخار اندوخت۔ و ہمانجا در عمر بیست و پنج سالگی سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) پیمانۂ حیات او لبریز گردید۔

میرزا غازی بعد از آنکہ از سندھ بہند خرامید۔ باز بہ سندھ نرفت۔ پس ملاقات مرشد و طالب با میرزا غازی در سندھ بقول میر تقی در عہد اکبری بودہ باشد۔ واللہ اعلم

مخفی نماند کہ تذکرۂ میر تقی صفاہانی بعد تبییض این جریدہ بنظر رسید اسامی شعراء ترتیب حروف تہجی مے کرد۔ عجب صلائے عامے در دادہ۔ و بہ ادنی موزونے کہ پے بردہ چہ قدیم چہ جدید در مہمان خانہ خود تکلیف نمودہ و بہ از تذکرۂ میر تقی کاشی است۔ تذکرۂ صفاہانی نسخۂ ناقص از حرف الضاد تا

[1] ماثر الامرا جلد سوم صفحہ ۳۴۷۔

چشم چون بر عشوه کرد اول بسوے خویش دید — بادۂ خود خورد ساقی ساغرِ لبریز را

دل کہ افسرده شد از سینہ بدر باید کرد — مرده ہر چند عزیز است نگہ نتوان داشت

من آن مرغم کہ باشد آشیانم سایۂ برگے — تواند جنبش بادے مرا بے خانمان کردن

(۱۷) مرشد۔ مُلّا مرشد یزد جردی

مرشد سالکان جادہ سخن است۔ و صاحب تلقینِ مرتاضان این والا فن از وطن خود رہگراے ہند شُد۔ چون بقندہار رسید۔ جاذبۂ التفاتِ میرزا غازی وقاری عقال پائے اوگردید و دران عتبہ کرسی نشینِ عزّت گشت۔ و مرشد خان خطاب یافت۔ بعد فوت میرزا غازی خود را بہ ہند کشید۔ پوشیده نماند کہ وارد شدن مُرشد از ولایت خود بقندهار در حل اقامت افگندن در سایۂ عاطفت میرزا غازی ہفدہ سال بیش ازین ہنگامے کہ تحریر ید بیضا درمیان بود۔ در تذکرۂ مشاہدہ اُفتاد۔ تعیین تذکرہ از خزانۂ حافظ برآمد۔

و میر تقی اوحدی صفاہانی صاحب تذکرۂ عرفات گوید۔ ملخص کلامش اینکہ:

"مرشد وقتیکہ از یزد جرد بہ صفاہان آمد بندہ بخدمت ایشان مکرر رسیدم۔ از انجا"
"بشیراز رفتہ۔ مدتے سیر کرد۔ چون بملک سندھ اُفتاد۔ صحبت او با میرزا غازی برآمد"
"و ترقیات نمود۔ و مرشد خان خطاب یافت۔ و چون میرزا غازی جرعہ شہادت چشید۔"
"ارادۂ درگاہ جہانگیر بادشاہ نمود۔ در اثناے تحریر این مقالات بہ آگرہ آمد۔ چند روز اورا"
"دریافتم۔ پس در اجمیر رفتہ بہ اردوے جہانگیری واصل شد و بملازمت سلطانی مشرف"
"گردید و الحال با مہابت خان می باشد۔"

وہمچنین میر تقی در ترجمہ طالب آملی کہ با او ہم ملاقاتہا دارد می نویسد کہ:۔

"وقتیکہ از ایران عزم ہند کرد در سندھ بخدمت میرزا غازی قیام نمود۔"

دراواخر ایام زندگانی ملازم شهزادۂ پرویز بن جہانگیر بادشاہ شد واشعار خود را بمدحت او موشح ساخت۔

و در بلدۂ الہ آباد سنہ ثمان وعشرین والف (۱۰۲۸) جبینی حیاتش بر سنگ فنا افتاد۔

دیوانش قریب چہار ہزار بیت نوشتہ اند۔ نقاش فکرش باین حسن تصاویر می کشد ؎

فلک امشب بکام رند دُرد آشام می گردد عسس گو خواب راحت کن کہ امشب جام می گردد

در عشق چو ستایۂ تسبیح شماران صد عقدہ بہ پیش آمد و از راہ نگشتم

سر شوریدہ بسامان نتوان باز آورد این نہ دستار پریشانست کہ از سر بندند

این قوم خود نما کہ نہ بینند عیب خویش آئینہ کاش در گرو توتیا کنند

می رسد نازت از ان چشم کہ چون غنچۂ گل سر مژگان تو از طرف کلہ می گزرد

ملاحت تو گواہ است و شور بختی من کہ بے نمک نسر شتند خاک آدم را

(۱۶) نظام۔ میر نظام دست غیبی شیرازی

نسق ملک سخن طرازی است۔ و نظام قلمرو نکتہ پردازی۔ در عمر سی ساگی دنیای پنج روزہ را وداع کرد۔ و این سانحہ در سنہ تسع وعشرین والف (۱۰۲۹) واقع شد۔ خوابگاہش حافظیۂ شیراز۔

سحاب کلکش باین آبداری گوہر می افشاند ؎

دلم را عشق گرداند بگرد چشم پر کارش چو آن مرغے کہ گرداند کسے برگرد بیمارش

ز دنیا یکسر موغم نباشد اہل دنیا را کہ دلگیری نباشد در قفس مرغان دیبا را

گر فلک با من ہم آغوشش نماید و زنیست باغبان بر چوب بندد گلبن نوخیز را

ترا به نکهتِ پیراهنے مضایقه نیست — ولے به طالعِ ما راه کاروان بستند

گر دل از غرض تمنا بمرادے نرسید — این قدر شد که ترا بر سرِ ناز آوردم

(۱۴) فرقتی - ابو تراب جوشقانی

جوشقانی المولد - کاشانی المنشأ - از قافیه سنجان عتبه شاه عباس ماضی بود - وگوی سخن از همداستانان می ربود -
و او قطعۂ بنظم آورده پیش صادقی بیگ نقاش به اصفهان فرستاد - والتماس تخلص کرد - صادقی بیگ قطعۂ در جواب نوشت - وچهار تخلص تجویز نمود - از انها فرقتی پسندش اُفتاد - از ان چهار تخلص یکے کلیم بود - گفتند چرا کلیم تخلص نمی کنی - گفت نخواهم که ظرفا گلیم جوشقانی خوانند

ارتحال او در سنه ست وعشرین والف (۱۰۲۶) اتفاق اُفتاد نهال کلکش این نوع ثمر می افشاند ؎

مجنونِ ترا عار ز عریانی تن نیست — پروانۂ پر سوخته محتاجِ کفن نیست

چه شد اگر مژه برهم نمی توانم زد — که لب بلب نرسیداست هیچ دریا را

خون تراوش می کند از چاکهای سینه‌ام — طفلِ اشکم باز گم کرداست راهِ خانه را

چو جادوئے که از بهرِ فسون لبها بجنباند — به افسونم زند چشمت بهم هر لحظه مژگان را

(۱۵) فغفور - محمد حسینؒ

از سادات لاهیجان - و در فن طبابت وشعر وخوشنویسی ممتازِ زمان بود - در ایران رسمی تخلص می کرد - وبعد وصول هند فغفور تخلص برگزید - بلے شاه مصوران کشور فصاحت است - وخسرو نقش طرازانِ قلم وکتابت -

کدام جورِ تو از لطف دلنشین تر نیست　　　چہ احتیاج کہ تشویش انتخاب کشی

شیخ **فیضی** در عریضۂ[1] خود از احمد نگر به **اکبر پادشاہ** بر می نگارد کہ :-

"مولانا ظھوری نقل کرد کہ روزے در باغ یکے از شرفاء مکۂ معظمہ مجمعے بود - اقسام"

"مردم بر کنار حوض نشستہ صحبتے مے داشتند - بہ تقریبے یکے از اہالی ماوراء النہر گفت"

"کہ فردا چہار یار بر چہار گوشۂ حوض کوثر نشستہ آب بمومنان خواہند داد محمود صباغ"

"نیشاپوری برخاستہ گفت - نامعقول مگوئید حوض کوثر مدور است وساقیش علی مرتضی"

"دگر یخت"۔

راقم الحروف گوید چون تقریب حوض کوثر درمیان آمد - رشحۂ فائدہ از سحاب قلم
می تراود کہ حوض کوثر مربع است - شیخ جلال الدین سیوطی رحمہ اللہ تعالی در کتاب
"البدور السافرہ" می آرد اَخْرَجَ اَحْمَدُ وَالْبَزَّارُ عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ
رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَنَا عَلَی الْحَوْضِ اَنْظُرُ مَنْ یَّرِدُ
عَلَیَّ وَالْحَوْضُ مَسِیْرَۃُ شَھْرٍ وَّزَوَایَاہُ عَلَی السَّوِیَّۃِ یَعْنِیْ عَرْضُہٗ مِثْلُ طُوْلِہٖ

(۱۳) زکی ہمدانی

زکی الخلق ذکی الطبع بود - وگوئے غزل گوئی از اقران می ربود - قوت مدرکہ
بلند داشت - و با مُلا شکوہی در خدمت **میرزا ابراہیم ہمدانی** درس می خواند
میرزا طاہر نصیر آبادی انتقال او در سنہ ثلثین والف (۱۰۳۰) نوشتہ و
ناظم تبریزی گوید" وفات او در سنہ ہزار وبیست وپنج (۱۰۲۵) واقع شد -

داو ساز سخن باین قانون می نوازد ؎

ستمکشانِ محبت دم از فغان بستند　　　گرہ ز جبہہ کشادند وبر زبان بستند

[1] دربار اکبری صفحہ ۱۴۲ مطبوعہ لاہور ۱۸۹۸ء -

تغافل پیشهٔ صیادافگنِ این سرزمین باشد ‌‌‌‌ که دائم بهر تقریبِ نگاهے در کمین باشد

نیفتادم چنان کز کوششِ افلاک برخیزم ‌‌‌‌ مگر گرد تو گردد گرد من کز خاک برخیزم

همچنان طفل مزاجیم اگر پیر شدیم ‌‌‌‌ کوچه گردی است بجا گرچه زمینگیر شدیم

ازین چه باک که رسمِ وفا نمی دانی ‌‌‌‌ بلاست اینکه طریقِ جفا نمی دانی

مدار خویش منه جمله بر کمے دانم ‌‌‌‌ گذشت کار ز طفلی چرا نمی دانی

سعادت است به عشق تو هر نفس مردن ‌‌‌‌ وکیل خضر منم عمر جاودان نذر است

تصرفِ عجبے کرد در مزاجش غیر ‌‌‌‌ عجیب نیست که غیرت مزاج گو[1] شده است

نیاز مود که زورِ غرور تا چند است ‌‌‌‌ اگر حریف ضرور است عجز ما اینجاست

که دیداست این چنین صیاد قدرت آن مرد این ‌‌‌‌ که زخمِ فربه از نخچیر لاغر بر نگرداند

خصم گو صبر مرا عجز تصور میکن ‌‌‌‌ نیستم مرد عداوت بمحبت سوگند

بجلدی چون نگاهے تیز بینان قاصدے خواهم ‌‌‌‌ نشستن بر سرِ راهِ صبا از من نمی آید

به تمکین گاهِ عرضِ حال کوهِ آهنی بودم ‌‌‌‌ چه دانستم حیا در رعشهٔ سیما بم اندازد

خموشی نغمها دارد سخن پرداز می داند ‌‌‌‌ نخستین اینکه ساکت هیچگه ملزم نمی گردد

اگرچه یاد مرا رخصتِ نشستن نیست ‌‌‌‌ همین بس است که بر خاطرش گذر دارد

زحد برُد است چشمِ اشکبارم قرعه غلطانی ‌‌‌‌ نمی دانم شکیبم از سفر کے باز می آید

سعی فرماے که سیماب شوی از تف شوق ‌‌‌‌ که اگر کشته شوی قدر تو افزون گردد

برُدباران کوه را از کاه کمتر می نهند ‌‌‌‌ ناتوانان اند لیکن در سخن برداشتن

ذوقی است پادشاهے اقلیم دوستی ‌‌‌‌ خواهم که یک دو روز تو باشی بجای من

تیغ تو نمی داشت اگر آب مروّت ‌‌‌‌ خونِ چو منے را که رساندے به بهائے

فلک گویا تلاشِ منصبِ مشاطگی دارد ‌‌‌‌ وگرنه چیست از خورشید و مه آئینه گردانی

---

[1] مزاج گو۔ کسے که موافق مزاج کسے سخن گوید (فرهنگ رشیدی جلد دوم صفحه ۲۲۳ مطبوعه کلکته سنه ۱۸۷۲ء)۔

مرزا صائب او را باادب یاد می کند و می گوید ؎

صائب نداشتیم سر و برگ این غزل   این فیض از کلام ظهوری بما رسید

ظهوری درین زمین دو غزل دارد- بیتے ازان فقیر را خوش آمد ؎

باخنجر کشیدہ تغافل رسانده بود   خود را بہ پیش من کہ نگاہ از قفا رسید

ساقی نامۂ ظهوری عجب صفائی و نمکینی دارد- و بہ نازک اداییها دل از دست می برد- کتابۂ[۱] این میخانہ بنام برهان شاه والی احمد نگر است-

نثر ملا هم طرز خاص دارد- اما غزلش باین رتبہ نیست- بعد از تحصیل حیثیات محمل سیاحت بربست- و بہ سیر عراق و فارس پرداختہ عازم گلگشت دکن گشت و از خوان احسان ابراهیم عادل شاه فراوان نعمت اندوخت- و کام و زبان را بہ ایادی او شیرین ساخت-

ملا ملک قمی او را بزیور کمالات محلی دیده طرح الفت ریخت- و صبیۂ خود را در عقد ازدواج مولانا کشید-

و این هر دو سخن آفرین دماغ اتحاد نوعی رسانیدند کہ تالیفها بمشارکت فکر بہ تحریر آوردند- چنانچہ ملا ظهوری در دیباچہ "خوان خلیل" می طرازد کہ "ظهوری قبل ازین در پیرایش "گلزار ابراهیم" و اکنون در گستردن "خوان خلیل" سهیم عدیل ملک الکلام است"-

وفات ملا ظهوری در دکن سنہ خمس و عشرین و الف (۱۰۲۵) واقع شد-

سی[۳۰] سال پیش ازین کلیات سیر ضخامتے از و بنظر رسید- و درین وقت دیوان غزل بدست آمد و بیتے چند انتخاب افتاد ؎

شب از مژگان تر رفتم غبار آستانش را   پشیمانم کہ کارے یاد دادم پاسبانش را

۱؎ مراد از کتابہ درینجا ڈیڈی کیشن است-

مختصرے ازو بنظر در آمد۔ خوش لفظ است۔ اما معانی تازہ کم دارد۔ و تشبیہ کہ رکن رکین فصاحت است در کلام او بسیار کم واقع شدہ۔ و اشعار چیدۂ او ازین قبیل است کہ بہ تحریر می آید ؎

دلم ز داغِ غمت صد ہزار جا ریش است | کسی کہ دوست بود با تو دشمن خویش است
ازین مرنج کہ بیداد کارِ محبوب است | اگر وفا نہ نماید ستیزہ ہم خوب است
اگرچہ مجلسِ مستان تہی ز غوغا نیست | ولیک صحبت شان خالی از تماشا نیست
مدہ رخصت کہ ریزد خونِ مردم چشمِ فتّانت | کہ ترسم در صفِ محشر رسد دستے بدامانت
اگر با مدّعی عہدِ وفا بستی نمی رنجم | کہ می دانم ندارد اعتبارے عہد و پیمانت
بروز حشر شہیدان چو خون بہا طلبند | تبسّمے کن و خاموش کن زبانِ ہمہ
باحتیاط مِی عافیت بہ ساغرِ ریز | کہ سنگِ تفرقہ خصم پیالہ داران است
پیامِ ست عہدان داشت سقمے | کہ قاصد دست بر نبضِ خبر داشت
صلح کردیم من و غیر۔ درین بود صلاح | زانکہ جنگ من و او۔ باعثِ رسوائی تست
مرغِ شب کور کہ در سایۂ پروانہ گداخت | بہتر آنست کہ تقلید سمندر نکند
صد ستم دیدی ملک یکبار سر کن شکوۂ | نیستی شرمندۂ لطفے زبانت لال چیست

رباعی

عاشق بہوس گر بسر و کارے می داشت | جا در حرمِ چون تو نگارے می داشت
ای کاش ملک بو الہوسی می آموخت | تا در نظرِ تو اعتبارے می داشت

(۱۲) ظہوری۔ مُلّا ظہوری ترشیزی

ظہور دولت سخن در عہد او بمعارج علیا رسیدہ و نہالِ کلامِ موزون از زمینِ تربیت او سر بہ طارم اخضر کشیدہ۔

مقربان بساط عزت گشت۔ وثمرہا از نہال برومند دولتش برچید۔ وچون جوہر قابلیتِ ملّا ظہوری مشاہدہ کرد فریفتہ گردید۔ ودختر خود را درحبالۂ نکاح او درآورد۔

صاحب تاریخ عالم آرای عباسی گوید:۔

"مولانا ملک قمی باتفاق مولانا ظہوری ترشیزی کتاب نورس راکہ نہ ہزار بیت است"
"بنام عادل شاہ تمام کردہ نہ ہزار ہون بالمناصفہ صلہ یافتند"

شیخ فیضی وقتیکہ از درگاہ اکبری بہ سفارت برہان شاہ والی احمدنگر مامور شد۔ درعریضۂ خود[1] از احمدنگر بہ اکبر پادشاہ می نویسد کہ:۔

"دراحمدنگر دو شاعر خاکی نہاد۔ صافی مشرب اند۔ ودرشعر رُتبۂ عالی دارند یکے ملا"
"ملک قمی کہ بکس کمتر اختلاط می کند۔ وہمیشہ مزۂ ترے دارد۔ دیگر ملا ظہوری کہ بغایت"
"رنگین کلام است۔ ودرمکارم اخلاق تمام۔ عزیمت آستان بوس دارد"

ناظم تبریزی گوید:۔

"درسنہ ہزار وبست وچہار ملا ملک فوت شد وملا ظہوری یک سال بعد از و"

وابوطالب کلیم گوید:۔

ملک آن پادشاہِ ملکِ معنی — کہ نامش سکۂ نقدِ سخن بود
چنان آفاق گیر از ملکِ معنی — کہ حدِ ملکش از قم تا دکن بود
سوی گلزار جنت رفت آخر — کہ دلگیر از ہوائے این چمن بود
بجستم سال تاریخش ز ایام — بگفتا۔ او سرِ اہل سخن بود
۱۰ ۲۵

امّا این تاریخ از روایت ناظم تبریزی یک عدد زیادہ دارد۔

بیش ازین کلیات ضخیمے از ملا ملک دیدہ بودم۔ دروقت تحریر دیوان غزل

---

[1] اس عرضی کو مولانا محمد حسین آزاد مرحوم نے دربار اکبری میں صفحہ ۷۹۳ سے لغایت ۷۱۴ نقل کیا ہے دیکھو دربار اکبری مطبوعہ لاہور رفاہ عام سٹیم پریس ۱۸۹۸ء

دنیا بمثالِ کعبتینِ نرد است　　برداشتنش برای انداختن است

(۱۰) رضی - آقا رضی اصفهانی

اُستادفن ونقادسخن بود - سیر ہندوستان کرد و برگشت و در سنہ اربع وعشرین والف (۱۰۲۴) جادۂ فنا پیمود "آہ از رضی" تاریخ است -
نقش سخن باین آئین می بندد ؂

نہ ہر کہ چہرہ برافروخت از غم آزاد است　　کہ سرخروی گل از طپانچۂ باد است

در فراقِ تو چنان است تنِ بے جانم　　کہ چو فانوس بہ تحریک نفس می گردد

نخواہم زیست چندانیکہ باز آرد پیامش را　　وصیت نامۂ بر بالِ مرغِ نامہ بر بستم

(۱۱) ملک - ملا ملک قمی

مشہور سخن سرایان است - ومعروف نکتہ پیرایان - مرزا صائب سخن اورا مکرر تضمین می کند و در مقطعے می گوید ؂

این جواب آن غزل صائب کہ می گوید ملک　　چشم بینش باز کن تا ہر چہ خواہی بنگری

درصغرسن بہ مشق شاعری اُفتاد - واز قم بہ کاشان آمد و ایامے در اینجا انجمن سخن گرم داشت - آخر متوجہ قزوین شد - و قریب چہار سال در مصاحبت موزونان و مستعدانِ آن مقام گزرانید -

و در رمضان سنہ سبع وثمانین وتسعمأتہ (۹۸۷) از قزوین برآمدہ سرے بدیار دکن کشید - واز مرتضی نظام شاہ دیوانہ والی احمد نگر و بعد او از برہان شاہ اکرام وانعام فراوان یافت -

و در بیجاپور دامن دولت ابراہیم عادل شاہ والی آنجا گرفتہ - از

درصفاهان تحصیل کرد- و به ارادهٔ سیر ہند درکشتی نشسته خود را به ساحل بندر چیول کشید- وازانجا به قصدِ ادراک خانخانان که دران ایام در گجرات بود- عازم گجرات شده اتفاقاً خانخانان دران فرصت به آگره رفته بود- شکیبی از گجرات به آگره شتافت- وخانخانان را دریافت- وبا او سیر سندھ و دکن کرد- در سنه ست والف (۱۰۰۶) ازخانخانان جدائی ورزید- ودر سرونج از توابع مالوا رسیده بیماری صعب کشید- ونذر کرد اگر شفا حاصل شود خود را بزیارت حرمین شریفین رساند- ازبرکات این نیت شفا دست بهم داد- ودر سنه اثنا عشر والف (۱۰۱۲) کمر ایفاء نذر محکم بربست- واین سعادت عظمی را حاصل نمود- وبعد ۳ سال از راه بندر سورت برگشت- ودر برهان پور با خانخانان برخورد ودر سنه ثمانیه عشر والف (۱۰۱۸) التماس گوشه نشینی کرد خانخانان برای او سیورغالے وصدارت دہلی از درگاه جهانگیری برگرفت- وباین تقریب در دار الخلافه دہلی بدل جمعی فروکش کرد- تا آنکه در سنه ثلث وعشرین والف (۱۰۲۳) محمل سفر بعالم دیگر بست شاعرِ خوش طبیعت صاف فکر است- ساقی نامه برای خانخانان در سلک نظم کشید وبصله ده هزار روپیه جیب ودامن آرزو پُر کرد- ازان است ؎

بیا ساقی آن آب حیوان بده — زسرچشمهٔ خان خانان بده
سکندر طلب کرد لیکن نیافت — که در ہند بود او بظلمت شتافت
ای خدا جنس مرا از عیب بازارے بده — می فروشم دل بدیدارے خریدارے بده
شکسته دل نشویم ار ترا سرِ جنگ است — که آبگینهٔ ما هم طبیعتِ سنگ است
تو غنچهٔ سحر ومن چراغ صبحدمم — تو خنده برلب ومن جان در آستین دارم
پروانه نیک رفت که در پیش شمع سوخت — آگه نشد که سوختنِ غائبانه چیست

رباعی

نردیست جهان که بردنش باختن است — نرّادیِ او نشش دو کم ساختن است

توآن مسیح مقالی کہ ملک معنی راست　　بیاض جبهۂ کلک توصبحگاہ نشور

داواز شناطرازانِ پایۂ سریر شاہ عباس ماضی است۔ وبنظر التفات شاہ
اختصاص داشت۔ ودرصلۂ این بیت ؎

اگردشمن کشد ساغرو گر دوست　　بطاقِ ابروی مستانۂ اوست

شاہ اورا بزرکشید ومبلغ ہم سنگ عنایت کرد۔

ثنائی درا واخر زندگانی درمشہد مقدس گوشۂ انزوا برگزید۔ واز سرکار
شاہی بوظیفہ بیست تومان موظف گردید۔ نوتش درسنہ ثلث وعشرین والف
(۱۰۲۳) واقع شد "پادشاہ سخن" تاریخ است۔

چراغ فکرش چنین پرتومی دہد ؎

چہ خوش است بادوزلفت سرِشکوہ بازکردن　　گلہ ہائے روز ہجران بشب دراز کردن

لذت آزار گراین است پیکان ترا　　ہیچ اجرے نیست درمحشر شہیدانِ ترا

ہرقاصدِ آہے کہ بسوی تو فرستم　　ہمچون نفسِ بازپسین باز نیامد

چون مرغ گرفتار بہ اُمید رہائی　　ہرچند کہ پرواز کنم در قفس اُفتم

نیست ممکن کہ گریزیم زغزالانِ خیال　　ورنہ مجنونِ تو تنہا ترازین می بایست

(۹) شکیبی۔ محمد رضا ابن خواجہ عبداللہ صفاہانی:

از نژاد خواجہ عبداللہ امامی است کہ عارف جامی در نفحات الانس بہ تحریر
احوالش پرداختہ۔ واو فرزند خواجہ امین الدین حسن باشد کہ حضرت لسان الغیب او را
یادمی کند ومی فرماید ؎

بہ بندی شہرہ شد حافظ پس از چندین ورع لیکن　　چہ غم دارم کہ در عالم امین الدین حسن دارم

شکیبی درسنہ اربع وستین وتسعمأتہ (۹۶۴) متولد شد برخے علوم در شیراز وبعضے

(۷) زمانی - مُلّا زمانی یزدی

علتِ این تخلص آنست کہ مذہب تناسخ داشت - وخود را شیخ نظامی گنجوی پنداشت
واین خام خیال را در عالم تال می آرد - کہ ؎

از یزد بر آمدم چو خورشید	در گنجہ فرو شدم پے دید
ہر چند فرو رود بر آید	ہر کس کہ چو مہر بر سر آید

و آو دیوان لسان الغیب را غزل بغزل جواب گفت - ودم ہمہ صفیری بلبل
شیراز زدو دیوان خود را نزد شاہ عباس ماضی بردو عرض کرد کہ دیوان خواجہ را جواب
گفتہ ام - شاہ فرمود خدا را چہ جواب خواہی گفت - کلیات او دہ ہزار بیت است مؤلف
صبح صادق سال وفات او در سنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) نوشتہ و
ناظم تبریزی در تذکرۂ خود گوید" وفات او در سنہ ہزار و ہفدہ (۱۰۱۷) واقع شد"
غنچۂ تاملش باین رنگ می شگفد ؎

باین فسانہ مگر عمرِ ما دراز کنید	حکایت از قدِ آن یارِ دلنواز کنید
کہ آخرین نفسش عذر خواہی سنگ است	ہلاک شیشۂ درخون نشستۂ خویشم
وگرنہ سوسنِ آزاد در فسانۂ قست	زبانِ حال خموشان کسے نمی داند

(۸) شانی - شانی تکلو

در سخنوری شانے بلند دارد - ومکانے ارجمند - مولانا فصیحی ہروی در مدح او
قطعۂ طویل الذیلے می پردازد - ودر عنوانِ آن می طرازد ؎

زمین بوس اگر آسمان دہد دستور	صبا بکوی دل آشفتگانِ عشق گزر
کہ ای ضمیر تو چون چشم عقل سایۂ نور	بگو بمردمکِ دیدۂ ہنر شانی

درسنہ احدی وعشرین والف (۱۰۲۱) رو داد۔ مصرع "افگند بادشاہ سخن چتر سنجری"
۱۰۲۳ − ۲ = ۱۰۲۱
تاریخ است۔ مؤرخ دو عدد زائد را بہ حُسن تعمیہ افگند۔

این چند بیت از غزلیات سنجر بہ انتخاب در آمده

شهر حسن است بر جانب بازار مرا — تو نخواہی دگرے ہست خریدار مرا
نه تابِ دیدن و نے طاقتِ شکیبائی است — تو چون نقاب کشی رحم بر تماشائی است
محققان کہ ز دریای علم در جوش اند — چو کوه تا نکنی شان سوال خاموش اند
آتش خرمنِ منی شبنمِ کشت دیگران — دوزخ من چرا شدی ای تو بهشت دیگران
ای بختِ صبح عشرت تا کے بخواب بینی — بردار سر ز بالین تا آفتاب بینی
راہے نبرد گوش بہ رازِ نہانِ ما — در قفلِ دل شکست کلیدِ زبانِ ما
ناخوانده گرچہ آمده ام زود می روم — طبع ترا زیاده مکدر نمی کنم
الماس بدل پاشم و منت کشم از خود — من لذتِ این زخم بسوزن نه پسندم
اگر از دامنِ محمل کشیدم دستِ بیتابی — بہ پاے ناقہ افتادم بہ گرد ساربان گشتم
ما عجز دشمنیم حریفان زبون طلب — ای خونِ ما بہ گردنِ طبعِ غیورِ ما
ای غمِ هجر بیش ازین جائے تو نیست در دلم — یا بگذر ازین سرا یا بنما قبالہ را
امشب ای همسایہ و مهمان من از خود رفتہ ام — گر کسے احوال من پرسد بگو در خانہ نیست
مہ آمد بہ تماشای تو با تیغ و ترنج — گو بیا گر ہوسِ دست بریدن دارد
مرا کہ سینہ زمینِ نمک فروشان است — دماغ سوزی مرہم بہ داغ من غلط است
نیست اور اسر آزادی این مرغ اسیر — ورنہ صد مرتبہ گرداند بگرد سر خویش
این زمان بے نسبتم سنجر وگرنہ پیش ازین — دست من در زلف او گستاخ تر از شانہ بود

مسافران چمن نارسیده در کوچ اند | شگوفه می رود و شاخ بار می آرد
کمر در خدمت عمریست می بندم چه شد قدرم | برهمن می شدم گر این قدر زنار می بستم
بوی یار من ازین سست وفا می آید | گلم از دست بگیرید که از کار شدم
نازم باین شرف که غلام محبتم | لاف نسب ز نسبت آدم نمی زنم

(۶) سنجر میر سنجر خلف میر حیدر معمّائی کاشی

سخنش هموار است و گهرش آبدار۔ دیوانش بنظر امعان در آمد۔ غزل و قصیده و مثنوی یک رتبه دارد۔

در سلک ملازمان اکبر بادشاه انتظام داشت و قصائد فراوان در ستایش بادشاه و شاهزاده ها و امراء اکبری بنظم آورده و با میرزا جانی والی تته نیز مربوط بود زبان بمداحی **میرزا جانی** و **میرزا غازی** و **تاری** کشود۔

در اواخر عهد اکبری جانب بیجاپور حرکت کرد۔ و در ظل عنایت **ابراهیم عادل شاه** قرار گرفت۔ عادل شاه در ملازمت نخستین خلعت ملبوس خاص و انگشتر زمردین بها عطا فرمود۔ و شکسته حالی او را بمومیائی لطف و احسان مداوا نمود۔

میر در اشعار خود شکایت بسیار از دست روزگار دارد۔ و در زمرهٔ ممدوحان خود از **ابراهیم عادل شاه** اظهار رضامی کند و در مدح او می گوید ؎

دو شاه شاعر پرور بلند نام شدند | نخست والیِ غزنین دوم خدیو دکن
رسد بعهد تو شاعر به پایهٔ ملکی | زهی نوازش شاه و زهی ظهور سخن

اشاره بملا **ملک قمی** و ملا **ظهوری ترشیزی** هر دو شاعر مشهور پای تخت ابراهیمی در ایام اقامت بیجاپور فرمان طلب شاه عباس ماضی با خلعت فاخره بنام او صدور یافت اما پیش از وصول فرمان۔ منشور اجل نامزد گردید و این صورت

"در آخر روزگار زندگانی عنان نظم تراشی بصوب طرز گفتار صوفیان وحدت گزار منعطف
"ساخته. نخست سواد عبارت عربی از مصاحبت نگارندهٔ گلزار ابرار روشن ساخت سپس
"دوازده سال که تتمهٔ عمر او بود در احمد آباد اقامت گزیده علوم دینی تحصیل کرد و تصحیح تفسیر
"حدیث از خدمت مولانا حسین جوهری داره نمود و در هزار و بیست و سه (۱۰۲۳) بعالم
"قدس خرامید انتہٰی۔

قبرش در تاج پورهٔ احمد آباد واقع شده و بر قبرش گنبدے تعمیر کرده اند این چند بیت از دیوانش انتخاب اُفتاد ے

جز نام صنم نقش مکن لوح جبین را | تا چپ نکنی راست نخوانند نگین را
بے عشق عقل راهزنے در دماغ نیست | بد سوز دآن فتیله که از شعله داغ نیست
شرم می آید ز قاصد طفل محجوب را | بر سر راهش بنید از ید مکتوب مرا
مبین بعیب و قبولم که در پناه توام | اگر بد و جهانم که نیک خواه توام۔
دگر خدا بردای دل سر کجا داری | که یکدو روز شد آتش بزیرپا داری
جرم من است پیش تو گر قدر من کم است | خود کرده ام پسند خریدار خویش را
می گریم واز گریه چو طفلم خبرے نیست | در دل هوسے هست ندانم که کدام است
به مهربانی او اعتماد نتوان کرد | که تازه عاشقم و خاطرش بمن صاف است
این رسمهاے تازه ز حرمان عهد ماست | عنقا بروزگار کسے نامه بر نشد
توان ز نامهٔ من یافت اشتیاق مرا | عیار شوق باندازهٔ سخن باشد
ببزم عشوه برم جان که مست نازمرا | اهانت است که خود بر سر متاع آید
دو سے بود که مردیم بهنگام وداع | آن قدر زنده نماندیم که محمل برود
یک توجه از تو در کار است و صد عالم مراد | غم ندارم گر اجابت باد عاد شمن شود
تو کار خود به غمزهٔ معشوق واگزار | بیطاقتی مکن که نکویان نکو کنند

هر ذرہ ز اجزای جہان تابع رنگے است   در بادہ گر ت خصم نمک ریخت شکر گیر

(۵) نظیری - مولانا نظیری نیشاپوری

سخن سرسبزش نظیر فیروزۂ نیشاپور است ازانش نظیری خوانند - و دیوان رنگینش رشکِ نگار خانۂ فغفور است ازانش بے نظیر دانند -

مرزا صائب گوید ؎

صائب چہ خیال است شود ہیچو نظیری   عرفی بہ نظیری نرسانید سخن را

و ظاہر است کہ ترجیح دادن مرزا نظیری را بر عرفی و بر خود مطلق نخواہد بود کہ عرفی در قصائد چرب است و مرزا در غزل خود می فرماید ؎

بلبلِ خوشنوائے نیشاپور   خجل از طبع بے نظیر من است

مولانا نظیری فیروزہ وار از نیشاپور بر آمدہ در ہندوستان بہ یمن جوہر شناسی خانخانان نامے بر آورد و قصائد غرا در مدحتِ خانخانان بر صفحۂ روزگار ثبت نمود - و صلات گرانمایہ اندوخت - بعد چندے بدلالت خضر توفیق احرام حرمین محترمین بر بست و بعد احراز این سعادت کبری رخت عود بہ ہندوستان کشید - و در گجرات - احمد آباد رنگ توطن ریخت -

وقتے جہانگیر پادشاہ کتابۂ عمارتے امر فرمود - مولانا غزلے گفتہ بعرض رسانید کہ مطلعش این است ؎

این خاک درت صندلِ سرگشتہ سران را   بادا مژہ جاروب رہت تاجوران را

پادشاہ در جائزہ قریب سہ ہزار بیگہ زمین انعام فرمود -

شیخ محمد مندوی متخلص بغوثی در کتاب گلزار ابرار مے گوید :-

" مولانا نظیری نیشاپوری حاجی الحرمین درویش طبیعت صوفی سیرت مہذب الاخلاق بود

و از غرائب اتفاقات آنکه در قرآن مجید قصۂ عشق زن بر مرد واقع شده یعنی قصۂ یوسف علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام۔

مُلّا **نوعی** حسب الامر شاہزادہ دانیال در واقعہ مذکور مثنوی **سوز و گداز** بنظم آورد۔ از انست ؎

جمالِ ناز را پیرایہ نو کرد   عبارت را تبسم پیشرو کرد

و از ساقی نامۂ اوست ؎

بدہ ساقی آن ارغوانی نبید   کہ روز خرابان بپایان رسید
بگردان زرہ عمر برگشتہ را   چو شاہ نحیف روز شب گشتہ را

وفات **نوعی** در **برہان پور** سنہ تسعۃ عشر و الف (۱۰۱۹) اتفاق اُفتاد۔

دیوانش بمطالعہ در آمد و این ابیات حاصل شد ؎

زاں پیش کہ صُبح از شبِ اُمید برآید   بکشا دہنِ شیشہ کہ خورشید برآید
دست فرسود تمنا دلِ شیدائی نیست   ایں گل طور بود لالۂ صحرائی نیست
بادہ می خواہم بہ سیرِ ماہتابم کار نیست   ہیچ ماہِ چاردہ چون ساغرِ سرشار نیست
شراب و مطرب و دلدار در مقابلہ بود   میانِ دیدہ و دیدار شرم فاصلہ بود
ما بے سواد علم معاشِ زمانہ ایم   مفلس شریک مایۂ این کارخانہ ایم
ما عاشق و جز خانہ خرابی فنِ ما نیست   خصم است بخود ہر کہ بجان دشمن ما نیست
یکروز صبا بوی گلے برد بہ یعقوب   بگریست کہ این نکہت پیراہنِ ما نیست
نسیم مصر بجاروب گل دماغم رُفت   اگر غلط نکنم بوے یار مے آید
سبوی بادہ سلامت کہ زینت دوش است   سرے کہ مایۂ درد است گو بدوش مباد
تو روی آئینہ و ما قفاے آئینہ ایم   چنانکہ از تو بد از ما نکو نمے آید
چو جام بادہ مسخر شود بدعوت صبح   چہ لازم است کہ تسخیر آفتاب کنند

قاصد ادای نامه تواند نه حرفِ شوق　　حیف از زبان که بالِ کبوتر نمی شود

(۴) نوعی ملا نوعی خبوشانی

نوع کلامش جنس عالی است۔ و رشحۂ اقلامش بقیمت لآ لی۔ مرزا صائب گل دعای بر تربت او مے افشاند و می فرماید ؎

این جوابِ مصرعِ نوعی که خاکش سبز باد　　سایۂ ابر بہاری کشت را سیراب کرد

ابتداء حال از متوسلان شہزادۂ دانیال ابن اکبر بادشاہ بود چون او شنقار شد دامنِ دولت خانخانان گرفت و قصائد و ساقی نامه در مدح او پرداخت و بکرات و مرات جوائز گرانمند اندوخت۔ یک دفعه ده ہزار روپیه نقد و خلعت فاخره و زنجیر فیل و اسپ عراقی صلۂ شعر گرفت۔ ملا سیمی درین باب گوید ؎

زنعمتِ تو به نوعے رسید آن مایه　　که یافت میر معزی ز دولتِ سنجر

زگلبنِ املش صد چمن گلِ اُمید　　شگفت تا که بمدح تو شد زبان آور

در عهد اکبر بادشاہ نوجوان ہندوئے شبِ طوی خود را اکبرآباد از بازار مستقف میگذشت قضارا سقف فرود آمد۔ نوجوان بر خاک ہلاک اُفتاد۔ عروس نامراد که در نہائت رعنائی و کمال خوش سیمائی بود بآئین خود قصد سوختن کرد۔ اکبر بادشاہ درحضور خود طلبیده ہر چند منع نمود۔ و امیدوار فراوان ناز و نعمت ساخت۔ زن بپائمردی ہمت از جان رفت و پروانه وار خود را بر آتش زد۔ ازینجاست که شعراء زبان ہند در اشعار خود عشق از جانب زن بیان می کنند که زن ہندو ہمین یک شوہر می کند۔ و او را سرمایۂ زندگی می شمارد و بعد مُردن شوہر خود را با مُرده شوہر می سوزد۔ امیر خسرو علیه الرحمه می گوید ؎

خسروا در عشق بازی کم ز ہندو زن مباش　　کز برای مرده سوزد زنده جانِ خویش را

او فرا گرفته شد ؎

نماند گریه شبِ وصل بیقراران را | سهیل طلعتِ آن ماه بُرد باران را
خبر برید شبِ عید پیر مصطبه را | که راست می کنم امشب قصهٔ رسی شب را
اگر سرِ نکشم سوی بیخودی چه کنم | مرا ز همدمے خود ملال مے گیرد
شدیم خاک ولیکن ز بوی تربتِ ما | توان شناخت کزین خاک مردمی خیزد
مژگان مپوش چون قدم از دیده میکنی | مردانِ ره برهنه نهادند پائے را
آنچه به فیضی نظرِ دوست کرد | مشکل اگر دشمنِ جانی کند

رباعی

برما چه زیان اگر صفِ اعدا زد | مشتے خاشاک لطمه بر دریا زد
ما تیغ برهنه ایم در دستِ قضا | شد کشته کسے که خویش را بر ما زد

(۳) انیسی شاملو یولقلی بیگ

نکته سنج یگانه است و انیس معانی بیگانه - از ایران دیار بسیر هند خرامید ومدتها در ظل عاطفت خانخانان آرمید - وفاتش در برهان پور در سنهٔ ثلث عشر والف (۱۰۱۳) واقع شد -

انیسی نظم قصهٔ محمود و ایاز شروع کرده بود - هادم اللذات قطع سخن کرده آن نقش صورت اتمام نپذیرفت - از انست در وصف چشمه ؎

بحدے سرد کز بیم فسردن | نیارد عکس در وے غوطه خوردن
بریم ما غم تو هر نفس بخانهٔ خویش | چنانکه مرغ برد خس بآشیانهٔ خویش
یادگار از ما درین عالم غم بسیار ماند | رفت اگر آتش نشانِ دود بر دیوار ماند
خبرِ گل مرسانید به مرغانِ قفس | کس چرا مژدهٔ نوروز بزندان آرد

دوبیت بیت مقابل لیلی مجنون موزون ساخت و با اشرفیها از نظر بادشاه گزرانید- درجۂ استحسان یافت- حکم شد کہ نسخۂ دیگر نوشتہ مصوّر سازند- و نقیب خان درحضور می خواندہ باشد- ازان کتاب است ؎

بانگِ قلمم درین شبِ تار — بس معنی خفتہ کرد بیدار

و در برابر مخزن اسرار مرکز ادوار نقش بست و آن سواد را بعد وفات او شیخ ابو الفضل بہ بیاض رسانید

و در پہلوی شیرین خسرو- سلیمان بلقیس و در ازاءِ سکندر نامہ- اکبر نامہ و در تقابل ہفت پیکر ہفت کشور آغاز کرد امابا تمام نرسانید

از مقطعات اوست ؎

منم فیضی کہ در میدانِ معنی — چومن چابک سوارے تیز تگ نیست
بجلد شعر من از پوست تا مغز — ہجاے مردم ناپاک رگ نیست
بدان می ماند این پاکیزہ گفتار — کہ در دیوان حافظ نام سگ نیست

شیخ محمد یحییے الہ آبادی درکتاب اعلام الانام گوید- صاحب قطعہ را این بیت بنظر نرسیدہ ؎

شنیدہ ام کہ سگان را قلادہ می بندی — چرا بگردنِ حافظ نمی نہی رسنے

راقم الحروف گوید در بعضے نسخ دیوان خواجہ حافظ بجائے لفظ حافظ لفظ عاشق واقع شدہ و مقطع چنین است ؎

مزاج دہر تبہ شد درین بلا حافظ — کجاست فکر حکیمے و راے برہمنے

از حسن اتفاقات اینکہ چیزے کہ شیخ فیضی مے خواست در دیوان فقیر آزاد موجود است و ازین لفظ مبراست-

دیوان شیخ فیضی بنظر در آمد متضمن اصناف شعر است- بیتے چند از غزلیات

واز جملہ ثانی شیخ علی نقی کمرہ قصیدۂ سی و پنج بیت در ستایش شیخ فیضی پرداختہ واز صفاہان بہند روان ساختہ ازان است ؎

مرا فگند بر نظم امورم پر تو فیضی ... ابوالفیض آن گزین اکبر و شیخ کبیر من

ظہیر قدوۂ پیشینیان حتے ظہیر الدین ... امیر زبدۂ اہل زمان حتی امیر من

اگر ہستم مجیر اندر سخن او ہست خاقانی ... وگر من مستجیرم آستان او مجیر من

کیم با او رسد در شاعری دعوائے ہمچشمی ... کہ در این خانقاہم من مرید او ست پیر من

زمین ہند با قرب درش نعم النعیم دل ... ہوائے خلد دور از حضرتش بئس المصیر من

و شیخ فیضی را وقت سفارت برہان شاہ والی احمد نگر با ملا ملک قمی و ملا ظہوری ترشیزی ملاقات واقع شد و صحبت کبری اتفاد - بعد معاودت از جانبین ابواب محبت نامہا مفتوح بود

ملا ظہوری نثر لطیفے در مدح شیخ فیضی بقلم آوردہ - حکیم عین الملک شیرازی مکتوبات شیخ جمع نمودہ و در خاتمۂ مکتوبات - نثر مذکور مندرج ساختہ -

مرزا صائب علیہ الرحمہ او را بخوبی یاد می کند و می فرماید ؎

این آن غزل کہ فیضی شیرین کلام گفت ... در دیدہ ام خلیدہ و در دل نشستہ

احوال شیخ فیضی تفصیلا در فصل ثانی از دفتر اول پیرائیہ بیان پوشیدہ اینجا آنچہ مناسب منصب شاعری است سمت گذارش می یابد -

نامش ابوالفیض است - سالہا فیضی تخلص کرد - آخر فیاضی قرار داد و اشعار باین معنی می نماید ؎

زین پیش کہ سکہ ام سخن بود ... فیضی رقم نگین من بود

اکنون کہ شدم بہ عشق مرتاض ... فیاضیم از محیط فیاض

پادشاہ او را بنظم خمسہ مامور ساخت - در مدت پنج ماہ کتاب نلدمن چہار ہزار و

که هم جانب خوش طبعی منظور است وهم جانب همت. قسم ثانی. جمعے که قدم سعی باین دیار نفرسوده اند. وغائبانه تحفه گرانمایهٔ مدح ارسال نموده. مثل[1] خواجه حافظ شیرازی قدس سرهٗ که بدرگاه سلطان غیاث الدین والی بنگاله غزلے فرستاد. این دوبیت ازان است ؎

شکر شکن شوند همه طوطیان هند زین قند پارسی که به بنگاله مے رود

حافظ ز شوق مجلس سلطان غیاث دین غافل مشو که کار تو از ناله مے رود

ومثل عارف[2] جامی قدس سرهٗ که اورا با ملک التجار خواجه محمود گاوان امیر الامراء سلطان محمد شاه بهمنی والی دکن ارتباط خاص بود وارمغان مدائح ارسال می فرمود. ازانجمله قصیده الیست که یک بیتش این است ؎

هم جهان را خواجه وهم فقر را دیباجه است سرّ الفقر است لیکن تحت استار الغنا

ودر خاتمهٔ غزلے می فرماید ؎

جامی اشعار دلاویز تو جنسی است لطیف بودش از حسن ادا لطف معانی تارش

همرهِ قافلهٔ هند روان کن که رسد شرف مهر قبول از ملک التجارش

اما در عهد اکبر بادشاه عدد هر دو قسم بحد کثرت رسید. وبازار هر دو گروه نهایت[3] گرم گردید. طائفه اولی عیان اند. ومستغنی از اطالتِ بیان. وطائفهٔ ثانی را شیخ ابو الفضل در آئین اکبری بیان می کند و می گوید :-

"وآنانکه سعادت بار نیافتند واز دور دستها گیتی خداوند را ستا گزارند بس انبوه چون قاسم[1]
" گونابادی. ضمیری[2] سپاهانی. وحشی[3] یافقی. محتشم[4] کاشی. ملک[5] قمی. ظهوری[6] ترشیزی
" رشکی[7] همدانی. ولی[8] دشت بیاضی. نیکی[9]. نظیری[10]. صبری[11] اردستانی. نگاری[12]
" اسفرائنی. میر حضوری[13] قمی. قاضی نوری[14] سپاهانی. صافی[15] یمینی. طوفی[16] تبریزی[17] الخ"

---

۱ ریاض السلاطین صفحہ ۱۰۶ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۹۰ع۔
۲ فرشتہ جلد اول صفحہ ۴۹۴ مطبوعہ بمبئی۔ ۳ آئین اکبری جلد اول صفحہ ۱۸۲ مطبوعہ کشوری لکھنؤ سنہ ۱۸۸۲ع۔

قصر سلطانِ جہان احمدِ بہمن شاہ است آسمان ہم نتوان گفت کہ ترکِ ادب است

سلطان در وجہ صلہ دوازدہ ہزار بستۂ قماش عنایت نمود شیخ گفت لا تحمل عطایاکم اِلّا مَطَایَاکُمْ۔ سلطان بیست ہزار تنکہ دیگر وجہ کرایہ راہ رعایت فرمود شیخ با احمال و اثقال بخراسان عطف عنان نمود[۱] و مثل شہیدی قمی کہ بعد فوت سلطان یعقوب بدیار ہند ہجرت برگزید و در دکن و گجرات زندگانی بسر برد۔ صاحب تاریخ فرشتہ گوید[۲] کہ چون اسماعیل عادل شاہ در سنہ ست وثلثین وتسعمائۃ (۹۳۶) قلعہ بیدر مفتوح ساخت وخزائن را بکلید سخاوت برروئے خلائق باز کرد۔ مولانا شہیدی قمی کہ از کمال شہرت از تعریف مستغنی است درآن مدت از خطۂ گجرات آمدہ بود۔ و بواسطۂ سمت شاعری کمال تقرب نزد سلطان پیدا کرد۔ سلطان حکم فرمود کہ بخزانہ رفتہ آن قدر زر احمر کہ حملش مقدور باشد بردارد۔ چون مولانا از رنج سفر فی الجملہ ضعف و ناتوانی داشت بعرض رسانید کہ روزے کہ از گجرات متوجہ این درگاہ می شدم دو چندان این قوت داشتم چہ باشد کہ بعد از چند روز کہ آن توانائی عود نماید برین خدمت رُوح پرور سرافراز شوم۔ سلطان سخن پرور نکتہ گزار لب بہ تبسم شیرین کردہ گفت نشنیدۂ کہ آفتہاست در تاخیر و طالب را زیان دارد۔ باید کہ دو دفعہ بخزانہ رفتہ آنچہ از دست برآید تقصیر نکنی۔ و وقت فرصت غنیمت شماری۔ چون این حکم عین مدعاے مولانا بود شگفتہ و خندان از مجلس برخاستہ دو کرت بخزانہ شتافت وہمیانہاے بیست و پنج ہزار ہون طلا بیرون آورد۔ چون خازن این خبر بسمع بادشاہ رسانید۔ فرمود مولانا راست مے گفت کہ من قوت ندارم۔ و نزاکت این کلام برارباب ادراک واضح و روشن است

[۱] تاریخ فرشتہ جلد اول صفحہ ۶۲۷ مطبوعہ بمبئی و تذکرۂ دولت شاہ صفحہ ۴۰۰ مطبوعہ یورپ۔
[۲] تاریخ فرشتہ جلد دوم صفحہ ۳۴ مطبوعہ بمبئی۔

کلیم همدانی باین خطاب سکۂ تفاخر در آفاق زدند۔

و بر متتبعان اخبار موزونان روزگار هویداست که از شعراء ولایت ایران و توران کسانیکه بمداحی سلاطین و امراء هند پرداخته دو قسم اند قسم اول جمعے که از اوطان خود بگلگشت هند شتافته اند۔ و صحبت ممدوحان دریافته مثل حکیم روحانی سمرقندی صاحب تاریخ صبح صادق گوید[1] که سلطان شمس الدین ایلتمش والی دہلی در سنہ ثلث وعشرین وستمأئة (۶۲۳) قصد رنتھنبور کرد و گرفت پس بمندور رفت و استیلا یافت۔ حکیم روحانی سمرقندی در آن آوان از بخارا بخدمت او پیوست و قصیده بعرض رسانید و صلۂ جزیل یافت مطلعش این است ؎

خبر به اہل سما برد جبرئیل امین زفتحنامۂ سلطانِ عصر شمس الدین

و مثل بدر چاچی که در پایان عمر بهند خرامید و مشمول فراوان عنایت و رعایت سلطان محمد تغلق شاه گردید و به فخر زمان مخاطب گشت۔ دیوانش بین الجمهور مشهور است۔ طور خاصے دارد و تشبیه کنایت اکثر بکار می برد و مثل شیخ آذری اسفرائنی که بعد تحصیل زیارت حرمین مکرمین شرفهما الله تعالی بسیر هند شتافت و باسلطان محمد نبیرۂ رایات اعلیٰ خضر خاں فرمانروائے دہلی برخورد و از انجا رو بدکن آورد سلطان احمد شاه بهمنی باعزاز و اکرام پیش آمد۔ اتفاقاً سلطان دران ایام شهر بیدر بنیاد می کرد و دارالامارة در کمال شکوه طرح انداخت شعراء پاے تخت کتابۂ عمارت بنظم آوردند۔ شیخ آذری هم چند بیت موزون ساخت۔ از انجمله است این دو بیت ؎

حبذا قصر مشید که ز فرطِ عظمت آسمان پایۂ از سدۂ این درگاه است

---

[1] تاریخ فرشته جلد اول صفحه ۵۰۱ مطبوعه بمبئی۔

وبعضے نوشتہ اند کہ در عہد عضد الدولہ دیلمی در کتابہ قصر شیرین کہ تا آن وقت سلامت بود۔ این بیت بزبان قدیم نوشتہ یافتند ؎

هژیر ابگیهان انوشہ بزی جهان را نگهبان و نوشہ بزی

هژیر بضم ہا وکسر زای فارسی بمعنی خوب و نیکو و صاحب فرہنگ[1] سروری بفتح ہا گفتہ بر وزن صفیر نوشتہ۔ وازینجا بوضوح می رسد کہ وجود شعر فارسی پیش از زمان اسلام ہم بود۔

صاحب تاریخ صبح صادق نقل می کند کہ اول کسیکہ بعد از بہرام گور در عہد اسلام شعر فارسی گفت عباس مروزی است۔ چون مامون خلیفہ بمرو رفت قصیدۂ در مدح او پرداخت وصلۂ جزیل یافت۔ مطلعش اینست ؎

اے رسانیدہ بدولت فرق خود تا فرقدین گسترانیدہ بجود و فضل در عالم یدین

ابتداء خلافت مامون سنہ ثلث وتسعین ومأتہ (۱۹۳) بودہ است۔

وبعضے قلمی نمودہ اند کہ یعقوب بن لیث صفار کہ در احدی وخمسین و مأتین (۲۵۱) استیلا یافتہ پسر او روز عید با اطفال جوزمی باخت ہفت جوز بہ گو افتاد ویکے بیرون ماند۔ پسر نومید شد۔ اتفاقاً جوز غلطیدہ بہ گو رسید از غایت سرور بر زبان پسر گزشت ؎ غلطان غلطان ہمی رود تا لب گو[2]۔

این کلام بمذاق یعقوب خوش آمد و با فضلا در میان آورد۔ بعد از خوض مصراعے از بحر ہزج یافتند و مصراعے وبیتے دیگر ضم ساختہ دوبیتی نام کردند و رفتہ رفتہ رباعی نام شد اما در شعراء عرب تا حال دوبیتی نام دارد۔

وبرخے آوردہ اند کہ ابتداء شعر فارسی در اسلام ابوحفص سغدی گفت و

---

[1] فرہنگ رشیدی جلد ۲ صفحہ ۳۰۴ مطبوعہ کلکتہ سنہ ۱۸۷۱ء۔

[2] تذکرہ دولت شاہ صفحہ ۳۰ مطبوعہ یورپ۔

چشانید۔ مرثیۂ فرزند شہید در سلک نظم کشید از انست ؎

تَغَیَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَیْهَا ‌ ‌ وَوَجْهُ الْاَرْضِ مُغْبَرٌّ قَبِیْحٌ

تَغَیَّرَ کُلُّ ذِیْ طَعْمٍ وَلَوْنٍ ‌ ‌ وَقَلَّ بَشَاشَةُ الْوَجْهِ الْمَلِیْحِ

فَوَا اَسَفِیْ عَلیٰ هَابِیْلَ اِبْنِیْ ‌ ‌ قَتِیْلًا قَدْ تَضَمَّنَهُ الضَّرِیْحُ

ابن اثیر و جم غفیر این ابیات را بآدم اسناد کردہ اند و جمعے دیگر انکار نمودہ اند کہ انبیا عَلَیْهِمُ الصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ از گفتن شعر معصوم اند۔

و در تفسیر معالم التنزیل[1] از ابن عباس روایت کردہ کہ آدم علیہ السلام این مرثیہ را باسلوب نثر ادا نمود و بفرزندان وصیت فرمود کہ ہمیشہ متوارث شوند و برین مصیبت عظمی رقت نمایند۔ چون بہ یعرب بن قحطان رسید۔ از زبان سریانی بلسان عربی ترجمہ کرد و موزون گردانید۔

امیر خسرو علیہ الرحمہ فرماید ؎

ما ہمہ در اصل شاعرزادہ ایم ‌ ‌ دل باین محنت نہ از خود دادہ ایم

و مرزا صائب گوید ؎

آنکہ اول شعر گفت آدم صفی اللہ بود ‌ ‌ طبع موزون حجتِ فرزندی آدم بود

اکثر مؤرخین آوردہ اند کہ اول کسیکہ شعر فارسی گفت بہرام گور است روزے بشکار رفتہ بود۔ شیرے را صید کرد و از غایت بشاشت این مصراع برزبانش گزشت

؎ منم آن پیل دمان و منم آن شیر یلہ

دلارام چنگی کہ محبوبۂ او بود و ہر سخن کہ از بہرام سر بر می زد مناسب آن جواب بہم می رسانید۔ در مقابل گفت ؎ نام بہرام ترا و پدرت بوجبلہ[2]

---

[1] تفسیر المائدہ۔ ۵ آیت ۳۴ صفحہ ۲۸۰ جلد ا مطبوعہ بمبئی و معجم فی معاییر اشعار عجم صفحہ ۱۶۸ مطبوعہ بیروت۔

[2] تذکرۂ دولت شاہ سمرقندی صفحہ ۲۹ مطبوعہ یورپ و معجم فی معاییر اشعار عجم صفحہ ۱۶۹۔

اکنون باید دانست کہ در حدیث اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِکْمَۃً اگر قطع نظر از مبالغہ کنند و اصل معنی اخذ نمایند یعنی بَعْضُ الشِّعْرِ حِکْمَۃٌ حاصل شود با نضمام او با حدیث ثانی شکل اول باین طریق بَعْضُ الشِّعْرِ کَلِمَۃٌ حِکْمِیٌّ وَالْکَلِمَۃُ الْحِکْمَۃُ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ فَبَعْضُ الشِّعْرِ ضَالَّۃُ الْمُؤْمِنِ۔ لفظ کلمہ در صغری زیادہ کردہ شدہ زیرا کہ شعر حکمت قولی است و حجت قاطع است در اثبات نتیجہ آنچہ مسلم[1] روایت می کند کہ "گفت شرید صحابی رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ ردیف شدم رسول اللہ را صلی اللہ علیہ وسلم روزے فرمود آیا ہست با تو از شعر امیہ بن الصلت چیزے۔ گفتم ہست۔ فرمود بیار۔ پس خواندم بیتے را کہ خوش آمد حضرت را صلی اللہ علیہ وسلم و فرمود زیادت کن تا آنکہ من خواندم صد بیت

و ازین حدیث مستفاد شد استحباب طلب شعر محمود کہ نتیجۂ شکل اول است و استحباب طلب زیادت و استحباب انشاء شعر۔ و استحباب طلب از ہر جا کہ باشد چہ اُمیہ بن الصلت کافر بود۔ و حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اٰمَنَ لِسَانُہٗ وَکَفَرَ قَلْبُہٗ در کتب سیر آمدہ کہ شعراء مدحت طراز حضرت صلی اللہ علیہ وسلم صد و شصت و نہ از رجال و دوازدہ از نسا بودند و باستثناء کریمۂ اِلَّا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَعَمِلُوا الصّٰلِحٰتِ[2] سرامدیا زبآسمان می سودند۔ و ہمچنین بسیارے از کبراء امت و فصحاء ملت کنوز سربستۂ عرش را بمفاتیح زبانہا کشودہ اند و نفائس معانی را باسلوب شعرادا نمودہ رَحِمَہُمُ اللّٰہُ تَعَالٰے۔

و اول کسیکہ جواہر سخن را در رشتۂ نظم کشید و این تحفۂ موزون را از خزانۂ غیب بقلمرو شہود رسانید آدم علیہ السلام است چون قابیل ہابیل را شربت شہادت

[1] مسلم جلد ۲ صفحہ ۱۹۸ مطبوعہ مصر و تہذیب الاسماء صفحہ ۱۶۲ مطبوعہ یورپ۔

[2] الشعراء ۲۶۔ آیت ۲۲۷۔

و مدارج تفضیل شعر را تا کجا طے فرمود پس معنی کلام شریف چنین شد کہ ہر آینہ حکمت نیست مگر بعضے از شعر۔ لطف کلام صاحب جوامع الکلم را صلے اللہ علیہ وسلم باید دریافت کہ مبالغہ بہ شعر مناسبت داشت۔ این مناسبت شعرے را در کلامے کہ برائے مدح شعر آوردہ رعایت نمود و دستاویزے برائے جواز مبالغہ و قتیکہ مصلحتے شرعی مقتضی باشد افادہ فرمود صلی اللہ علیہ وسلم۔

وطیبی شارح مشکوٰۃ دربیان قول حضرت صلی اللہ علیہ وسلم اِنَّ مِنَ الْبَیَانِ لَسِحْراً مے گوید کہ من تبعیضیہ است و مراد تشبیہ بیان بہ سحر است و حق کلام این کہ گفتہ شود ان بعض البیان کالسحر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم قلب کرد و خبر را مبتدا ساخت واصل را فرع و فرع را اصل گردانید بجہت مبالغہ۔

وابن ماجہ روایت می کند اَلْكَلِمَةُ الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ حَيْثُمَا وَجَدَ هَا فهو احق بها یعنی کلمۂ حکمت گم شدۂ مومن است ہر جا کہ یابد آن را پس او سزاوار تر است بہ اخذ آن۔ وقید ہر جا یابد برای آنست کہ مے باید نظر این کس بہ مقول باشد نہ بہ قائل چنانچہ گفتہ اند اُنْظُرْ اِلٰى مَا قَالَ وَلَا تَنْظُرْ اِلٰى مَنْ قَالَ

ودر کفایۃ الحاجہ شرح سنن ابن ماجہ گوید بعبارت عربی حاصلش اینکہ کلمۂ حکمت ضالۂ مومن است یعنی مطلوب است او را در کمال مطلوبیت پس لائق بحال مومن اینست کہ بجوید کلمۂ حکمت را چنانکہ می جوید کسے گم شُدۂ خود را۔ این کلام بطریق ارشاد و تعلیم واقع شدہ نہ بطریق اخبار چہ بسا مومن کہ اصلا طلب ندارند یا بطریق اخبار واقع شدہ بحمل مومن بر فرد کامل انتہے و کلمۂ حکمت شامل باشد نثر و نظم را بجہت عموم لفظ۔ مؤید ثانی است اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِكْمَةً۔ طرفہ اینکہ اطلاق کلمہ بر قصیدہ ہم آمدہ۔ و در زمان قدیم شعر عرب ہمین قصیدہ بود۔ قَالَ الْجَوْهَرِيُّ الْكَلِمَةُ الْقَصِيْدَةُ بِطُوْلِهَا۔

أَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبْ أَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبْ

وگاہے اصلاح شعرے فرمود۔ سید محمد برزنجی مدنی رحمہ اللہ تعالیٰ در بعض رسائل خود آوردہ کہ کعب بن زہیر در بیت

إِنَّ الرَّسُوْلَ لَنُوْرٌ يُسْتَضَاءُ بِهٖ مُهَنَّدٌ مِّنْ سُيُوْفِ اللّٰهِ مَسْلُوْلٌ

سُيُوْفِ الْهِنْدِ گفتہ بود۔ حضرت صلی اللہ علیہ وسلم سُيُوْفِ اللّٰهِ ساخت۔

راقم الحروف گوید ظاہرا سبب اصلاح حضرت صلی اللہ علیہ وسلم آنست کہ لفظ زائد در کلام واقع نشود چہ مہند تیغے را گویند کہ مصنوع از آہن ہند باشد قَالَ الْجَوْهَرِیُّ الْمُهَنَّدُ السَّيْفُ الْمَطْبُوْعُ مِنْ حَدِيْدِ الْهِنْدِ

شبے در مدینہ منورہ عَلٰى مُنَوِّرِهَا الصَّلٰوةُ وَالتَّحِيَّةُ نکتۂ در فضیلت کلام موزون بر ضمیر این فقیر وارد گردیدہ وآن اینست کہ بخاری روایت می کند اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِكْمَةً۔ بر ضمائر حکمت پناہان وطبائع دقت دستگاہان ہویداست کہ بعضے از شعر یعنی شعرے کہ شرعا محمود باشد مندرج در مفہوم حکمت است زیرا کہ مفہوم شعر اخص من وجہ از مفہوم حکمت است ومقصود ازین کلام بیان فضیلت شعر است پس سزاوار آنست کہ مخبر عنہ واقع شود ومقدم در ذکر باشد وحق عبارت این کہ گفتہ شود بَعْضُ الشِّعْرِ حِكْمَةٌ اما حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود اِنَّ مِنَ الشِّعْرِ حِكْمَةً تقدم لفظی را بر اصل خود گزاشت برای اہتمام شان شعر وافادۂ حصر واسلوب معنوی را قلب کرد وحکمت را مخبر عنہ ساخت بجہت مبالغہ در مدح شعر یعنی ماہیت حکمت بعضے از شعر است ولازم آمد کہ جمیع افراد حکمت بعضے از شعر باشد ومندرج دران کہ اندراج ماہیت مستلزم اندراج جمیع افراد است وخبر حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از افادۂ حصر بتقدیم خبر وایراد کلام باسلوب تاکید چہ قدر بر مراتب مبالغہ افزود و

---

[1] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۱۹۷ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء۔

عُنُقُهٗ جِیدُ دُمْیَةٍ برای تصویر مدعا گردن مبارک را به گردن تمثال عاج تشبیہ دادہ و آن را مضایقہ ندانستہ۔

و قفال و صیدلانی کہ از اکابر علما اند گفتہ اند کہ کذب شعر کذب نیست زیرا کہ قصد کاذب تحقیق قول خود است یعنی کذب را صدق وا می نماید و قصد شاعر محض تحسین کلام است۔"

ازینجا ثابت شد کہ تخیلات موزونان برای تزئین اشعار و تحلیۂ بنات افکار جائز باشد وَلِلّٰہِ دَرُّ الْقَائِلِ ؎

مُحِقَتْ بَانَتْ سُعَادُ ذُنُوبَ کَعْبٍ　　وَ اَعْلٰی کَعْبَہٗ فِی کُلِّ نَادٍ

و حضرت صلے اللہ علیہ وسلم گاہے مثل می زد بمصراعے و می فرمود راست ترین کلمہ کہ شاعر گفت کلمۂ لبید است ؎ اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ و احیانا تمثل می فرمود باین مصراع ؎ وَیَاْتِیْكَ بِالْاَخْبَارِ مَنْ لَّمْ تُزَوِّدِ

و ہر جا در کلام الٰہی و حدیث رسالت پناہی ذم شعر و شعرا واقع شدہ باتفاق ائمۂ دین در بارۂ ژاژخایان مشرکین است۔

اما نفی تعلیم شعر از حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در کریمۂ[1] مَا عَلَّمْنٰہُ الشِّعْرَ وَمَا یَنْۢبَغِیْ لَہٗ از برائے آنست کہ اگر حضرت صلے اللہ علیہ وسلم فکر شعر شعار خود می ساخت پست فطرتان گمان می بردند کہ تکلم مبارک بہ آیات بینات از جہت سلیقۂ زبانی است نہ سفارتِ ربانی

و این نکتہ دلیلے است واضح بر براعتِ ایں صناعت

معہذا احیانا از ان مرتبۂ جامع صلے اللہ علیہ وسلم کلام موزون سر بر می زد۔ از انجملہ است ؎

---

[1] سورۂ یٰس ۳۶۔ آیت ۶۹۔

ابیاتے کہ گفتہ بود بعرض رسانید اولش این است ؎

غَذَوْتُكَ مَوْلُوْدًا وَّعُلْتُكَ يَافِعًا تُعَلُّ بِمَا اَجْنِىْ عَلَيْكَ وَتَنْهَلُ

جابر رضی اللہ عنہ گوید فَبَكٰى رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ اَخَذَ تَلْبِيْبَ اِبْنِهٖ وَقَالَ لَهٗ اِذْهَبْ فَاَنْتَ وَمَالُكَ لِاَبِيْكَ یعنی گریست حضرت صلی اللہ علیہ وسلم از استماع ابیات۔ پس گرفت گریبان پسر را و فرمود برو۔ تو و مال تو پدر تراست۔

مسئلہ تصرف پدر در مال پسر بقدر ضرورت بہمیں حدیث ثابت شدہ و در حدیث شریف آمدہ ذُكِرَ عِنْدَ رَسُوْلِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الشِّعْرُ فَقَالَ هُوَ كَلَامٌ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔ (مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۲)

و ابن سیرین گفت هَلِ الشِّعْرُ اِلَّا كَلَامٌ لَا يُخَالِفُ سَائِرَ الْكَلَامِ اِلَّا فِى الْقَوَافِىْ فَحَسَنُهٗ حَسَنٌ وَّقَبِيْحُهٗ قَبِيْحٌ۔

مقصد آنکہ شعر فی نفسہ مذموم نیست بلکہ حسن و قبح راجع می شود بمدلول در این امر خود نظم و نثر مساوی است۔ و معنی قبح آنست کہ مخالف شرع باشد مثل ہجو و شتم مسلمانے یا کذبے کہ موجب اضرار باشد نہ کذبے کہ محض برائے تحسین کلام آرند۔ چہ قصیدۂ بانت سعاد فراوان اغراقات دارد و متضمن تغزل با سُعاد و تشبیہ رضاب بہ شراب است ؎

تَجْلُوْ عَوَارِضَ ذِىْ ظَلْمٍ اِذَا ابْتَسَمَتْ كَاَنَّهٗ مُنْهَلٌ بِالرَّاحِ مَعْلُوْلٌ

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم این ہمہ را شنید و انکارے نفرمود[۲]

و ازین زیادہ تر آنکہ واصف حضرت صلی اللہ علیہ وسلم در حدیث كَانَ

---

[۱] شرح بانت سعاد لابن ہشام الانصاری صفحہ ۲۲ مطبوعہ یورپ ۱۸۷۱ء

[۲] کتاب الموشّی صفحہ ۱۰۵ مطبوعہ یورپ ۱۳۰۲ ہجری بمقام بریل

وشیخ جلال الدین سیوطی در خصائص کبری روایت مے کند کہ
نابغہ جعدی شعرے در حضور پُر نور حضرت رسالت صلے اللہ علیہ وسلم خواند
فرمود اَجَدْتَ لَا یَفْضُضِ اللّٰہُ فَاکَ یعنی شعر جید گفتی نشکند خدائے تعالےٰ
دندان ترا۔

عمر نابغہ یکصد و چند سال شد دندانے نہ ریخت[۱]۔ و در روایتے ہر گاہ
دندانے می اُفتاد بجائے آں دیگرمی روئید۔

و بیہقی در دلائل[۲] بابے مستقل عقد کردہ و گفتہ بَابُ اِخْتِیَارِہٖ صَلَّی
اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ الشِّعْرَ و حدیثے طویل آوردہ از جابر رَضِیَ اللّٰہُ عَنْہُ
حاصل مضمون حدیث آنکہ مردے نزد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم آمد و گفت
یا رسول اللہ پدر من می خواہد کہ مالم بگیرد حضرت فرمود پدر خود را پیش من بیار۔
چون پدر او آمد۔ حضرت فرمود پسر تو می گوید کہ تو مال او را مے گیری۔ عرض کرد
کہ بپرس یا رسول اللہ او را کہ مصرف مال او نیست مگر عمات و قرابات او۔ آیا
صرف نکنم آن را بہ نفس خود و عیال خود۔ پس نازل شد جبریل علیہ السلام و
گفت یا رسول اللہ این شیخ در نفس خود شعرے گفتہ است کہ تا گوش او نرسید
یعنی ہنوز از زبان بر نیامدہ۔ حضرت صلے اللہ علیہ وسلم پرسید آیا گفتی در نفس
خود شعرے۔ شیخ گفت لَا یَزَالُ یَزِیْدُنَا اللّٰہُ تَعَالٰی بِكَ بَصِیْرَۃً وَّیَقِیْنًا
یعنی ہمیشہ افزون کناد ما را اللہ تعالیٰ بتو بصیرت و یقین را۔ و ہفت عدد

---

[۱] دلائل النبوۃ جلد ۲ صفحہ ۱۶۴ و خصائص کبری جلد ۲ صفحہ ۱۶۶ ہر دو مطبوعہ حیدرآباد دکن۔
[۲] در نسخہ دلائل بیہقی مطبوعہ دائرۃ المعارف حیدرآباد دکن تفحص نمودہ شد۔ اما این باب و
حدیث مذکور بنظر نیامدہ۔ آرے این روایت مع ہفت عدد ابیات در کتاب سیرۃ محمدیہ مؤلفہ
مولوی کرامت علی دہلوی مرحوم مطبوعہ بمبئی صفحہ ۴۲۰ منقول است و صرف ابیات در شرح حماسہ
تبریزی صفحہ ۴۷۳ و ۴۷۴ مطبوعہ یورپ بمقام بن سنہ ۱۸۲۸ء ہم موجود است۔

معنی طرازان را به انعام صلات واقسام عنایات می نواخت خطاب[۱] اُھْجُوا الْکُفَّارَ فَاِنَّهَا اَشَدُّ عَلَیْهِمْ مِنْ رَشْقِ النَّبْلِ[۲] ونصب منبر برائے حسان بن ثابت رَضِیَ اللہُ عَنْہُ و دعا[۳] اَللّٰھُمَّ اَیِّدْہُ بِرُوحِ الْقُدُسِ و حدیث[۴] ھَجَاھُمْ حَسَّانُ فَشَفیٰ وَاسْتَشْفیٰ وعطائے[۵] شیرین نام جاریہ بہ حسان رَضِیَ اللہُ عَنْہُ دروجہ صلۂ شعر وانعام[۶] بردمبارک بہ کعب بن زہیر درجائزۂ قصیدۂ بَانَتْ سُعَادُ مشہور است ودرکتب معتبرہ مسطور۔

ودرتفسیر قرطبی آوردہ قال کعب (بْنُ مَالِكٍ) ؎

جَاءَتْ سَخِیْنَةُ کَیْ تُغَالِبَ رَبَّهَا وَلَیُغْلَبَنَّ مُغَالِبُ الْغَلَّابِ

حضرت صلی اللہ علیہ وسلم فرمود " لَقَدْ مَدَحَكَ اللہُ یَا کَعْبُ فِیْ قَوْلِكَ ھٰذَا وددروایتے آمدہ کہ حضرت فرمود اِنَّ اللہَ لَمْ یَنْسَ ذٰلِكَ لَكَ یعنی بدرستی اللہ تعالےٰ فراموش نکند ایں شعرے کہ تراست[۷]۔

حواشی

مراد از سخینہ[۸] بخائے معجمہ بروزن سفینہ قریش اند ودراصل سخینہ طعام است کہ از آرد وروغن ترتیب دہند۔ قریش این طعام را اکثر استعمال مے کردند ومردم دیگر ازین وجہ قریش را طعنہ می زدند تا بحدیکہ نام ایشان سخینہ اُفتاد ولیغلبن صیغۂ مجہول است ومغالب صیغۂ اسم فاعل وغلاب صیغۂ مبالغہ یعنی آمدند قریش تا غالب شوند پروردگار خود را وہر آئینہ مغلوب می شود غلبہ جویندہ بر کسے کہ سخت غالب است یعنی حق سبحانہٗ وتعالےٰ۔

---

[۷] تفسیر کبیر جلد ۷ صفحہ ۵۵۰ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ + [۸] تفسیر درالمنثور جلد ۵ صفحہ ۱۰۰ مطبوعہ مصر۔
[۵] مجمع بحار الانوار جلد ۲ صفحہ ۱۰۲ و مشکوٰۃ صفحہ ۴۰۱ مطبوعہ دہلی ۱۲۷۱ھ ہجری۔

را با شعراء فارسی مزج نساختم۔ کہ فارسی دانان بسیط مطالعۂ اشعار عربی را وا می گزارند۔ و کاتبان عجم زبان عرب را بہ تحریفات از صورت نوعے بر می آرند۔

و بہ تقریب مردم بلگرام جمعے دیگر را درین محفل خوانده ام و قوافل سخن را از کجا تا بکجا رسانده۔ لمؤلفہ

این تازه سواد سرمۂ دیدار است | سرمایۂ بینشِ اُولِی الْاَبصار است
هر چند تکلفے ندارد امّا | چون نقش فرنگ سادۂ و پرکار است

اکنون تاریخ ترتیب کتاب ثبت می نمایم۔ و نظرها را بہ نهال سیرابی نضارت می افزائیم ؎

خوشا مشاطۂ کلکِ هنرمند | بہ رخسارِ ورق مالیده غازه
شنو از قمریانِ غیب تاریخ | نشاند آزاد سروِ سبز تازه

اُمید از حکماء این فن و حرکت شناسانِ نبض سخن آنکہ اگر خدمت نیازمند پسند اُفتد۔ نوشدارو دعا مرحمت نمایند۔ و اگر سقمے ملاحظہ شود۔ بہ معجون لطف معالجہ فرمایند۔ اِنْ اَجْرِیَ اِلَّا عَلٰی رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَ هُوَ نِعْمَ الْمَوْلٰی وَ نِعْمَ الْمُعِیْنُ

فصل اوّل در ذکر صاحب طبعان فارسی اَیَّدَهُمُ اللّٰهُ بِرُوْحِ الْقُدُسِ۔

نخستین خامۂ زمزمہ سنج شرافت کلام موزون و اصالت این دُرّ مکنون بیان می سازد و سامعۂ سخن پرستان را باین حرف دلنشین می نوازد۔

ارباب سیر اتفاق دارند کہ در محفل اقدس رسالت پناهی و رسانندۂ نفائس وحی الٰهی عَلَیْهِ اَفْضَلُ الصَّلَوٰاتِ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ نسیم سخن موزون می وزید و غنچۂ لعل مبارک با تبسم آشنا می گردید و هرگاه خاطر ملکوت ناظر از استماع سخن می کشود مخاطب را بہ خواندن شعر دیگر پیهم اشاره می فرمود۔

و موزونانِ پائے تخت رسالت را بہ هجو مشرکان مامور می ساخت و طائفۂ

"بیت پر تو عمر چراغے است کہ در بزم وجود — بہ نسیم مژہ بر ہم زدنی خاموش است"

الی اصل بعد تالیف ید بیضا بخاطر رسید و سر پنجۂ حب الوطن دامنِ دل کشید
کہ کتابے در ذکر صاحب کمالانِ بلگرام صَانَہُ اللّٰہُ عَنْ طَوَارِقِ اَلْاَیَامِ بہ تحریر
در آید۔ و آثار یکہ در نقاب خفا متواری است جلوۂ ظہور نماید۔ لختے بہ تحقیق و
تنقیح مطالب پرداختم۔ و طاؤسان معانی را بگلدام عبارت بند ساختم کتابے
در پنج فصل صورت بست۔ و شاہدے کہ گرد خیال می گشت بر کرسی نشست نخست
قرعۂ وحدت انداختم۔ و فصول خمسہ را در مجلد واحد جمع ساختم۔ و گروہے کہ بخلعت
جامعیت آراستہ اند۔ و بجواہر حیثیات پیراستہ مثل عرفان طرازی و نکتہ پردازی۔
ہم فصل فقرا را سرمایۂ طراوت بخشیدند۔ و ہم فصل شعرا را سامانِ نضارت۔ امداد
موضعِ اول دائرۂ استیعاب بر سطح ورق کشیدم و در موضعِ ثانی رشتۂ حوالہ در انگشت
قلم پیچیدم۔

شخصے خواست کہ نقل فصول شعرا بردارد۔ و فصلین فقرا و فضلا را واگذارد۔
درین صورت حال ارباب حوالہ معلق می ماند و کلام شاعرِ بے ترجمہ خاطر موحدان
را بہ تسلی نمی رساند لہذا کتاب را بدو دفتر تقسیم کردم۔ و تفصیلیانِ دفتر اول را درین
دفتر نیز بر سبیلِ اجمال و استقلال بہ تحریر در آوردم۔

نام دفتر اول **مآثر الکرام تاریخ بلگرام** است مشتمل بر دو فصل فقرا
و فضلا نَوَّرَ اللّٰہُ مَضَاجِعَھُمْ

و نام این دفتر **سرو آزاد** است نیز محتوی بر دو فصل فصل اول در ذکر
صاحب طبعان فارسی اَیَّدَھُمُ اللّٰہُ بِرُوحِ الْقُدُسِ فصل ثانی در ذکر قافیہ سنجان
ہندی جَزَاھُمُ اللّٰہُ بِجَائِزَۃِ الْخَیْرِ

و برائے شعراء عربی انموذجے علیحدہ بزبان عربی طرح انداختم و فصحاء تازی

می رساند که مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَاْتِ بِخَيْرٍ مِّنْهَآ اَوْ مِثْلِهَا[1] احکام ساکنانِ حضیضِ امکان و فرورفتگانِ اَسْفَلُ السَّافِلِيْنَ نقصان بہ طریق اولیٰ قابل تبدیل و نیاز مند تعدیل تواند شد ہر چند نسخ اول ثمرۂ حکمت است و نسخ ثانی نتیجۂ غفلت اَلْحَق تا کہ مصنف نشئۂ زندگی در سر و لباس عنصری در بر دارد کتاب بہ انجام نمی تواند رسید و طرۂ گفتگو سر از درازی نمی تواند پیچید کہ بعد از نظر ثانی و ثالث و ہلم جرًّا نقصانہا کل می کند و خارہا در خاطر می شکند بلے روزے کہ مصنف تمام شود تصنیف نیز رنگِ مصنف گیرد و از لب بستنی کار رسالہا صورت پذیرد۔

آوردہ اند کہ رکن قلم و سخندانی عماد کاتب اصفہانی وقتے علم مناقشہ افراخت و اعتراضے بر کلام استاذ البلغاء قاضی عبد الرحیم نسائی متوجہ ساخت قاضی جواب درستے تحریر نمود و بادۂ صافی بر مجلسیان عالم انصاف پیمود ملخص جوابش این کہ "قَدْ وَقَعَ لِیْ شَیْءٌ وَّمَا اَدْرِیْ اَوَقَعَ لَكَ اَمْ لَا وَهُوَ اَنَّ الْاِنْسَانَ لَا يَكْتُبُ كِتَابًا فِيْ يَوْمِهٖ اِلَّا يَقُوْلُ فِيْ غَدِهٖ لَوْ غُيِّرَ هٰذَا لَكَانَ اَحْسَنَ وَلَوْ تُرِكَ ذٰلِكَ لَكَانَ اَوْلٰى وَهٰذِهٖ عِبْرَةٌ عَظِيْمَةٌ وَّحُجَّةٌ مُّسْتَقِيْمَةٌ عَلٰى اسْتِيْلَاءِ صِفَةِ النُّقْصَانِ عَلٰى طَبِيْعَةِ الْاِنْسَانِ"

و من ہیچمدان پیش از تالیف کتاب نظر بر عواقب امور داشتہ ام و در عنوانِ نسخۂ ثانی بہ خامۂ اعتذار این عبارت نگاشتہ :۔

"و با آنکہ سامان اصلاح چنانچہ باید و شاید ہنوز بحصول نہ پیوستہ و صورت این مدعا"

"خاطر خواہ نقش نہ بستہ اما باعثِ سرعتِ خامۂ خوشخرام در طی این مقام آنست کہ"

"حیات فانی گرہی است بر باد چشم بقا از دنتوان داشت و پیکر جسمانی حبابے است"

"بر آب۔ کار این دم بنفس دیگر نباید گزاشت"

[1] البقرہ ۲۔ آیت ۱۰۰۔

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْم

سرمایۂ حمد نیاز مبدعے کہ ارواح معانی را باقوالب الفاظ آمیخت و سبعۂ معلقۂ افلاک را از در قدرت آویخت و جواہر صلوات نثار امّی کہ نقش کلام معجز بر صفحۂ روزگار نشاند و محضر دعوئے زبان آوران را بہ مہر سکوت رساند و اولاد و الانژاد کہ مبادی فن ولایت و اصحاب عالیجناب کہ مطالع دیوان ہدایت اند۔

امّا بعد عرض می دارد یا شکستۂ زاویۂ گمنامی فقیر غلام علی متخلص بہ آزاد حسینی واسطی بلگرامی کہ ازین دلدادۂ زلف سخن و مخلص معنی طرازانِ نو و کہن بیش ازین بخدمت موزونانِ سلف و خلف پرداختہ و تذکرۃ الشعرائے مسمی بہ ید بیضا محرر ساختہ امّا آن نسخہ نقش انگارہ[1] و تصویر تنگارہ بود لہٰذا بعد فراہم رسیدن برخے از مواد رنگ اصلاح ریختہ شد و نقش ثانی بہ از اوّل برانگیختہ و چون سخن رسا تر از نشۂ شراب و سریع تر از پرتوِ آفتاب است ہر دو ید بیضا دستگاہ شہرت بہم رساند و جا بجا پرتوِ رواج افشاند۔

اکنون نظر دقیقہ سنج نسخۂ ثانی را ہم نمے تواند پسندید و در میزان اعتبار نمی تواند سنجید۔ طبع نیرنگ درین شیوہ معذور است و شیشۂ بوقلمون در تلون مجبور کہ چندانکہ ملکات می افزاید۔ ساختۂ و پرداختۂ پیشین تقویم پارین بہ نظر می آید و ہر گاہ احکام عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ بہ اقتضاء مصلحتے رنگ می گرداند و خزانِ نسخ بہم

[1] یعنے نقش ناتمام ۱۲

[illegible]

فہرست اسماء اصحاب کہ ذکر شان ضمناً وارد شدہ

فہرست تراجم فصل دوم

در ذکر (٨) شعراے ہندی بھاشا

فہرست تراجم فصل اول

در ذکر (۱۴۳) شعرائے فارسی

خلاصہ فہرست کتاب

(۱) تفصیل حصص کتاب (۲) فہرست دیباچہ کتاب
(۳) فہرست مستقل تراجم مندرجہ کتاب (۴) فہرست اسماء اصحاب کہ ذکرشان ضمناً واردشد

فہرست تراجم ماثر الکرام

دفتر ثانی

موسوم بہ سروِ آزاد

مشتمل بر دو فصل

فصل اوّل در ذکر شعراے فارسی مشتمل بریک صد و چہل و سہ (۱۴۳) تراجم از صفحہ ۱۴ تا صفحہ ۳۵۱

فصل دوم در ذکر شعراے ہندی مشتمل بر ہشت (۸) تراجم از صفحہ ۳۵۱ تا صفحہ ۴۰۷

سوانح مآل بعہد سلطنت والاحضرت شاہنشاہ اعظم سلطان سلاطین عالم [illegible]

وَمَنْ یَّتَوَکَّلْ عَلَی اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهٗ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِیْ خَلَقَ مِنَ الْمَآءِ بَشَرًا فَجَعَلَهٗ نَسَبًا

مجموعہ نسخہ

مظہر الاحدیہ

فی

بیان الانساب السادات الزیدیہ

من تالیفات جناب شاہ سید عبد الاحد صاحب ساکن قصبہ ظفرآباد حال وارد محلہ مفتی شہر جونپور بماہ فروری ۱۹۱۴ء مطابق ماہ ربیع الاول ۱۳۳۲ھ ہجری باہتمام احقر الکونین کاظم حسین مالک مطبع کاظمی واقع محلہ تارتلہ شہر جونپور

[illegible]

[illegible]

ʻAbd al-Ahad, Saiyid, Zafarābādī

[illegible]

قابل قدر اضافہ کیا ہے۔

مولوی غلام الحسنین صاحب پانی پتی کا نام نامی ترجمہ کی خوبی و عمدگی کے لئے ایک قابل اطمینان ضمانت ہے۔ فاضل مترجم نے جابجا نہایت عمدہ اور قیمتی نوٹ بھی لکھے ہیں اور اس کے بے مثل ہونے کا مزید استحکام اور وثوق یہ ہے کہ یہ ترجمہ عالیجناب شمس العلما مولانا الطاف حسین صاحب پانی پتی کی نظر سے گذرا اور ان کی اصلاح سے مزین ہوا ہے۔ خود پبلشر یعنے مولوی عبد اللہ خاں صاحب نے بھی خاص طور پر نہایت توجہ و اہتمام کے ساتھ اس کی تہذیب و ترتیب کی ہے۔ مصنف مرحوم نے انگریزی میں جو حوالے دئے تھے خان صاحب نے اُن کے صفحات بھی بتائے ہیں تاکہ تلاش کرنے والے کو آسانی ہو اور خود دوسرے حوالے تلاش کر کے بکثرت اضافہ کر دئے تاکہ مصنف کے بیان کو مزید تقویت و تائید ہو۔ انگریزی میں آیات قرآن کا فقط ترجمہ تھا۔ خان صاحب نے اس اردو ترجمہ میں اصل و متن کو جمع کر دیا اور بنصف کالم میں اصل آیت لکھ کر مقابل میں اس کا فصیح و صحیح اردو ترجمہ لکھا ہے۔ انگریزی سے عربی کے اسماء و اعلام کے نقل ہونے میں جس قدر دشواریاں ہیں اس کو صرف علمی مذاق رکھنے والے سمجھ سکتے ہیں۔ خان صاحب نے نہایت قابلیت و محنت کے ساتھ سیکڑوں عربی کتابوں کی مدد سے ان مشکلات کو بھی حل کیا۔ غرض کہ آپ نے اس کتاب کی تصحیح و تحشی میں نہایت جانکاہی عرق ریزی اور کمال تحقیق و تدقیق سے کام لیا ہے۔ اور حیرت انگیز بات یہ ہے کہ یورپ میں جو کام بڑی بڑی جماعتوں کے ہاتھ سے ہوتا ہے وہ انہوں نے تن تنہا انجام دیا۔ جس کے لئے وہ مبارکباد اور شکریہ کے مستحق ہیں۔ اور حقیقت یہ ہے کہ کتب خانہ آصفیہ کا ایسا عظیم الشان بے مثل اور نادر خزانہ کتب اگر موجود نہ ہوتا تو یہ مرحلہ کسی طرح طے ہونا ممکن نہ تھا۔ اب پبلک کو اس لاجواب کتاب کی خریداری کر کے قدردانی و امداد کرنی چاہئے تاکہ خان صاحب ممدوح کو دوسرے مفید کتابوں کے شائع کرنے کا آئندہ حوصلہ ہو سکے۔ صرف مولوی چراغ علی صاحب مرحوم کی بے مثل اور قابل قدر (۵۴) چھوٹی اور بڑی مذہبی کتب و رسائل قابل اشاعت موجود ہیں۔ اس کتاب کے شروع میں مولانا مولوی عبد الحق بی اے علیگ کا مختصر مگر دلچسپ و مفید مقدمہ شامل ہے۔ اس کے علاوہ اصل کتاب کے (۴۱۲) صفحات ہیں اور نہایت عمدگی سے مطبع رفاہ عام لاہور میں چھپی۔ اس کی قابل قدر خوبیوں کے مقابلہ میں قیمت نہایت کم یعنے فقط (عہ) علاوہ محصول ڈاک مقرر ہے اور کتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن سے مولوی عبد اللہ خاں صاحب کے پتہ سے مل سکتی ہے ۔

۵ شوال سنہ ۱۳۳۱ ہجری مطابق ۷ ستمبر سنہ ۱۹۱۳ء	شمس اللہ قادری حیدرآباد دکن

(۱) حصّہ اوّل میں مقدمہ مصنّف ہے۔ جس میں وہ تمام وجوہ و اسباب درج ہیں جنہوں نے بابِ رسالت مآب صلعم اور اُن کے اصحاب کو لڑائیوں پر مجبور کیا۔ اس کے ضمن میں مسلمانوں کی ابتدائی تاریخ اور مشرکین عرب کے مظالم کو مفصل بیان کیا ہے جن کی مدافعت کے لئے مسلمان تلوار اٹھانے پر مجبور ہوگئے۔ اس کے بعد اشاعت اسلام کے واقعات بیان کئے ہیں۔ اسلام کی تعلیم اور تمدنی اصلاحات پر گہری نظر ڈالی ہے۔ اوامر و نواہی خصوصاً مسئلہ جہاد کے فلسفہ کو سمجھایا ہے۔ اور یہ نتیجہ نکالا ہے کہ مذہب اسلام اصول انصاف اور قوانین فطرت کے مطابق ہے اس لئے آسانی کے ساتھ لوگوں کے دل نشین اور دنیا میں مروّج ہوا۔ یہ مقدمہ (۱۲۸) صفحات کا ہے۔

(۲) حصّہ دوم۔ مقدمہ کے بعد اصل کتاب شروع ہوتی ہے۔ جس میں تمام غزوات کے حالات درج ہیں۔ قرآن۔ حدیث۔ فقہ اور تاریخ کے ناقابل تردید حوالوں سے ثابت کر دیا ہے کہ بانی اسلام کی تمام لڑائیاں دفاعی تھیں۔ اشاعت مذہب میں آپ نے کبھی جبر و اکراہ سے کام نہیں لیا۔ اسیرانِ جنگ کے متعلق یوروپین مؤرخوں کی افترا پردازیوں کی قلعی کھول دی ہے اور پورے طور پر ثابت کر دیا ہے کہ آنحضرت ص نے اسیرانِ جنگ کے ساتھ ہمیشہ نہایت رحیمانہ و منصفانہ برتاؤ کیا۔

(۳) حصّہ سوم میں تین ضمیمے ہیں پہلے ضمیمہ میں جہد و جہاد کی صرفی۔ لغوی اور فقہی قواعد سے تحقیق کر کے یہ ثابت کیا ہے کہ قرآن مجید میں یہ الفاظ بمعنی جنگ و جدل استعمال نہیں ہوئے۔ دوسرے ضمیمہ میں لونڈی غلام اور حرم بنانے کی تردید کی ہے تیسرے ضمیمہ میں ان آیات قرآن مجید کے حوالے درج ہیں جن میں دفاعی لڑائیوں کا ذکر وارد ہوا ہے۔ ان مباحث کے ذیل میں مصنف علامہ نے تاریخ۔ تفسیر اور فقہ کے اکثر مسائل حل کئے ہیں مثلاً قبائل عرب کے انساب و مواطن کی تحقیق۔ رجم و رجوم کی لغوی تشریح۔ بنو نضیر بنو قریظہ اور دوسرے یہودیوں کے قتل کی فرضی داستانیں۔ غزوۂ خندق کے متعلق نُعیم بن مسعود کی تقریر پر بحث۔ جنگ بدر کے اسباب۔ تعدد زوجات۔ غلامی۔ تسّری کے مباحث خاص طور پر پڑھنے کے قابل ہیں۔ ریحانہ۔ ماریہ قبطیہ اور بی بی زینب کے حالات پر بھی روشنی ڈالی ہے۔ غرض کہ یہ کتاب مسئلہ جہاد اور اس کے متعلقات پر اس خوبی سے لکھی گئی ہے جس کی مثال نہیں مل سکتی۔

اس کتاب کے پبلشر مولوی عبداللہ خاں صاحب کے نام سے علم دوست اصحاب بخوبی واقف ہیں جنہوں نے "گلشن ہند" اور "مآثر الکرام" اور "اعظم الکلام فی ارتقاء الاسلام" اور "تحقیق الجہاد" جیسی عالمانہ و مذہبی کتابیں شائع کر کے ملک و قوم کی عظیم الشان علمی خدمت انجام دی ہے۔ خاں صاحب موصوف نے اس کتاب "تحقیق الجہاد" کو بصرف زر کثیر شائع کر کے اسلامی لٹریچر میں ایک

1 | **Ghulam Ali, Mir, Azad, Bilgrami.**—

مآثر الکرام موسوم بہ سرو آزاد [**Maasirul Kiram Mausum ba Sarw-i-Azad.** A brief account of 143 Persian and 8 Hindi poets who lived from 1,000 Hijra to 1166 (166 years) together with some specimens of their writings.] Pp. 7, 407. The Manager, Asifia Book Depôt, Hyderabad (Deccan) [November, 1913.] 8° litho., 1st edition.

ڈیڈیکیشن

عالیجناب مستغنی عن الالقاب جامع مفاخر دنیا و دین مخدوم ملک و ملت آنریبل
عماد الملک مولوی سید حسین بلگرامی سی۔ ایس۔ آئی مشیر خاص نواب مدار المہام سرکار
عالی کو بلحاظ خصوصیات خاندانی کے علم ادب سے نہایت گہری دلچسپی اور بینظیر مناسبت
ہے۔ اس لحاظ سے میں عقیدت و خلوص کے ساتھ اس کتاب کو جناب ممدوح کے نام نامی
و اسم گرامی کے ساتھ معنون و منسوب کرنے کی عزت حاصل کرتا ہوں +

گر قبول افتد زہے عز و شرف

جناب ممدوح کو بلحاظ علم و فضل جو شہرت و عظمت و اقتدار آج حاصل ہے وہ آفتاب
سے زیادہ روشن ہے اس ہفتاد سالہ عمر میں آپ دو عظیم الشان ملکی و دینی خدمتیں انجام
دے رہے ہیں ایک تو عالیجناب نواب مدار المہام بہادر کے مشیر ہونے کی حیثیت سے
ایک اسلامی سلطنت کے مہمات کی انجام دہی۔ دوسرے ایک قومی و مذہبی مقدس خدمت
یعنے قرآن مجید کا انگریزی ترجمہ جو ایک ثلث سے کچھ زیادہ ہو چکا ہے اور جس کے
لئے تمام مسلمانان عالم آپ کے مشکور و ممنون ہیں اس ضروری و مفید کام کے لئے
آپ سے زیادہ موزون کوئی دوسرا بزرگ میسر نہیں آسکتا۔ لہذا تمام ملک کی دلی خواہش
اور دعا ہے کہ خداوند عالم جناب موصوف کو صحت و سلامتی کے ساتھ عمر طبیعی کو پہنچائے
اور آپ کے مفید کاموں کو مکمل اور ان سے ملک کو مستفید فرمائے +

خاکسار عبداللہ خاں

کتب خانہ آصفیہ — ۱۳- اگست سنہ ۱۹۱۳ء
حیدر آباد دکن — ۱۷ رمضان سنہ ۱۳۳۱ھ چہار شنبہ

مولوی چراغ علی صاحب مرحوم المخاطب بہ نواب اعظم یار جنگ بہادر کی

لاجواب کتاب

"کریٹیکل اکسپوزیشن آف دی پاپولر جہاد" کے اردو ترجمہ

تحقیق الجہاد

مترجمہ مولانا غلام الحسنین صاحب پانی پتی مترجم "فلسفہ تعلیم" ہربرٹ اسپنسر پر

حکیم سید شمس اللہ قادری - ایم - آر - اے - ایس - ایف - آر - ایچ - ایس عالم آثار قدیمہ کا

ریویو

عیسائی مصنفین اسلام پر ہمیشہ سے یہ اعتراض کرتے چلے آئے ہیں کہ "مذہب اسلام دنیا میں بزور شمشیر پھیلایا گیا ہے"۔ اسلامی تاریخ میں جو واقعات غزوات - سرایا اور بعوث کے نام سے مشہور ہیں ان کو یہ لوگ کچھ ایسی رنگ آمیزی و ملمع سازی سے بیان کرتے ہیں جس کی بنا پر یہ مشہور ہو گیا ہے کہ بانی اسلام اور ان کے اتباع نے "ایک ہاتھ میں تلوار اور دوسرے میں قرآن لیکر مذہب اسلام کی اشاعت کی"۔ مسئلہ جہاد کے ساتھ غلامی - تسری وغیرہ پر بھی عیسائی دنیا کی طرف سے اعتراضات ہوا کرتے ہیں جن کی تردید ہمیشہ مسلمانوں کی طرف سے ہوتی رہی ہے - ہندوستان کی مسلمہ مشترکہ زبان اردو میں بھی اس موضوع پر متعدد اصحاب تصنیف و تالیف کر چکے ہیں مثلاً مولوی رحمت اللہ مرحوم - مولوی آل حسن مرحوم مولوی عنایت رسول مرحوم ہندوستان میں مشہور مناظر گزرے ہیں سر فخر قوم سر سید احمد خان مرحوم نے بھی عیسائیوں کے اعتراضات کے نہایت عالمانہ اور محققانہ جوابات دئے ہیں - اعظم یار جنگ مولانا چراغ علی صاحب مرحوم نے بھی مذہب اسلام کی حمایت میں ہمیشہ بے مثل کتب و رسائل تالیف کئے ہیں - ان مصنفین کی کتابیں بجائے خود نہایت عمدہ اور بہت قدر کے قابل ہیں مگر "ہر گلے را رنگ و بوئے دیگر است"۔ مولوی چراغ علی صاحب مرحوم کی تحریر میں ایک تو یہ خصوصیت ہے کہ طرز ادا نہایت سادہ اور طریقہ استدلال نہایت مستحکم ہوتا ہے - دوسرے ان سے پہلے بظاہر کسی مصنف نے مسئلہ جہاد پر کوئی مستقل کتاب نہیں لکھی سر سید مرحوم کی تفسیر القرآن جلد چہارم میں اگرچہ غزوات کا ذکر بہت کچھ ہے مگر محض وہ نوٹ ہیں جو تفسیر کی جلدوں میں محسوب اور شامل ہیں ۱۸۸۵ء میں مولوی چراغ علی صاحب نے خاص اس موضوع پر مندرجہ عنوان مستقل کتاب تصنیف کی - اس کے تین حصے ہیں -

اُذْکُرُوا مَوْتَاکُمْ بِالْخَیْرِ

دفتر ثانی

مآثر الکرام

موسوم بہ

سروِ آزاد

مُصَنَّفَہ

سّانُ الہند مولانا میر غلام علی آزاد بلگرامی اَلمتوفّی سنہ ۱۲۰۰ھ

کہ در سنہ ۱۱۶۶ ہزار و یک صد و شصت و شش ہجری تصنیف شد

ی است بر احوال شعرائے متاخّرین کہ بعد از ہزار ہجری تا زمانہ تصنیف کتاب موجود بودند

و منقسم است بر دو فصل

فصل اوّل در ذکر یک صد و چہل و سہ (۱۴۳) شعرائے فارسی

فصل دوم - در ذکر ہشت (۸) شعرائے ہندی

بسعی و تصحیح و تحشی عبدُ اللہ خاں و بہ اہتمام مولوی عبدُ الحق صاحب

طبع دُخانی رفاہِ عام لاہور دارُ السّلطنت پنجاب مطبوع شُدہ

و از طرف مقحم از کُتب خانہ آصفیہ حیدر آباد دکن شائع گردید

سنہ ۱۹۱۳ ع

(۲۱۰۰) جلد

Ghulām ʿAlī Khān, called Āzād, Husaini, Bilgrāmī